

ISSN: 2710-0820

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

SOSIAL ELMLƏR

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

SOCIAL SCIENCES

№ 2

BAKI – “ELM” – 2020

“Sosial elmlər” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestri və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na daxil edilmişdir.

BAŞ REDAKTOR:

Nərgiz AXUNDOVA, *akademik*

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ:

Yaqub MAHMUDOV, *akademik*

MƏSUL KATİB:

Lamiyə QAFAR-ZADƏ, *tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

İsmayıl Hacıyev (akademik), Nailə Vəlixanlı (akademik), Şahin Mustafayev (akademik), Musa Qasımlı (AMEA-nın müxbir üzvü), Zəhmət Şahverdiyev (AMEA-nın müxbir üzvü), Könül Bünyadzadə (AMEA-nın müxbir üzvü), İlham Məmmədzadə (fəlsəfə elmləri doktoru), Nazim İmanov (iqtisad elmləri doktoru), Aytən Mustafazadə (hüquq elmləri doktoru), Məryəm Seyidbəyli (tarix elmləri doktoru), Nəcəf Müseyibli (tarix elmləri doktoru), Ayxan Rüstənzadə (hüquq elmləri doktoru), Əliqə Məmmədli (antropologiya elmləri doktoru).

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜNVANI:

AZ1001, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 30

Tel.: (+99412) 4925180; mob.: (+99455) 5581080

E-mail: socialsciences.anas@gmail.com

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Нəргиз АХУНДОВА, *академик*

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Ягуб МАХМУДОВ, *академик*

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ:

Ламия КАФАР-ЗАДЕ, *доктор философии по истории*

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Исмаил Гаджиев (академик), Наиля Велиханлы (академик), Шахин Мустафаев (академик), Муса Гасымлы (член-корреспондент НАНА), Захмат Шахвердиев (член-корреспондент НАНА), Кёнуль Буньядзаде (член-корреспондент НАНА), Ильхам Мамедзаде (доктор философских наук), Назим Иманов (доктор экономических наук), Айтэн Мустафазаде (доктор юридических наук), Марьям Сеидбейли (доктор исторических наук), Наджаф Мусейбли (доктор исторических наук), Айхан Рустамзаде (доктор юридических наук), Алиага Мамедли (доктор антропологических наук).

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

AZ1001, Азербайджанская Республика, г. Баку, ул. Истиглалийат, 30

Тел.: (+99412) 4925180; моб.: (+99455) 5581080

E-mail: socialsciences.anas@gmail.com

EDITOR-IN-CHIEF:

Nərgiz AKHUNDOVA, *Academician*

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Yagub MAHMUDOV, *Academician*

EXECUTIVE SECRETARY:

Lamiya GAFAR-ZADA, *Doctor of Philosophy in History*

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Ismayil Hajiyev (Academician), Naila Velikhanli (Academician), Shanin Mustafayev (Academician), Musa Gasimli (Corresponding member of ANAS), Zehmet Shahverdiyev (Corresponding member of ANAS), Konul Bunyadzada (Corresponding member of ANAS), Ilham Mammadzada (Doctor of Philosophical Sciences), Nazim Imanov (Doctor of Economic Sciences), Ayten Mustafazada (Doctor of Juridical Sciences), Maryam Seyidbayli (Doctor of Historical Sciences), Najaf Museyibli (Doctor of Historical Sciences), Aykhan Rustamzada (Doctor of Juridical Sciences), Aliqha Mammadli (Doctor of Anthropological Sciences).

EDITORIAL ADDRESS:

AZ1001, Azerbaijan Republic, Baku, 30 Istiglaliyyat St. Phone: (+99412) 4925180;

mob.: (+99455) 5581080

Email address: socialsciences.anas@gmail.com

MÜNDƏRICAT

TARİX

İsa HƏBİBBƏYLİ. Oğuznamələrdə Qorqud Ata motivləri və “Kitabi Dədə Qorqud” Oğuznaməsi	6
Əli FƏRHADOV. XIX əsr Azərbaycanda nəqşibəndiliyin tarixindən	12
Ənvər MƏMMƏDOV. Azərbaycan SSR-də kollektivləşmə siyasətinin bəzi məsələlərinə dair (Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında)	18
Mais ƏMRAHOV. XX əsrin 30-cu illərdə dünyanın geosiyasi mənzərəsi: saxtalaşdırılan tarix və reallıqlar	23
Məryəm SEYİDBƏYLİ, Solmaz NAMAZOVA. Bəşər tarixində pandemiyalar	33
Sevinc RƏHNULLA. “Məşhur xatunlar”dakı hökmdar qadınlar	43

ARXEOLQIYA və ETNOQRAFIYA

Elmar BAXŞƏLİYEV, Vəli BAXŞƏLİYEV. Naxçıvantəpədə arxeoloji qazıntılar	51
Fatma QƏNİYEVƏ. Qonaqpərvərliyin sosial institut kimi öyrənilməsinə dair	60
Nəcəf MÜSEYİBLİ. II Tovuzçay nekropolunda tədqiqatlar	65

FƏLSƏFƏ və HÜQUQ

Xatirə QULİYEVƏ. Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi idarəçilik proqramında maarifçi Cəlil Məmmədquluzadə irsi	76
Aytək MƏMMƏDOVA. Hilmi Ziya Ülkən Səlib yürüşləri və Dante haqqında	84
Bəxşeyiş ƏSGƏROV. Konstitusiya hüquq azadlıqların məhdudlaşdırılması ilə müşayiət olunan əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələrindən sübutetmədə istifadə olunmasının problemlərinə dair	90
Habil QURBANOV. Mənim səmə və ya israf etmə yolu ilə talamanın məsuliyyəti ağırlaşdıran halları	100
Səadət QARAYEVƏ. Məhsəti Gəncəvinin fəlsəfi baxışları	105
Nigar QASIMOVA. Yetkinlik yaşına çatmayan şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərə qarşı məcburi tədbirlərin seçilməsi	114
Samirə DADAŞOVA. Qloballaşma dövründə multikulturalizm və mədəni kimlik	119

SİYASİ ELMLƏR

Eldar ƏMİROV. 1979-cu il inqilabından sonra İranın xarici siyasəti və İslam həmrəyliyi prinsipi: şüarlar və reallıqlar	127
Rza TALİBOV. Pakistan İslam Respublikası və Azərbaycanla əlaqələr	132

PEDAQOGİKA və PSİXOLOGİYA

Hasan ARSLAN, Miray DOĞAN. Yüksək Ögretimde Hibrid Ögrenme Modeli	140
Müşviq MUSTAFAYEV, Südabə HÜSEYNOVA, Günel ASLANOVA. Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin psixoloji xüsusiyyətlərinin sosial adaptasiyanın təşkili baxımından təhlili	150

DİNŞÜNASLIQ

Yeganə RƏHNULLA. Quran ayələrində və hədisdə “əsməul-husna”nın etimoloji təhlili	157
---	-----

YUBİLEYLƏR

Əli RƏCƏBLİ. Numizmat-professor YEVGENİ PAXOMOV – 140	164
--	-----

RESENZİYALAR

Tahirə Allahyarovanın Xatirə Quliyevanın “İmadəddin Nəsimi İrsi Çağdaş Ərəb tədqiqatlarında” adlı kitabına Resenziyası	168
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Иса ГАБИББАЙЛИ. Мотивы Горгуда Ата в Огузнаме и Огузнаме "Китаби Дада Горгуд"а	6
Али ФАРХАДОВ. Из истории накшбанди в Азербайджане в XIX веке	12
Анвар МАМЕДОВ. О некоторых вопросах политики коллективизации в Азербайджанской ССР (по материалам северо-западного региона Азербайджана)	18
Маис АМРАХОВ. Геополитическая картина мира в 30-х годах XX века: сфальсифицированная история и реалии	23
Мариам СЕИДБЕЙЛИ, Солмаз НАМАЗОВА. Пандемии в истории человечества	33
Севиндж РАХНУЛЛА. Правительницы в «Знаменитых сударынях»	43

АРХЕОЛОГИЯ и ЭТНОГРАФИЯ

Эльмар БАХШАЛИЕВ, Вели БАХШАЛИЕВ. Неолитический слой поселения Нахчыван Тепе.....	51
Фатма ГАНИЕВА. Об изучении гостеприимства как социального института.....	60
Наджаф МУСЕЙБЛИ. Археологические исследования в некрополе Товузчай II.....	65

ФИЛОСОФИЯ и ПРАВО

Хатира ГУЛИЕВА. Наследие просветителя Джалиля Мамедгулузаде в программе политического руководства великого лидера Гейдара Алиева	76
Айтек МАМЕДОВА. Хильми Зия Улькен о Крестовых походах и Данте	84
Бахшеиш АСКЕРОВ. О проблемах использования результатов оперативно-разыскных мероприятий, ограничивающих конституционные права и свободы в доказывании	90
Габил КУРБАНОВ. Обстоятельства отягчающие ответственность за хищение путем присвоения или растраты	100
Саадет ГАРАЕВА. Философские взгляды Мехсети Гянджеви	105
Нигяр ГАСЫМОВА. Избрание мер принуждения в отношении несовершеннолетних подозреваемых и обвиняемых.....	114
Самира ДАДАШОВА. Мультикультурализм и культурная идентичность в эпоху глобализации	119

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Эльдар АМИРОВ. Внешняя политика Ирана и принцип Исламской солидарности после революции 1979 г.: лозунги и реалии	127
Рза ТАЛЫБОВ. Исламская Республика Пакистан и ее взаимоотношения с Азербайджаном	132

ПЕДАГОГИКА и ПСИХОЛОГИЯ

Хасан АРСЛАН, Мирай ДОГАН. Модель гибридного обучения в высших учебных заведениях	140
Мушвиг МУСТАФАЕВ, Судаба ГУСЕЙНОВА, Гюнель АСЛАНОВА. Анализ организации психологических особенностей социальной адаптации людей, освобожденных из пенитенциарных учреждений.....	150

РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

Егяна РАХНУЛЛА. Этимологический анализ «Асма аль-хусна» в аятах Корана и хадисе	157
--	-----

ЮБИЛЕИ

Али РАДЖАБЛИ. Известный профессор-нумизмат Евгений Пахомов (посвящается 140-летию ученого)	164
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

Рецензия Тахиры Аллахъяровой на книгу Хатиры Гулиевой «İmadəddin Nəsimi İrsi Çağdaş Əgəb tədqiqatlarında»	168
---	-----

CONTENTS

HISTORY

Isa HABIBBAYLI. Dada Gorgud's motives in Oghuznames and oghuzname of "Kitabi Dada Gorgud"	6
Ali FARHADOV. From the history of nakshbandiyah in Azerbaijan in the XIX century	12
Anvar MAMMADOV. On some issues of collectivization policy in the Azerbaijan SSR (based on the materials of the North-Western region of Azerbaijan).....	18
Mais AMRAKHOV. Geopolitical sight of the world in 30-th years of XX century: falsified history and realities.....	23
Maryam SEYIDBEYLI, Solmaz NAMAZOVA. Pandemics in the history of humanity.....	33
Sevinj RAHNULLA. Sovereign dames in "Famous Dames"	43

ARCHAEOLOGY and ETHNOGRAPHY

Elmar BAKHSHALIYEV, Veli BAKHSHALIYEV. The Neolithic layer of Nakhchivan Tepe settlement	51
Fatma GANIYEVA. On the study of hospitality as a social institution	60
Najaf MUSEİBLİ. Archaeological research in the site of Tovuzchay II necropolis	65

PHILOSOPHY and LAW

Khatira GULIYEVA. The legacy of the enlightener Jalil Mammadguluzadeh in the political management program of the great leader Heydar Aliyev	76
Aytek MAMMADOVA. Hilmi Ziya Ulken about the Crusades and Dante	84
Bakhsheyish ASGAROV. On the problems of using the results of operative-search measures that restrict constitutional rights and freedoms in proving	90
Habil GURBANOV. Circumstances against liability for theft by occupier or expense	100
Saadat GARAYEVA. Mahsati Ganjavi's philosophical views	105
Nigar GASIMOVA. Procedural features of choosing preventive measures against minors suspected or accused	114
Samira DADASHOVA. Multiculturalism and cultural identity in the age of globalization	119

POLITICAL SCIENCES

Eldar AMIROV. Iran's foreign policy and the principle of Islamic solidarity after the 1979 revolution: Slogans and realities	127
Rza TALIBOV. Islamic Republic of Pakistan and its relations with Azerbaijan	132

PEDAGOGICS and PSYCHOLOGY

Hasan ARSLAN, Miray DOGAN. Hybrid Learning Model in Higher Education Institutions	140
Mushvig MUSTAFAYEV, Sudaba HUSEYNOVA, Gunel ASLANOVA. Analyze of the psychological features of persons released from penitentiary institutions in the context of social adaptation	150

RELIGIOUS STUDIES

Yegana RAHNULLA. The etymological analysis of "Asma ul-husna" in the ayats and hadith of the Quran.....	157
--	-----

JUBILEES

Ali RAJABLI. Renowned Numismatist Prof. Yevgeni Pakhomov (dedicated to the historian's 140th anniversary)	164
--	-----

REVIEWS

Tahira Allahyarova's review of Xhatira Guliyeva's book "İmadəddin Nəsimi İrsi Çağdaş Ərəb tədqiqatlarında"	168
--	-----

UOT 94(479.24)

İSA HƏBİBBƏYLİ

*AMEA-nın birinci vitse-prezidenti, akademik
Azərbaycan*

**OĞUZNAMƏLƏRDƏ QORQUD ATA MOTİVLƏRİ VƏ
“KİTABI DƏDƏ QORQUD” OĞUZNAMƏSİ**

Açar sözlər: Kitabi-Dədə Qorqud, Qorqud ata motivi, Oğuznamə, Oğuz tayfaları, boy, Dəli Domrul, Qazan xan

Azərbaycan ədəbiyyatında möhtəşəm ədəbiyyat abidəsi kimi qəbul olunmuş “Kitabi – Dədə Qorqud” eposunda həm də yazılı ədəbiyyata aid xüsusiyyətlərin olması epizodik şəkildə olsa da, Qorqudşünaslıqda həmişə etiraf edilmişdir. Diqqətlə nəzər salındıqda və xüsusən janr baxımından təhlil aparıldıqda “Kitabi Dədə Qorqud” un yazılı epos olması aydın surətdə görünür.

“Kitabi Dədə Qorqud” un adındakı “kitab” sözünün funksiyası, buradakı bir çox obrazların folklor sələflərinin olmaması, Dədə Qorqudun boy-boylayan, soy soylayan yaradıcı şəxsiyyət kimi tanınması və sair bu oğuznamənin yazılı ədəbiyyat nümunəsi olduğunu nümayiş etdirir.

“Kitabi–Dədə Qorqud” un “Oğuznamə” adlandırılması bu ədəbi abidənin yazılı ədəbiyyat nümunəsi olduğunu müəyyən edən faktorlardan biridir [8,s.4]. Məlum olduğu kimi, şifahi xalq ədəbiyyatında xalq tərəfindən yaradılmış “Oğuznamə” adlandırılan ədəbi örnəklər yoxdur. Almanyanın Berlin Dövlət Kitabxanasında saxlanılan “Kitabi-Oğuznaməyi – türki və tatarca zərbi-məsəldir” adlı əlyazması xalq zəkasının ifadəsi olan atalar sözü və məsəllərdən ibarət olsa da, bu, müəllifi olmayan materiallar toplusudur. Dörd mindən çox olan atalar sözü və məsəli birləşdirən bu əlyazmaya “Oğuznamə” adını xalq deyil, həmin əlyazmadakı materialların toplayıcısı vermişdir. Burada “Oğuznamə” adı oğuz, türk-tatar tayfalarının atalar sözü və məsəlləri toplusu mənasını ifadə edir. Yeri gəlmişkən deyək ki, vaxtilə “Kitabi-Dədə Qorqud”u ilk dəfə Drezden Kral Kitabxanasından tapıb, bu barədə elm aləminə məlumat vermiş alman şərqşünası Fridrix fon Dits həmin əlyaz-

madan təxminən dörd yüz atalar sözü və məsəli oxuyaraq, 1889-cu ildə ayrıca kitab şəklində çap etdirmişdir. Məlumat üçün bildirmək istəyirik ki, buradakı atalar sözlərindən 75-i “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlədilmişdir. Eynilə filologiya elmləri doktoru, professor Samət Əlizadənin 1984-cü ildə Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq – İ.H.) Dövlət Universiteti Şərq fakültəsi kitabxanasının Əlyazmaları fondundan tapıb əldə etdiyi 1858 atalar sözü və məsəli əhatə edən “Məcməül əmsali-Məhəmmədəli” əlyazmasında da həmin materialları toplayan Məhəmmədəli adlı şəxs tərəfindən “Haza kitabi-Oğuznamə” adlandırılmışdır. Hər iki kitabdakı “Oğuznamə” adı mahiyyət etibarilə “oğuz türklərinin atalar sözləri və məsəlləri toplusu” mənasını bildirir. Tədqiqatçılar “Əmsali-Məhəmmədəli” əlyazmasında toplanmış iyirmi atalar sözü və məsəlin “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlədildiyini qeyd etmişlər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”la səsleşən “Əmsali-Məhəmmədəli” atalar sözləri, məsəlləri və alqışları aşağıdakılardır: “Axır zamanda andığın kişi çıxa gələ; Axır zamanda atalar dururkən oğullar söyləyə, analar dururkən qızlar söyləyə; Axır zamanda əyri ağac qalmaya, sabah ola (dana-doluğu qalmaya, öküz ola; dərə-təpə qalmaya, tarla ola); Allah işin bilir; Allah yoxsulluğun üzünü göstərməsin; Atalar at gəldi demişlər, qalaydı ola demişlər; Həqq Təala müsəlmanları qürbətdə xəstəlikdən və igidlikdə ölümdən, pirlikdə yoxsulluqdan saxlasın; Baban öldü, iş başına düşmüş demişlər, anan öldü günahsız olmuşsan demişlər, oğlun öldü, ürəyinə ağ toxunmuş demişlər, amma qızın öldü, here-dən qurtulmuşsan demişlər; övrətin öldü, döşə-

yin yenilənmiş demişlər; Atalar sözü “Quran”a girməz, amma “Quran” yamaca yalınlayın yalısır; Atalar sözün tutmayan yabana atılır; Qadir Tanrı verməyincə er bayımaz; Qar nə qədər çox yağsa yaza qalmaz; Qara eşşəyə yular ursan qatır olmaz; Qarabaşa don geydirsən qadın olmaz; Qarı qırsağa minmə; Qonşu haqqı – Tanrı haqqı; Işıqlarla irişənin adıyla sanı yetər, danışməndlərlə irişənin dini ilə imanı yetər, bəylərlə irişənin başıyla malı yetər; Kül – tərəcik olmaz; Otuz iki dişdən çıxan orduya yayılar; Ulu-ulu dağları keyiklər bilir” [13, s.11].

“Kitabi-Dədə Qorqud”un əksər boylarında həmin boyun “Oğuznamə” adlandırılması Dədə Qorqudun dili ilə xüsusi olaraq vurğulanmışdır. “Dirsə xan oğlu Buğac”, “Salur Qazanın evinin yağmalandığı”, “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu”, “Bəkil oğlu İmran” boylarında “Oğuznamə” sözü Dədə Qorqud tərəfindən yaradılmış, düzülüb-qoşulmuş boy, hekayət mənasında işlədilmişdir: “Dədəm Qorqud gəlibən şadlıq çaldı, boy boyladı, soy soyladı. Bu oğuznaməyi düzdü-qoşdu” [8, s. 62]. “Bamsı Beyrək boyu” və “Qazılıq Qoca oğlu Yegnək boyu”nda isə “Oğuznamə” Dədə Qorqud tərəfindən həmin boyların qəhrəmanları Beyrəyə və Yegnəyə verilmiş ərməğan kimi təqdim olunmuşdur: “Bu Oğuznamə Beyrəyin olsun” [8,s.89], “Bu Oğuznamə Yegnəyin olsun” [8,s.137]. Hər iki halda “oğuznamə” sözü müəllifi Dədə Qorqud olan, onun tərəfindən düzülüb-qoşulmuş boy – bədii əsər mənasını verir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Oğuznamələrin necə, hansı üsullarla yaradılması aydın surətdə yazılmışdır. Burada açıq şəkildə bildirilir ki, hər “Oğuznamə” həmin boydakı Qorqudun söylədiyi boylamalardan və soylamalardan ibarətdir: “Dədəm Qorqud gəlibən boy-boyladı, soy soyladı, bu Oğuznaməyi düzdü-qoşdu” [8,s.46]. Ona görə də boylamalar və söyləmələr oğuznamələrin yaradılma texnologiyasını və quruluşunu, mətnin strukturunu bildirir, “Dədə Qorqud” oğuznamələrinin kompozisiyasını təşkil edir. “Dədə Qorqud” oğuznamələrinin məzmunu isə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Dədəm Qorqud gəlibən şadlıq çaldı, boy boyladı, soy soyladı, bu Oğuznaməyi düzdü-qoşdu” sözlərindən sonra gələn “Qazı ərənlər başına nə gəldiyini söylədi” cümləsində ifadə olunmuşdur. Beləliklə, oğuznamə bədii forması baxımından boylama-

lardan – hekayətlərdən və soylamalardan – şeirlərdən təşkil edilən, məzmunca “qazı ərənlərin (boylardakı qəhrəmanların – İ.H.) başına gələn” əhvalatlardan, süjetlərdən ibarət olan bədii əsərdir. Hətta “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu”ndakı “gəlibən” tərkibli ənənəvi cümlədə “oğuznamə” əvəzinə “boy” sözünün işlədilməsi oğuznamələrin qəhrəmanların adı ilə bağlı olan boy demək olduğunu da aydınlaşdırır: “Dədəm Qorqud qəlibən boy-boyladı, soy soyladı. Bu boy (oğuznamə – İ.H.) Dəli Domrulun olsun”, – dedi [8,s.116].

Deməli, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı boylardan hər biri ayrı-ayrılıqda oğuznamədir. Bu məqamda klassik poetika anlayışı ilə Oğuznamə sözü boyların janrını bildirir. Bu o deməkdir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları ayrı-ayrı oğuznamələrdən düzəldilmişdir. Bütövlükdə “Kitabi-Dədə Qorqud” isə həmin boyların – oğuznamələrin cəmindən ibarət olan Böyük “Oğuznamə” Kitabıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dan başqa, Oğuz tayfalarının həyatı və çoxcəhətli fəaliyyətini əks etdirən oğuznamələr də vardır ki, onların da əksəriyyəti yazılı şəkildə yaradılmış, müstəqil janr kimi çıxış edən tarixi-ədəbi əsərlərdir. XIV əsr Misir Məmlük tarixçisi Əbubəkr ibn Abdullah ibn Aybək əd-Dəvadarinin “Şöhrətləndirilmişlərin tarixindən bir inci” əsərində adı çəkilmiş “Ulu xan Ata Bitiki”ndə haqqında məlumat verilən “Uluxan Ata Bitik” də hələ VI əsrdə “türklərdə çox önəmli bir kitab” olan “Oğuznamə” haqqında məlumat verilmişdir: “Türklərdə çox önəmli bir kitab daha vardır. Bu kitaba türklər çox dəyər verirlər və əldən-ələ dolaşıdırırlar. Adı Oğuznamədir. Bu kitabın içində Oğuzun günlük yaddaşı, ilk kağan oluşu, adını və namını Oğuz olaraq alışı anladılmışdır” [12, s-61] “Oğuznamə” kitabları tarixə ilk oğuznamə kimi daxil olmuşdur.

“Ulu xan Ata bitik” də Dədə Qorqud boyları haqqında da əhəmiyyətli məlumatlar vardır: “Oğuznamədə bu günə qədər olan hekayələr zikr edilməkdədir. Türklərin alim və zəki adamları ilə soy soylayıb boy boylama yapa bilənlər bu hekayələri əzbərləyib əzbərləyib anladılar. Kitabın ən sonunda Təpəgöz Türklər arasından çıxan gənc və güclü bir igid tərəfindən öldürülmüşdür. Onu öldürən kişi çağın qəhrəmanlarından olan güclü, qüvvətli ...Aruz oğlu Basatdır” [12,s-61].

Sonralar yaranmış Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə”si (XIV əsr), Həsən Mahmud Bayatının “Cami-Cəm ayin” əsəri (XV əsr), Seyid Loğman “Oğuznamə”si (XVI əsr), Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərei-tərakimə”si (XVII əsr), Adam Oleari səyahətnaməsi (XVII əsr), Dana Ata-Aslan Şeyxin “Oğuznamə”si (XIX əsr) və sair kimi çoxsaylı oğuznamə mətnləri bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənsələr də, janr baxımından ümumi şəkildə elmi-ədəbi əsərlər kimi səciyyələnir. Xalq arasından toplanılmış rəvayətlərlə müəyyən tarixi məlumatları özündə cəmləşdirmək, bir yerdə ifadə etmək oğuznamələrin xarakterik xüsusiyyətləridir.

Əbdülqazi Bahadır xanın “Şəcərei-tərakimə” adlandırılan oğuznaməsində Dədə Qorqudun və onun oğlu və atası Qara Xoca, habelə Qazan Xan haqqında geniş məlumat verilmişdir. Əbdülqazi Bahadır xan Dədə Qorqudun Qazan xan haqqında yazdığı bir şeiri də kitabına daxil etmişdir. “Şəcərei- tərakimə” də eyni zamanda Qorqud Atanın oğuz igidlərinə ad verməsindən söz açılmışdır. Burada Dədə Qorqud oğuz igidlərindən birinə Duman adı verilməsini aşağıdakı kimi izah etmişdir: “Bu uşaq duman vaxtı doğuldu və ona görə mən ona Duman adı verirəm. Çünki duman çox durmur, o, tezliklə keçir. Dumanlı gün günəşli olur...Dumanı mən bu oğlanın gəncliyinə bənzətdim, sonra peyda olacaq günəşi isə bu oğlanın uzun və xoşbəxt həyatına bənzədirəm” [3,s-78].

Həsən Mahmud oğlu Bayatının “Cami-cəm ayin” Oğuznaməsində Dədə Qorqudun tərcümeyi-halına dair çox maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır. Həsən Bayatı Dədə Qorqudun Məhəmməd peyğəmbərlə görüşməsi haqqında aşağıdakı məlumatları vermişdir: “Atası müsəlmanlığa çox inanmış olduğundan Qorqud Dədəni Mədiyyə-Münəvveriyyəyə göndərmişdi. O da gedib həzrəti peyğəmbərin, - ona salam olsun, - üzünün nurunu görüb, şərəfləndikdən sonra oğuz qövmünə islam şəriətini öyrətmək üçün göndərilən Salmani Farsilə birlikdə qayıtması” “Oğuznamə”də yazılmışdır [7, s-37].

Bundan başqa, Məhəmməd Əndəlibin (XVII-XVIII əsr) və Azər Buzovnalının (XX əsr) bu janrda yazılmış “Oğuznamələr”i, müəllifi məlum olmayan “Mənzum Oğuznamə”də də Qorqud Ata haqqında müəyyən məlumatlar vardır. Oğuz tayfalarının həyatından və inkişaf

yolundan söz açan digər mətləblərlə yanaşı, bu “Oğuznamə”lərdə həm də bir-birindən fərqli süjetlər şəklində olsa da, “Dədə Qorqud” rəvayətləri və məlumatları da öz əksini tapmışdır.

Türk dünyası qorqudşünaslığında qəbul edilmiş simalardan biri olan məşhur türkoloq-professor Fəxrəddin Kırzioğlu “Dədə Qorqud” Oğuznamələrinə məlum oğuznamələrin Drezden nüsxəsinə daxil olan on iki və Vatikan nüsxəsində bir qədər fərqlə verilmiş altı boydan başqa, Topqarı Sarayı Oğuznaməsi; Bəhrul-hisab rəvayəti; Bəkdüz Əmən dastanının Ənvəri rəvayəti; Arus oğlu Basat dastanı; Bəkdüz Əmən xanədanı üzərinə şərəfnamə; Ozan-qopuz ənənəsi və Okcu-Kozan dastanı; Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcəre-i tərakimə” Oğuznaməsi; Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə”si; Fridrix fon Ditsin bir parçasını nəşr etdirdiyi “Hazi-hir-risaletimin kelimatı Oğuzname əl-meşhur bi atalar sözü”; “Tarixi-oğuzu türkan və hekayəti cahangiri”; Adam Oliarinin “Dəmirqarı Dərbənddə Qazan və Dədə Qorqud ənənəsi”; professor Bəkir Çobanzadənin üzə çıxardığı Leningrad (Sankt-Peterburq) “Oğuznamə”si kimi oğuznamə versiyalarını daxil etmişdir [6,s.6-12]. Azərbaycan filologiya elmləri doktoru Əfzələddin Əsgər də “Oğuznamə”lərin təsnifatını aparmış, təsvir üsulu ilə yaranmış müəllif mətnləri kimi Rəşidəddin “Oğuznamə”si; Əbülqazi “Oğuznamə” mətni; Basatın Təpəgözü öldürməsi haqqında Dəvadarı “Oğuznamə”si; Qazan xanın Dağıstan tayfaları üzərinə yürüşü haqqında Adam Oleari mətni; Bəkdüz Əmənə Yetim Qazan arasında qan düşmənçiliyi haqqında Hafiz Dərviş Əli Cəngi mətni; Bayburtlu Osman mətnlərini təhlilə cəlb etmişdir. O, eyni zamanda, şifahi ənənədən yazıya alınmış oğuznamələr sırasında “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden və Vatikan nüsxələrini, habelə Topqarı “Oğuznamə”sini, tərtib üsulu ilə yaranmış oğuznamə mətnlərindən “Məhəmmədəli Oğuznamə”sini və bəzi şəcərənamələri elmi cəhətdən təhlildən keçirmiş, onların “Dədə Qorqud” boy-ları, rəvayətləri və qəhrəmanları ilə əlaqələrindən və səsləşən cəhətlərindən bəhs etmişdir [5, s.180-242]. Bütün bunlar türk-müsəlman dünyasında möhtəşəm bir “Oğuznamə” külliyyatının olduğunu nümayiş etdirir. Dədə Qorqud “Oğuznamə”lər silsiləsi tam halda, həm də “Oğuznamə”nin özünəməxsus xüsusiyyətlərə

malik ədəbi-tarixi bir janr olduğunu təsəvvür etməyə imkan yaradır. Heç şübhəsiz, dövrümüzə qədər yazıya alınmış mətnlər şəklində gəlib çıxmış bu “Oğuznamələr” Qorqud Atanın zamanında yaşayan əfsanələr və rəvayətlər qədər geniş yayılmış oğuz boylarının hamısını tam şəkildə əhatə etmir. Ehtimal ki, “Oğuz Elinin bilicisi” Dədə Qorquda mənsub olan Qalın Oğuz Elinin tarixi və şəxsiyyətləri haqqında daha çox rəvayətlər məlum imiş. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaranması haqqında ilk təəssürat bundan ibarətdir ki, “Kitab” sanki geniş mənada oğuz tayfalarına dair çoxsaylı rəvayətlərin, süjetlərin içərisindən seçilmiş və yaradıcı şəkildə tərtib olunub işlənmiş boylardan ibarətdir. Lakin fərq sadəcə “Dədə Qorqud” motivlərinin kəmiyyət etibarilə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı boylardan çox və ya az olmasında deyildir. Başqa fərqlər də vardır. Əvvəla, xalq arasında yaşayan “Dədə Qorqud” rəvayətləri, əsasən, pərakəndə şəkildə yayılmış süjetlər şəklindədir. Həmin rəvayətlərin dili “Kitab”dakı səviyyədə bədii və obrazlı deyildir.

Bundan başqa, “Dədə Qorqud” rəvayətləri artıq islam dininin qəbul edildiyi zaman və ondan sonra toplanıldığı üçün onlarda ərəb-fars sözləri və izafət tərkibləri nisbətən çoxluq təşkil edir. Eyni zamanda, həmin rəvayətlərdə “Kitabi-Dədə Qorqud”la müqayisədə dini motivlərə, süjetlərə və bir çox fərqli obrazlara da rast gəlmək mümkündür. Yuxarıda adları çəkilmiş yazılı “Oğuznamə”lərdə öz əksini tapmış bir çox tarixi məlumatlar və “Dədə Qorqud” rəvayətləri də şifahi şəkildə toplanıb kitablara daxil edildiyi üçün sistemli deyildir. “Kitabi-Dədə Qorqud”la müqayisədə “Əsas köklü fərq isə “Oğuznamə”lərdə, xüsusən Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində [11, s. 622-623, 14,15, 16], geniş mənada Oğuz elinin mənşəyindən tutmuş bütün fəaliyyət mərhələlərindən, dövrlərindən bəhs olunduğu halda, “Dədə Qorqud kitabı”nda Təpəgöz, Dəli Domrul və Qanturalıya aid boylar istisna olmaqla, əsasən “Rəsul əleyhissəlamın zamanına yaxın” olan tarixi dövrdən başlayaraq cərəyan edən hadisələrdən söz açılmışdır. Hətta oğuznamə tədqiqatlarında, “Dədə Qorqud” oğuznamələrində “Oğuz Elinin İslam dövrü vəsf olunur” [4, s. 622-623] kimi mülahizələrin yer alması da dastanı bütünlüklə islama bağlamağa yox, boylardakı əsas hadisələrin nağıl edildiyi dövrü müəyyən etməyə

xidmət edir. Doğrudur, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında cərəyan edən hadisələrin heç də hamısı “Oğuznamə”lərin nağıl edildiyi dövrün hadisələrindən ibarət deyildir. Hadisələr əsasən keçmiş zamanda təqdim edilsə də, burada müəyyən istisnalar nəzərə alınmaqla, əsasən Qalın Oğuz Elinin inkişaf etdiyi dövrlərdən bəhs edildiyi görünməkdədir.

Böyük ehtimalla Dədə Qorqud süjetləri və rəvayətləri kəmiyyət etibarilə “Kitabi-Dədə Qorqud”da təsvir edilən boylardan çox olub, daha geniş coğrafiyanı və daha əvvəlki dövrləri, motivləri və obrazları da əhatə edir. “Dədə Qorqud” rəvayətləri anlayışına türk dünyasının müxtəlif coğrafi ərazilərində Qorqud Atadan başqa boylarda adları çəkilən digər obrazlarla əlaqədar rəvayətlər də daxildir. “Dədə Qorqud kitabı” ensiklopedik lüğətində “Dədə Qorqud” rəvayətlərinin hansı obrazlara mənsub olması və yayılma arealı aşağıdakı kimi təqdim olunmuşdur. “Qorqud Ata, Salur Qazan, Bamsı Beyrək, Basat, Təpəgöz, Dəli Domrul adı ilə bağlı rəvayətlər Altaydan Suriyaya qədər geniş yayılmışdır [2, s.95]. “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanları ilə bağlı əfsanələrin həm Orta Asiyada, həm də Azərbaycanda və Türkiyədə, Balkanlarda, Qaqazlarda və Şimali Qafqaz türkləri arasında geniş yayılması oğuznamə ənənələrinin bütün müsəlman türkləri və oğuzlar arasında hələ də yaşadığını təsdiqləyir” [2, s.101]. Mənbələrdə təkcə Təpəgöz süjetinin dünya ədəbiyyatında və müxtəlif türk xalqlarının folklorunda iki yüzdən çox bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənən variantlarının olduğu göstərilir [11, s.129]. Son illərdə çap olunmuş kitablarda “Dədə Qorqud” adətləri və süjetlərinin Şimali Qafqaz xalqları arasında da yayıldığını göstərən məlumatlar üzə çıxır” [1, s.9-10]. Fikrimizcə, “Oğuzun bilicisi” Dədə Qorqud oğuz qövmünün tarixinə, həyat tərzinə, mübarizəsinə, adət-ənənələrinə yaxından bələd olan yaradıcı şəxsiyyət kimi özünəqədərki çoxsaylı şifahi versiyaların içərisindən seçib ayırdığı əfsanə və rəvayətləri bədii təxəyyülün süzgəcindən keçirmiş, ədəbi düşüncə və yaradıcılıq fantaziyası ilə zənginləşdirərək özünün qurduğu süjet əsasında “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznaməsini yaratmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları geniş mənada öz əksini tapmış motivlərin və ondan da geniş dairədə yayılmış Dədə Qor-

qud əfsanə və rəvayətlərinin əsasında, onlardan yaradıcı istifadə yolu ilə formalaşdırılmış, “qayıbdən gələn dürlü xəbərlərlə” zənginləşdirilmiş fərqli bir oğuznamədir. Lakin şifahi xalq ədəbiyyatı materiallarına istinad edilməsi vasitəsilə yaradılmasına baxmayaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” tam folklor abidəsi deyildir. Yazıya alınmış “Oğuznamə”lərin heç birində və ya oğuznamələrə daxil edilməyib şifahi şəkildə xalq yaddaşında yaşayan oğuz rəvayətlərində Təpəgöz boyu istisna olmaqla, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı boylarla tam, sözbəsöz eyniyyət təşkil edən süjetlərin olmaması da “Dədə Qorqud” oğuznaməsinin toplama materialı deyil, orijinal bədii əsər olduğunu sübut edir. Eyni zamanda, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında heç bir oğuznamədə adı çəkilməyən çoxsaylı obrazlardan bəhs edilməsi də “Kitab”ın orijinallığını müəyyən edən dəlillərdəndir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı boyları müxtəlif yollarla dövrümüzə qədər gəlib çatan oğuznamə motivlərinin fərqli şifahi versiyaları hesab etmək də heç cür düzgün yanaşma ola bilməz. “Kitab”da verilmiş boylardakı mükəmməl bədii təhkiyə, sistemli süjet və kompozisiya, iştirakçıların kamil bədii obrazlarının yaradılması və ən əsası isə zəngin obrazlı dil, təsvir və ifadə vasitələri, bənzərsiz təşbih və məcazlar “Kitabi-Dədə Qorqud”u mövcud bütün oğuznamələrdən əsaslı şəkildə fərqləndirir. “Kitabi-Dədə Qorqud” – şifahi xalq ədəbiyyatı materiallarından ciddi yaradıcı istifadə yolu ilə yaradılmış orijinal bədii ədəbiyyat abidəsidir. Ən yaxşı halda “Dədə Qorqud kitabı” Azərbaycan ədəbiyyatında şifahi ənənədən yazılı ədəbiyyata keçid dövrünün ilk möhtəşəm ədəbiyyat nümunəsidir. Folklor materiallarından, seçilmiş oğuznamə motivlərindən başqa, “Kitab”ın dili və üslubunda Azərbaycan dastan poetikasının müəyyən xüsusiyyətlərinin mövcudluğu “Kitabi-Dədə Qorqud”dan folklor abidəsi kimi danışmağı şərtləndirsə də, ardıcıl və sistemli bədii mətnin, fərqli süjetlərin, dolğun bədii obrazların, çoxsaylı orijinal bədii təsvir vasitələrinin, bənzərsiz bir təhkiyənin özünə yer alması bu oğuznamədən yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi bəhs etməyə əsas verir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında təkrar-təkrar səsləndirilmiş “Dədəm Qorqud gəlibən şadlıq çaldı, boy boyladı, soy soyladı, bu oğuznaməyi düzdü, qoşdu” sözlərinə yenidən qayıt-

mağa ehtiyac vardır. Əvvəla, cümlədəki “bu oğuznamə” sözü hər boyun sonunda həmin boyun, bütövlükdə isə “Kitab”ın Dədə Qorqud tərəfindən düzülüb qoşulduğunu aydın şəkildə ifadə edir. Dədəm Qorqud “Oğuznamə” adlandırdığı əksər boyları həmin boyun əsas qəhrəmanına ərməğan edir. Məsələn, “Bayburanın oğlu Bamsı Beyrəyin boyu”nda “bu Oğuznamə Beyrəyin olsun”, “Qazılıq Qoca oğlu Yegnəyin boyu”nda isə “Bu oğuznamə Yegnəyin olsun” deyir. Diqqət etmək lazımdır ki, “Kitab”dakı boylar Dədə Qorqudun oğuz igidlərinə etdiyi ərməğanlardır. Bu, müasir anlayışla desək, görkəmli bir yazıçının öz əsərini oxuculara, yeni nəsillərə hədiyyə etməsi, avtoqraf yazması kimi ədəbi-mədəni hadisədir. Dədə Qorqudun Beyrəyə və ya Dəli Domrula ərməğan etdiyi ayrı-ayrılıqda boylar və soylar deyil, bunların əsasında formalaşmış oğuznamələrdir. Mətnlərdə “boy” və “oğuznamə” sözlərinin sinonim kimi işlədildiyi məqamlar da vardır. Boylar Oğuznamənin əsas hissəsini təşkil etdiyi üçün məntiqli mənada süjeti tam şəkildə əks etdirən mətn kimi də başa düşülür. Bu məqamda “Dədə Qorqud” boylarında əsas iştirakçılara ərməğan edilmiş “Oğuznamə” sanki yazıya alınmış və ya artıq qoşulub düzülmüş, yəni yazılmış əlyazma toplusu, yaxud kitabdır. Obrazlı şəkildə desək, boyların sonluğundakı “Bu oğuznamə Beyrəyin olsun!” qəbilindən deyilmiş sözlər həmin “Oğuznamə”nin yaradıcısı olan müəllifin sanki “imza günü” törənində özünün yeni kitabını hörmət və ehtiram bəslədiyi bir şəxsə təqdim etməsi hadisəsinin əks-sədasıdır.

Sual oluna bilər ki, Dədə Qorqudun oğuz qəhrəmanlarına ərməğan etdiyi “Oğuznamələr” hansı “kitabdır”? Sualın cavabında heç bir tərəddüd yoxdur. Dədə Qorqudun şadlıq çalıb, boy boylayıb, soy soylayıb “Oğuznamə”sini hədiyyə kimi verdiyi kitab elə həmin boyun özüdür. O boy ki, onu Dədəm Qorqud özü boylayıb-soylayıb yaratmış, qoşub-düzmüşdür. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları Dədə Qorqudun qoşub-düzüb, yazıb-yaradıb Qalın Oğuz Elinə və oğuzların sonrakı bütün nəsillərinə, türk dünyasına və ümumən dünya xalqlarına ərməğan etdiyi möhtəşəm oğuznamə kitabıdır. Bu, türk dünyası ədəbiyyatına və ümumən dünya ədəbiyyatına Azərbaycan-oğuz-türk ədəbiyyatının böyük töhfəsidir.

Beləliklə, "Kitabi-Dədə Qorqud" boyları oğuz tayfalarının həyatı və mübarizəsini bədii şəkildə təsvir və tərənnüm edən müəllif tərəfindən yaradılmış "Oğuznamə"dir. Mətnə də hər bir boyun oğuznamə adlandırılması və bütövlükdə "Kitab"ın həm də "Oğuznamə" olması açıq şəkildə qeyd olunmuşdur. Dastanda yenə də çox açıq şəkildə dönə-dönə qeyd edilmişdir ki, bu "Oğuznamə" Dədə Qorqud tərəfindən düzülüb qoşulmuş, yəni yaradılmış bədii əsərdir. Aşağıdakı sözlər əlyazma mətninin yazıya alınmasının, yaxud üzünün köçürülməsinin yox, məhz yaradılma prosesinin ifadəsidir: "Dədəm Qorqud gəlibən şadlıq çaldı, boy boyladı, soy soyladı, bu oğuznaməyi düzdü, qoşdu" [9,s-77].

Ədəbiyyat siyahısı

1. Appam Korkutun kitabı (Malkar dilinə çevirən: Salit Qurtulan). Nalçık, Print Sentr, 2018, s.9-10
2. Dədə Qorqud kitabı: ensiklopedik lüğət. Bakı, Öndər, 2004, s.95
3. Əbdülqazi Bahadır Xan. Şəcərəi-təraki-mə (rus dilindən tərcümə, ön söz və göstəricilər İ.Osmanlı, Bakı, MEK, 2002, səh-78.
4. Əfzələddin Əsgər. Oğuznamələr // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 10 cildə, I cild. Bakı, Elm, 2018, s.622-623
5. Əfzələddin Əsgər. Oğuznamə yaradıcılığı. Bakı, Elm və təhsil, 2013
6. Fahrettin M.Kırzıoğlu. Dede Korkut Oğuznameleri. Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000, s.6-12
7. Həsən Mahmud Bayatı. "Cami- Cəm ayin" (Çapa hazırlayanı, ön söz və qeydlər İ.Osmanlı), Bakı, "Mütərəcim", 2011,səh-37
8. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən: S.Əlizadə). Bakı, XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.62
9. "Kitabi-Dədə Qorqud" Əsl və sadələşdirilmiş mətnlər, Bakı, "Öndər", 2004, s-4
10. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən və ön sözün müəllifi: Həmid Araslı). Bakı, Gənclik, 1977, s.77
11. Məhəmməd Hüseyn Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972, s.129
12. Necati Dəmir. Ulu Xan Ata Bitigi. İstanbul, "Ötüken", 2017, səh, 61.
13. Oğuznamə (tərtib, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə, nəşir: Əli Heydər Bayat). İstanbul, Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfi, 1992, s.11
14. Oğuznamə (Kitabi-oğuznamei türki: çapa hazırlayanı və müqədimə Şamil Cəmşidov) Bakı, , "Nurlan", 2008
15. Mənzum Oğuznamə (Qədim türkçədən çevirəni İ.Osmanlı) Bakı, "Ulu", 2005
16. Fəzullah Rəşidəddin. Oğuznamə (türkcədən çevirən, ön söz və izahların müəllifi: İ.Osmanlı. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, Bakı, 2003

Резюме

Иса Габиббайли

Мотивы Горгуда Ата в Огузنامه и Огузنامه "Китаби Дада Горгуд"а

В статье исследуются и описываются литературно-исторические сведения о мотивах и героях «Китаби-Дада Горгуд» в книгах «Огузنامه», написанные разными авторами.

Summary

Isa Habibbayli

Dada Gorgud's motives in Oghuznames and oghuzname of "Kitabi Dada Gorgud"

The literary-historical information about the motives and heroes of "Kitabi-Dada Gorgud" in the books "Oghuzname" written by various authors are scientifically studied and described in the article.

UOT 94 (479.24)

ƏLİ FƏRHADOV

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin böyük elmi işçisi, t.ü.f.d.
ali_farhadov@yahoo.com, Azərbaycan

XIX ƏSR AZƏRBAYCANDA NƏQŞİBƏNDİLİYİN TARİXİNDƏN

Açar sözlər: Nəqşibəndilik, Xalid Bağdadi, İsmayıl Şirvani, Azərbaycan

Giriş

İslam dünyasında, o cümlədən Azərbaycanda sünnilər arasında geniş yayılmış nəqşibəndilik təriqətinin qurucusu buxaralı Məhəmməd Bəhaəddin şahı-Nəqşibənd (öl.1389) sayılır. Lakin o, bu təriqətin əsl qurucusunun özündən iki əsr əvvəl yaşamış Əbdülxaliq Gücdüvani (öl.1179) olduğunu, onunla guya şəxsən görüşərək təriqətin prinsiplərini ondan öyrəndiyini bildirmişdir (13, s.458-460). O, Buxaranın Qəsri-Hindüvan (sonralar şeyxin şərəfinə Qəsri-Arifan) adlanan kəndində anadan olmuş, Səmərqənddə mükəmməl mədrəsə təhsili görmüşdür. Hənəfi məzhəbindən olan Məhəmməd Bəhaəddin sufiliyin "Xacəqan yolu" təriqətinin müridi olmuş, sonralar bu təriqət onun ləqəbi ilə Nəqşibəndilik adlanmışdır. Nəqşibənd "naxış vuran" deməkdir. "Nəqşibənd" ləqəbinin hardan gəldiyi tam olaraq bilinməməklə birlikdə təriqətin "xəfi (asta) zikr" və "rabitə"ni (şeyxə bağlılıq) əsas almış olmasından qaynaqlandığı deyilməkdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli mənbələr fondunda 3902 №-li inventarla Şeyx Bəhaəddin Nəqşibəndin "Əvradı-Bəhaiyyə" ("Bəhai viridləri və ya zikrləri"-Ə.F.) əsərinə ərəbcədən Osmanlı türkcəsinə tərcümə edilmiş "Əvradı-Bəhaiyyə və şərh" əsəri qorunur. Şeyx özü bu əsərin əsl müəllifinin Məhəmməd peyğəmbər olduğunu belə ifadə edir: "Mənə bu "Əvrad"ı Peyğəmbər Əfəndimiz mənə aləmində öyrətdi. Hər gecə mənə dərs keçib təlim verərdi. Hətta yanında əzbərlədim" (34). Əsərin içində Allahın "İsmi-Əzəm"inin (ən böyük ad) iki dəfə zikr olunduğu, lakin bu adı bəyan etməyə ixtiyarlarının olmadığı təriqət şeyxləri tərəfindən qeyd edilmiş

dir. Onlara görə - "kim bu "Əvrad"-ı xalis bir niyyət ilə oxusa bədəndəki bütün xəstəliklər Allah Təalanın izni ilə yox olar, Allah Təala ona nur və hikmət bəxş edər. Sehrdən, həsəddən, nəzərdən qoruyar, bütün çətinlik və kədərlərini aradan qaldırar" (34). Əlimizdəki şərhin müəllifi naməlum olub əsərin müqəddiməsində Şeyx Bəhaəddin Nəqşibəndin bir övliya (Allah dostu-Ə.F.) kimi kəramətinə və ona tabe olmanın fəzilətlərinə işarə edərək belə yazır: "Bu əvradı-şərifeyi oxumaq istəyən kimsə ...müəllifinin vəliyullah olduğunu etiqad edər ki, yazdığı kəlmələrin nuru və mənası kəndisinə açılısın və sözlərinin əsrarına vaqif olsun" (19, s.3).

1.Cənubi Azərbaycanda nəqşibəndilik

XIX əsrin ən görkəmli nəqşibəndi şeyxlərindən biri, kürd əsilli, iraqılı Mövlanə Xalid Bağdadidir (1779-1827). O, Dehlidə nəqşibəndi şeyxi Abdullah Dehləvidən dərs almış, onun xəlifəsi olaraq İraqda nəqşibəndiliyi yaymağa başlamış, təriqətin xalidilik qolunu yaratmışdı. Xalid Bağdadi Osmanlı dövlətini müdafiə edərək şiəliyə qarşı mübarizə aparmış, onları "mürtəd" adlandırmışdı (14, s.283-285). Onun ideyaları Osmanlı dövlətinin İrana qarşı din siyasətində və XIX əsrin sonunda kürd əsilli Şeyx Übeydullahın İrana qarşı silahlı mübarizəsində əsas təsiredici rol oynamışdı. Nəqşibəndiliyin xalidilik qolu Fətəli şahın dövründə əsasən İraqda və İranla sərhəd bölgələrində yayılmış, Osmanlı ərazisindən Qafqaza qədər öz müridlərini yerləşdirmişdi (22, s.81-82). Məhəmməd şahın da nəqşibəndiliyə rəğbəti xalidiliyin Urmiyada və İranın bütün şimal-qərbində geniş yayılmasına səbəb olmuş, sünni bölgələrin əsas təriqəti olan qadirilik öz yerini xalidiliyə ver-

mişdi (22, s.81, 83). İran kürdlərinin arasında nəqşibəndilik mühüm təsirə malik idi (41, s.22). Məhəmməd şahın (v.1848) dövründə Urmiya və Xoy bölgələrində yaşayan sünni nəqşibəndi kürdlər vergidən azad edilmiş, bu torpaqlar onların tabe olduğu Osmanlı nəqşibəndi, kürd şeyxi Tahirə vəqf kimi verilmişdi. Lakin XIX əsrin 80-ci illərində Qacarlar bu siyasətdən imtina edib nəqşibəndiləri vergiyə tabe etdilər. Qacarların sünniləri şüarlaşdırma cəhdi də başladı. Buna etiraz edən Şeyx Tahirin oğlu, yeni nəqşibəndiyyə şeyxi Übeydullahın 1880-ci ildə minlərlə silahlı müridi ilə Urmiyaya hücumuna səbəb olmuşdu (16, s.24). Dövrün rusiyalı zabiti, şərqişünas P.Averyanov tərəfindən hazırlanan raportda Şeyx Übeydullahın nəqşibəndi xalidilərin nəslindən olub, bölgənin sünni kürd müsəlmanları tərəfindən müqəddəs sayıldığı göstərilirdi (38, s.90). “Risalə fi isbat ər-rabitə” əsərində şüarları “mürtəd” adlandıran Xalid əl-Bağdadinin (ö.1827) onlara qarşı cihad fətvası (14, s.283, 285) Şeyx Übeydullah tərəfindən “İranla böyük cihada hazır olun” (33, s.26) şəklində təkrarlanaraq icra edilmişdir. Şeyx Übeydullah Urmiya şəhərinin şeyxülislamı Mir Cəmaləddin ağaya və Azərbaycan müctəhidi Mirzə Həsən Ağaya göndərdiyi məktubda yazırdı ki, “Əgər qantökməni, xalqın əzab-əziyyətə düşməsinə, qətl ilə qarətə istəmirsinizsə, mənə təslim olub dinc oturun” (11, s.532). “İranı işğal edib nizam salacağam” (11, s.533) deyən Şeyx Übeydullahın başçılıq etdiyi silahlı dəstə, iranlı tədqiqatçı Əhməd Kəsrəvinin ifadəsilə - “Urmiya bölgəsindəki hücumları zamanı uşaq, qadın, qoca demədən qarşısına çıxan hər kəsə işgəncə verib qətl və qarət etmiş” (23, s.128; 42, s.12-13) lakin sonunda Qacar ordusu tərəfindən məğlub edilmişdilər (16, s.24).

Xalidilərin Rusiyaya qarşı cihad fəaliyyəti və Osmanlıdan da dəstək görmələri Nəsrəddin şah Qacarın Rusiyanın təzyiqi ilə xalidilərin fəaliyyətini məhdudlaşdırması ilə nəticələndi (22, s.83). Osmanlı nəqşibəndilərinin Azərbaycanı sünniləşdirmək fəaliyyətinə qarşı yerli alimlər də mübarizə aparırdı və bunlardan ən məşhuru mərəndli qazi, müctəhid Hacı Ağası Seyfülüləma (ö.1888) olmuşdur. Tarixçi Eti-madüssəltənə “əl-Məasir vəl-əsar” əsərində yazır ki, “O, yüksək mənəb sahibi olub, böyük nüfuza malik idi. Azərbaycana qarşı fitnəyə və

kürdlərin hücumuna baxmayaraq, dövlətə və xalqa xidmət etdi, mətanət və qorxmazlıq göstərdi” (5, s.334).

2.Şimali Azərbaycanda nəqşibəndilik

Nəqşibəndiliyin Azərbaycandakı ilk təmsilçisi XV-XVI əsrlərin məşhur Quran təfsirçisi Nəmətullah Naxçıvani olmuşdur (6, s.20). Xalid Bağdadinin Azərbaycandan olan xəlifəsi kürdəmirli İsmayıl Siracəddin Şirvanidir. İsmayıl Şirvani (v.1848) ilk təhsilini Şamaxıda almış, Türkiyədə və İraqda hədis, təsəvvüf və fiqh elmlərində dərinləşmiş, Bağdadda, nəqşibəndi şeyxi Mövlanə Xalidin hüzurunda tədrisini tamamlamışdır. 1817-ci ildə şeyxindən şifahi, 1821-ci ildə isə yazılı xilafətnamə (icazənamə, şəhadətnamə) alan mütəfəkkir Şirvana qayıdaraq burada irşad və nəqşibəndiliyi yaymaq fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur (10, s.31-32).

Xalid Bağdadi ona verdiyi “xilafətnamə”də özünü “Allahın xəlifəsi” (6, s.32, 34), İsmayıl Şirvanini “şəfqətli qardaş, sadıq dost, fəzilətli alim” adlandırmış, Quran və sünnəyə sıx sarılmasını tövsiyə etmişdi (6, s.32). İ.Şirvani vətənə qayıtdıqdan sonra Şirvanda ilk nəqşibəndiyyə məktəbini qurmuş, bu təlimi yaymışdı (7, s.215). Bu dövrdə islami vəhdət ideyalarını təbliğ edən İsmayıl Şirvani ilə nəqşibəndiliyin xalidi qolu Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsinə yayılmaqla Çar Rusiyasının xristianlaşdırma siyasətinə ən böyük maneə idi (7, s.225).

İsmayıl Siracəddin Şirvani 1817-ci ildə vətənə qayıtdıqdan qısa müddət sonra Şirvan xanlığı ləğv edilmiş, ölkədə rus işğalı başlamışdı. Bəylərin hüquqları məhdudlaşdırıldığı kimi din xadimlərinə qarşı da təzyiqlər güclənmişdi. Bir din xadimi kimi bu siyasətlə razılaşmayan və yetişdirdiyi müridlərlə Rusiyaya qarşı bir təhlükə sayılan İ.Şirvani Sibirə sürgün edil-mə təhlükəsi qarşısında 1826-cı ildə Azərbaycanı tərk edib Osmanlı dövlətinin tabeliyindəki Axıskaya, daha sonra Sivas köçərək fəaliyyətini orada davam etdirdi (4, s.79-80). İ.Şirvani ilə birlikdə onun bir çox müridləri də onu tək qoymadılar. Nəqşibəndiliyin inkişafında böyük rol oynayan İ.Şirvaniyə görə bu təriqətin əsası “peyğəmbər şəriətinin ədəbinə riayət etmək və bidətlərdən (dinə edilən əlavə-Ə.F.) uzaq durmaqdır” (35, s.114). O, nəfslə mübarizənin əhə-

miyyətinə Məhəmməd peyğəmbərin “Kiçik cihaddan böyük cihadə döndük” hədisi ilə göstərirdi (35, s.180). İ.Şirvani şəriətçilər tərəfindən küfrlə ittiham edilən Həllac Mənsur kimi “ənəlhəq” deyən sufilərin də əslində ilahi eşq səbəbi ilə fəna-fillah (Allahda yox olmaq-Ə.F.) olduqları üçün bu mərtəbəyə çatdıqlarını qeyd etmişdi (35, s.194).

Onun ən məşhur müridlərindən biri əslən Qarabağdan olan sufi şair Mir Həməzə Seyid Nigari olmuşdur. Şeyx Şamillə də yaxın əlaqədə olan (15) və onun rəhbəri olduğu müridizm hərəkatının əsas ideoloqlarından biri olan (30) görkəmli sufi şair Mir Həməzə Nigari Rusiya işğalına qarşı mübarizə apardığı üçün Sibire sürgün edilmə təhlükəsi ilə qarşılaşmış (2; 9), bu səbəbdən Azərbaycanı tərk etmişdi. O, 1853-cü ildə Kırım savaşında Rusiya ilə müharibə edən Osmanlı ordusunun tərkibində Qafqaz süvari alayının komandiri kimi rus ordusuna qarşı vuruşmuş (1, s.17), şeyxi İ.Şirvaninin vəfatından sonra Amasiyada din dərsləri vermiş, nəqşibəndi mürşidi kimi fəaliyyət göstərmişdir (1, s.18; 8). Lakin orada da şiəlik ittihamı ilə ittiham olunan H.Nigari Xarputa sürgün edilmiş, sürgündə vəfat etmişdir. H.Nigari islam vəhdətini müdafiə edir, “Biz vəhdətiyiz məzhəbimiz rahi-Xudadır” (29, s.183), “Talibə guşeyi-vəhdət kimi məktəb olmaz” (3, s.249; 29, s.193) deyərək, məzhəb ixtilaflarının tərkini tövsiyə edir, “biz vəhdət yolunun yolçusuyuq, eşq ələmində tək bir məzhəb vardır, iki məzhəblilik bizə yaraşmaz” söyləyirdi (3, 250; 29, s.193). Şairə görə ilahi eşqdə məzhəbçilik ola bilməz. Bütün sevgilər Allaha aid olduğu kimi bütün təriqətlər, məzhəblər də Allaha gedən müxtəlif yollardır. H.Nigari riyakar din xadimlərini, xalqın zəkətində, sədəqəsində gözü olan ruhaniləri, təsəvvüf əleyhdarlarını və yalançı sufiləri “hüquq və əhdə riayət etməyən, həqiqət elmindən xəbərsiz zahidi-xər (eşşək zahid-Ə.F.)” adlandırır (12, s.124, 160, 253-254, 278, 281) O, yenə islamda ixtilaf yaradarq təsəvvüf əleyhdarı olan mədrəsə müəllimlərini tənqid edir, onları “nadan cahillər” adlandırır (3, s.262; 29, s.193). Nigari öz mürşidi İ.Şirvani kimi böyük sufi Həllac Mənsuru müdafiə etmiş, “ənəlhəq” dediyinə görə qətl edilən bu böyük sufinin Haqqın təcəllisi olduğunu yazmış (18, s.11) “Həllac kimi oldum” demişdi (36, s.187).

“Sinəmə çəkilən qara dağımdır,
Qara bağırm qanlı Qarabağımdır” (6, s.117)
- yazan Nigarinin şeirlərində vətən eşqi, işğal altındakı Qarabağa həsrət də əsas yer tutur.

İ.Şirvaninin müridlərinin təsiri ilə Qazı Məhəmməd və Şeyx Şamil Qafqazdakı müridizm hərəkatının rəhbər xadimləri olmuşlar (39, s.45). M.Kazımbəyin “Müridizm və Şamil” əsərində göstərdiyi kimi fanatizmlə və despotizmlə mübarizədə islamın cihad əmri və təriqət müəssisələri inqilabi bir məzmun daşımış, din uğrunda savaşmaqda cihad, ilahi həqiqətə gedən yolda isə təriqət insanları ədalətsiz hakimiyyətlərə qarşı, öz dini haqlarını müdafiə etmələri üçün bir stimül rolunu ifa etmişdir (40, s.101). Dağıstandakı müridizm hərəkatının rəhbərləri Qazı Məhəmməd və Şeyx Şamil də məhz təriqətin xalq üzərindəki nüfuzu ilə cihad fəaliyyətini davam etdirə bilmişdilər.

3.Nəqşibəndilikdə rabitə anlayışı

Təsəvvüfün, o cümlədən nəqşibəndiliyin təməl prinsiplərindən biri “rabitə” anlayışıdır. Rabitə ərəbcə iki şeyi bir-birinə bağlayan, bağ, münasibət demək olub, sufiliyə görə müridin qəlbini şeyxə bağlaması, daha sonralar isə onun surətini daim xəyalında canlandırması mənasında işlənmişdir (37, s.378-379).

Bəhaəddin Nəqşibənd müridlərinə rabitəni və daim onun surətini düşünmələrini tapşırılmışdı (37, s.378-379). Rabitə anlayışı Xalid Bağdadi və s. nəqşibəndi-xalidi sufilərinin əsərlərində davamlı olaraq təbliğ edilmişdir. təriqət şeyxinə bağlanmaq, hərəkətsiz duraraq onun xəyalını, şəklini zehində canlandırır və onun ruhaniyyətindən ölü və ya diri olmasından asılı olmayaraq mədəd ummaq rabitə sayılır (17, s.23).

Xalid Bağdadidə “rabitə” məsələsi əsas yer tutur. Ona görə, “rabitə” şeyxin surətinin müridinin gözləri qarşısında (zehində) təsəvvür edilməsidir. Ona görə müridləri hətta o, öldükədən sonra da rabitəni onunla etməlidirlər (14, s.283-285). Xalidilərin rabitəyə əhəmiyyət vermələri digər təriqətlərin etirazlarına səbəb olmuş və onu bidət, uydurma, dinə zidd adlandırmışdılar. Buna qarşı Xalid Bağdadi “Risaleyi-rabitə” əsərini yazmış, rabitənin islama uyğunluğunu göstərmişdi (31, s.41). Xalid Bağdadinin (öl.1826) “Risaleyi-Xalidiyyə” əsərinə

əsaslanaraq şeyxi hər bir anda xəyalən canlandırır onunla rabitə etmənin vacib olduğunu qeyd edilmişdir (17, s.71).

İ.Şirvani Xalid Bağdadinin rabitə anlayışını davam etdirmiş, lakin onun müridlərinə rabitəni özünə qarşı etdirməsi Xalid Bağdadi tərəfindən tənqid edilmişdi (20, s.342-343). İ.Şirvaniyə görə “müridin şeyxin surətini qəlbində mühafizə etməsi Allahı zikr etməkdən daha faydalıdır. Çünki şeyx Allaha qovuşmağa vasitədir. Müridin şeyxdə fəna (yox) olmasın gərəkdir ki, Allahda da fəna olsun” (35, s.254).

Nəqşibəndilər şeyxin hüsurunda olmanı peyğəmbərlə görüş, hətta Allahın hüsurunda olmaq kimi izah etmişdirlər. Onlara görə Allahla pərdəsiz görüşən şeyxin vasitəçiliyi olmadan, müridin ilahi feyzə qovuşması mümkündür (17, s.139).

Nəticə

Son olaraq deyə bilərik ki, nəqşibəndilik islam dünyasında, o cümlədən Azərbaycan, eləcə də İran və Türkiyə tarixində özünəməxsus rol oynamışdır. Dini maarifçilikdə, Rusiya işğalına qarşı mücadilədə bu təriqət mənsubları mühüm xidmətlər etmişdir. Lakin Şeyx Übeydullah nümunəsində olduğu kimi İran və Azərbaycana qarşı təriqətin ideyalarından sui-istifadə cəhdi ilə işğalçılıq cəhdi və qanlı müharibələr də baş vermişdir. Məqalədə elmi yenilik olaraq, bütün bu məsələlər kompleks şəkildə təqdim edilmişdir. Nəqşibəndiliyin tədqiqi dini-fəlsəfi, tarixi irsimizin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir və daim araşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bayram, P.M. Qarabağlı Seyid Mir Həməzə Nigarinin həyatı, yaradıcılığı və türkcə divanının poetik strukturu: / filologiya elmləri namizədi dis. avtoref. / -Bakı, 2008. - 26 s.

2. Bayram, P. Seyid Nigarinin həyatı və yaradıcılığı. // URL: http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20EDEBIYATI/pervane_bayram_nigari_hayati.pdf

3. Bayram, P. Seyid Nigaridə İbnül-Ərəbi təsiri və vəhdəti-vücut // Professor Aida İman-

quliyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq İbnül-Ərəbi Simpoziumunun materialları. - Bakı: - 9 oktyabr - 11 oktyabr 2009. - 2010. - s.249-262.

4. Fərhadov, Ə. Şimali Azərbaycanda islam maarifçiliyi hərəkatı (XIX-XX əsrin əvvəlləri) / Ə.Fərhadov. - Bakı: 2017. - 304 s.

5. Həsənzadə, T. Marağalı Məhəmməd-həsən xan Etimadüsaltənənin əsərlərində Azərbaycan tarixi məsələləri / T.Həsənzadə. - Bakı: Tural, - 2001. - 224 s.

6. Məhəmmədcəlil, M. Mövlanə İsmayıl Siracəddin Şirvani: Həyatı, fəaliyyəti və ardıcılları / M.Məhəmmədcəlil, F. Xəlilli. - Bakı: Adiloğlu, - 2003. - 134 s.

7. Niyazov, Ə. Azərbaycanda ilk islahatçılıq addımları: İ.S.Şirvani nümunəsində // Bakı: Din Araşdırmaları Jurnalı, 2019. №1, - s.213-230.

8. Rıhtım, M. Azərbaycanın bilinməyən tarixi: Amasiyada yatan könül ərləri / Zaman. - 2011, 19 noyabr. - s.4.

9. Rıhtım, M. Azərbaycanın bilinməyən tarixi: Mir Həməzə Nigari / Zaman. - 2011, 12-14 noyabr. - s.4.

10. Rıhtım, M. Seyid Yəhya əş-Şirvani Əl-Bakuvî və Şəfa əl-əsrar (Sufiliyin sirləri) adlı əsəri / M.Rıhtım. - Bakı: Elm, - 2010. - 408 s.

11. Şahzadə Nadir Mirzə Qacar. Təbriz darüsaltənəsinin tarixi, coğrafiyası və görkəmli şəxsləri. - Bakı: Elm, - 2019. - 566 s.

12. Akabalı, M.S.M.F. Seyyid Hamza Nigari hazretlərinin farsca divanının terceme və şərhli // M.Rıhtımın şəxsi əlyazma kolleksiyasından. - 1360. - 495 s.

13. Algar, H. Bahaeddin Nakşibend // TDV İslâm Ansiklopedisi: [44 ciltte]. - İstanbul: TDV yay., - İstanbul: TDV yay., - 1991. - c.4. - s. 458-460.

14. Algar, H. Halid el-Bağdadi // TDV İslam Ansiklopedisi: [44 ciltte]. - İstanbul: TDV yay., - 1997. - c.15. - s.283-285.

15. Aşar, Y. Azərbaycan türklərinin Osmanlı ilə qarşılıqlı mədəni əlaqələri. 21 sentyabr 2011. URL: <http://www.anl.az/down/meqale/sherq/2011/sentyabr/199708.htm>

16. Atmaca, M. İran'daki sünni grupların sosial, kültürel və dini yapılanmaları ve Türki-

yenin bu gruplara yönelik politikaları / M.Atmaca. - Ankara: Başbakanlık, - 2012. - 112 s.

17.Aydın, F. Tarikatta rabita ve nakşibendilik / F.Aydın. - İstanbul: Süleymaniye Vakfı yay., - 2000. - 326 s.

18.Bayram, P. Seyyid Nigaride İbnü'l-Arabi tesiri ve vahdet-i vücud // URL: http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20EDEBIYATI/pervane_bayram_seyyid_nigari.pdf, s.1-18.

19.Evradi-Bahaiyye ve şerhi. - İstanbul: [n.y.], - 1945. - 80 s.

20.Göktaş, V. Tasavvuf yazıları / V.Göktaş. - Ankara, Ankamat matbaası, - 2014. - 345 s.

21.Gündüz, İ. Tasavvufi bir termin olarak rabita // - İstanbul: Tasavvuf. İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, - 2007. № 19, - s.23-53

22.Kavak, A. Kaçar Hanedanı Döneminde (1795-1925) İran'da İrşad Faaliyeti Yürüten Nakşibendî-Halidî Şeyhleri // - Şırnak: Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, - 2015. - c.6/12, - s.77-102.

23. Koç, M.A. Modenleşme sürecinde "İran milliyetçiliği" yanlısı Tebrizli bir aydın: Ahmed Kesrevi - hayatı, şahsiyeti, dünya görüşü, mücadelesi ve eserleri // - Mardin: Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, - 2019. - c.3/2, - s.115-155.

24.Kul, H.H. Mustafa Fevzi bin Numan ve "Kitabu İsbatil-mesalik fi rabitatis-salik" adlı eserindeki tasavvufî görüşleri / H.H.Kul. - Konya: Selçuk Üniversitesi, - 2008. - 184 s.

25.Kurşun, Z. Şeyh Said // TDV İslâm Ansiklopedisi: [44 ciltte]. - İstanbul: TDV yay., - 2016, EK-2-ci cild. s. 566-568.

26.Mevlana Halid-i Bağdadi. Risale-i Halidiyye Tercümesi / terc. ed. İ.Fakirullah. - İstanbul: Yasin yay., - 2007. - 65 s.

27.Nakşibendi, M.N.Ş. Miftahul-Kulub / terc. ed. A.Akçiçek. URL: <https://havassite.files.wordpress.com/2018/07/1-risale-miftahucc88l-kuluucc88b.pdf>

28.Nakşibendi M.N.Ş. Miftahul-Kulub / terc. ed. A.Akçiçek // URL: <https://sites.google.com/site/tasavvufisufiler1/miftahu'l-kul%C3%BBb>

29.Nigari. Divan / Nigari, tert. ed. A.Bilgin. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, - 2011. - 639 s.

30.Ormanlı, H. Mir Həmzə həzrətlərinin kəramətləri. Təzadlar. - 2011, 24 may. - s.4.

31.Özköse, K. Mevlana Halid-i Bağdadinin tasavvufi görüşleri // Mevlana Halid-i Bağdadi ve Osmanlı Toplumunda Halidilik. Çalıştay ve Paneli. - Ağrı - 2016. - s.25-60.

32.Sarı, İ. Rabita Şirkidir: Allaha kul olabilmek için araçlara ihtiyaç yoktur. - İstanbul: [n.y.], - 2017/ - 102 s.

33. Sarıkçıoğlu, M. İran arşivlerine göre Şeyh Übeydullah isyanı // - İstanbul: Sosyal Bilimler Dergisi, - 2013. - c. 3/5, - s.1-35.

34.Şahı Nakşibendi K.S. // URL: <http://www.serifbuhari.com/-ah--nak-ibendi--k.s..html#.WJW8dPkrLIU>

35.Şirvani, İ.S. Risaleler / İ.S.Şirvani, terc. ed. O.Musahanov. - İstanbul: Büyüyen Ay, - 2018. - 280 s.

36.Taşlıova, M. Nigar-name mesnevisi ve terekeme sözlü kültüründe yaşayan Nigari // Qarabağdan Amasiyaya Könül Körpüsü. I Beynəlxalq Həmzə Nigari Simpoziumu, - Amasiya - Bakı: - 31 May - 1 İyun, - 2012, - s.175-187.

37.Tosun, N. Rabita // TDV İslâm Ansiklopedisi: [44 ciltte]. - İstanbul: TDV yay., - 2007. - c.34. - s.378-379.

38.Аверьянов, П.И. Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия. Современное политическое положение турецких, персидских и русских курдов / П.И.Аверьянов. - Тифлис: Типография штаба Кавказского военного округа, 1905, 555 с.

39.Казем-Бек М. Избранные произведения / М.Казем-Бек. - Баку: Элм, - 1985. - 420 с.

40.Рзаев, А.К. Мухаммед Али Мирза Казем-бек / А.К. Рзаев. - Москва: Наука, - 1989. - 199 с.

41.Abrahamian, E. A history of modern Iran / E.Abrahamian. - Cambridge: Cambridge University Press, - 2008. - 228 p.

42.Кəsrəvi, Ə. Zendegani-ye man / Ə.Кəsrəvi. - Tehran: [n.y.], - 1323. - 93 s.

Резюме

Али Фархадов

Из истории Накшбанди в Азербайджане в XIX веке

Накшбандия был одной из самых распространенных сект в исламском мире, а также в Азербайджане на протяжении всей истории. Основатель секты - Бахауддин Накшбанд. Концепция привязанности к шейху и духовной близости ученика с учителем (*рабита*) играют ключевую роль в Накшбандия. Основным азербайджанским представителем Накшбандия является Исмаил Ширвани. Он был учеником Халида Багдади, распространял суфизм на Кавказе и боролся против русской оккупации. *Национальный музей истории Азербайджана* также хранит и изучает произведения, связанные с Накшбандия.

Ключевые слова: *Накшбандия, Халид Багдади, Исмаил Ширвани, Азербайджан*

Summary

Ali Farhadov

From the history of Nakshbandiyah in Azerbaijan in the XIX century

Naqshbandiyah was one of the most widespread order in the Islamic world, as well as in Azerbaijan throughout history. The founder of the sect is Bahauddin Naqshband. The concept of attachment to the sheikh and spiritual closeness of the student with the teacher (*rabita*) play a key role in Naqshbandiyah. The main Azerbaijani representative of Naqshbandiyah is Ismail Shirvani. He was a student of Khalid Baghdadi, spread Sufism in the Caucasus and fought against the Russian occupation. *The National Museum of History of Azerbaijan* also stores and studies works related to Naqshbandiyah.

Keywords: *naqshbandiyah, Khalid Baghdadi, Ismail Shirvani, Azerbaijan*

UOT 94 (479.24)

ƏNVƏR MƏMMƏDOV

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, t.ü.f.d., dosent
mammadovanvar1969@mail.ru, Azərbaycan*

**AZƏRBAYCAN SSR-DƏ KOLLEKTİVLƏŞMƏ SİYASƏTİNİN
BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR (AZƏRBAYCANIN ŞİMAL-QƏRB
BÖLGƏSİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA)**

Açar sözlər: Azərbaycan, Nuxa, Zaqatala, sovet hakimiyyəti, kollektivləşmə, kolxoz

1927-ci ilin sonu – 1928-ci ilin əvvəllərində meydana çıxmış taxıl tədarükü böhranı, həmin vaxtı dövlətin 2 milyon tondan artıq taxılı yığa bilməməsi [13, 295] kollektivləşdirməni sürətlə və radikal tədbirlərlə həyata keçirilməsi zərurətini aktuallaşdırdı. Taxıl tədarükü böhranı, sənayeləşmənin də taleyini təhlükə altına alırdı. Ölkəni çörəklə təmin etmək zərurəti, eyni zamanda da sənayeləşmə üçün gərəkli maşın və avadanlığın xaricdən alınması üçün tələb olunan vəsaitin isə məhz taxıl satışı hesabına əldə olunması bolşevik hakimiyyətini bu məsələdə son dərəcə radikal addımlar atmağa sövq edirdi.

Həmin vaxtı kənd təsərrüfatı əmtəliyinin aşağı səviyyəsi, texniki gerilik kollektivləşməni zəruri edən obyektiv səbəblər kimi göstərilirdi. Qeyd olunur ki, 1926-cı ildə Azərbaycanda kəndlilər dəmir kotanla sadəcə 33%, dəmir dırmıqla 11%, yığım maşınları ilə 3%, səpin alətləri ilə isə 3,3% təmin olunmuşdu. 1925-ci ilədək traktorlardan demək olar ki, istifadə olunmurdu. Yalnız 1925-1926-cı illərdə respublikaya 201 traktor gətirilmişdi [16, 142-143].

Ümumittifaq Kommunist bolşeviklər Partiyası Mərkəzi Komitəsinin elliklə kollektivləşməni 1932-ci ilin yayına kimi başa çatdırmaq və bu məqsədlə 500 milyon rubl vəsaitin ayrılması barədəki 1930-cu il 5 yanvar tarixli qərarı xalqın yeganə dolanacaq mənbəyi torpağa olan ümidlərinin üstündən xətt çəkərək puç etdi. Kollektivləşməni sürətlə başa çatdırmaq məqsədi ilə Zaqafqaziya respublikaları yerli şərait, ayrı-ayrı rayonların tarixi, ictimai və iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq üç qrupa bölünmüşdü. Azərbaycan SSR ZSFSR-də 3-cü

qrupa daxil edilməklə burada kollektivləşməni 1933-cü ilə kimi başa çatdırmaq nəzərdə tutulmuşdu [2, 2].

Zaqafqaziya Ölkə Partiya Komitəsinin 1929-cu il 15 dekabr tarixli qərarına əsaslanan Azərbaycan Kommunist bolşeviklər Partiyası Mərkəzi Komitəsi 1930-cu ilin fevralında kollektivləşməni həmin ildə başa çatdırmaq haqqında qərar qəbul etdi. Dekabr plenumunun qərarı ilə əlaqədar olaraq 1930-cu ilin yanvarında kütləvi kolxoz hərəkatını keçirmək üçün komissiya təşkil edildi və ona tapşırıldı ki, 1930-cu ilin martın 1-ə kimi kollektivləşməni başa çatdırsınlar. Həmin qərara görə Azərbaycanın Gəncə və Qarabağ kimi iki rayonunda elliklə kollektivləşməni 1930-cu ildə başa çatdırmaq nəzərdə tutulmuşdu [2, 8].

Belə bir siyasət Sovet İttifaqının qabaqcıl taxılçılıq rayonlarında tətbiq olunan kolxoz quruculuğu nümunəsini və kollektivləşmə sürətini mexaniki surətdə Zaqafqaziya şəraitinə keçirmək demək idi.

Kollektiv təsərrüfatların təşkili zamanı bütün yararlı torpaqlar kolxozlara verilir, əhali zorla kolxoza girməyə məcbur edilirdi [19, 207]. Bu zaman kəndliləri hədələmə, seçki hüququndan məhrum etmə, ortabab kəndlilərə təzyiq göstərilməsi üsullarından istifadə olunurdu. Kəndlilərin qarşısında “kim kolxozun əleyhinədirsə o, sovet hakimiyyətinin əleyhinədir”, “kim kolxoza daxil olmasa sürgün ediləcəkdir” kimi tələblər qoyulurdu [2, 5].

Lakin hakimiyyətin hər cür sərt cəza tədbirlərinə baxmayaraq əhali kolxoza girməkdən imtina edirdi. Göynük rayonunun siyasi-iqtisadi vəziyyətinə dair sənəddə göstərilir ki, rayon

üzrə 1929-cu ildə zorla 1048 təsərrüfatı kolxozlara cəlb etmək mümkün olmuşdusa da, bir-neçə həftədən sonra kolxozlarda cəmi 86 təsərrüfat qalmışdı [17, 13]. Zaqatala qəzasının Qabaqçöl kəndində isə hər cür zorakılıqlara baxmayaraq 1930-cu ilin aprelinə kimi cəmi 8 kəndli təsərrüfatını kolxoza cəlb etmək mümkün olmuşdu. Qəzanın Ləkit kəndində silah gücünə kolxoz təşkil etmişdilər. Almalı kəndində yığıncaqda kolxozun təşkil olunmasına səs vermədiyinə görə bir qrup kənd sakini həbs olunmuşdu [1, 23-24]. Kolxoz quruculuğu prosesinə hətta yerli komsomol-partiya aktivini belə cəlb etmək mümkün olmurdu. Nuxa qəzasının Böyük Dəhnə kəndində kolxozun təşkili zamanı yerli partiya və komsomol təşkilatlarının üzvü olan 40-a yaxın kommunist və 80 komsomolçudan cəmi 25 nəfəri kolxoza yazmaq mümkün olmuşdusa da, sonradan onlar da dağılımışdılar [5, 23-24].

Kolxoza girməkdən imtina edənlər sovet hakimiyyətinin düşməni elan edilərək qara siyahıya salınır və onlara qarşı “antisovet”, “əksinqilabçı”, “bandit” kimi birinci kateqoriya üçün nəzərdə tutulmuş cəza tədbirləri tətbiq edilirdi. Onları ən zəruri istehlak mallarından məhrum edirdilər [19, 207]. Balakən rayonunun təlimatçısı Ramiz Mehdiyev yığıncaqda açıq şəkildə bildirirdi ki, kolxoza girməyənlərə qənd, çay və digər ərzaq verilməyəcək [1, 23]. Cəfərabad kənd sakinlərinin şikayətində bu barədə deyilirdi: “Bütün yararlı torpaqlar kolxozlara ayrılır. Biz nə etməliyik. Kolxoza girmədiyimizə görə bizi hətta qənddən məhrum ediblər. Manufaktura malları, toxum təkcə kolxozlara verilir, belə çıxır ki, biz adam deyilik lazımsız məxluquq [19, 964]. Əhaliyə adambaşına ayda 100 qram qənd verirdilər ki, bunun çox az olduğunu hətta hakimiyyət orqanlarının nümayəndələri belə etiraf edirdilər [8, 106-107]. Nuxa-Zaqatala qəzasında isə vəziyyət daha ağır idi. 1930-cu ilin iki ayı, mart-aprel ayları üçün Əliabad məntəqəsində adambaşına 27 qram çay, 200 qram qənd, 50 qram sabun vermişdilər [1, 25-26].

Kolxoz quruculuğu zamanı əhali arasında geniş izahat işi aparmaq əvəzinə yerlərdəki partiya və sovet işçilərinin əhalini məcburi şəkildə kolxozlara yazdırması kəndlilərin ciddi narazılığına səbəb olurdu. Bu səbəbdən də kolxoz

quruculuğu işində ciddi nəticə əldə etmək olmurdu. Əgər 1930-cu ilin aprelin əvvəli üçün Azərbaycan SSR-də 102700 təsərrüfatı birləşdirən 1670 kolxoz qeydə alınmışdısa, həmin ilin aprelin 20-ə kimi 56940 təsərrüfatı əhatə edən 1328 kolxoz qalmışdı. Bu müddətdə 392 kolxoz dağılmışdı [2, 14]. 1930-cu ilin aprelin sonuna olan məlumata görə isə Azərbaycan SSR-də 44440 nəfəri birləşdirən 1389 kolxoz var idi. Kolxoz üzvlərindən 5280 nəfəri (12,1%) batraklar (batrak-torpaqsız maddəli işçi), 25700 nəfəri (57,8%) yoxsullar, 8900 nəfəri (20%) ortabablar, 4460 nəfəri isə (10%) əhalinin digər sosial təbəqələrini təşkil edirdi [1, 28].

Kənd təsərrüfatının kooperativləşməsinin nə vaxtını, nə də yeganə metod və formalarını müəyyən etməyən Ümumittifaq Kommunist bolşeviklər Partiyasının XV qurultayının qərarına əsasən qolçomaq təsərrüfatlarının məcburi və zorakı yolla ləğvi deyil, tədrici məhdudlaşdırılması xətti ilə, iqtisadi üsullarla sıxışdırılması qərara alınmışdısa da [12, 533], bu sosial təbəqənin nümayəndələrinə qarşı törədilən zorakılıqlar baş alıb gedirdi. Partiya tərəfindən 1929-cu ildən irəli sürülmüş qolçomaqların bir sinif kimi ləğvi məsələsi yerli hakimiyyət orqanlarının özbaşınalıqları üçün geniş imkanlar açmışdı. Qolçomaqların ləğvinin forma və metodlarını müəyyən etmək və bu işi əsaslı şəkildə həyata keçirmək məqsədi ilə Siyasi Büro tərəfindən 1930-cu il yanvarın 15-də xüsusi komissiya yaradılır. Komissiyanın həmin ilin fevralın 4-də qəbul etdiyi “Kütləvi kollektivləşmə rayonlarında kənd təsərrüfatının sosialistcəsinə yenidən qurulmasının möhkəmləndirilməsi və qolçomaqlarla mübarizə tədbirləri haqqında” qərarına görə qolçomaqlar üç kateqoriyaya bölünmüşdü. Əksinqilabçı terror aktlarının təşkilatçıları, kolxoz əleyhinə çıxışların ilhamvericiləri və onların ailələri birinci kateqoriyaya aid edilərək siyasi cinayətkar kimi bu qrupa qarşı həbs, sürgün cəza növlərinin tətbiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. İkinci kateqoriyaya daxil olanlar siyasi idarənin xətti ilə başqa yerlərə köçürülməli idi. Üçüncü kateqoriyaya daxil edilənlərin isə kolxozlardan kənardə olan yeni ərazilərdə yerləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdu [9, 135-138].

1931-ci ilin yanvarına kimi qolçomaqların müəyyən edilməsinin dəqiq bir meyarının

olmaması hakimiyyət orqanlarına imkan verirdi ki, istənilən adamı qolçomaq siyahısına daxil etsin. Nuxa-Zaqatala qəzasında kəndlilər və hətta komsomolçular belə yığıncaqlarda çıxış edərək bildirirdilər ki, “kimlər qolçomaq hesab edilir?” [5, 7].

Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Sovetinin qolçomaq təsərrüfatlarının üzərinə fərdi qaydada vahid kənd təsərrüfatı vergisinin qoyulmasına dair qərarına görə muzdlu əməyin tətbiqini zəruri edən sahələr istisna olmaqla (həmin sahələrdə də tətbiq olunan muzdlu əməyin həcmi müəyyən olunmuş həddi keçməməli idi) sistemli olaraq kənd təsərrüfatı işləri, kustar sahələr və müəssisələrdə muzdlu əməkdən istifadə edən təsərrüfatlar qolçomaq təsərrüfatı hesab olunur və onların üzərinə fərdi qaydada vahid kənd təsərrüfatı vergisi qoyulurdu.

Muzdlu əməyin tətbiq olunduğu günlərin sayının il ərzində aşağıda müəyyən olunmuş həddi keçməyən təsərrüfatlar fərdi qaydada vahid kənd təsərrüfatı vergisindən azad olunurdu. Abşeron yarmadasındakı taxılçılıq təsərrüfatlarında muzdlu əməkdən ildə 35 günə qədər istifadə oluna bilərdi. Düzən, dağlıq və dağətəyi rayonlarda bu hədd ildə 40 günə, suvarılan torpaqlarda isə 50 günə qədər müəyyən olunmuşdu. Muzdlu əməyin tətbiqi bağçılıq və üzümçülük təsərrüfatlarında, eləcə də Lənkəran, Masallı və Astara rayonlarının çəltikçilik təsərrüfatlarında ildə 75 günü (keçmiş Gəncə quberniyasının üzümçülük təsərrüfatlarında bu hədd ildə 150 gün müəyyən olunmuşdu), pambıqçılıq təsərrüfatlarında 150 günü, qeyri-pambıqçılıq rayonlarının çəltikçilik təsərrüfatlarında 50 günü, tütünçülük təsərrüfatlarında isə ildə 200 günü keçməməli idi. Pambıqçılıq rayonlarında çəltik becərən və muzdlu əmək tətbiq edən təsərrüfatların üzərinə tətbiq etdiyi muzdlu əməyin ölçüsündən asılı olmayaraq fərdi qaydada vahid kənd təsərrüfatı vergisi qoyulurdu.

Əmək qabiliyyətli kişilərin olmadığı, yaxud da ağır xəstə olduğu, tikinti işlərinə, hərbi xidmətə cəlb olunduğu tək qadınların təsərrüfatları, eləcə də yetimlərin, əlillərin və məktəb yaşlı uşaqların olduğu və bir çoban köməkçisindən artıq muzdlu işçisi olmayan maldarlıq təsərrüfatları da vahid kənd təsərrüfatı vergisindən azad edilirdi. Belə təsərrüfatlarda bir daimi

muzdlu işçinin olması və yaxud mövsümi günlərin yuxarıda müəyyən olunmuş həddən artıq olması onların üzərinə fərdi şəkildə vahid kənd təsərrüfatı vergisinin qoyulmasını zəruri etmirdi.

Aşağıdakı halda təsərrüfatlar qolçomaq təsərrüfatı hesab olunurdu: illik gəliri 125 rublu keçməklə, dəyirman, yağ zavodu, yem zavodu, yundarıyan (hallaxana-yunçıran yer), meyvəqurudan və ya mexaniki mühərrikin tətbiq olunduğu digər sənaye müəssisələrinə, su və yaxud küləyin köməyi ilə hərəkətə gətirilən müəssisələrə (külək və suyun gücü ilə işləyən müəssisə bir neçə adamın mülkiyyəti idisə onlardan yalnız həmin müəssisənin gəlirindən onun payına düşən hissəsinin illik 125 rubldan artıq olanı vahid kənd təsərrüfatı vergisi verməli idi) malik olan; icarəsindən gəlir əldə edən müəssisəsi olan; kənd təsərrüfatı maşınlarını icarəyə verən və yaxud bu maşınlarla digər təsərrüfatlarda işləyən; öz əkin sahəsini azaltmaqla mütəmadi olaraq canlı qoşqu qüvvəsini digər təsərrüfatlara icarəyə verən; rayon vergi komissiyası tərəfindən icarədar üçün ağır şərtlər kimi müəyyən olunmuş şərtlərlə torpaq icarəyə verən; ticari və sənaye istismarı məqsədi ilə sahəsi 120 kvadrat sajəndən artıq olan bağ, üzümlük və başqa şeyləri icarəyə verən; həmin rayon üçün müəyyən olunmuş orta normadan artıq sahəli və müəyyən olunmuş normadan artıq muzdlu qüvvənin tətbiqini zəruri edən bağ və ya üzümlüyə malik olan və kənd təsərrüfatı vergisindən yayınmaq üçün təsərrüfatını tamamilə və ya qismən icarəyə verən; ayrı-ayrı tikililəri və yaxud müəssisələri icarəyə verməklə illik gəliri 150 rublu keçən; ticarətlə, sələmçiliklə məşğul olan və yaxud digər zəhmətsiz gəlirlərə malik olanlar gəlirlərindən asılı olmayaraq qolçomaq təsərrüfatı hesab olunurdu.

Fərdi qaydada vahid kənd təsərrüfatı vergisi qoyulmuş təsərrüfatlar bütün güzəştlərdən məhrum edilirdilər [3, 108-115].

Azərbaycan Kommunist bolşeviklər Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1930-cu il yanvarın 24-də keçirilmiş müşavirəsində elliklə kollektivləşmə rayonlarından başqa sərhad rayonlarında da qolçomaqlıqdan salmaq haqqında göstəriş verilmişdi [2, 9].

Vəziyyət o həddə çatmışdı ki, Ümumittifaq Kommunist bolşeviklər Partiyası Mərkəzi Ko-

mitəsinin “İqtisadi cəhətdən geridə qalmış milli rayonlarda kollektivləşmə və qolçomaqlara qarşı mübarizə haqqında” 1930-cu il 22 fevral tarixli qərarı ilə Zaqafqaziya, Orta Asiya respublikaları, həmçinin Dağıstan, Buryat-Monqol və Yakutiya mərkəzi komitələrinin fəaliyyəti tənqid edilmişdi [2, 15].

Azərbaycan siyasi muhacirətinin gorkəmli nümayəndəsi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bolşevik hakimiyyətinin Azərbaycanda həyata keçirdiyi tədbirləri ilə bağlı yazırdı ki, “...qolçomaqların Azərbaycanda və bütünlükdə Qafqazda məhv edilməsi əhalinin əsas kütləsinin məhv edilməsi deməkdir. Azərbaycanda əhalinin 60%-i qolçomaq kimi ittiham edilənlərdir. Qafqazda heç zaman torpaqdan istifadənin icma forması olmamışdır. Bu, rus həyatına xas hadisədir. Azərbaycanda eksperimentlər sovet məmurları tərəfindən həyata keçirilmiş, bu məmurların 70%-i azərbaycanlı deyil” [10, 21].

Bu barədə Qafqaz siyasi muhacirətinin digər bir nümayəndəsi yazırdı ki, Moskva xırda mülkiyyətçi kəndlisi olan Qafqaz kimi diyarda kolxoz quruluşu planının fiaskoya uğrayacağını çox yaxşı başa düşürdü. Lakin bu zaman Qafqaz xalqlarının dayağı olan onun güclü və möhkəm kəndli təbəqəsini dağıtmaq məqsədini güdən Moskva bir əlində kəndir, o biri əlində isə hazır doldurulmuş naqan tutmuşdu [14, 11]. Prometey hərəkətinin verdiyi məlumata görə zorakı kollektivləşmə siyasəti nəticəsində Azərbaycan SSR-dən təkcə İrana qaçanların sayı 5 min nəfərə qədər idi. Azərbaycanın Parisdəki muhacir diplomatik missiyasının nümayəndələri əmlakını və evlərini itirmiş, acınacaqlı halda yaşayan bu adamlar üçün Millətlər Liqasından yardım göstərilməsini xahiş etmişdi [15, 215].

Kollektivləşmə işində buraxılmış kobud səhvlər, partiya xəttinin əyilməsi, fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqının pozulması ali partiya rəhbərliyi tərəfindən də etiraf olunurdu [11, 39]. Ümumittifaq Kommunist bolşeviklər Partiyası Rəyasət Heyətinin 1930-cu il 10 aprel tarixli qərarında göstərilirdi ki, Cənubi Qafqazda kolxoz komitəsinin yerli şəraiti nəzərə almadan kollektivləşməni tezliklə başa çatdırmaq haqqındakı göstərişi səhv qərardır [2, 17].

Kolxoz quruculuğu zamanı yol verilmiş zorakılıqlar Azərbaycanın bir-sıra bölgələrində, o cümlədən Nuxa-Zaqatala qəzasında 1930-cu

ilin aprelində güclü antisovet üsyanına səbəb olmuşdu. Həyəcanın yatırılmasından sonra uzun müddət üsyan mərkəzlərində, xüsusilə də Baş və Aşağı Göynük kəndlərində kommunistlərin etibarsız olması səbəbindən partiya idarə aparatını qurmaq mümkün olmamış, kolxoz quruculuğu istiqamətində ciddi nəticə əldə edilməmişdi [18, 14]. 1931-ci ilin avqust ayına olan məlumata görə Zaqatala rayonunda olan 5655 təsərrüfatın 1073-ü (18,9 faizi), Göynük rayonundakı 2797 təsərrüfatın 976-ı (34,8 faizi) kollektivləşdirilmişdi [6, 81-150]. 1931-ci ilin noyabr ayına olan məlumata görə isə Nuxa qəzasında 5 kolxoz var idi [4, 8]. 1932-1933-cü illərdə 200 mindən çox adam kolxozdan çıxmışdı [11, 38]. Sənədlərdə verilən məlumata görə 1931-ci ilin əvvəllərinə kimi Göynük rayonu üzrə təsərrüfatların cəmi 18 faizi kollektivləşdirilmiş, 82 faizini isə hələ də fərdi təsərrüfatlar təşkil edirdi [17, 13]. Göynük rayonundakı vəziyyət barədə “Şəki fəhləsi” qəzetinin 1930-cu il 2 noyabr tarixli nömrəsində yazılır: “Göynük rayonu günün mühüm məsələlərinin icrasından geri qalıb. Burada savadsızlıqla mübarizə və mədəni hücum işlərinin əsəri belə görünür, məktəblərin vəziyyəti xarab bir haldadır. Tədarüqat işlərində böyük səhlənkarlıq və xəyanət vardır” [7, 35].

Qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövlətinin zorakı yollarla apardığı kolxoz quruculuğu siyasətinə qarşı çıxışlar sonrakı illərdə də baş vermişdir ki, təkcə 1933-cü ilin birinci yarısında 144 kəndli çıxışı olmuş və belə çıxışlar 1935-ci ilə kimi davam etmişdi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi (AMEA TİEA), iş 1973.
2. AMEA TİEA, iş 4565.
3. AMEA TİEA, iş 5345.
4. AMEA TİEA, iş 5362.
5. AMEA TİEA, iş 5609.
6. AMEA TİEA, iş 5808.
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin Şəki filialı (ARDA ŞF), f. 13, siy. 1, iş 13
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f. 1, siy. 231, iş 25.

9. İbrahimli F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı: Mütərcim, 2001, 168 s.
10. Quliyev V. Azərbaycanın Polşadakı siyasi muhacirəti irsindən. Bakı: "Ozal", 2011, 548 s.
11. Məmmədov N.Z. Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yaradılması və fəaliyyəti (1921-1938-ci illər). // Tarix üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı; 2015, 50 səh.
12. Sov. İKP qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qənamə və qərarları, II hissə (1930-1954). Bakı: Azər nəşr, 1954, 533 s.
13. Боффа Дж. История Советского Союза (том 1, От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин, 1917-1941) / Пер. с итал. М.: 1990, 628 с.
14. Вачнадзе Д. Проблема Кавказа. Париж: изд-во Д.Хеладзе, 1933, 55 с.
15. Мамулиа Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа (1921-1945). Тбилиси: изд-во Меридиани, 2012, 603 с.
16. Обзор деятельности правительства за 1927 и 1928 гг. Отчет VI-му Всеазербайджанскому съезду Советов. Баку: Издание Управления делами Совнаркома и ВЭС'а, 1929, 464 с.
17. Российский Государственный Военный Архив (РГВА), ф. 25873, оп. 1, дело 838.
18. РГВА, ф. 25873, оп. 1, дело 890.
19. РГВА, ф. 25873, оп. 1, дело 1206.

Резюме

Анвар Мамедов

О некоторых вопросах политики коллективизации в Азербайджанской ССР (по материалам северо-западного региона Азербайджана)

В статье на примере северо-западного региона Азербайджана исследуются некоторые проблемы коллективизации, составляющей одну из самых трагических страниц советского периода истории. Показано, что во время осуществления коллективизации были допущены серьезные перегибы, были подвергнуты репрессиям и гонениям огромное количество людей, что нанесло значительный вред Азербайджанской деревне. В статье также раскрывается позиция высшего партийного руководства относительно допущенных ошибок и перегиба партийной линии.

Ключевые слова: Азербайджан, Нуха, Закалата, советская власть, коллективизация, колхоз

Summary

Anvar Mammadov

On some issues of collectivization policy in the Azerbaijan SSR (based on the materials of the North-Western region of Azerbaijan)

The article examines some problems of collectivization, which is one of the most tragic pages of the Soviet period of history, on the example of the North-Western region of Azerbaijan. It is shown that during the implementation of collectivization, serious excesses were made, a huge number of people were subjected to repression and persecution, which caused significant damage to the Azerbaijani village. The article also reveals the position of the top party leadership regarding the mistakes made and the inflection of the party line.

Keywords: Azerbaijan, Nukha, Zagatala, Soviet power, collectivization, collective farm

UOT 94(479.24)

MAİS ƏMRAHOV

AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, tarix üzrə elmlər doktoru, professor,
emrahov48@mail.ru, Azərbaycan

XX ƏSRİN 30-CU İLLƏRDƏ DÜNYANIN GEOSİYASİ MƏNZƏRƏSİ: SAXTALAŞDIRILAN TARİX VƏ REALLIQLAR

Açar sözlər: Dünya müharibəsi, Avropa, Sovet dövləti, ərəfə, dünyanın siyasi mənzərəsi

Giriş

30-cu illərin axırı üçün dünyanın siyasi mənzərəsi çox mürəkkəb və ziddiyyətli idi. Qərbi Avropada və Şərqdə təhlükəli müharibə ocaqları yaranmışdı. Qərbdə faşist Almaniyası, Şərqdə isə Yaponiya bu gərginliyin əsas təşkilatçıları idilər. **Almaniya, Yaponiya və İtaliya** dünyanın müxtəlif bölgələrində müstəmləkələr ələ keçirmək, öz təsir dairələrinə və dünya ağalığına nail olmağa cəhd edir, digər dövlətlər qrupu – **İngiltərə, Fransa və ABŞ** isə hansı yolla olur – olsun müstəmləkələrini əlində saxlamaq istəyirdilər. Bir sözlə, tərəflər gələcək müharibəyə hazırlaşdılar. (2, s.34)

Böyük alman imperiyasının qurulmasına Hitler Avstriyadan başladı. Avstriya modernizasiya ehtiyatlarına görə dünyada birinci yeri tuturdu. Avstriyada sink, gümüş kimi qiymətli faydalı qazıntılar çıxarılırdı. XX əsrin 30-cu illərində – anşlyüsdən az öncə orada neft tapılmışdı. Artıq 1937-ci ilin neft hasilatı 33.000 ton təşkil edirdi. Almaniya Avstriyanın 300 milyon alman markası təşkil edən qızıl ehtiyatını ələ keçirmək istəyirdi. Führer belə hesab edirdi ki, etnik və mədəni cəhətdən almanlara yaxın olan Avstriyanın əhalisi ciddi müqavimət göstərməyəcək. Avstriyada Almaniya ilə yaxınlaşmağın tərəfdarı olanların da sayı çox idi. Həm də, Avstriya-Macaristan Birinci Dünya müharibəsində Almaniyanın sadıq müttəfiqi olmuşdu. Bununla belə Qərb dövlətlərinin **Avstriya anşlyüsünə** (*tamamilə təslim olma*) münasibəti Hitleri çox narahat edirdi. Bunların içərisində İngiltərə önəmli yer tuturdu. Bu səbəbdən də, Almaniya İngiltərə ilə məsləhətləşmələr apardı və ingilislərin mövqeyi reyxin liderlərinə ümid verdi. 1937-ci il noyabrın 19-da Oberzalsburqda Hitlerlə görüşdə lord Qalifaks bildirdi ki,

İngiltərə Avstriya probleminin sülh yolu ilə həllində maraqlıdır və anşlyüs olarsa o, Almaniya ilə müharibə etməyəcək.

İngiltərənin Avstriya ilə bağlı mövqeyi Hitleri fəal hərəkət eməyə təhrik etdi. O, 1938-ci ilin fevral ayının 7-də Avstriya kansleri Şuşinqi Berxtesqadendəki iqamətgahına dəvət etdi. Görüş fevral ayının 12-də baş tutdu. Görüşdə Führer ultimativ formada Avstriyada nasist partiyasının fəaliyyətinə qoyulan qadağanın götürülməsini, həbsdə olan nasistlərə amnistiya verilməsini, aparıcı dövlət vəzifələrinə nasist liderlərinin təyin edilməsini kanslərdən tələb etdi. Hitlerin ultimatumunda, həmçinin alman və Avstriya ordusu arasında zabit mübadiləsi də daxil olmaqla sıx münasibətlər yaradılması nəzərdə tutulur, Avstriya Almaniya “iqtisadi sistemə” daxil edilirdi. Hitlerin təzyiqi ilə Şuşinq “... öz ölkəsinin ölüm hökmünü imzaladı”. (7,s.15)

Avstriyanın anşlyüsü üçün ən əlverişli məqam seçilmiş və buna hazırlıq görülmüşdü. Fransa hökumət böhranı keçirirdi. Avstriyanın müstəqilliyinin keçmiş qarantı, Almaniya siyasətindən daha çox asılı olan İtaliya Efiopiya ilə müharibəyə cəlb olunduğundan Avstriyanın anşlyüsünə mane ola bilməzdi. Martın 9-da Londona gələn Ribbentrop Baş nazir Çemberlen, lord Qalifaks, kral VI Georq və arxiyepiskop Kenterberi ilə görüşərək onların anşlyüsə münasibətlərini öyrəndikdən sonra martın 10-da Berlinə bildirdi ki, “İngiltərə Avstriyaya münasibətdə heç nə etməyəcəkdir”. Martın 11-də italyan lideri Mussolini Hitlerə bildirmişdi ki, Avstriya onun üçün “mövcud deyildir”.

Avstriyanın qonşusu Çexoslovakiya da tərpənmədi. 1938-ci il martın 11-də Dövlət operasında keçirilən yığıncaqda marşal Gering

Çexoslovakiyanın Almaniyaadakı səfiri doktor Masni ilə görüşdə bildirdi ki, “Çexoslovakiyanın Almaniyaqan qorxmağa heç bir əsası yoxdur. Alman qoşunlarının Avstriyaya yeridilməsi “ailə işidir”. Hitler Praga ilə münasibətləri yaxşılaşdırmağı arzulayır”. Ölkəsinin xarici işlər nazirliyi ilə əlaqə saxlayan Masni tezliklə cavab verdi ki, Çexoslovakiya ordusu səfərbər olunmamışdır. Beləliklə, Avstriya bir anda Almaniya tərəfindən uduldu. Avstriyanın müstəqilliyini elan etmiş Versal sisteminin daha bir şərtinin üstündən xətt çəkildi”.

İmzalanmış sənəd Avstriya nasistlərinin əl-qolunu açdı. Nasistlər Hitlerin Almaniyaadakı çıxışından siyasi fitnəkarlıq məqsədi ilə istifadə edərək kütləvi nümayiş təşki etdilər. Nümayişdə Avstriyanın milli bayrağı qopardılıb yerə atıldı. Nasist Leüss-İnkvartın rəhbərlik etdiyi daxili işlər nazirliyinin polisləri nümayişçilərin hərəkətlərinə mane olmadılar. Gərginliyi aradan qaldırmaq, qızıışmış kütləni sakitləşdirmək məqsədi ilə Şuşinq referendum keçirməyi qərara aldı. Martın 13-də keçiriləcək referendumda sual belə qoyulmuşdu: “Azad, müstəqil, sosial, xristian və vahid Avstriya uğrunda çıxış edirsinizmi?. **Hə. Yox**” Lakin martın 12-də general Feodor fon Bokun başçılığı altında 8-ci alman ordusunun “**Otto**” planına uyğun olaraq Avstriya sərhəddini keçməsi martın 13-nə təyin edilmiş səsvermənin baş tutmasına imkan vermədi (7,s.14). Alman ordusu heç bir yerdə müqavimətə rast gəlmədi. Yalnız alman tanklarının yolda xarab olması onların hərəkətini ləngidirdi. Alman təyyarələri eyni zamanda Avstriyanın bir sıra şəhərlərinə və Vyanaya vərəqələr atdılar. General Quderian xatırlayır ki, alman qoşunları sakitliklə, hətta sevinclə qarşılanırdı. ...Hitler öz doğma şəhəri Lintsə gəldi. Martın 14-də Avstriyanın tamamilə təslim olması (anşlyüs) haqqında sənəd imzalandı. Avstriya “Alman reyxinin əyaləti oldu”. (7,s.16)

İnkişaf etmiş Avstriya sənayesi Almaniyanın iqtisadi potensialını gücləndirdi. 1938-ci ildə Avstriyada 385.000 ton çuqun və 690.000 ton polad əridildi. Ölkədə maşınqayırma, elektrotexnika və toxuculuq sənayesi məhsul istehsalının artırdı. Almaniya yüksək keyfiyyətli dəmir filizi aldı. Bir sözlə, Avstriyanın birləşdirilməsi Almaniyanın hərbi-strateji vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırdı ki, bu da

Çexoslovakiyaya qarşı təcavüzə hazırlıq üçün xüsusi ilə vacib idi.

Mancuriyada, Xasan gölü ətrafında və Xalxin-Qol çayı yaxınlığında qüvvələrin sınağı. Sovetlər ölkəsinin tarixində 1929-cu il Böyük dönüş ili, kollektivləşmənin başladığı böyük dəyişikliklər ili kimi xarakterizə edilir. Bu il həmçinin, Uzaq Şərqdə sovet -Çin toqquşması kimi yadda qalmışdı.

Məlum olduğu kimi, 20-ci illərdə Çində vətəndaş müharibəsi gedirdi, əyalətlərdə separatizm güclənmişdi. Mərkəzi hakimiyyətdən ayrılan və böyük silahlı qüvvələrə malik Syan Syuelyan Mancuriyada rəhbərliyi ələ almışdı. Onun sərəncamında 300 minə yaxın Mükden ordusu adlanan silahlı qüvvə vardı. Syan Syuelyanın rəhbərlik etdiyi Mancuriya hökuməti 1924-cü il sovet-Çin müqaviləsinə əsasən SSRİ və Çinin birgə istifadəsində olan Şərqi-Çin dəmiryolunu iddia edirdi. Çin tərəfinin 5 il üçün yola 20 milyon qızıl manat borjcu olması Mancuriya hökumətinin təcavüzkar hərəkətlərinə yol açmışdı.

Şərqi Çin dəmiryolu ətrafında konfliktin qızışmasında başqa Çan Kayşi olmaqla Homin dan rəhbərliyi də mühüm rol oynayırdı. Onun 1929-cu il iyunun 20-də SSRİ-yə qarşı müharibə çağırışı ilə Çin ordusuna müraciət etməsi gərginliyi artırmışdı. Uzaq Şərq sərhəddində Çin hissələrinin təxribatçı hərəkətləri sisteməlik xarakter almışdı. Artıq 1929-cu ilin iyulundan noyabrın əvvəllərinədək sərhəddə 245 atışma, SSRİ ərazisinə 42 hücum qeydə alınmışdı. Silahlı toqquşma nəticəsində 56 nəfər ölmüş, 118 nəfər sovet vətəndaşı yaralanmışdı. Sovet İttifaqı Marşalı V.İ.Çuykov hadisələri xarakterizə edərək yazırdı ki, Çan Kayşinin hərbi çıxışları Qərb dövlətlərinin təzyiqi altında həyata keçirilirdi. ...Çan Kayşinin Sovet Rusyası ilə silahlı münaqişəyə girməsində Sovetlər ölkəsinin və Qızıl Ordunun zəif olmasına Çini inandırmışdılar, rus ağmühacirləri də az rol oynamamışlar. (7,s.35; 2,s.440)

Doğrudan da, V.İ.Çuykovun fikirləri tezliklə reallaşdı. 1929-cu il iyulun 10-da Çin ordusunun dəstələri və aqquvardiyaçılar Şərqi Çin dəmiryolunda hərəkət edən qatarı saxlayaraq 200 sovet vətəndaşını həbs etdilər. Eyni vaxtda Syan Syuelyanın qoşunları sərhəddə toplaşmağa başlayaraq sərhəd zastavasını və yaşayış

məntəqələrini atəşə tutdular. Sovet tərəfinin çoxsaylı etirazına baxmayaraq Mancur hakimiyyəti təcavüzkar fəaliyyətini dayandırmadı. Belə olduqda, SSRİ güc tətbiq etməyi vacib saydı. Sibir hərbi dairəsindən 2 atıcı diviziya hadisə yerinə göndərildi. 1929-cu il avqustun 7-də onlardan V.K.Blyuxerin komandanlığı altında xüsusi Uzaq Şərq ordusu yaradıldı. (7,s.35; 2,s.440)

1929-cu ilin oktyabr ayının sonuna Syan Syuelyanın əsas qüvvələri Zabaykalye (59 min nəfərə yaxın adam, 107 pulemyot, 70 top, 100 bombaatan, 2 zirehli qatar və 3 təyyarə), Sunqariy (5,5 min nəfərədək adam), Primorski (63 min adam, 200 pulemyot, 120 top) sərhədyanı istiqamətdə cəmləşmişdi. Uzaq Şərqdəki sovet qoşunlarının sayı hərbi əməliyyatlar başlayanda 18,5 min nəfər idi (7,s.35).

Hərbi əməliyyatlar sovet qoşun hissələri tərəfindən noyabr ayında başladı. Əsas zərbələr Zabaykalye və Primorski istiqamətindən vuruldu. Syan Syuelyanın qruplaşmalarının darmadağın edilməsi üçün xüsusi Uzaq Şərq ordusu tərəfindən üç ardıcıl hücum-Fuqin (30 oktyabr - 2 noyabr); Mişanfusko (17-18 noyabr); Mançjou – Çcalanor (17-20 noyabr) əməliyyatları keçirildi. Əməliyyatlara ilk olaraq Amur hərbi donanması və Uzaq Şərq ordusu başladı. Fuqin şəhər rayonundakı Sunqari çayında keçirilən əməliyyatın gedişində Çin qoşunları 7 döyüş gəmisi, 500-dək zabit və əsgər itirdi, bir neçə min nəfər əsir düşdü. Qarşısına qoyulan vəzifəni yerinə yetirən Amur donanması noyabrın 2-də Fuqini tərk etdi. (7,s.36)

İki həftədən sonra Uzaq Şərq ordusu döyüşə girdi. Xanko gölü rayonunda sovet sərhədlərinin sistemətik pozulmasına cavab olaraq 1929-cu il noyabrın 17-də A.Y.Lapinin komandanlığı altında 1-ci atıcı diviziya, 9-cu kavalər briqadası və aviaqrup hücumə keçdi. Onlar Mişanfu şəhəri rayonunda Çin hissələrinə hücum edərək onları noyabrın 18-də Mulinxe çayına dək geri atdılar.

Eyni vaxtda noyabrın 17-20-də Zabaykalyədə yerləşən sovet birləşmələri Mançuro-Çcalanor əməliyyatı keçirdilər. Əsas zərbə Mancuriya və Çcalaynor stansiyalarına endirildi. Burada Lyan Scutszyanın rəhbərlik etdiyi (təxminən 59 min adam) mancür qoşunlarının əsas zərbə qüvvələri yerləşirdi. Mancuro – Çcalanor

əməliyyatında əsas rolu S.S.Vostersovun komandanlıq etdiyi Zabaykalye qrupu oynadı. Çin qoşunlarından 2,5 min nəfər öldü və yaralandı. 8 mindən çox adam əsir alındı. Komandan general Lyan Çcutszyan öz ştabı ilə əsir düşdü. Sovet qoşunlarından 143 nəfər həlak olmuşdu. (7,s.36)

Keçirilən üç əməliyyat nəticəsində Syan Syuelyanın qoşunları darmadağın edildi. Sovet-Çin konfliktı SSRİ silahlı qüvvələrinin döyüş qabiliyyətini artırdı. Tam məğlub olan Mancür rəhbərliyi danışıqlara girməyə məcbur oldu. Hələ də qərbdən kömək gözləyən Çan Kayşinin Homindən hökuməti Millətlər Liqasında SSRİ-nin “təcavüzü” haqqında məsələ qaldırmağa cəhd etsə də, gözlənilən dəstəyi almadı. Hətta SSRİ-yə qarşı düşmən mövqedə duran İngiltərə nümayəndəsi bu məsələnin Millətlər Liqasında baxılmasına etiraz etdi. Belə olan halda Çan Kayşi mövcud konfliktin “neytral ölkələrin vətəndaşlarının” nümayəndələri tərəfindən təhqiq edilməsi məqsədilə “qarışıq komissiya” yaratmağa cəhd etdi.

1929-cu ilin dekabrın 22-də Xabarovskdə sovet və Çin tərəfləri xüsusi Protokol imzaladılar. Protokolda 1924-cü il sovet-Çin müqaviləsinə uyğun olaraq SSRİ-nin Şərqi-Çin dəmiryolunda hüquqları bərpa olundu (2,s.440). Çin hökuməti Manjuriya ərazisində yerləşən ağımhacir birləşmələrinin tərkisilah edilməsini öhdəsinə götürdü. Protokolda, həmçinin sovet-Çin sərhəddində normal vəziyyətin bərpası nəzərdə tutulurdu. (7,s.37 ;2, s.440)

Bundan sonra sovet ordusu Mancuriya ərazisini tərk etdi. Dekabrın 25-də sovet döyüşçülərinin yerləşdiyi sonuncu eşalon SSRİ-yə qayıtdı. Bu Qızıl Ordunun Vətəndaş müharibəsindən sonra xarici dövlətlərin ordusu üzərində ilk qələbəsi idi.

Ümumilikdə, sovet ordusunun qələbəsi SSRİ-nin Mancuriyada mövqeyinin möhkəmlənməsinə gətirib çıxarmadı. Şərqi Çin dəmiryolunda sovetlərin iştirakı uzun sürmədi.

Uzaq Şərqdə sovetlərin hərbi gücünün artdığını görən Yaponiya mübarizəyə girişdi. 1931-ci ildə yapon qoşunları Mancuriyanı işğal etdiər, Şərqi Çin dəmiryolu yenə təxribat obyektinə çevrildi. Yaponiya ilə konfliktə girmək istəməyən SSRİ 1935-ci ildə Şərqi Çin dəmiryolunu Mancür hökumətinə satdı.

Yaponiyanın Mancuriyanı tutmasından sonra (1931-1933) SSRİ-nin şərq sərhədlərində ciddi hərbi gərginlik meydana çıxdı. Mərkəzi Çini işğal edən Yaponiya, 1936-cı il noyabrın 25-də Almaniya ilə Antikomintern paktı imzaladı. Bu pakt SSRİ-nin 2 cəbhədə müharibə təhlükəsini gücləndirdi. (7,s.37; 4,s.26)

Paktı imzalayan Yaponiya sovet sərhədlərini yoxlamağa başladı. 1936-1937-ci illərdə SSRİ-nin Uzaq Şərq sərhədlərində yapon hərbi qulluqçularının iştirakı ilə bir sıra silahlı insident baş verdi. 1938-ci ilin may-iyun aylarında yapon mətbuatı Mancuriya və Sovet Primoryesi arasındakı sərhəddə “mübahisəli ərazi” adı altında geniş təbliğata başladı. (7,s.37-38)

1938-ci ilin iyulunda Moskvadakı yapon səfiri Siqemitsu Primoryedəki “mübahisəli ərazi” nin Yaponiyaya verilməsi haqqında sovet hökumətinə qəti tələbnamə təqdim etdi. Tələbnaməni rədd edən sovet hökuməti həmin ərazinin Rusiyaya məxsus olması haqqında çar hökumətinin dəqiq-dürüst nişanlanmaları olan rəsmi sənədi yaponlara təqdim etdi.

Xasan gölü rayonunda döyülər. Yaponlar sənəd təqdim edə bilmədikləri üçün məsələni güc yolu ilə həll etməyə üstünlük verdilər. 1938-ci il yanvar ayının 22-də keçirilən yapon hökumətinin iclasında Xasan gölü rayonundan sovet ərazilərinə hücum planı müzakirə olundu və bəyənilədi. Xasan gölü Sovet Primor yesinin cənub hissəsində, Mancuriya ilə Koreya və SSRİ sərhəddində yerləşirdi. Yaponiyanın hərbi naziri İtaqakinin sözlərinə görə bu rayon “sovetlər tərəfindən müdafiəyə zəif hazırlanmışdı” (7,s.38). Doğrudan da, bu strateji rayon qoşunların hərəkəti üçün ciddi hazırlanmamışdı. Mühəndis qurğuları yox idi. Yapon qoşunlarının Xasan gölü rayonuna gəlişindən sonra sovet sərhədçiləri səngərlər qazmağa və məftil xətlər çəkməyə başlamışdılar.

İyul ayının 29-da yapon qoşunları 2 rotanın köməyi ilə sovet ərazilərinə basqın etdilər. Əsas hücum obyektini Bezımyanaya yüksəkliyi seçilmişdi. Hücum anında yüksəklikdə leytenant Aleksey Maxalinin rəhbərliyi altında 11 sərhədçi keşik çəkirdi. Qüvvələrin qeyri-bərabər olmasına baxmayaraq sərhədçilər bir neçə saat imperator ordusuna müqavimət göstərərək mövqeyi saxlaya bildilər. Nəhayət, 5 nəfər sərhədçini, o cümlədən əlbəyaxa döyüşdə qəhrə-

mancasına həlak olan Maxalini itirən müdafiəçilər yüksəkliyi əldən verdilər. Müdafiəçilərin köməyinə qonşu sərhədçilər və döyüşçülər, o cümlədən leytenant Levçenkonun tank hissələri tələsdilər. Zirehli maşınların himayəsi ilə sovet döyüşçüləri yüksəkliyə qalx dılar və axşam saat 6-da yaponlar Bezımyanayadan qovuldular. Sonrakı gün əməliyyat rayonuna gölün qərb sərhəddində mövqe tutan atıcı batalyon da gətirildi.

Lakin bundan sonra da, insident sona çatmadı. İyulun 29-dakı hücum sadəcə olaraq qüvvələrin sınağı oldu. İki gündən sonra yaponlar daha böyük birləşmələrlə hücumu bərpa etdilər. Güclü artilleriya hazırlığından sonra 2 yapon batalyonu iyulun 31-də gecə saat 2-də Zaozernaya yüksəkliyinə, bir batalyon isə Bezımyanaya hücum etdilər. Hücum edənlərə artilleriya böyük dəstək verirdi. Sovet artilleriyasına özgə ərazilərinə atəş açmaq qadağan edildiyindən və qüvvələr qeyri-bərabər olduğu üçün sovet qoşunları tutduqları mövqeyi tərk edərək gölün şimal və cənub sahillərinə çəkildilər və yeni müdafiə xətti tutdular.

Yaponiyanın hərbi əməliyyatlarına sovetlər tərəfindən verilən cavab gecikmədi. 1938-ci il avqustun 1-də Xalq Müdafiə Komissarı K.E.Voroşilov “Zaozernaya və Bezımyanaya yüksəkliyini tutmuş müdafiəçiləri məhv etmək və süpürüb atmaq haqqında” əmr verdi.

Lakin Xasan gölü rayonuna gəlmiş 40-cı diviziya avqustun 2-3-də müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Əməliyyata əvvəlcədən hazırlanmış yaponlar yüksəkliyi 2 sutka güclü müdafiə məntəqəsinə çevirə bildilər. Xarici siyasi münaqişədən çəkinən sovet döyüşçüləri Mancuriya ərazisini atəşə tutmadular. Bu isə yaponlara tutulmuş yüksəkliyə ehtiyat qüvvələrinin müqavimətsiz olaraq gətirilməsinə imkan verdi. Yalnız avqustun 4-də sovet qoşunlarına Mancuriya ərazisindəki yapon qoşunlarına atəş açmaq barədə göstəriş verildi.

Döyüşlərin getdiyi zaman Xasan gölü rayonuna yeni qüvvələr göndərildi. Avqustun 5-də döyüş rayonuna 32-ci diviziyanın gəlməsi ilə orada sovet qoşunlarının sayı 15 min nəfərə çatdı. Quru qoşunlarını dəstəkləmək üçün 250 tayarə, o cümlədən 180 bombardmançı və 70 qırıcı ayrıldı. Qoşunların 137 topu və 285 tankı vardı. Döyüşlərə komandan Uzaq Şərq cəbhəsi-

nin ştab rəisi, korpus komandiri Ştern təyin edildi. Onun komandanlığı altında avqustun 6-da artilleriyanın, tankların və aviasiyasının dəstəyi ilə 32-ci və 40-cı diviziya yenidən hücumla keçdi (4,s.28; 7,s.39). Qeyri sabit hava şəraiti olduğu üçün ilk artilleriya-aviasya hazırlığı baş tutmadı. Aviasiya ancaq günün ikinci yarısından fəaliyyət göstərməyə başladı. Kütləvi uçuşlar, böyük kalibrli fıqas bombaları qumluqlarda partlasalar da əhəmiyyətli nəticə vermədi. Əsas ağırlıq yenidən piyada qoşunların üzərinə düşdü. Avqustun 8-də 40-cı diviziya 32-ci diviziyanın 96cı polku ilə birlikdə Zaozernaya yüksəkliyini tutaraq yeni müdafiə mövqeyi yaradılmasına başlandı.

Avqustun 9-da yapon qoşunları sovet ərazi lərindən bütünlüklə qovuldu (5,s.19). Məğlubiyyətlə barışmayanlar avqustun 10-da yenidən Zaozernayanı qaytarmağa cəhd etsələr də, məğlub oldular.

Xasan gölü rayonundakı döyüşlərin əhəmiyyəti böyük idi. Yaponlar bu rayonda ilk dəfə cavab zərbəsi aldılar. Bu döyüşdə piyada qoşunlar artilleriyanın, tankların və aviasiyanın birgə hərəkəti təcrübəsini qazandılar.

Yaponların məlumatına görə, Xazan gölü döyüşlərində **500** nəfər ölmüş, **900** nəfər yaralanmışdı. Sovet ordusu **792** nəfər itki vermiş, **2.752** nəfər yaralanmışdı. Xasan gölü döyüşləri şəərəfinə 1938-ci ilin oktyabrında **“İgidliyi görə”** medalı təsis edildi. 26 döyüşçü Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü. (7,s.40)

Xalxin-Qol döyüşü. 1939-cu ilin mayında Monqolliyanın şərqində, Xalxin – Qol rayonunda daha bir böyük sərhəd münaqiəsi yarandı. Münaqişə mayın 11-də başladı. Həmin gün yapon qoşunları monqol sərhədçilərinin mövqelərinə hücum edərək onları Xalxin-Qola sıxışdırdılar. Yaponların iddiasına görə bu çay Monqolustanla Mancuriya ərazisində Yaponiyanın yaratdığı Mançjou-Qo dövlətinin sərhəddi olmalı idi. Yaponlar MXR-nın Xalxin-Qola-dək ərazisinin bir hissəsində möhkəmləndirilmiş sərhəd yaratmaq istəyirdilər. Təbii ki, SSRİ öz müttəfiqi Monqolustanın köməyinə gəldi. Tezliklə monqol qoşunları yaponları öz ərazilərindən qovdular.

Münaqişnin miqyasının genişlənməsi ilə əlaqədar yaponlar öz qruplaşmalarının sayını artırmağa başladılar. İyunun sonunda yapon

əsgərlərinin sayı 38 minə, tankların sayı 135-ə, təyyarələrin sayı 225-ə çatdı (7,s.40). Çinlə döyüşdə təcrübə toplayan yaponlar havada hökmranlığı ələ keçirərək sovet-monol qoşunlarının kommunikasiyalarını dağıtmaq istəyirdilər. Yaponların aviasiyası qəfil hücumlarla Monqolustan ərazisində aerodromları dağıtmış, sovet təyyarələrini məhv etmişdi. May-iyun aylarında hava döyüşlərində yeni konstruksiyalı yapon qırıcıları havada sovet “İ-16 m”i üstələmişdi. Bu səbədən də, müttəfiqlərin Xalxin-Qola qədərki yaxın təchizat stansiyaları arasındakı əsasən səhralıqlardan ibarət olan məsafə xeyli böyüyərək 650 km-ə çatmışdı.

Xalxin-Qol döyüşlərinin birinci mərhələsində uduzan sovet komandanlığı həlledici və kordinal tədbirlər planlaşdırdı. Yeni konstruksiyalı “İ-153” qırıcıları, məşhur as Y.V.Smuşkeviç və onun rəhbərliyi altında İspaniyada döyüşlərdə təcrübə toplamış təyyarəçilər münaqişə rayonuna göndərildi. İyun ayında Xalxin – Qoldakı sovet-monqol qruplaşmasına rəhbərliyə diviziya komandiri G.K.Jukov təyin edildi. Onun sərəncamında 12,5 min adam, 135 tank və 225 təyyarə var idi. (7,s.41)

Müvəffəqiyyətlərdən ruhlanan Yaponiya Xalxin-Qolda özünün təsir dairəsini genişləndirmək üçün iyulun əvvəllərində yenidən hücumla keçdi. Döyüşün ilk günündə yaponlar döyüş meydanını ələ keçirə bilsələr də, 4-5 iyul döyüşlərində məğlub oldular və çayın arxasına atıldılar. Bir neçə böyük döyüşdən sonra (22 - 23 iyun) havada ağırlıq edən yapon aviasiyası ağır məğlubiyyətə düşərək oldu. Böyük Vətən müharibəsi illərində hava döyüşlərində bu qədər təyyarə iştirak etməmişdi.

Avqustun 20-də bazar günü (həmin gün yaşlı yapon zabiləri istirahət almışdılar) sovet-monqol qoşunları gözlənilmədən hücumla keçdilər. Hücumu üç saatlıq artilleriya hazırlığı və aviasiya bomba zərbələri müşayiət etmişdi. Atəş o qədər güclü və effektiv oldu ki, yaponlar 1-ci saatyırımında cavab atəşi açə bilmədilər. Xalxin-Qoldakı qələbə ilə eyni vaxtda (23 avqust 1939-cu il) Qərbdən kömək almaq imkanları haqqında Yaponiyanın ümidlərini boşa çıxaran hücum etməmək haqqında Sovet-alman Paktı imzalandı. Cinahlarda müvəffəqiyyət qazanan sovet zirehli tankları və mexanikləşdirilmiş hissələr cəbhəni yardılar və avqustun 26-da 6-cı

ordunun mühasirəsini başa çatdırdılar. Avqustun 31-də ayrı-ayrı qruplara bölünən yapon orduları müqavimət göstərmələrinə baxmayaraq tam məğlub oldular.

Yaponlar Xalxin-Qolda 55 minə yaxın (N.A.Şefova görə 61 min (7,s.42), əsgər və zabıt (onlardan 25 min nəfəri həlak olmuşdu), sovet-monqol qozunları isə 9.824 nəfər (N.A.Şefova görə 18,5 min nəfər (7,s.42)) əsgər və zabıt itirdilər (8 s.11). Xalxin-Qoldakı qələbəyə görə Q.K.Jukov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü. (7,s.42)

Münhen sövdələşməsi. Çexoslovakiyanın işğalı. Avstriyanın anşlyüsü ilə əlaqədar qərb dövlətləri ilə aparılan sövdələşmələr Hitleri bir az da ruhlandırtdı. Avstriyaya qoşun yeridilməsindən iki ay sonra Almaniyanın hədəfi Çexoslovakiya oldu.

Məlum olduğu kimi, Çexoslovakiya ərazisində mühüm sənaye müəssisələri, o cümlədən “Şkoda” poladərilmə zavodu və hərbi zavodlar yerləşirdi. Çexoslovakiya böhranının başlanmasına səbəb 1938-ci ilin may ayının 21-də sərhədanı şəhər Xebdə baş verən hadisə oldu. Çex polisi ilə toqquşmada iki Sudet almanı öldü. Bu hadisə Almaniyanın Çexoslovakiya əleyhinə açıq kampaniya aparmağa imkan yaratdı. Hitler alman qoşunlarını Çexoslovakiya ilə sərhədə yeritdi. Hadisələrin başqa istiqamət alacağını yəqin edən Sovet İttifaqı və Fransa Çexoslovakiyaya olan öhdəlikərini yerinə yetirməyi Almaniya bir daha xatırlatdı. Hitler qoşunlarını sərhəddən geri çəkməyə məcbur oldu. O, Çexoslovakiyanın taleyini həll etmək üçün yenidən Qərb dövlətləri ilə razılığa gəlməyə, eyni zamanda, alman rəhbərliyi ilə ölkə daxilində Sudet almanlarının seperatist hərəkətlərini gücləndirməyə başladı.

Alman təcavüzünün təkrar olunmasına Qərb dövlətləri hazır deyildi və hazırlığın qeyri-qənaətbəxş olması rəsmi dövlət sənədlərində də əksini tapmışdı. 1938-ci ilin sentyabrında İngiltərənin baş naziri Çemberlenə ünvanlanan imperiya komitəsi ştabının rəisinin geniş qeydlərində hər hansı vəziyyətdə Almaniya ilə müharibəyə girmək məsləhət bilinmirdi. Böyük Britaniyanın hərbi naziri Xor – Belişin sözlərinə görə, Almaniya qarşı vuruşmaq *“hər halda doldurulmamış silahla pələng ovuna çıxmaqdır”*. Böyük Britaniyanın Baş naziri Nevil

Çemberlen Almaniyanın Mərkəzi Avropada hökmlənliq etməsini normal sayırdı: *“Biz ...ona imkan verməliyik, əks halda hər 15-20 ildə müharibə bizdə olacaqdır”*. İngilis rəhbərliyi bu cür fikirlərlə faktiki olaraq Hitlerə 1938-ci ildə diplomatik zəfər yolu açmış oldu.

Çexoslovakiyanı tutmağı planlaşdıran Almaniya öz qonşuları ilə də fəal xarici siyasət apararaq Çexoslovakiyaya qarşı ərazi iddiaları olan Polşanı və Macarıstanı da ona qarşı hazırlaya bildi. Polşa Çexoslovakiyanın Teeşinsk vilayətini, Macarıstan isə Slovakiyanın cənub rayonunu və Zakarpat Ukraynasını almağa can atırdı.

1938-ci il sentyabrın 15-də Berxtesqadendə Çemberlenlə Hitlerin görüşü oldu. Görüşdə İngiltərənin baş naziri faktiki olaraq Çexoslovakiyanın sərhədanı ərazilərinin Almaniya verilməsi haqqında furerin tələbi ilə razılaşdı. Müharibədən qorxan Fransa da bu məsələdə İngiltərənin yolu ilə getdi.

Çexoslovakiyaya hücum üçün 36 alman diviziyası hazırlanmışdı. Hitler hücumu 1938-ci il oktyabrın 1-nə planlaşdırmışdı. Sentyabrın 22-də Polşa və Macarıstan qoşunları da Çexoslovakiya ilə sərhəddə yaxınlaşmışdı.

Alman işğalına qarşı ancaq SSRİ fəal çıxış etdi. SSRİ XİN M.Litvinov sentyabrın 2-də rəsmən bəyan etdi ki, onun ölkəsi Çexoslovakiya ilə müqaviləyə sadıqdır və alman təcavüzü olacağı halda öz müttəfiqinə kömək etməyə hazırdır. Doğrudur, 1935-ci il paktına görə SSRİ-nin köməyi Fransanın Çexoslovakiyanı dəstəkləməsi ilə eyni zamanda olmalı idi. Ancaq SSRİ çex rəhbərliyinə anlatdı ki, əgər Fransa Almaniya qarşı köməkdən imtina etsə belə, o, Çexoslovakiyaya kömək edəcəkdir.

Çexoslovakiyaya kömək üçün 40-dan çox sovet diviziyası 1938-ci ilin sentyabr ayında döyüş hazırlığına gətirildi. Lakin SSRİ-nin çağırışına Fransa və İngiltərə əhəmiyyət vermədilər. SSRİ-dən çox Qərb dövlətlərinə inanan Çexoslovakiya isə sovet tərəfinin təkliflərinə reaksiya vermədi. Qərb dövlətlərinin əksinə olaraq italyan lideri Mussolini Hitlerlə məsləhətləşərək qalxmış problemi həll etmək üçün dördtərəfli müşavirə çağırmağı təklif etdi. Bu təkliflə razılaşan Hitler sentyabrın 26-da Berlindəki idman sarayında təşkil edilən kütləvi mitinqdə çıxış edərək Çemberleni və bütün

dünyanı əmin etdi ki, əgər Sudet almanlarının problemi həll olunarsa, o, gələcəkdə Avropada ərazi iddiaları ilə çıxış etməyəcəkdir. Führer nitqini “Biz sonuncu, həlli vacib olan problemi həll edəcəyik. Bu mənim Avropa qarşısında irəli sürdüyüm sonuncu ərazi tələbidir” sözləri ilə bitirmişdi. (7, s.18-19)

Bu sülhsevər çıxışı yüksək qiymətləndirən İngiltərə sentyabrın 28-də Sudet məsələsində Mussolininin vasitəçi olması təklifi ilə çıxış etdi. Hitler Fransa və İngiltərə ilə razılaşdırılmış konfransın çağrılmasına həvəslə razı oldu. 1938-ci il sentyabrın 29-da Münhendə 4 dövlətin - *Almaniya, İtaliya, İngiltərə və Fransa*nın iştirakı ilə konfrans açıldı. Sovet İttifaqı və Çexoslovakiya danışıqlara dəvət olunmadılar. Çenberlen və Daladye Hitlerin şərtlərini qəbul etdi.

Konfransda Çexoslovakiyanın Sudet vilayətinin 10 gün (1-10 oktyabr 1938-ci il) müddətində bütün qurğular, fabriklər, zavodlar, xammal ehtiyatları, dəmir yolları ilə birlikdə Almaniya veriləməsi məsələsinə baxıldı və razılaşma əldə olundu. Razılaşmada Çexoslovakiyanın qonşuları Polşa və Macarıstanın ərazi iddiaları da nəzərə alınaraq onların tələblərinin 3 ay ərzində ödənilməsi nəzərdə tutulurdu. **Sentyabrın 30-da Münhen diktatı qəbul edildi.** Səhəri gün Çenberlen Hitlerdən ingilis-alman Bəyannaməsinin imzalanmasını xahiş etdi. Bəyannamədə tərəflərin bir-biri ilə müharibə etməyəcəyi və bütün problemlərin məsləhət yolu ilə həll ediləcəyi ifadə olunurdu.. Hitler heç bir əhəmiyyət daşımayan Bəyannaməni həvəslə imzaladı. Çenberlen isə heyranlıqla bildirdi ki, **“...bu bütün məsələlər üçün sülh”dür.**

1938-ci il oktyabrın 1-də gecə alman qoşunları Sudet vilayətinə daxil oldu. İşğaldan sonra Hitlerin avanturizmi və qərb himayəçilərin uzağı görməməsi aydın oldu. Sudetdəki Çexiyanın müdafiəsinə dair çex generallarının hazırladıkları planla tanış olduqdan sonra Führer etiraf etmişdi ki: *“Onda mənə aydın oldu ki, mənim generallarım niyə görə məni ləngidirdilər. Bizə qarşı ciddi təhlükə vardır”.* Sonralar feldmarşal Manşteyn Nürenberq prosesində bildirmişdi ki, *“... əgər Çexoslovakiya müdafiə olunmağı qərarlaşdırsaydı, çexlərin müdafiəsini yarmağa bizdə vasitə yox idi”.* (7,s.19)

Münhen sazişinə əsasən Çexoslovakiyanın yüksək inkişaf etmiş sənaye sahələri Almaniyanın əlinə keçdi. Nəticədə Hitler Almaniya silah istehsalı üçün güclü imkanlar əldə etdi. Böyük Britaniya və Fransa da hərbi-iqtisadi potensialı yüksəldi. Münhen sazişindən sonra Sovet-Çexoslovakiya-Fransa müqaviləsi, nəticədə Avropada kollektiv təhlükəsizlik sistemi yaratmaq məsələsi reallaşa bilmədi. (2,s.29-33)

Münhendən sonra Almaniyanın dəstəyi ilə 1938-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında Polşa və Macarıstan Çexoslovakiyadan iddia etdikləri əraziləri - **Polşa sənayecə inkişaf etmiş Teeşinsk vilayətini, Macarıstan isə Slovakiyanın cənub rayonunu və Zakarpat Rusunu** aldı. Çexoslovakiyanın işğalı ilə Hitler geopolitik Bismarkın birbaşa davamçısı olaraq: **“kim Çexiya üzərində hakimd irsə, Avropa üzərində hakimdir”** vəsiyyətini həyata keçirmək yolunda mühüm addımı atmış oldu.

Çexoslovakiya dövlətinin zəifləməsindən Slovakiya seperatçıları istifadə etdilər. *1938-ci ilin oktyabr ayının 6-da onlar Slovakiyaya muxtariyyət tələb etdilər. Noyabrın 19-da Çexoslovakiyanın deputatlar Palatası Slovakiyanın muxtariyyəti haqqında qanunu təsdiq etdi.* Almaniya üçün əlverişli olan parçalanma planını həyata keçirmək üçün alman rəhbərləri slovak seperatçılarını həvəsləndirdilər. Seperatistlərin lideri Tisonun Berlində Hitlerlə görüşündən sonra Slovakiya özünün müstəqilliyini elan etdi. Çexoslovakiyanın bölünməsində maraqlı olan Polşa da bu aktı dəstəklədi.

1939-cu il martın 15-də alman qoşunları çex torpağını işğal etdilər. Çexoslovakiyanın tutulması nəticəsində faşist Almaniya 1.582 təyyarə, 500 zenit qurğusu, 2.175 top, 469 tank, 1 milyondan çox tüfəng, 1 milyon patron, 3 milyon mərmə ələ keçirdi. Çexoslovakiyanın tutulması ilə Avropada strateji çəki dəyişdi. (7,s.21)

Hitlerin müvəffəqiyyətlərindən həvəslənən faşist İtaliyası 1939-cu il aprelin 7-də Albaniyanı tutaraq 5 gündən sonra bu dövləti öz tərkibinə daxil etdi. Yalnız bu təcavüzkar hərəkdən sonra İngiltərə Aralıq dənizində öz maraqlarını qorumağa hazır olması barədə bəyanatla çıxış etdi.

Hitler əldə etdikləri ilə kifayətlənmək istəmirdi. 1939-cu il martın 22-də Litvaya Memel və ona qonşu ərazilərin Almaniya veriləməsi

barədə ultimatum təqdim edildi. Bir gün sonra martın 23-də Hitler tənənəli sürətdə “azad edilmiş” şəhərə daxil oldu. (3,s.34)

Sakit okean hövzəsi narahatdır. XX əsrin birinci yarısında Avropada militarizm Almaniyada cəmləşmişdisə, “bu şərafət” Asiyada Yaponiyanın payına düşmüşdü. XIX əsrdə dünya piroqunun bölünməsinə gəjəkən hər iki dövlət əldən verdiklərini geri qaytarmağa cəhd edərək eyni vaxtda ərazilərinin və ehtiyat bazalarının genişləndirilməsinə qalxmışdılar.

Yaponiyada mərkəzləşdirilmiş dövlət imperator Mutsuxitonun başçılığı ilə “Meydzi inqilabı” ndan sonra (1867-1868) yaranmış, yapon modernizasiyası start götürmüş, ölkənin hərbi gücü artmışdı. Onun idarə dövrü “Meydzi” adını almışdı. Yapon dilindən tərcümədə “maarifçi idarəetmə” deməkdir.

Meydzi epoxasında ölkənin qapıları beynəlxalq təcrübə üçün xarici dövlətlərə açılmış, Yaponiyaya yüzrlərlə mühəndis və alim dəvət edilmiş, yeni müəssisələrə və elmi idarələrə rəhbərlik onlara tapşırılmışdı. İlk dəfə olaraq yaponlar Avropaya və Amerikaya oxumağa göndərilmişdilər. Xarici modellərin fəal tətbiqinə baxmayaraq yapon modernizasiyasının dərin milli kökləri vardı. Modernizasiyanın nəticəsi olaraq ölkənin sosial-iqtisadi, hərbi gücü artdı. Təkcə 1893-1900-cü illərdə hərbi büdcə 20 milyondan 133 milyon iyenədək, başqa sözlə 6,5 dəfə artmışdı. Yaponiyanın ilk böyük qələbəsi yapon-Çin müharibəsində (1894-1895) olmuşdu. Çin üzərində qələbə çalan Yaponiya müstəmləkə imperiyaları sırasına daxil oldu. Sonrakı qələbə isə rus-Yapon müharibəsində (1904-1905) əldə edildi. Birinci Dünya müharibəsinin yekununda Yaponiya Sakit okeanda bir sıra adaları ələ keçirdi. Artıq Sakit okean hövzəsində güclü bir dünya dövləti yarandı.

1929-cu il dünya iqtisadi böhranı Yaponiyadan da yan keçmədi. Ölkədəki narazılıqlardan militarist quvvələr istifadə etdilər. 1931-ci ildə yapon qoşunları Mancuriyanı tutdular və onun ərazisində marionet dövlət-Mançcou-Qo yaratdılar. Bu dövlət Çin və SSRİ əleyhinə yönəldilmiş potensial yapon təcavüzünün platformasına çevrildi. Yaponiya Hitler Almaniyası ilə yaxınlaşmağa başladı. 1936-cı ildə bu ölkələr öz aralarında SSRİ-yə qarşı Antikomintern paktı bağladılar.

1937-ci ilin iyulun 7-də “Çin insidenti” adlanan hadisə baş verdi. Pekin yaxınlığında gecə manevrləri keçirən yapon ordusu Marko Polo körpüsündə (Luqoutsyao) Çin ordusu ilə toqquşdu. İş o yerə çatdı ki, nəinki atıcı silah, həmçinin artilleriya tətbiq edildi. *Bu hadisə Yaponiyaya geniş məşstablı münaqişə üçün bəhanə oldu. Əslində bu hadisəni İkinci Dünya müharibəsinin faktiki başlanması da hesab etmək olar.*

Yapon ordusu tezliklə Pekini (28 iyul) və Tyansizini (29 iyul) tutdu. Avqustun 8-də 7 minlik yapon desantçıları Şanxay rayonuna çıxarıldı. Çin ordusu (10 min nəfər) Şanxay rayonunda güclü müqavimət göstərdi. Yalnız üç aydan sonra ekspedisiya korpusunun sayı 15 minə, tankların sayı 100-ə, təyyarələrin sayı 140-a çatdırdıqdan sonra şəhər ələ keçirildi. (7,s.26)

Bu ağır anlarda anjaq SSRİ Çinə kömək etdi. 1937-ci il avqustun 21-də SSRİ və Çin arasında hücum etməmək haqqında müqavilə bağlandı. Bu müqavilə ilə SSRİ-nin Çinə hərbi köməyinin əsası qoyuldu. 1937-ci ilin oktyabrından 1939-cu ilin sentyabrınadək SSRİ Çinə 985 təyyarə, 82 tank, 1.300-dən çox top, 14 mindən çox pulemyot, o cümlədən sursat, geyim və mərmii göndərmişdi. 1937-ci ildən Çinə sovet hərbi məsləhətçilərinin və mütəxəssislərinin göndərilməsinə başlandı. Artıq 1939-cu ilin fevralın ortalarında Çində 3.665 nəfər sovet mütəxəssisi və hərbiçisi işləyirdi. (7, s.26-27)

Şanxayı tutan yapon ordusu Nankinə irəlilədi. Nankin uğrunda döyüş gərgin xarakter aldı. Yalnız 1937-ci il dekabrın 7-dəki güclü, dağıdıcı bombardmandan 5 gün sonra yapon qoşunları Nankinə daxil ola bildilər. 1938-ci ilin iyununda şimali və cənubi yapon qrupları birləşərək Pekin-Nankin dəmiryoluna tam nəzarətə nail oldular.

1941-ci ilin sonunda 215 milyon əhalisi olan ərazi yaponların nəzarətinə keçdi. Çinin zəifləməsi üçün yapon rəhbərliyi onu parçalamağa cəhd edirdi. İşğal edilmiş ərazilərdə-Şimali Şərqi Çində-keçmiş Çin imperatoru Pu hökuməti, Nankində-Van Tszinkeyan hökuməti, Xarici Monqolustanda-knyaz Devanın hökuməti, Pekində-Van Tfanın başçılığı ilə siyasi sovet marionet hakimiyyətlər fəaliyyət göstərirdi (5,s.201-202). Çinlilər böyük limanları, mühüm sənaye və kənd təsərrüfatı rayonlarını itirərdə, anjaq ordu dağıdılmadı. Yaponlar əsas məq-

sədlərinə-Çinin ordusunun dağıdılmasına nail ola bilmədilər. Çin ordusu yeni müdafiə hüddurlarına çəkilərək material ehtiyatlarını saxladılar. Çindəki yapon ordusunun vəziyyəti pisləşdi.

Yapon ordusu Xalxin-Qolda SSRİ silahlı qüvvələri tərəfindən darmadağın edildi. Eyni vaxtda partizan hərəkəti genişləndi. Yaponiyanın iqtisadi və insani ehtiyatlarını əldən salmaq, Qərbin köməyi ilə SSRİ-yə həlledici zərbə vurmaq istəyən Çan Kayşi yaponlarla danışıqlardan imtina edərək passiv müqavimət strategiyasına üstünlük verdi və yapon qoşunlarına qarşı böyük əməliyyatlar keçirmədi. Fransa və İngiltərənin də Almaniya ilə mübarizəyə başlaması, ABŞ və SSRİ-nin isə hələlilik neytrallığını saxlaması vəziyyətə öz təsirini göstərdi. Bir sözlə, pat vəziyyəti yaranmışdı, tufan uzun müddət ləngiyirdi.

Dünya Münhendən sonra. Ölkələrin İkinci Dünya müharibəsinə sürükləndiyi şəraitdə kapitalist dünyasına qarşı yeganə rəqib SSRİ idi. Kommunistləri bir nömrəli düşmən elan edən tərəflər bir tərəfdən SSRİ-yə nifrət edir, digər tərəfdən isə onun hansı tərəfdə çıxış etməsində maraqlı idilər. Ancaq hər iki tərəf SSRİ-ni təkləmək məqsədilə bir-birinə güzəştə getməyə hazır idilər. Müharibə ərəfəsindəki *“Münhen siyasəti”* - *Münhen birliyi* bunun bariz nümunəsidir. Münhen sövdələşməsində (19-30 sentyabr 1938-ci il) İngiltərə və Fransa hökumət başçıları (Çemberlen və Daladye) Avropanı nüfuz dairələrinə bölmək üçün Almaniya və İtaliya hökumət başçıları ilə (Hitler və Mussolini) razılığa gəldilər. Çexoslovakiyanı parçalamaq, onun bir sıra sərhəd rayonlarını Almaniya vermək barədə qərar qəbul etdilər. 1938-ci il oktyabrın 1-də Sudet vilayəti almanlar tərəfindən işğal olundu. Qərb dövlətləri, ilk növbədə Fransa və İngiltərənin Almaniya güzəştə getməkdə məqsəd faşist Almaniya üzünü SSRİ-yə çevirmək idi. Münhen siyasəti göstərdi ki, İngiltərə və Fransa faşist Almaniya SSRİ-yə qarşı yönəlmək üçün ona hər cür güzəştə getməyə hazırdı. 1938-ci ilin sentyabrında *Hitler və Çemberlen tərəfindən hücum etməmək haqqında imzalanmış bəyanat*, həmin ilin dekabrında Parisdə Fransanın və Almaniyanın xarici işlər nazirləri-*Bonne və Ribbentropun imzaladığı eyni məzmunlu bəyanat*, 1938-ci ilin payızında və 1939-cu ilin martında Londonda iqtisadi və müstəmləkə məsələləri barəsində ge-

niş saziş bağlamaq haqqında ingilis-alman danışıqları həmin güzəştə getmənin müxtəlif həlqələri idi. 1939-cu ilin iyulunda *İngiltərə Yaponiya ilə Çinin işğalını təsdiq edən sənəd imzaladı*. (1,s.34-35)

Almaniya 1939-cu ilin martında Çexoslovakiyanı işğal etdi. Elə həmin ayda Litvanı Klaypeda (Memel) vilayətinin Almaniya verilməsi haqqında saziş imzalamağa məcbur etdi. 1939-cu il martın 23-də Rumıniya faşist Almaniya vasallığına keçdi. Almaniya Dansiqin ona verilməsini və Polşa koridorunun yaradılmasına imkan verilməsini Polşa dövlətindən tələb etdi. (4,s.34)

1940-cı ilin sentyabrın 22-də Berlində dünyanı yenidən bölüşdürmək barədə Almaniya-İtaliya-Yaponiya üçlük paktı imzalandı. Tarixə **“Berlin-Roma-Tokio”** üçbucağı kimi daxil olmuş millitarist ittifaq yaradıldı. Sonralar bu paktı Macarıstan, Bolqarıstan, Finlandiya, Rumıniya, Danimarka, Slovakiya, Xorvatiya və b. ölkələr də daxil oldular.

Dünya birliyindən təcrid edilmiş SSRİ kapitalist dünyası qarşısında tərəddüd edir, manevr etmək üçün yollar arayıb, faşist təhlükəsinə qarşı Fransa və İngiltərəyə meyli edirdi. Bu məqsədlə SSRİ 1933-cü ilin aprelindən başlayaraq İngiltərə və Fransa ilə danışıqlara başlamışdı. Danışıqların çox ləng və həvəssiz gedişini görən Almaniya SSRİ tərəfindən təhlükəsizliyini təmin etmək üçün manevr edərək SSRİ ilə yaxınlaşmağa başladı.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.Siyasi tarix. II hissə. Bakı,1998.
- 2.Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının tarixi. Bakı,1964.
- 3.Zeynalov Ə. Sınaq illəri. Bakı, 2002.
- 4.Балашов А.И., Рудаков Г.П. История Великой Отечественной войны. СПб., 2005.
- 5.Вторая Мировая война: Итоги и уроки. М.,1985.
- 6.История великой мировой войны. М., 2005.
- 7.Шефов Н. А. Вторая Мировая. 1939-1945. История великой мировой войны. М., 2005.
- 8.Яковлев Н.Н. 3 сентября 1945 года . М.,1971.

Резюме

Маис Амрахов

Геополитическая картина мира в 30-х годах XX века: сфальсифицированная история и реалии

В статье затрагивается геополитическая картина мира в 1930-х годах, отношение Западного государства к Австрийскому подчинению, отношение к данной ситуации соседа Австрии Чехословакии, одним словом, объединение Австрии, улучшение в значительной степени военно-стратегической ситуации Германии анализируется фактами.

В статье придается ясность битвам, что происходили поблизости Манджурии, Хасанского озера и реки Халхын-Гол, результатам Мюнхенского соглашения и оккупации Чехословакии, в том числе, придается ясность ходу подготовки к войне против СССР после Мюнхенского соглашения.

***Ключевые слова:** мировая война, Европа, Советское государство, накануне, политическая картина мира.*

Summary

Mais Amrahov

Geopolitical sight of the world in 30-th years of XX century: falsified history and realities

Article was devoted to the geopolitical sight of the world in 1930th years, the attitude of Western countries to the Austrian Anschluss (complete surrender), the attitude of Czechoslovakia-the neighbor of Austria to that event, in a word, the unification of Austria causing the significant improvement of military- strategic position of Germany were analyzed in this article by facts.

***Keywords:** World war, Europe, Soviet state, eve, political sight of the world.*

UOT 94

MƏRYƏM SEYİDBƏYLİ

*Tarix üzrə elmlər doktoru, AMEA Elm Tarixi İnstitutunun direktoru
msejidbeyli@mail.com, Azərbaycan*

NAMAZOVA SOLMAZ

*AMEA Elm Tarixi İnstitutunun əməkdaşı
namazovasmz@gmail.com, Azərbaycan*

BƏŞƏR TARİXİNDƏ PANDEMİYALAR

Açar sözlər: epidemiya, taun, vərəm, malyariya, traxoma

Bəşəriyyət mövcud olduğu dövr ərzində daim kütləvi şəkildə insanların qırılması ilə müşayiət olunan yoluxucu xəstəliklər və epidemiyalarla qarşılaşmışdır. Yoluxucu xəstəliklər həmişə tarixin bütün mərhələlərində insanlıq üçün olmuşdur. Çoxsaylı viruslar təkrar-təkrar milyonlarla insanın həyatına son qoymuşdur. Bu viruslar epidemiyaya çevrilmiş və onların hər biri ayrı-ayrılıqda özünün xüsusi mənşəyi ilə seçilmişdir. Ancaq burada daha geniş yayılmış və bütün insanlığa qarşı “amansız” olan xəstəliklər üzərində dayanmağa böyük ehtiyac vardır.

Bəşər tarixinin orta əsrlər dövrünün çoxsaylı məhvəddici xəstəlikləri olmuşdur. Bu dövrün əsas xəstəlikləri bunlar idi: vərəm, malyariya, çiçək xəstəliyi (suçiçəyi), göy öskürək, qaşınma, ekzema, qızıl yel xəstəliyi. Dizenteriya, tif və vəba bütün müharibələr zamanı mövcud olub və XIX əsrin ortalarına qədər bu xəstəliklərdən ölənlərin sayı döyüşdə həlak olan əsgərlərin sayından daha çox olmuşdur. Orta əsrlər həm də geniş miqyaslı epidemiyaların yayılması ilə xarakterizə olunurdu. Ən təsirli və kütləvi qırğınlara səbəb olan epidemiya Avropada X əsrin sonlarında göbələk xəstəliyinin törətdiyi qızdırma epidemiyası olub, eyni zamanda vərəm də geniş yayılmışdı. İnsanların həyatı üçün təhlükə olan sonrakı yerləri dəri xəstəlikləri tuturdu - ilk növbədə, dəhşətli cüzam. Avropada XIV əsrdə cüzamlı xəstələrin ictimai yerlərə (kilsə, çörəkhana) getməsi, quyulardan yararlanması qadağan olunmuşdur. Bu qadağalar XVI əsrdə də tətbiq edilmişdir. Rusiyada XVI əsrin əvvəlində “qorxulu xəstəliklərdən”

ölənlərin dəfn mərasiminin yerinə yetirilməsinə icazə verilmirdi: onları ayrıca qəbiristanlıqda basdırırdılar. [1, s. 18]

Bu qəbildən olan xəstəliklərdən bəziləri günümüzdə də təhlükə olaraq qalır. Bəzi yoluxucu xəstəliklərin mənşəyi insanlıq tarixinin xatırlanmayan dövrlərində də gedib çıxır. Məsələn, tədqiqatçılar hesab edirlər ki, malyariya parazitini 600 milyon il əvvəl meydana çıxmışdır. Təkcə 2000-ci il ərzində 350-dən 500 milyondakı malyariya xəstəliyinə tutulması hadisəsi qeydə alınmışdır. Bunlardan 2 milyonu ölümlə nəticələnmişdir. Yalnız 2017-ci ildə nəhayət ki, bu qədim xəstəliyin vaksini yaradılmışdır.

Təbii çiçək xəstəliyinin ortaya çıxma tarixi məsələsi hələ də tam olaraq həll edilməmişdir və təxmin edilir ki, təbii çiçək xəstəliyi 68 min il əvvəldən 16 min il əvvələdək olan zaman müddətində təkamül keçmişdir. Təbii və ya qara çiçək virusunun ortaya çıxdığı və yayıldığı region qismində adətən Afrika, daha dəqiq Misir (e.ə 3730-3710-cu illər), ya da Cənub-Şərqi Asiya və şərq ölkələri olan Çin, Koreya, Yaponiya göstərilir (5 və 16-cı əsrlərdə). Ancaq genetik tədqiqatlara əsasən insanda olan təbii çiçək xəstəliyinin dəvədə olan çiçək xəstəliyinə yaxın olduğu müəyyən edilmişdir və bunun nəticəsində bu qərara gəlinmişdir ki, bu xəstəlik eramızın əvvəllərində Yaxın Şərq regionunda məhz dəvədən insana keçmişdir. Qeyd etmək maraqlıdır ki, Hindistanda xüsusi çiçək xəstəliyi ilahəsinə ibadət edirdilər, müxtəlif bəxşişlərlə onun könlünü almağa çalışırdılar. Bir sıra digər tədqiqatçıların fikrinə görə isə “İncildə”

(mənbə, fəsil IX, ayə 9-10) Misirdə baş verən 10 iztirabdan bəhs edilərkən məhz çiçək xəstəliyinin adı çəkilmişdir.

Virusun Avropaya daxil olmasından sonra bu xəstəlik olduqca uzun bir müddətdən sonra Avropa müstəmləkəçiləri vasitəsi ilə Cənubi və Şimali Amerikaya da gedib çıxır və nəticədə yerli hinduların sayını bir neçə dəfə ixtisar edərək aborijenlərin yaşayış məskənlərini viran qoymuşdur. Təsəvvür etmək çətin olsa da çiçək xəstəliyi Avropada 3000 il ərzində tüğyan etmiş və bütün dünyada 400 milyondan 600 milyondək insanın canını almışdır. 1979-cu ildə ÜST tərəfindən təbii çiçək xəstəliyinin tam ləğv edilməsi haqqında elan verilir.

Yer kürəsindəki ən qədim xəstəliklərin sırasına səpmə yatalaq da daxildir. Alimlər təsdiq edirlər ki, Misir və Həbəşistandan çıxmış ilk səpmə yatalaq epidemiyası qədim yunan tarixçisi Fukidid tərəfindən qeyd edilmişdir: səpmə yatalaq xəstəliyinin şiddətli yayılması e.ə 40-cı ildə Yunanıstanın paytaxtı Afinada baş vermişdir. Sonra xəstəlik buradan Avropada geniş yayılmış, daha sonra indiki Rusiyaya da keçmişdir. Mənbələrin məlumatına əsasən 1576-77-ci illərdə Meksikada 2 milyondan çox hindu səpmə yatalaqdan ölmüşdür. İnqilabdan sonrakı Rusiyada isə (1917-1921-ci illər arasındakı müddətdə) ümumilikdə 1 milyon insan həlak olmuşdur.

Tarixçilər sarı qızdırmanın mövcudluğu haqqında tarixi qeydləri epidemiyanın Mərkəzi Amerikada Yukatan yarımadasında yayılması ilə bağlı təsvirlər əsasında 1648-ci ildən götürürlər. Bu xəstəliyin güclü yayılması qanunauyğun olaraq tropik Afrika və Cənubi Amerika ölkələrində baş verirdi. Napoleon ordusunun 1802-ci ildə Haitidəki hərbi ekspedisiyası zamanı bu xəstəliyin epidemiyasından 50 min əsgər həlak olmuşdur. Sarı qızdırma xəstəliyi Avropada 1823-cü ildə qeydə alınmışdır.

Ən qədim və qorxunc epidemiyalardan biri də “qara ölüm” adlandırılan taun xəstəliyidir. Onun haqqında ilk məlumatlar II əsrin sonu, III əsrin başlanğıcına təsadüf edir. [1, s. 550]. Eramızdan əvvəl V əsrdə də taun xəstəliyinin böyük epidemiyası baş vermişdir. Hətta həmin dövrdə taun törədicisini bioloji silah kimi istifadə etmişlər. Ordular mühasirəyə aldıkları qalalardakı içməli suları zəhərləmək üçün taun xəstəliyinin

təliyinə tutulmuş insanları, ya da heyvanları quyulara atırdılar. 1172-ci ildə bizanslılar Venesiya şəhərini mühasirəyə alaraq şəhərin bütün quyuları və bulaqlarını taunlu heyvan leşləri ilə doldurmuşdular. [14, s. 6]. Taun epidemiyası dünyanın bir sıra ölkələrinə yayılmışdı. Bu epidemiyanın ilk nəhəng ölçülü yayılma hadisəsi VI əsrdə hakimiyyətdə olmuş Bizans imperatoru Yustinianın dövrünə aiddir. Bu virusa yoluxaraq vəfat etmiş imperatorun adına uyğun olaraq bu xəstəlik “Yustinian vəbası” adını almışdır. Tarixçilərin qeyd etdikləri kimi kimi vəba Bizansa qısa zaman ərzində (532-580-ci illərdə) Misirdən keçmiş və demək olar ki, bütün Aralıq dənizi ölkələrini əhatə etmişdir. Yalnız göstərilən illərdə bu xəstəlikdən təxminən 100 milyon insan vəfat etmişdir ki, bu Şərqi Roma imperiyasının əhalisinin yarısından çoxunu təşkil edirdi. [5, s. 121-123]

Vəba pandemiyası 1855-ci ildə də yayılmışdır. Çin şəhəri Kantonda başlamış və vəba dəniz sahilinə çatan kimi qısa müddət ərzində xarici ölkələrə yayılmışdır. Vəba xəstəliyi əsasən 87 liman şəhərində qeydə alınmışdır və burada da ən çox zərər görən Honkonq və Bombay olmuşdur. Vəba Hindistanda 1892-ci ildə başlamış və 6 milyondan çox insanın həyatına son qoymuşdur. XX yüzilliyin əvvəllərində isə vəba Cənubi Amerikanın Azor adaları və Yer kürəsinin bir sıra digər bölgələri üzərindən “keçmişdir”.

Hələ antik dövrlərdən etibarən Hindistanda Qanq çayı vadisində xolera kimi yoluxucu xəstəliklər yaxşı məlum idi. O, zamandan buradan dünyanın bir çox ölkələrinə yayılmış və bəzən bütöv qitəni əhatə etmişdir. Xoleranın ən çox yayıldığı ərazi Afrika və Cənubi Amerika ölkələridir. 1817-ci ildən etibarən fasiləsiz xolera pandemiyası dalgaları milyonlarla insanın məhvinə səbəb olmuşdur. Həmin vaxt, yəni XIX əsrdə xoleraya qarşı ilk vaksın hazırlanmışdır.

Yer kürəsi əhalisi üçün digər əsl nəhəng fəlakət vərəm xəstəliyi olmuşdur. Bu nəhəng epidemiyaya Avropada “böyük ağ vəba” kimi tanınmış və 1600-cü illərdə başlamış və 200 ildən çox davam etmişdir. Günümüzdə də, XX əsrin sonlarında çoxlu sayda antibakterial preparatların hazırlanmasına baxmayaraq vərəm yenə də əvvəlki kimi bəşəriyyətin əsas düşmənlərindən biri olaraq qalır və hər il 1.8 milyondək insanın həyatına son qoyur.

Avropada sonradan geniş yayılmış bir sıra təhlükəli yoluxucu xəstəliklər XX əsrin ilk onilliyində ortaya çıxmışdır. Bunlara hər şeydən əvvəl donuz qripini (insanda olan virus-infeksiya xəstəliyinin şərti adı) göstərmək olar ki, bu xəstəlik ilk olaraq 1909-cu ildə Meksika və ABŞ-da ev donuzları arasında yayılmışdır. Hesab olunur ki, donuz qripinin növlərindən biri də ispan qripidir. İspan qripisi epidemiyası 1918-1919-cu illərdə bütün dünyaya İspaniyadan yayılmış və 500 milyondan çox insanın həyatına son qoymuşdur ki, bu həmin dövrdəki Yer kürəsi əhalisinin ¼-ni təşkil edirdi.

İspan qripinə ilk yoluxma halları 1918-ci ildə Şimali Amerikada (Hanzas ştatı, ABŞ) rast gəlinmişdir və bu xəstəlik bu əraziyə Şərqi Asiyadan gəlmişdir. Sonralar isə bu xəstəlik əsgər və çinli fəhlələr vasitəsi ilə I Dünya müharibəsində iştirak etmiş Fransa, Böyük Britaniya və digər ölkələr də daxil olmaqla Avropada kütləvi halda yayılmağa başlamışdır. Tarixçilərin təxmini hesablamalarına görə 1918-1920-ci illərdə dünyanın demək olar ki, ¼-i ispan qripisi ilə xəstələnmişdir.

Yoluxucu xəstəliklərə həsr olunmuş ədəbiyyatda QİÇS (insanın immun çatışmazlığı) bəzən “XX əsrin vəbası” adlandırılır. Bu xəstəlik üçün xarakterik olan simptomlar ilk dəfə 1981-ci ilin iyununda ABŞ-da qeydə alınmışdır. 1983-cü ildə ABŞ və Fransa tədqiqatçıları QİÇS-ə səbəb ola biləcək virusu təsvir edirlər. Buna baxmayaraq bu xəstəliyin ilk qurbanı 1959-cu ildə Konqoda vəfat etmiş bir kişi olmuşdur. 2018-ci ildə BMT-nin İİV problemləri üzrə Birləşmiş proqramının verdiyi məlumatlara əsasən dünyada 37.9 milyon insanın İİV infeksiyasına yoluxduğu bildirilir. Onlardan 1.7 milyonu 15 yaşlı uşaqlardır. Şərqi və Cənubi Afrika ölkələrində vəziyyət daha acınacaqlıdır, burada 20.6 milyon yoluxmuş insan yaşayır.

2000-ci illərdə “quş qripisi” xəstəliyi də bəşəriyyətə az narahatçılıq yaratmamışdır və məlum olduğu kimi bu xəstəlik insana quşlardan keçmişdir. ÜST-ün verdiyi məlumatlara əsasən 2003-2008-ci illərdə quş qripinə yoluxmuş 351 hadisədən 227-si ölümcül olmuşdur.

Ebola xəstəliyi də zamanla özünü bizlərə xatırladır. Bu xəstəlik Ebola virusundan yaranmış və ilk dəfə 1976-cı ildə Zairdə, Ebola çayının sahilində bir yaşayış məskənində qeydə

alınmışdır. Belə hesab olunur ki, bu virusun ilk daşıyıcıları yarasalar olmuşdur. Bu xəstəliyin büruzə verdiyi zamanlarda ölüm halı 90 faizə çatmışdır. ÜST-ün verdiyi məlumatlara əsasən xəstəlik təkcə Afrika ölkələri olan Mali, Nigeriya, Senegalda qeydə alınmamış, həmçinin İspaniya, Böyük Britaniya, ABŞ-da da qeydə alınmışdır. ÜST-ün verdiyi məlumatlara əsasən Ebola virusunun başlanmasından 30 min insan yoluxmuşdur ki, bunun 11.3 min insan vəfat etmişdir.

Nəhayət, demək olar ki, bütün müasir dünyanı iflic etmiş infeksiya üzərində dayanmamaq olmaz. 2002-ci ildə cənubi Çin əyaləti Qundunda SARS virusu ortaya çıxanda artıq koronaviruslar haqqında məlumatlar var idi. Daha sonra Çində, Vyetnamda, Yeni Zelandiyada, İndoneziyada, Tayland və Filippində çoxsaylı yoluxma halı qeydə alınmışdır. Atipik pnevmoniya Asiya ölkələrindən savayı Şimali Amerika və Avropada da qeydə alınmışdır. ÜST-ün məlumatlarına əsasən 2002-2003-cü illərdə dünyanın 30 ölkəsində yoluxmuş insanların sayı 8437 nəfər təşkil etmişdir. Onlardan 800-dən çoxu vəfat etmişdir.

2012-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanında Yaxın Şərq Tənəffüs Sindromu (YŞTS) üzə çıxarılmışdır ki, bu tezliklə Yaxın Şərqin digər ölkələrinə də yayılmışdır. ÜST-ün təxminlərindən birinə görə bu virusun daşıyıcıları dəvələr idi. 2012-ci ildən 2015-ci ilədək xəstəlik halları 20-dən çox ölkədə, o cümlədən Böyük Britaniyada, Almaniyada, Çində və ABŞ-da qeydə alınmışdır. ÜST-ün məlumatlarına əsasən 2012-ci ilin sentyabrından başlayaraq bütün dünyada laboratoriya şəraitində 1.3 mindən çox təsdiqlənmiş infeksiyaya yoluxma halı qeydə alınmışdır və 450-si ölümlə nəticələnmişdir. [20]

Koronavirus infeksiyası COVID 19 ilk dəfə 2002-ci ildə Çində yaşayan KTVF xəstələrində aşkar olunmuşdur. Bu virusun digər alt növü 2015-ci ildə Cənubi Koreyada yoluxmalarına səbəb olmuşdur. Bu gün dünyada yeni mutasiya olunmuş koronavirus tüğyan edir ki, COVID 19 -(2) adlandırılmışdır.

Xalqımızın tarixində pandemiyalar

Azərbaycan tarixinin müəyyən dövrlərində, minlərlə, milyonlarla insanın həyatına son qoyan epidemiyalar olub. Atabəylər dövründə də taun xəstəliyi kütləvi şəkildə yayılmışdır. Bu

xəstəlik Atabəyin ordusuna böyük ziyan vurmuşdur (yanvar, 1174). Yüz döyüşçüdən, demək olar ki, hamısı məhv olmuşdu. O dövrdə taun çoxlu insan həyatına son qoymuşdur. [7, s. 50] Kütləvi ölümə səbəb olan qorxulu epidemiyalar XV əsrdə də (Azərbaycanda Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətinin mövcud olduğu dövrdə) baş vermiş və bu da çoxsaylı insan itkisi ilə nəticələnmişdir [11, s. 28]. 1369-cu ildə Təbrizdə yayılmış vəba xəstəliyi nəticəsində 300 min adam tələf olmuşdur. Lakin şəhərdə əhali çox olduğundan bu insan tələfatı o qədər də hiss olunmadı. 1430-cu ildə qıtlıq və aclıq nəticəsində 100 min nəfər həyatını itirmişdi. 1487-1490-cı illərdə isə Təbrizdə üç dəfə vəba xəstəliyi yayılmış və xeyli adam tələf olmuşdu [17, s. 66-67]. Ağqoyunlu hökmdarı Əlvənd Mirzənin hakimiyyəti dövründə (1497-1501) Azərbaycanda zülmün və vəba xəstəliyinin nəticəsində xeyli adam ölmüş, əhali yoxsullaşmış, bir hissəsi də vətəninə tərək etməyə məcburiyyətində qalmışdır [17, s. 64].

1538-1539, 1540, 1545-1546, 1548-1549, 1580-1581-ci illər də Təbrizdə yenidən vəba xəstəliyi yayılmış və xeyli insan tələfatına səbəb olmuşdu. Həmin illərdə Təsərrüfat həyatı da çoxlu ziyan çəkmişdi. 1578-79-cı illər Təbrizdə baş verən qıtlıqdan və bahalıq nəticəsində gündə 50-60 nəfər acından ölürdü. Təkcə 1580-1581-ci illərdə Şəhərdə vəba xəstəliyindən gündə 200-300 nəfər insan həyatını itirmişdir. Həmin ildə yayılmış xəstəlik nəticəsində Təbriz və onun ətraf mahalında 6 min adam tələf olmuşdur [17, s. 143-144]. Bu, həmin dövrdəki müharibələrlə əlaqədar idi. Bu səbəbdən şəhər xarabalığa çevrilmiş, iqtisadiyyatı çökmüş və nəticədə əhalinin həyat səviyyəsi kəskin şəkildə pisləşmişdi.

Qədim tarixə malik qorxulu xəstəliklər-epidemiyalar neçə-neçə abad şəhərlərin həyatına son qoymuşdur. Məsələn, Ərdəbil özünün böyüklüyü və qədimdən qalmış gözəlliyi ilə başqa şəhərlərdən seçilirdi. Mənbəyini Savalan dağından alan Balıqlı çayının suyu Ərdəbilin əksər küçələrindən axır və şəhər Venesiyanı xatırladırdı (Pyetro della -Valle). Ərdəbilə gəlmiş F.Kotovun məlumatına görə, bu şəhər Şamaxıya nisbətən böyük idi, burada çoxlu karvansara vardı. Ərdəbildəki Səfəvi Şahlarının məqbərələrinə ziyarət etmək üçün buraya çoxlu

zəvvar gəlirdi və bu amil şəhərin iqtisadiyyatının canlanmasına səbəb olurdu. Lakin Azərbaycanın bəzi yerlərində və onunla qonşu olan ölkələrdə baş verən taun xəstəliyi Ərdəbildən də yan keçmədi və onun iqtisadi tənəzzülə uğramasına səbəb oldu [3, s. 254]. Doqquz yüz səksən birinci ildə (miladi 1573/74) taun xəstəliyindən Ərdəbil darülrşadında otuz min nəfərədək adam tələf oldu [15, s. 235]. 1623-cü ildə də vəba və taun xəstəliyi şəhərə yenidən yayıldı və on minlərlə insanın ölümünə səbəb oldu [3, s. 254].

Mövcud mənbələrin göstərdiyinə görə Azərbaycan daim yolxucu xəstəliklərin hücumuna məruz qalmış ölkələr sırasında olub. Tarixən ölkə ərazisində baş verən təbii fəlakətlər, kütləvi şəkildə yayılan xəstəliklər, sarsıdıcı hücumlar çoxsaylı insan itkisi ilə nəticələnib. Hələ 1578-1579-cu illərdə Osmanlı-Kırım ordusunun hərbi əməliyyatları, dağıntılar, qarətlər nəticəsində də Azərbaycanda şiddətli aclıq və taun xəstəliyi tüğyan etmişdir, ölənlərin sayıhesabı yox idi. Ac insanlar köhnə sümükləri bişirir, dəri, yırtıq ayaqqabı yeyirdilər, dilənçilər çöllərə səpələnir, keçi və qoyun sürüləri kimi yabanı tərəvəz və göy ot yeyirdilər. Əvvəllər əhalinin sıx olduğu bəzi bölgələr demək olar ki, viran qalmışdı [19, s. 72].

XVII əsrin ikinci yarısında – 1677-78-ci illərdə taun xəstəliyi Dağıstanda da yayılmışdır [19, s. 99]. Bir neçə ildən sonra epidemiyanın yeni dalğasının uzun müddət davam etməsi böyük fəsadlara səbəb olmuşdur. Təkcə lak kəndi Qumukda 500-dən çox adam həyatını itirmişdi. Həmin xəstəlik 1687/88-ci illərdə Tabasaranda, 1716/17-ci illərdə də Azərbaycanda tüğyan etmişdir. Epidemiyanın yayılması Şamaxı və onun ətraflarında 70 min adamın ölümünə səbəb olmuşdur. Bu xəstəlik 1726-cı ildə Rəştə də baş vermiş və xəstəlik dəniz havası ilə Şimalda böyük ərazilərə yayılmışdır [8, s. 47]. 1763, 1799-cu illərdə Şirvanda və xüsusilə Ağsu şəhərində də şiddətli taun xəstəliyi baş vermişdi. 1822-ci il ümumi vəba ili hesab edilirdi [6, s. 251].

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda səhiyyə xidməti aşağı səviyyədə idi. Bir tərəfdən həkim qıtlığı, digər tərəfdən xəstəxanaların azlığı, üçüncü tərəfdən isə antisaniitariya problemi. Natəmizliyin olması yoluxucu

xəstəliklərin, xüsusilə dəri-zöhrəvi, qoturluq, ağciyər, traxoma, vəba və s. kimi xəstəliklərin yaranmasına və yayılmasına gətirib çıxarırdı. Bakı komendantının 1830-cu il 4 noyabr tarixli 345 sayılı məlumatında göstərilir ki, Bakı əyalətində son 10 ildə 3 dəfə vəba baş vermişdir

[9, s. 19]. 1873, 1892, 1903, 1906-1907, 1916-1919-cu illərin epidemiyaları da əhali arasında böyük tələfata səbəb olmuşdur [12, s. 41]. Onun qarşısını almaq üçün müxtəlif cür tədbirlər görülmüş, vəba barakaları yaradılmışdır.

Hələ 1897-ci ilin məlumatında qeyd olunmuşdur ki, Bakıda 112 253 nəfər əhali yaşamışdır. Lakin bu əhalinin tibbi xidmət səviyyəsi çox aşağı olmuşdur. Şəhərdə fəaliyyət göstərən 40 hamamın yalnız 6-sı Avropa tipli idi. İcməli su mənbələri də yarıtmaq halda idi. 500-ə qədər quyunun suyu şirin deyildi. Fəhlələr çox namünaşib şəraitdə yaşadıkları üçün yoluxucu xəstəliklərə tutulur və bu xəstəliklərdən önlərin sayı artırdı [9, s. 19]. Mədənlərdə qalib işləyən fəhlələrin həyatı daha dözülməz idi. Onlar xüsusi fəhlə qazarmalarında qalırdılar. Darısqal, his-toz basmış qazarma otaqlarının hər birində 6 nəfərdən artıq, hətta 20 nəfərədək fəhlə çox zaman döşəmənin üstündə yan-yana uzanıb yatırdı. Sabunçu kəndində ləzgi fəhlələri üçün qayaların arasında yaşayış yeri düzəldilmişdi. Neftçi fəhlələrin yaşadığı mədənlərdə hamam belə yox idi. Onlar çox vaxt ümumi göllərdə yuyunmağa məcbur olduqlarından, tez-tez yoluxucu xəstəliklərə tutulurdular. Hətta, neft mədənlərində icməli su da verilmirdi [10, s. 48].

1894-cü ildə şəhər duması Mixayılov xəstəxanasında yeni yoluxucu xəstəliklər şöbəsinin tikintisi planını təsdiq etdi. Sanitariya işlərini yaxşılaşdırmaq üçün yaradılan qurğulara 300 min rubl vəsait xərclənmiş, dezinfeksiya kamerası, kimyəvi laboratoriya, bakterioloji kabinet işə salınmışdır. 1896-cı ildə Bakıda ilk dəfə şəhər sanitariya stansiyası açılmışdı. Bakıda həmçinin dezinfeksiya kameraları da epidemiya əleyhinə tədbirlər sırasında mühüm rol oynayırdı.

Ticarət-sanitar işlərində də şəhər laboratoriyalarının rolu az da olsa hiss olunurdu. 1910-cu ildə ayrı-ayrı mənzillərin dezinfeksiyası keçirilmişdir. Bəzi hallarda ayrı-ayrı adamlar və yaxud idarələr tərəfindən sanitariya qaydalarının pozulmasına görə ciddi cəzalar verilirdi. Bakıdan fərqli olaraq digər qəzaların heç birində bu dövrdə sanitariya mərkəzləri açılmamışdır. Çox vaxt müvəqqəti sanitar dəstələrinin xidmətinə müraciət olunurdu. Sanitar epidemioloji vəziyyətin gərgin olduğu Yelizavetpol quberniyasında bir dənə də olsun dezinfeksiya kamerası və ya bakterioloji mərkəz yox idi. Burada xüsusi epidemioloji müalicə müəssisələri ancaq 1903-1907-ci illərdə yaradılmışdı. Halbuki, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində hər 3-5 ildən bir güclü vəba epidemiyaları baş verirdi. İrəvan quberniyasında da sanitariya xidmətinin səviyyəsi çox aşağı idi. Məsələn, Naxçıvan kimi şəhərdə cəmi 3 hamam fəaliyyət göstərirdi.

Həsən bəy Ağayev, Kərim bəy Mehmandarov kimi həkimlər, habelə maarifpərvər ziyallıların bütün cəhdlərinə baxmayaraq hökumətin milli müstəmləkəçilik mövqeyi sanitariya sahəsinə də ciddi zərər vururdu. Həkimlərin azlığı, kəsərli tibb-sanitariya sisteminin yoxluğu vəsaitin çatışmazlığı kütləvi xəstəliklərin qarşısını almağa, onların ağır nəticələrini aradan qaldırmağa imkan vermirdi [9, s. 20].

Ümumiyyətlə Şimali Azərbaycan ərazisi gediş-gəliş üçün hər tərəfdən açıq olduğundan,

sanitariya nəzarətinin zəifliyindən hər hansı bir epidemiyanın qarşısını almaq çox çətin olurdu. Tibb mütəxəssislərinin azlığı, xəstə qəbulu məntəqələrinin seyrəkliyi xəstəliklərin yayılması üçün əlverişli şərait yaradırdı. Belə şəraitdə keçirilən həkimlər yığıncaq-qurultayları (1893- vəba, 1901-malyariya və traxoma, 1911-taun və vəba əleyhinə) müxtəlif epidemiyalara qarşı mübarizənin təşkili, toplanılmış təcrübənin yayılması sahəsində mühüm rol oynadı.

1910-cu ilin məlumatlarına görə Bakı quberniyasında dəri xəstəliyinə tutulanlar 28426, göz xəstəliyinə tutulanlar 20377, parazitoloji xəstələr 16960, tənəffüs orqanı xəstəliklərinə tutulanlar 16340, xəsarət alanlar 17000 nəfər olmuşdur [9, s. 24]. Burada göstərilən məlumatlardan aydın olur ki, qeyri-sirayətə mərəzlər çox intişar tapdığı kimi göz ağrısı (traxoma) da artıq dərəcədə şiddət etmişdir. Traxoma xəstəliyinin geniş xalq kütlələləri arasında yayılması, törətdiyi ağırlaşmaları barədə N.Nərimanov yazırdı: "Traxoma- cəmiyyətin, millətin bədbəxtliyidir". Traxomaya tutulmuş yüz minlərlə adam uzun müddət əmək qabiliyyətini itirir, çoxları isə əlilik dərəcəsinə çatırdı. Bu ictimai bəlanın qarşısını almaq üçün çar hökuməti heç bir tədbir görmürdü. Xəstəlik isə əhali arasında gündən-günə artırdı. Bu xəstəliyin yayılması mövcud məişət şəraiti ilə əlaqədar idi. Fəhlələrin güzəranı çox acınacaqlı keçirdi. Fəhlə ümumi yataqxanası və fəhlə ailəsi üçün hazırlanmış barakalar adətən neft mədənlərinin, fabriklərin zavodların ərazisində, çirkli, susuz, şəraiti pis olan yerlərdə tikilir, məişət xidməti üçün heç bir imkan yaradılmırdı. Belə şərait yoluxucu xəstəliklərə, onların yayılmasına yol açırdı. Şübhəsiz burada maddi vəsait çatışmazlığı da öz mənfi təsirini göstərirdi. Nəriman Nərimanov bu xəstəlik barəsində ürək ağrısı ilə deyirdi: "Bakı şəhərində bu naxoşluğa giriftar olanların ədədi təxminən iyirmi mindir. Bu rəqəmlər müalicə ocaqlarına müraciət etmiş və qeydə alınmış xəstələrin miqdarını göstərirdi. Şübhəsiz ki, şəxsi həkimlərə, türkçarəçilərə, cadugərlərə müraciət edənləri, müalicəsiz qalanları nəzərə alsaq, bu xəstəliyə tutulanların sayı daha çox olardı [12, s. 38]. Ağır epidemioloji vəziyyət əsgər düşərgəsinin yerləşdiyi Nargin (Bakı buxtası) adasında da baş qaldırmışdı. Bu da şəhər üçün böyük təhlükə yaradırdı. Bakı Fəhlə

və Əsgər Deputatları Şurası (Soveti) adından doktor N.Nərimanov düşərgənin sanitariya vəziyyətini yoxlayır və 5 dekabr 1917-ci ildə yoxlaşmanın nəticələri barədə Şuraya hesabat verir. Xalqın vəziyyətinin belə ağır vaxtında, xəstəliyin tüğyan etdiyi şəraitdə N.Nərimanovun bacarığı, təşkilatçılığı böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Onun ətrafına həmkarları, qabaqcıl ziyallılar sıx toplaşmışdılar. Tərəqqipərvər həkimlər əhaliyə tibbi yardımını əsirgəmir, əllərindən gələni edirdilər.

Traxoma epidemiyası sonrakı illərdə də özünü göstərmişdi. Çünki bu xəstəliyin müalicəsinə güclü təsirə malik dərman preparatları mövcud olmamışdı. Bu xəstəliklə mübarizədə Zərifə Əliyevanın da əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Onun başlıca məqsədlərindən biri də Azərbaycanda traxoma xəstəliyinin müalicə və profilaktikasını vaxtında və yetərincə həyata keçirməkdən, bu prosesin elmi istiqamətlərini müəyyənləşdirərək səhiyyə praktikasına tətbiqini reallaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Zərifə Əliyeva traxoma ilə əlaqədar ölkədəki real vəziyyəti əyani olaraq müşahidə etmək üçün Azərbaycanın bütün rayonlarına gedərək göz xəstəliklərinin regional lokallığını müəyyənləşdirir, xəstəliyin epidemioloji xüsusiyyətlərini araşdırır, məsləhətlər verir, bir sıra göz xəstəliklərinin profilaktika və müalicəsi haqqında maarifləndirici söhbətlər aparır. Alim traxomanın müalicəsində istifadə edilən mövcud kütləvi müalicə üsulları ilə yanaşı, o dövrün güclü antibiotiklərindən olan sintomitsindən istifadə ilə yeni müalicə üsulu tətbiq edib uğurlu nəticələrə nail olur. Dəyərli elmi kəşflərdən sayılan bu üsulun kompleks profilaktik tədbirlərlə birlikdə praktik səhiyyədə geniş tətbiqindən sonra traxoma xəstəliyinin müalicəsində əsaslı dönüş yaranır, xəstəliyin yayılmasının qarşısı alınır, bu da tədricən ölkə əhalisi üçün təhlükə törədən ağır infeksiya xəstəliyinin ləğvinə gətirib çıxarır [18, s. 204].

Mövcud mənbələrin məlumatlarından aydın olur ki, XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın bir sıra ərazilərində malyariya xəstəliyi də özünü biruzə vermişdi. 1903-cü ildə Lənkəranda, 1909-cu ildə Qubada, 1905-ci ildə Naxçıvanda, 1906-cı ildə Şərur-Dərələyəzdə, Yelizovetpolda (Gəncə) yayılan bu xəstəliyə səbəb kimi Rusiyadan köçüb gələn malyariyaya tutulmuşlar hesab olunurdu [9, s.

24-25]. Baş verən bu yoluxucu xəstəliklərin hamısı Azərbaycanın bir çox ərazilərində uzun illər boyu əhali artımına ciddi zərər vururdu. 1910-cu ildə Bakı quberniyasının 150-yə yaxın yaşayış məntəqəsini, xüsusilə Lənkəran, Cavad, Quba və Şamaxı qəzalarını vəba xəstəliyi bürümüşdü. Həmin illərdə mədə-bağırsaq xəstəlikləri, malyariya, revmatizm, traxoma da geniş yayılmışdı. Şəhər əhalisi içməli su sarıdan da çox korluq çəkirdi. Dəniz suyunu şirinləşdirib şəhərə verən iki stansiya tələbatın çox cüzi hissəsini ödəyirdi. Ona görə əhali əsasən quyu suyundan istifadə edirdi. Lakin şəhərdə olan 800 quyudan yalnız 100-nün suyu içməyə yararlı idi. Qalan quyuların çoxunun suyu cürbəcür xəstəliklərə, bəzən xolera kimi yoluxucu xəstəliyin baş verib yayılmasına səbəb olurdu. Ona görə müvafiq hökumət idarələri quyulara vaxtaşırı dərman tökdürür, bəzilərini isə torpaq doldurub bağlatırdı [10, s. 40].

Qeyd olunan dövrlərdə geniş intişar tapmış müxtəlif xəstəliklərə qarşı sanitar-profilaktik tədbirlərin bütün ağırlığı, onlara nəzarət tibb kadrlarının üzərinə düşmüşdür. Onlar baş verən xəstəliklərə qarşı mövcud imkanları daxilində mübarizə aparmışlar. Müstəmləkəçi çar hökumətinin ögey münasibəti nəticəsində Azərbaycanda səhiyyə ləng inkişaf edir, tibb işçilərinin zəhməti lazımınca qiymətləndirilmir, tibb kəfayət qədər vəsait ayrılmırdı [9, s. 24-25]. Bununla yanaşı çar hökuməti tərəfindən Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından rus ailələrinin köçürülüb Şimali Azərbaycanda yerləşdirilməsi yerli kəndlilərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırmışdı. Gəlmə ruslar yerli kəndlilərin hesabına torpaqla gen-bol təmin edilirdilər. Kəndlilər öz torpaqlarından, yaşayış yerlərindən, bəzən, görünməmiş vəhşiliklə qovulurdular. Hələ 1904-cü ilin məlumatlarına nəzər salsaq, görürük ki, çar məmurları Lənkəran qəzasının Mir-Mövsümkənd əhalisinə məxsus bütün pay torpaqlarını kəndlə birlikdə gəlmə ruslara vermişdir. Soyuq qış ayı olmasına və vəba epidemiyasının tuğyan etməsinə baxmayaraq, zalımlar yerli kəndliləri öz daxmalarından zorla çıxarıb çölə tökmüş, sonra onların komalarına və bütün tikililərinə od vurub yandırmışdılar [10, s. 50]. Bəhs edilən dövrdə Çarizm Qarabağda da öz dayaqlarını möhkəmləndirmək üçün, oraya 700 erməni ailəsi köçürmüşdür. Zubov və Paskeviçin «mə-

lumatlarına» görə Qarabağa köçürülmüş ermənilərin böyük bir hissəsi Qarabağın aran hissəsində yerləşdirildiyindən yerli şəraitə uyğunlaşa bilməmiş və taun xəstəliyinə tutularaq həlak olmuşdular [13, s. 74].

Bütün bu dediklərimizdən aydın olur ki, bəşəriyyət tarix boyu kütləvi, bəzən isə dağıdıcı yoluxucu xəstəliklərlə qarşılaşmışdır. Hətta deyə bilərik ki, müəyyən illərdə insanların yoluxucu xəstəliklərdən ölüm göstəricisi 70%-ə çatmışdır. Buna görə də xəstəliyin yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə dünya təbibləri müəyyən tədbirlər həyata keçirmişlər: xəstə şəxslərin şəhərdən uzaqlaşdırılması, xəstələrin və ölənlərin əşyalarının yandırılması, xəstəlik keçirmiş şəxslərin xəstələrə qulluq məqsədilə cəlb edilməsi. Əlbəttə, yoluxucu xəstəliklərlə mübarizədə nəzərəcarpacaq ən böyük müvəffəqiyyət yüksək immunoloji və epidemioloji əhəmiyyətə malik vaksinlərin hazırlanması olmuşdur. Dünyada tauna qarşı ilk vaksini Vladimir Xavkin yaratmışdır. 1893–1915-ci illərdə Novorossiysk Universitetinin məzunu olan Vladimir Xavkin uzun müddət Hindistanda işləmişdir. 1896-cı ildə o, Bombeydə laboratoriya təşkil etmişdir ki, orada dünyada ilk öldürülmüş taun əleyhinə vaksini yaratmış və onu öz üzərində sınaqdan keçirmişdir. Yeni vaksin həm terapevtik, həm də profilaktik təsirə malik idi. Vaksinasiyadan sonra taunla xəstələnmə 2 dəfə, ölüm göstəricisi isə 4 dəfə azalmışdır. Xavkin vaksini ilə peyvəndlər Hindistanda geniş vüsət almışdır. XX əsrin 40-cı illərinə qədər Xavkin vaksini taun əleyhinə yeganə dərman vasitəsi olaraq qalırdı [1, s. 556].

Dünyada insanların ölümünə səbəb olan yoluxucu xəstəliklərdən biri də **poliomielitdir**. Poliomielin infeksiyon xəstəlik kimi klassik təsvirini 1883-cü ildə A.J.Kojevnikov vermişdir. Poliomielinin 1887-ci ildə İsveçdə baş vermiş ilk epidemiyasını 1890-cı ildə O.Medin təsvir etmiş, Rusiyada ilk şiddətlənmə isə 1905-ci ildə Peterburqda baş vermişdir. 1920-ci ilədək dövrü surətdə təkrar olunan epidemiyalar yalnız 12 ölkədə qeydə alınmış, 1921-ci ildən 1937-ci ilədək əlavə olaraq 17 ölkəni əhatə etmiş, 1938-ci ildən 1953-cü ilədək isə əvvəllər poliomielin yayılmadığı daha 32 ölkədə kütləvi xəstələnmələr qeydə alınmışdır. 1954-cü ildən etibarən poliomielit epidemiyaları dövrü olaraq artıq dünya-

nın 61 ölkəsində baş vermişdir [4, s. 58-64]. Sinir sistemini zədələyən, əzələlərin iflicinə gətirib çıxaran və ölümlə nəticələnə bilən bu xəstəlik Azərbaycan SSR ərazisində də qeydə alınmışdır.

Bakı Elmi-Tədqiqat Travmatologiya və Ortopediya İnstitutunda 1946-cı ildən 1965-ci ilədək poliomielitdən sonra qalan qüsurlarla 684 xəstə daxil edilmişdir (onlardan 581 nəfəri birincili, 103 nəfəri isə ikincili xəstəliklə daxil olanlardan ibarət idi) ki, bu da digər ortopedik xəstəliklər içərisində əsas yeri tutmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, xəstələrin daha çoxunu 11 yaşdan 16 yaşadək uşaqlar (276 xəstə) təşkil etmişdir (40,3%). Stasionar müalicədən ötrü daxil olmuş 684 xəstədən 41 nəfəri “iməkləyənlər” olmuşdur (onlardan 26 nəfəri əl və ayaqları ilə hərəkət edirdi). Qalan 15 uşaqdan yarıdan çoxu qoltuq ağacı və ya çəliklə güclə gözə bilir, bəzi uşaqlar isə əllərini budlarına dayaq verməklə gəzirdilər. Stasionara daxil olan digər xəstələr isə müxtəlif deformasiyalarla qeydə alınmışdır. Xəstəliyin ən ağır formasını keçirənlər “iməkləyənlərdən” ibarət olmuşdur ki, bunlar da mövcud deformasiyanı tamamilə aradan qaldırmaq üçün dəfələrlə instituta daxil olmuşlar. Deformasiyaları aradan qaldırmaq üçün əməliyyatlar tətbiq edilmişdir. Həmin xəstələr ayağa qaldırılmış, uzun müddət müstəqil yeriməyə öyrədilmişlər. Əməliyyatların çoxu sümüküçü keyitmə ilə tətbiq olunmuşdur. Əməliyyatlar nadir hallarda ümumi və ya qarışıq narkoz altında həyata keçirilmişdir [16, s. 49-54].

Təəssüf hissi ilə qeyd etmək istərdim ki, hər yüzillikdə kütləvi qırğınla nəticələnən xəstəliklər mövcud olmuşdur. 2019-cu ilin dekabr ayında Çinin Uhan şəhərində naməlum mənşəli sətəlcəmin törədicisi kimi yeni növ koronavirus (COVID-19) aşkar edilmiş və çox böyük sürətlə yayılmışdır. 31 dekabr 2019-cu ildə Çin hakimiyyəti naməlum pnevmoniyanın başlaması barədə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına məlumat verdi. Yanvarın 30-da ÜST-ün Fövqəladə Komitəsinin iclasında, yeni koronavirusun yayılması beynəlxalq narahatlıq yaradan ictimai səhiyyə təcili vəziyyəti kimi qəbul edildi. Mayın 14-nə olan məlumata görə dünyada koronavirus infeksiyasına indiyədək yoluxanların sayı 4,37 milyon nəfərə çatıb. Bunların 1,56 milyon nəfəri sağalıb, 297,000 nəfəri isə ölüb. Ümum-

dünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) fevralın 11-də infeksiyanın adını COVID-19 qoyub, martın 11-də isə koronavirusu pandemiya elan edib. Dünyada tüğyan edən yeni növ koronavirus pandemiyası Azərbaycandan da yan keçməmişdir. Koronavirus infeksiyası ilə bağlı vəziyyət dövlət başçısının ciddi nəzarəti altındadır. COVID-19 virusunun Azərbaycan ərazisində yara- da biləcəyi təhlükənin qarşısının alınması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tapşırığına əsasən 2020-ci il yanvar ayından zəruri qabaqlayıcı tədbirlər görülmüş, profilaktik və təxirəsalınmaz qərarların həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin yanında aidiyyəti dövlət qurumlarından ibarət Operativ Qərar-gah yaradılmışdır.

Virusun geniş yayılmasının qarşısının alınması məqsədi ilə ölkə ərazisində çevik və sistemli preventiv tədbirlərin davamı olaraq 14 mart 2020-ci il tarixindən sosial izolyasiya qaydaları tətbiq olunmuş, 20 aprel 2020-ci il tarixədək isə xüsusi karantin rejimi elan edilmişdir.

Yük daşımaları istisna olmaqla dövlət sərhədləri müvəqqəti bağlanmış, Azərbaycan tərəfindən ayrılmış çarter reysləri ilə ölkəyə gətirilən vətəndaşlarımız karantin zonalarında yerləşdirilmiş, xaricdən xəstəliyin idxalının qarşısı alınmışdır.

COVID-19 virusunun diaqnostikası, habelə bu xəstəliyin müalicəsi üçün zəruri olan Avropa istehsalı laborator testlər, tibb avadanlığı və ləvazimatlar, qoruyucu vasitələr Azərbaycana gətirilmiş, ölkə ərazisində 18 laboratoriyanın fəaliyyəti təmin edilmiş, paytaxt və regionlarda xüsusi rejimli xəstəxanalar və karantin zonaları yaradılmışdır. Respublika ərazisində bir çox 4 və 5 ulduzlu mehmanxanalar, sanatoriyalar və digər infrastruktur obyektləri karantin məqsədi ilə ayrılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə 10 modul tipli yeni xəstəxananın tikintisinə başlanılmış, eləcə də mart ayının sonunda istifadəyə verilmiş “Yeni klinika” müasir tibb müəssisəsi koronavirus xəstələrinin müalicəsi üçün ayrılmışdır. Eyni zamanda virusla mübarizə sahəsində ölkədəki tələbatı qarşılamaq məqsədi ilə qoruyucu maska və digər zəruri tibbi ləvazimatların istehsalına başlanılmışdır.

Xüsusi rejimli xəstəxanalar müvafiq dərman və qoruyucu vasitələrlə təmin olunmuş, hər bir karantin zonalarına tibb müəssisələrinin rəhbərləri, həkim və orta tibb heyəti ezam edilmiş, burada müalicə-profilaktika işləri həyata keçirilmiş, virusla mübarizədə digər dövlətlərdəki həkim-ekspertlərlə təcrübə mübadiləsi aparılmışdır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı və digər beynəlxalq qurumlarla COVID-19 virusu ilə mübarizə çərçivəsində sıx əməkdaşlıq qurulmuşdur. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Bakı ofisi və Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə 20 nəfər mütəxəssis Türkiyədə təlim keçərək ölkədəki xüsusi rejimli xəstəxanalarda fəaliyyətə başlamışdır.

Hazırkı dövrdə ölkəmizdə 9957 nəfərin koronavirus infeksiyasına yoluxması faktı müəyyən edilmiş, onlardan 5583 nəfər müalicə olunaraq sağalmış, 119 nəfər vəfat etmiş, 4255 nəfərin xüsusi rejimli xəstəxanalarda müalicəsi davam etdirilir. Aparılan ümumi testlərin sayı 381846 [2].

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağayev İ.Ə., Xələfli X.N., Tağıyeva F.Ş. Epidemiologiya. Dərslük. Bakı. "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2012, 728 s.
2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Operativ Qərargahın məlumatı. 14 iyun 2020
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı. "Elm" nəşriyyatı. 2007. 592 s + 56 səh. illüstrasiya.
4. Babayev Ə.Ə., Melnikova L.P. Enterovirus infeksiyalarının yayılması // "Azərbaycan tibb jurnalı" № 2, Bakı, 1981- s.58-64
5. Babayeva T.M., Zeynalova N.H. "İnsan sağlamlığı və risk faktorları" // Biologiyanın Müasir Problemləri. Respublika elmi konfransının materialları. Sumqayıt 2018. s. 121-123.
6. Bakıxanov A. «Gülüstanı-İrəm», "Xatun Plyus" nəşriyyatı, Bakı-2010, 302 s.
7. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı. 2007. 312 s.
8. Dadaşova R.İ. Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda). Bakı. «Nurlan» nəşriyyatı. 2003. 393 s.
9. Eminova Z.S. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda səhiyyənin tarixi. Avtoreferat. Bakı 2004. 28 s.
10. Əzizov T.Ə. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Bakı, «Zaman» nəşriyyatı, 1997. 256 s.
11. Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. Bakı. "Elm" nəşriyyatı. 1983. 108 s.
12. Qəhrəmanov B.H. Doktor Nərimanov. Bakı. "Azərnəşr". 1990. 56 s.
13. Məmmədov N. Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ bölgəsinin şəhər və rayonlarının tarixi. (XX əsrin 20-90-cı illəri). Bakı. «Təhsil» nəşriyyatı. 2010, 200 s.
14. Muradlı X. "Epidemiya - Tarixin qarantlıq səhifələri" // "Azərbaycan" qəzeti, № 59, 2020, s.6
15. Münşi İ. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-ələmarayə-Abbasi). Bakı. "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2010, 1144 s.
16. Nəcəfova Ə.Ə., Mövlayeva S.S.. Poliomiellitin qalıtı əlamətləri olan şəxslərdə xəstəliyin klinik mənzərəsi və müalicəsi // "Azərbaycan tibb jurnalı" №5, Bakı, 1969- s. 49-54
17. Onullahi S. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri (Sosial-iqtisadi tarix). Bakı. "Elm" nəşriyyatı. 1982. 284 s.
18. Seyidbəyli M.H., Vahabova D.R. Azərbaycan tibbinin korifeyləri. Bakı. "Elm və təhsil" nəşriyyatı. 2020. 601 s.
19. Süleymanov N. Azərbaycan Səfəvilər dövləti (1501-1736- cı illər). Dərs vəsaiti. Bakı. "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı. – 2018. 214 s.
20. Самые опасные инфекции в истории человечества – TACC. <https://tass.ru/info/7602085>

Резюме

Мариам Сеидбейли, Солмаз Намазова

Пандемии в истории человечества

В статье рассматриваются наиболее масштабные эпидемии, произошедшие в истории человечества. Опираясь на научные и публицистические источники, авторы представили обзор вспышек эпидемий таких смертоносных инфекционных заболеваний, как чума, туберкулёз, малярия, трахома и других, периодически имевших место в европейском и ближневосточном регионах, в том числе в Азербайджане. В статье содержится ценная информация о мерах, которые принимались в разных странах для предотвращения распространения инфекционных заболеваний, в частности: эвакуация больных из города, сжигание вещей, принадлежавших больным и умершим, привлечение уже инфицированных людей к уходу за больными и т. д. В статье также представлена информация о значительных достижениях в борьбе с инфекционными заболеваниями, включая разработку вакцин повышенной иммунологической и эпидемиологической значимости.

Научная новизна статьи заключается в том, что это – первое в Азербайджане исследование, затрагивающее столь актуальную на сегодняшний день проблему. В связи с поставленной задачей были использованы источники по истории Азербайджана.

Ключевые слова: эпидемия, чума, туберкулёз, малярия, трахома

Summary

Maryam Seyidbeyli, Solmaz Namazova

Pandemics in the history of humanity

The article examines the largest known epidemics that have occurred in the history of mankind. Based on scientific and journalistic sources, the authors presented an overview of outbreaks of epidemics of such deadly infectious diseases as plague, tuberculosis, malaria, trachoma and others that periodically took place in the European and Middle East regions, including Azerbaijan. The article covers valuable information about the measures that were taken in different countries to prevent the spread of infectious diseases, in particular: evacuating patients from the city, burning things that belonged to the sick and the dead, attracting already infected people to take care of the sick, etc. The article also provides information on significant advances in the struggle against infectious diseases, including the development of vaccines of increased immunological and epidemiological significance.

The scientific novelty of the article lies in the fact that this is the first research in Azerbaijan that touches upon a problem so urgent today. In connection with the study, sources on the history of Azerbaijan were used.

Keywords: epidemic, plague, tuberculosis, malaria, trachoma

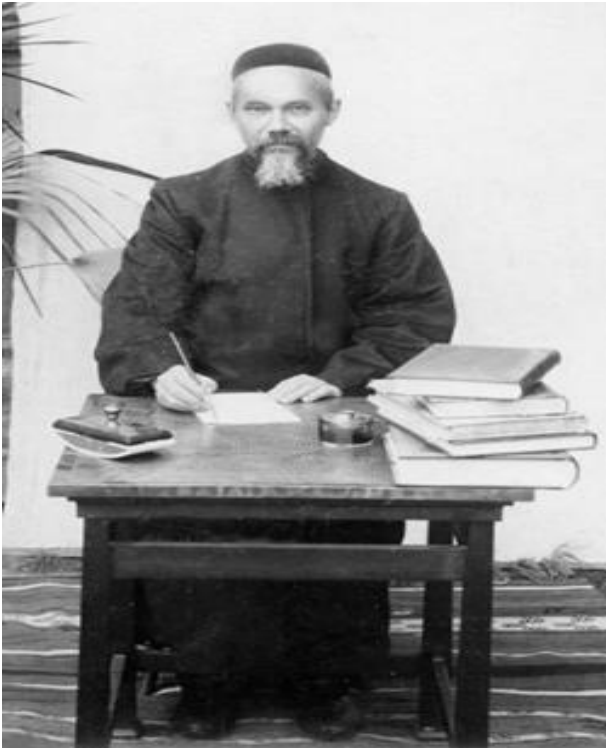
UOT 929

SEVİNC RƏHNULLA

*AMEA Əlyazmalar İnstitutu, böyük elmi işçi
sevindj.rahnulla@mail.ru, Azərbaycan*

“MƏŞHUR XATUNLAR”DAKI HÖKMDAR QADINLAR

Açar sözlər: Məşhur xatunlar, hökmdar qadın, bioqrafik əsər, tarixi faktlar

İdil-Ural müsəlmanlarının oyanış dövrünün ən böyük alimlərindən, bölgənin milli tarixi və mətbuatının inkişafında böyük xidmətləri və saysız əsərləri ilə Rusiya müsəlmanlarının həyatında dərin izlər buraxan alim, tarixçi, maarifpərvər, jurnalist və qazi Rzaəddin bin Fəxrəddin 12 yanvar 1859-cu ildə Tatarıstanın Əlməd rayonuna 12 km məsafədə olan Bügülme mahalının Küçüçat kəndində dünyaya gəlmişdir. İlk təhsilini indiki Leninaqorskda olan Silçeli kəndində almış, 1889-cu ildə İlbek kəndində imamalıq və müəllimlik etmişdir. O, 1891-ci ildə Oreburq müftülüyünə qazi seçildi, elə həmin il də axundluq rütbəsi alaraq Ufa-yə köçdü [4; 11].

Onun dünya görüşü, islahatçı fikirləri 1888-ci ildə Peterburqda görüşdüyü tatar nəqş-

bəndi sufi alimi, filosof, tarixçi, şərqşünas, müəllim Şihabəddin Mərcanin əsərləri və mütəmadi olaraq məktublaşdığı İsmayıl bəy Qaspinskiyin “Tərcüman” qəzetinin təsiri altında formalaşmışdır.

Onun 1897-ci ildən başlayaraq müxtəlif əsərləri nəşr olunmağa başladı. O, 50-dən çox din, əxlaq, tədris, bioqrafik, tarixi əsərlərin müəllifidir. Bunlardan Asar, İbn Rüşd, Əbu Əla əl-Məərri, İbn Qəzzali, İbn Teymiyyə, İbn Ərabi, Bolqar və kazan türkləri, Altunorda xanları, Kazan xanları, Kitabul etibar, Tərbiyəli bala, Tətbiyəli xatun, Tərbiyəli ana, Tərbiyəli ata yaiki qiraəti türki, Rusiya müsəlmanları ehtiyacları və onlar haqqında intiqad”, “Din və ictimai məsələlər”, “Ailə”, “Nəsihət” və başqalarını göstərmək olar [14, c.35, s.70-71]. 1906-cı ildən qazılıqdan istefa verərək “Şura” qəzetinin nəşrinə başladı, bir çox qəzet və jurnallarda məqalələr çap etdirdi. 1918-ci ildən yenidən qazi, 1922-ci ildən isə müfti seçildi. Müftilik məqamında böyük maddi sıxıntılar içərisində yaşayaraq 12 aprel 1936-cı ildə vəfat etdi. Onun Rusiya Elmlər Akademiyası Ufa Elmi Mərkəzinin Elmi arxivində hər biri 600 vərəqdən ibarət 40 əlyazma əsrləri qorunub saxlanılır.

XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında türk xalqlarının azadlığı, təhsili və maariflənməsi uğrunda mübarizə aparan ziyalılardan biri də Rzaəddin ibn Fəxrəddin olmuşdur. Böyük türk alimi Ziya Göyöl “Türkçülüyn əsələri” və Nadir Devlətin Ankarada dəfələrlə çapdan çıxmış “Rusiya türklərinin milli mücadilə tarixi” adlı məşhur əsərlərində “şimal türkləri” arasında yetişmiş vətənpərvər ziyalılar sırasında Rzaəddinin bin Fəxrəddinin həyat və fəaliyyətinə xüsusi yer ayırmışlar [10].

Tarix boyu ictimai və siyasi həyatda müəyyən mövqə tutmuş qadınlar bir çox şifahi və yazılı abidələrdə: Məhəmməd Zehni əfəndinin “Məşahirün-nisa”, Məhəmmədhəsən xan Etimadüssəltənənin “Xeyrati-hesan” [1], Bəhriyyə Uçokun “Müsəlman dövlətlərində qadın-hökmədarlar” [16] və başqa əsərlərdə yaşayırlar. Belə dəyərli əsərlərdən biri də Rzaəddin b. Fəxrəddinin qələmə aldığı “Məşhur xatunlar” əsəridir. Kitab 1904-cü ildə çapdan çıxmışdır. Müəllif kitabın əvvəlində qeyd edir ki, onu qızı Zeynəb üçün yazmışdır. Kitab ərəb əlifbası ilə kazan tatarları türkcəsində yazılmışdır. Kitab adların ərəb əlifbasına əsasən sıralanması ilə təqdim olunmuşdur.

Bu məqalədə “Məşhur xatunlar” kitabından hökmdar qadınlar haqqında məlumatları seçərək, oxucuya tam aydın olsun deyə, bəzi ərəb, fars və tatar dillərində olan sözlərin tərcüməsini mörtərizədə verməklə təqdim etmişəm. Əlavə olunmuş mənbələrdən padşahlıq etmiş bu qadınlar haqqında daha geniş məlumatlar əldə etmək olar.

Tarix boyunca qadınlar fərqli şəkillərdə tanındılmış, fərqli statusları olmuşdur. Qədim dövrlərdə Babilədə ev heyvanları səviyyəsində, Hindistanda kölə, Antik Yunanıstanda pis, seytani varlıqlardan biri, insana yük sayılmış, Çində insan sayılmayıb, ad belə qoyulmazmış, Ərəbistanda nifrətlə qarşılıb diri-diri torpağa basdırılmışdır. Buna baxmayaraq hakim, sultan, padşah olan ərlerine, atalarına, qardaşlarına dövləti idarə etməkdə öz məsləhətlərini vermiş, əmr və fərmanların verilməsində təsir etmə qüvvəsinə malik olmuşlar. Və bəzən də belə qadınlar hakimiyyəti öz əllərinə almağı bacarmışlar. Dövləti idarə edən qadınların əksəri ölmüş ərinin yerinə təyin olunmuş azyaşlı oğlunun vəsisini kimi hakimiyyətə gəlmişdir. Amma elə hünərli qadınlar da olmuşdur ki, özlərini hakim elan edə bilmiş, əmr və fərman vermə məqamına yüksəlmişlər. Belə qadınlar qısqançlıq, kinayə və paxıllıqla qarşılıb, əlində olan hakimiyyət və səlahiyyətin alınması, tarix səhnəsindən silinməsi üçün hər cür planlar və sazışlar hazırlanmışdır.

Alan-Qoa [15]

Turan qövmələrinin ən böyüklərindən və türklərə qardaş olan monqol tayfası arasında

məşhur olan bir xatundur. Xürafat ilə qarışıq olan tarixlərin dediyinə görə onun əri Debun bayan 30 yaşında vəfat etmiş, 7 yaşlı Belqunubay və 6 yaşlı Bequnbay adlı iki oğlu ilə dul qalmışdır. Atasını da Yaşılkənddə vəfat etdiyindən böyük babası Yıldızxan bin Menqli Xacəxan vəfat edəndə bu Alan-Qoa taxta çıxıb hakimiyyətə başladı. Yıldızxanın əsli və nəşəbindən olan padşah və şahzadələr hər nə qədər Alan-Qoanın nikahını istədilsə də: “Məmləkəti idarə edə bilirəm, oğullarımı büyüdüb padşahlığı onlara tapşırıram və bunun üçün də heç kimlə izdivac etməm” –deyə Alan-Qoa tərəfindən rədd edildilər. Bir arada Alan-Qoa boylu olduğu üçün hamının diqqətini cəlb etdi. Lakin Alan-Qoa bunu heç gizlətmədi Uşağın adam balası olduğunu inkar edib, bəlkə yuxuda olarkən gələn bir nurdan əmələ gəlmiş uşağın iddia etdi. Guya gecə Alan-Qoa yatarkən monqol xalqı bir nurun gəlib getməsinin şahidi olmuşdur.

Günlərin birində Alan-Qoa üç əkiz oğlan uşağı doğdu. Monqolların fikrincə bu balalar yarandığı üçün onlar təmiz toxum və mahiyyət mənasında “nirun” adlandırıldılar. Adları çəkilən 3 baladan birinin adı Budencir Munxak olub. Necə məşəqqətlərlə vücuda gəlmiş olan isalm əsərlərinin və elm dənizi olan mədrəsə və kitabxanaları tələf edən Çingizxan bunun nəşəlidir.

Azərmi Doxt [18]

İrənin qədim padşahlarından Sasanilər sülaləsinə mənsub Xosriv Pərviz ibn Hürmüzün qızıdır. Kainatın fəxri əfədimiz Rəsuli-Əkrəm həzrətləri zamanında İrən taxtına çıxıb 6 ay padşahlıq etdi. Gözəl, zirək, tədbirli olmaqla hətta vəzirdən belə istifadə etməyərək doğrudan-doğruya özü idarə edirdi. Xorasan valisi və İrən böyüklərinin ən nüfuzlusu olan Fərrux Hürmüz onu özünə tabe etmək üçün gəldikdə aşiq olaraq onunla evlənmək istəmişdir. Azərmi Doxt isə Fərruxun belə cəsarətini öz əzəmətinə münasib görmədiyindən acıqlanıb bir gecədə Fərruxu qətl etdirdi. (belə edən xatun padşahlar yalnız Azərmi Doxt deyildir.) Bu xəbər Xorasanı yetişəndə Fərruxun oğlu Rüstəm atasının öcünü (qisas) almaq üçün qoşunla Azərmi Doxtun üzərinə hücum etdi. Şəhəri zəbt etdikdən sonra Azərmi Doxtu müxtəlif növ əzablarla qət-

lə yetirdi. İran ordusunun komandanı olaraq h.15-ci ildə (636-637) Qadesiyədə Sədd ibn Vəqqasın (Allah ondan razı olsun) başçılıq etdiyi islam əsgərləri ilə müharibə edərək öldürülən Rüstəm bu zəttir. Azərmi Doxtun atası olan Xosrov Pərviz 38 il hakim olmuş, israfçılıq etdiyinə görə salınaraq həbs edilmişdir. Şirin adlı qızla müəşiqəsi (qarşılıqlı sevgi) məşhurdur. Bəzi kimsələrin fikrinə görə onun xatunu olan Rum imperatorunun qızı Məryəmin əsl adı Şirindir və Şirin adı İrinin dəyişmiş formasıdır. Beləliklə məşuqəsi olan Şirin öz xatunu olmuş olur. Fəxrul-ənbiya Rəsulullah əfəndimiz səlləllahu əleyhi və səlləmin məktubi-şəriflərini cırmaq kimi ən pis bir işə səbəb olmuş Kəsra güman ki, Xosrov Pərvizdir. Azərmi Doxtun adı bəzi mənbələrdə Əzərmi Doxt kimi yazılmışdır.

Buran Doxt [19; 20]

Buran Doxt Sasani padşahlarından Xosrov Pərvizin qızıdır. Bəradəri (qardaşı) Şuruyə (sasanilərin uyirmi üçüncü olan Qubad) ilə bəradərzadəsi (qardaşı oğlu) Ərdəşir ibn Şuruyədən sonra hicrətin yeddinci və ya səkkizinci illərində (628-630) şahlıq etdi. Onun vəfatından sonra bacısı Azərmi Doxt padşah olmuşdur.

Padşah xatun [3, 1679-1695]

Hicri yeddinci əsrdə (XIII-XIV əsrlər) Kirmanda hökumət sürmüş olan Qaraxitayan və nami-digər ilə Ali-Bəraq hökumdarlarının altıncısı və məzkur (qeyd olunan) hökumdarların üçüncüsü olan Qütbəddin Məhəmməd (1254-cü ildə anadan olub) qızıdır. Elxanilərdən Baydu xan ibn Torqay ibn Çingiz xana varmış (ərə getmiş) imiş. H. 691-ci il tarixində (1291-1292) Qaraxitayandan beşinci hökumdar olan qardaşı Cəlaləddin Soyurğamış qətl edib Baydu xan fərmanı ilə Kirman taxtına cülus etdi (oturdu). Lakin “Əlcəza min cins əl-əməl” (Cəza adamın öz əməlinə uyğun) məsəlinə uyğun Baydu xanın fərmanı ilə kəndisini (onu) həm məzkur bəradərinin (adı qeyd olunan qardaşının) xatunu Gərduçin bint Məngu ibn Hülaki və qızı Şahaləm tərəfindən h.695-ci il tarixində (1295-1296) məqtul oldu (qətl olundu). Bundan sonra yeddinci hökumdar olaraq Qütbəddin Məhəmməd nəvəsi Müzəffərəddin Məhəmməd şah ibn – Həcac və səkkizinci hökumdar olaraq Qütbəddin Şahcahan ibn Cəlaləddin Soyurğamış xan olaraq, 703-cü il tarixində (1303-1304) məzul

olmaqla (hakimiyyətdən uşaqlaşdırılmaqla) Qaraxitayan dövləti münqəriz oldu (süqut oldu).

Padşah xatun gözəl şeir söylər, fəvqəladə dürüst və gözəl yazı yazar imiş. Xəttatlar tərəfindən mədh və sənə edilməkdə mərvədir (rəvayət edilir).

Kleopatra

Miladdan 323 sənə müqəddəm (əvvəl) ibtida olunub (başlanıb) Misirdə hökumət sürən Bətləmyusların (Ptolemeylər) axırı olan padşahdır. Miladdan 69 il müqəddəm (əvvəl), İskəndəriyyə şəhərində Misir padşahı Bətləmyus Olitus sülbündən (nəsil) dünyaya gəlib, atası vəfat olduğunda, atasının vəsiyyətinə müvafiq bəradəri (qardaşı) Bətləmyus Dənışə varıb (ərə gedib) zövcü olan bəradərilə şərik olaraq Misir taxtına çıxdı. Bu vaxtda Kleopatra 17, bəradəri 9 yaşında idilər. Bundan sonra çox məcaralar olub, Kleopatra padşahlıqdan çıxarılıb, bəradəri yalnız qaldı və Kleopatra da Suriyaya sürüldü. Məzburə isə (yuxarıda adı çəkilən) Suriyada əsgər cəm edib Misir padşahlığını geri qaytarmaq üçün bəradəri ilə müharibəyə getdi və bu gündə Port-Səid önündə olan Bəluz şəhərində iki əsgər üzləşib müharibə başladı. Padşahları əsir edəcək camalinə aşıq olan Qeysər (Qədim Roma imperatoru Sezar nəzərdə tutulur) ianətilə Kleopatra təkrar Misir taxtına çıxdı. Bu vaxtda Bətləmyus əsgəri İsgəndəriyyəyə gəlmiş Qeysəri mühasirə və təzyiq edib, Bətləmyus ilə qeysər əsgəri arasında böyük bir müharibə vəqə olmaqla qırx bin ədəd kitabı müştəməl olan (içində olan) İsgəndəriyyə kitabxanası yanıb zəyə oldu. Suriyadan Qeysər (Sezar) yardımına gəlməkdə olan əsgərdən xof edərək (qorxaraq) Bətləmyus Nil dəryasına kəndisini atıb tələf etdi. Qeysər (Sezar) qətl olunduğunda (miladdan 44 il müqəddəm) Roma dövlətinin şərq tərəfinə hakim olan Antuan cavab və hesab üçün Kleopatrayı Tresos şəhərinə çağırırdı. Məzburə (yuxarıda adı çəkilən) isə Tresosa fəvqəladə bir səltənət və dəbdəbəsi ilə girdikdən və kəndisi həm xatunların ən gözəl və cazibəliələrindən olduğundan gördüyü saatda Antuan həm eşqinə əsir oldu. Məhkum surətində gələn Kleopatra hakim surətində olaraq hörmətlə Misirə göndərildi. Antuan həm birlikdə səfər etdi. Bundan sonra Romaya qayıdıb təkrar Kleopatrayı ziyarət etdi və bir rəvayətdə nikahlı xatunu olan

Oktaviyayı talaq edib Kleopatrayı nikahladı. Məzburəyə (yuxarıda adı çəkilən) mülükül-Müluk titulu verdi. Bu vəqəələrə (hadisələrə) romalılar ziyadə acıqlanıb Kleopatraya elani-hərb etdilər (miladdan 32 sənə müqəddəm). Kleopatra ilə Antuan bir ittifaqda olaraq Roma əsgəri ilə üçraşdılar (üzləşdilər). Poma əsgərinin komandanı, Antuanın əvvəlki xatunun bəradəri (qardaşı) Oqtav name zat (adlı şəxs) idi. Poma əsgəri qalib olduğunda Kleopatra Misirə qaçdı və Antuan da onun ardından yüyürüb, uzun məcəralar bəndində (sonunda) kəndisini xəncərlə tələf etdi. Bu arada Roma əsgəri həm İsgəndəriyyəyə girdi. Kleopatra həm Oqtavı kəndisinin (özünün) eşq tuzaqına düşürmək niyyəti ilə hiylə təriqlərinə (yollarına) süluk etdisə də (yollanmaq) müvəffəq ola bilmədi. Bilaxirə Oqtav tərəfindən qətl olunacağı xofundan əmcəgiyni ilana çaldırıb 39 yaşında olduğu halda kəndi nəfsini tələf etdi. Bu vəqəə miladdan 30 sənə müqəddəm olmuşdur. Müddəti-hökuməti 22 sənə olub. Bununla Misirdə bətalisə hökuməti münqəriz olaraq (bitmək) Roma hökuməti başlandı. Kleopatra hüsn və anı (gözəlliyi) ilə şöhrət tapdığı kimi fəvqaladə müsriif (israf edən) və ərlər könlü ilə oynayan himmətli məxluqləri kəndisinə bənd və əsir edən idi. Əql və zəkası həm kəmalında olaraq həkimə, mutəfəlisifə (fəlsəfi) bir xatun idi, elm təbində yəditulası (elmin yayılmasında rolu) və altı lisan (dil) ilə heç məşəqqətsiz söyləməyə iqtidarı var idi. Müxtəlif fənlərdə təlifləri (əsərlər) vardır. Muzey xanelərdə (ev muzeyləri) surəti (şəkli) həm (çox) görölür.

Səbihə

Əndəlud müluki-Əməviyyəsinədən Müstənsir Billah Həkim ibn Əbdülrəhmanın xatunudur. Ülum və ədəbiyyat, ümuri-siyasətdə məharəti səbəbindən zövcü zamanında böyük bir nüfuz kəsb etmiş idi. Zövcü vəfat etdikdə varisi-təxt olan oğlu Müəyyəd Billah Hişam səbi (həddi-bülüğa çatmamış) olduğundan dövlət ümurini idarə eləmişdir. Müqtədir məmurular kəsb edərək məmləkəti tövsi (genişlənmiş) və orada olan hökuməti-islamiyyə şövkətini təzyid etməyə (artırmağa) müvəffəq olub. H.398-ci ildə (1007/1008) vəfat edib.

Dövlət xatun [8, 15-23]

Lor küçəkdə (e.ə 580-1009 illərdə indiki Loristan və İlam ərazilərində kürdlərdən ibarət

kiçik bir dövlət) hökumət sürən Atabkan sülaləsindən İzəddin Məhəmməd bin İzəddin Hüseyinin xatunudur. (VII) tarixində zövcü vəfat olduğunda səltənət taxtına culus etmişdir (oturmuşdur). (Çünki dövləti idarə edə biləcək nə qardaşı, nə də oğlu var idi). Lakin hər tərəfdən hücum edən monqollara müqavimət edə bilməyib hökuməti tərk etmişdir (cəmi dörd il hakimlik etmişdir).

Raziyə [2]

Çuri padşahlardan Şəmsəddin Əltutmuşun qızıdır. Bunu atası başqa ər balalarından (oğlan övladlarından) ziyadə (çox) sevir, səltənətə onlara nisbətə əlyəq (ən layiqli) etdiyini söylər: və bəzi səfərində Dehliyə Qaimə məqam qaldırır imiş. (633) tarixində Əltutmuş vəfat olub, varisə taxt olan oğlu Rükəddin Firuz şah ağılsız olmaqla, anası Türkan xatun dövlət əmirini istila elədi. 7 ay sonra Firuz şah əzl olaraq (vəzifəsindən uzaqlaşdırılaraq) Raziyə taxta çıxarıldı. Ərlər (kişi) qiyafətinə girib rəyasət (rəhbərlik) edər, ata minib səfərə həm (də) gedərdi. 637 tarixində Sərhənd hakimi olan Altunya Raziyyəyə üsyan etməklə Raziyə də əsgərini cəm edib tərbiyəsinə çıxdı. Lakin əsgər Altunya tərəfinə dönüb Raziyəni yalnız qoydular. Binaən iləy (buna görə) Raziyə əsir alınaraq həbs olundu. 3 ay sonunda həbsdən çıxarılıb, Altunya ilə izdivac etdisə də Dehli xalqı tərəfdən taxta çıxarılmış olan Bəhrəmşah əsgəri ilə Altunyanın üstünə gəldi, və Raziyə ilə Altunyanın hər ikisinin qətl elədi.

Zəbba (və ya Zənobiyə) [21; 22; 23]

Amaliqə tayfasından olub, Şam vilayətlərində hökumət edən Rəyyan ya ki, Amr bin Əldərb bin Hassən qızı Fariə ya ki, Bariə ya ki, Naile yaxud Meysundur. Rūqəşın bəradəri (qardaşı) olan Cəzimə əl-Əbrəş (əbrəş, əbrəz demək olub ala tenli mənasındadır (cüzamlı, albinos)) ilə olan müharibələrin birində, atı məqtul olmaqla (qətlə yetirilməklə), Ziba atının taxtına çıxıb, padşah oldu. Fərat deryasının iki tərəfinə iki şəhər bina edərək (salarəq), astanından (kənarından) bir-birinə keçirib yerimək üçün zor (güclü) bir yol açdı. Cəzimədən atasının övcini (intişamını) almaq üçün əsgər cəm etməklə müharibə eləmək qəsd etdikdə, senkelüsi olan (kiçik bacısı) Zəbibənin məşvərət (məsləhət)

verməsinə müvafiq, hiylə yoluna girdi, Cəziməyə məktub yazıb, əgər də qəbul görərsə təzəvvüc (evlənmək) fikrini etdiyini bəyan buyurdu. Cəzimə isə bu kimi könüllü (şad) xəbərdən – Ər qartıyır (qocalır, yaşlanır) qız! Deyilmi? – məmnun olub, əlbəttə qəbul edəcəyini bəyanatla cavab verib və bu münasibətlə arada bir qədər məktublar yazdı və elçilər təkrar gəlib gətirdi. Cəzimə name urunda (məktuba görə) məşvərət (məsləhət) və əql əhlərini kinaş (məşvərət) elədikdə cümləsi Ziba tərəfinə varıb (keçib) məmləkətini zəbt etmək və kəndisini xatun olaraq almaq fikrinə qərar veribdi. Fəqət Qəsir bin Səd nam bir kimsə bu rəyə müvafiqət etmədi (razılıq vermədi). Və Zibanın “rifaqı üçün mən hazırım cariyənizə mərhəmət edib təşrif buyurunuz!” dediyi xatuna qarşı: “Bu tərəfə kəndiniz gəliniz!” deyər cavab yazmağı ilqa (təsir) etdi. Cəzimə bu məşurətə (şərtə) razı olmağı, bəlkə kəndisi Ziba cənbına (tərəfinə) Zibanın şəhərinə yetdiklərində Ziba tərəfindən yaşırılaraq (hazırlanaraq) durmuş əsgər ilə, Cəzimə əsir alındı, bu vaxtda aşnanın əslini şübhəsiz anladı isə də vaxt keçmiş oldu. Hüzuruna gətirdiklərində Ziba Cəziməyə bəzi bir sözlər etdikdən (dedikdən) sonra, test (das, teşt) götürüb iki qolunda olan damarları kəsdirdi, Cəzimə də qanı axıb tərki həyat (vəfat etdi) oldu. Zikir edilmiş (qeyd edilmiş) Qəsir hər nə qədər Cəzimə ilə birlikdə idisə işin roşəni (aydınlığı) dəxi müqəddəm (əvvəl) anlayıb “Asa”ismində olan yüyrek ata minib qaçır xilas oldu. Cəzimənin taxtında qaimə məqam (yerini tutan, varisi) olub qalan həmsirezadəsi (bacısı oğlu) Amr bin Adın hüzuruna varıb (gəlib) Zibadan intiqam almaq proqramını tərtib elədi. Və bu proqrama binaən (əsasən) kəndi burnunu kəndisi kəsib və tənini (bədəni) cərahlayıb (yaralayaraq) mənə böylə hala, Cəzimənin həmsirezadəsi (bacısı oğlu) olan Amr bin Adı qoydu, deyər Zibanın hüzuruna varıb şikayət və iltica etdi (sığındı). Ziba hüzurunda kobnu azmı (bir müddət) durduğundan və halı təcürbə (sınaq, yoxlama) etdikdən sonra Qəsirin etibarını artıraraq dərəcədən dərəcəyə yenib (fərmandan-fərmana qalxaraq) axırında kinən şəçisi (məsləhətçisi) oldu. Qəsir də türlü (müxtəlif) hiylələr ilə məmləkət içində olan sirləri, kural (silah) və əsgərə dair yaşaran (məxfi) şeyləri öyrənib bilirdi. Günlərin birində Zibaya: “Əfəndim mənə, padşahlara “münasib

xeyli əmvalım (mallarım) vardır, əgər də münasib görürsəniz mənə ticarət “sifətilə yaparsınız da (göndərin), bən sizə onları götürərəm” deyər arz elədi. Ziba tərəfdən razılıq cavabı verilib, bir qədər ticarət əmvalı (malları) həm (da) yüklənib, Qəsir şəhərdən ayrıldı. Və Amr bin Adi tərəfindən hazırlanmış qiymətli və nadir şeyləri yükləyib, guya kəndi (öz) cəhazı (hazırladığı) olmaq surəti ilə Zibaya hədiyyə elədi. Belə rəvişli (üsullu) müamilə (alış-veriş) üç - dörd dəfə olub, hər dəfəsində Zibanın ağzından sular ağzı açaraq dərəcədə nəfis əşyalar gətirirdi. Qəsirə əmniyyəti tamam olduğu sonunda, çəyət (sərhəd) dövlətlər ilə müharibə eləmək üçün kural-lar (silahlar), qul və kənzilər təhsil edib (hazırlayıb) götürmək üzrə dəxi Qəsiri səfərə yolladı. Qəsir də bunu fürsət bilərək Amr hüzuruna varıb ikisi birlikdə olduqları halda sandıqlara qural və əsgərləri yerləşdirib, əlvağ (böyük) bir karvan olduqları halda qayıtdı. Qafilənin (birlikdə səfər edən atlılar) şəhər içində girdikləri saatda sandıqlarda olan əsgər çıxarılıb şəhərdə olan xalq üstünə hücum fərmanı verildi və Zibanı tutmaq niyyəti ilə yolunu kəsdilər. Hər nə qədər Qəsir ilə Amr Zibaya varıb yetişdilsə də əvvəldən üzüyünün içində hazırlayıb qoymuş zəhəri sorub: “Amrdan deyil, öz qolumdan (əlimdən) ölən mən” deyər tərki həyat elədi. Bu günümüzədən təxminən (1874) sənə (il) müqəddəm (əvvəl) olan o şəbu (qaranlıq) vaqəə ərəb ədəbiyyatında şöhrəti olan kub (çox) məsəllərə münşə olmuşdur (yaradılmışdır). Bu məcarə haqqında kub (çox) şeirlər söylənmiş və əbyatlar (beytlər) nizam edilmişdir. Ziba gəyətdə dilbər, fəsilh (fəsahtə) ərəbi sözlər (ərəbcə danışar), burduğunda saçını yerdən sürülüb yürürdü. Ziba gur, zor (güclü) saçlı xatun deməkdir.

Sittülmülk [14, c.37, s.276-277; 17]

Fatimi padşahlarından hakim Bi-Əmrullah Mənsur bin Əziz bin Müəzzinin həmsirəsidir (bacısı). Aqilə (ağıllı), müdəbbirə (tədbirli, uzaqqörən) bir xatun olub. 411 (m.1021) tarixində hakim məfqud (yoxa çıxma) olduğunda onun oğlu olan Zahir Liizazi Dinillahi bu xatun taxta çıxarmaqla əzhan (zehinlər, ağıllar- burada ağıllı insanlar nəzərə tutulub) ümumiyyəni təskin etdi (sakitləşdirmə, sona çatdırma). Axırda hökuməti kəndi yedəyinə (öz əlinə) alaraq 4 sənə həsən (yaxşı) etməyə müvəffəq olmuşdur. Vəfat. 415 dədir (m.1025).

Seyide [14, c.28, s. 229-230]

Seyide Valide Mecdüddəvlə Büveyhildən Rey hakimi olan Mecdüddəvlənin anası olmaqla, başlığında (başlanğıcda) vəsisi (onu əvəz edən, onun yerinə iş görməyə ixtiyari olan adam) olub, yendiyində (məğlub olduqda) həm (da) səfahətə (səfehlik, ağılsızlıq) müdtəla olduğunda umuri (işlər) dövləti idarə etmişdir. Bir çox vəqəəsi olmuşdur. Şeyx ibn Sina əbu Əli əl-Hüseyn bin Abdullah, bir müddət bu xatunun xidmətində olub. “Əlməad” nam kitabı həm (da) bunun hüsurunda təlif etdiyi (yazdığı) mərvədir (rəvayət edilmişdir).

Şahcahan bəyim [13; 14, c.38, s.-252-253]

Hindistanda Bhupal (1952-cı ilə qədər Hindistanada ingilislərdən asılı, əfqan əsilli, kiçik islam dövləti) padşahıdır. 1254 (1838) tarixində dünyaya gəlib. Anası nəvvab (naib) İsgəndər bəyim tərbiyəsində olaraq, doqquz yaşında 1243 (1845-1860) də atası (atası Cahangir Məhəmməd xan) taxtına oturmuşdur. 1288 tarixində Əbu əl –Teyyib Siddiq bin Həsən əl- Qənuçi əl-Buxariyə (məşhur islam alimi) vardı (ərə getdi). Ulumə ərəbiyyə və lisane farsiyədə məharəti və umure siyasiyyədə (siyasi işlər) iqtidarı olub, elm əhlini himayə etdiyi və bir qədər müəllifəti (əsərləri) olduğu mərvədir (rəvayət olunub).

Şəcərüddür (incilərin ağacı) [9; 12; 14, c.38, səh.404-405]

Misir padşahı Məlik Saleh Nəcməddin Əyubun cariyəsidir. Məlik Salehin oğlu Muazəm Turanşah qətl olunduğunda 648 tarixində, məzburə (qeyd olunan şəxs) Misir taxtına oturmaqla Məlikətul müslimin (müsəlmanların mülki) və Validətul Xəlil (Xəlilin anası) ünvanı ilə kəndi namına (öz adına) xütbə oxutdu. Hər nə qədər nüfuzlu zatlara münasib hədiyyələr, mülayim sözlər ilə müdara (zahirdə dost olma, üzə gülmə) və istimale (özünə çəkmə, cəlb etmə) elədisə, rəiyətin (təbəə) kökəlləri (adiyatı olanlar) qərar tapmayı axirində (qərara gəlmənin sonunda) əzl etdilər (hakimiyyətdən saldırlar) yaxud öz ixtiyarları ilə əzl olunub yerinə sultan olan Aybek Əl Çavşangirə vardı (ərə getdi). Bu vəqəə 653 tarixindədir. Bundan iki sənə sonra Aybek Mosul əmiri olan Bədrəddin Lülünün qızını almaq qəsdində olduğunda Şə-

cərətüddür acıq edib kəndisinə xas xadimləri vasitəsilə Aybeki hamamda qətl etdirdi. Aybekin yerinə taxta çıxmış oğlu Məlik əl-Mənsur Nurəddin Əli tərəfindən Şəcərüddür də qətl olundu.

Şəcərüddür Misirdə hökumət sürən əyyubilərin xatəməsi (sonuncusu) olub, İslam dövlətində bundan müqəddəm (əvvəl) və müəxxər (sonra) heç kimsə Misirdə hökəmdar olmamışdır. Bunun taxta çıxdığında İzəddin Əbdüsalam: Müsəlmanların xatun padşaha öylə mübtəla (aşiq, vurulmuş) olmaqlarına nə şey səbəb oldu?” Deyə təsniflərində (əsərlərində) təərriz etmişdir (ona qarşı çıxmışdır). Şu (o) vaxtın xəlifəsi olan Əl Müstəsim Bağdaddan xətt (əmr, fərman) yazıb “Misirə hökəmdar ola bilər bir ər (kişi) kimsə tapılmadı?” demişdir. Həccə şərifə məhməl (İstanbul və Qahirədən hər il Məkkəyə göndərilən hədiyyə) göndərmək adəti bunun (Şəcərüddürün) sünneti (qaydası) olduğunu deyirlər.

Əsli bizim qövmümüzdəndir (yəni türk əsillidir).

Şamram [5]

Assuriya məmləkətində cahangir bir padşah olan Şamram ya Şəmrin ya ki Səmirəm yaxud Semiramisdir. Bir cariyə olduğu halda əfəndisi olan Mənunəs nam (adlı) sərdar tərəfindən təzəvvüc edilmişdir (evlənmişdir). Sonra Assuriya hökəmdarı olan Ninus kəndisini görüb aşiq olmaqla nikahlandı. Və Ninus vəfat olduğunda Assuriya taxtına çıxıb padşah oldu. Şamram Babil şəhərini sur (qala divarı) ilə əhatə etdirdi. Bağçalar təşkil edib, Fərat yılğasına (çayına) küpər (körpü) bina etdirdi (tikdirdi), uşandaq (düz) Fəratın üstündən yürür (getmək üçün) üçün yol açdı, Misir, Cəzirətul ərəb (Ərəbistan yarmadası), Həbəş məmləkətlərini zəbt edib, böyük bir dövlət təsis elədi. Hər türlü hünər və sənətlərə (bacarıq) rəvac verib, ərbabına hörmət göstərir, layiq rəvişdə (layiqli hərəkətdə) himayət də edərdi. Sazlıqları (bataqlıq) qurudub inkənlik (meşəlik) etmək hər tərəfdə yollar işlətmək, şəhər və qəriyələr təsis etmək bunun ən sonlu işi idi. Miladdan 1874 yılları müqəddəm (illər əvvəl) vəfat edən xatun padşahla Asiyada olan xatun padşaha diqqət etməlidir!) Üçüncü Səlmannəsir deyə məruf olan Assur padşahının bu xatunu ilə eyniləşdirilir.

Səbiha [6]

Əndəlus muluke Əməviyyəsinədən (Əməvi məliklərindən) Müstənsir Billah Hakem bin Əbdürrəhmanın xatunudur. Ülume vadiyyədə (elm sahəsində), umure siyasiyyədə (siyasi işlər), məharəti səbəbindən zövcü (əri) zamanında böyük bir nüfuz kəsb etmişdir. Zövcü vəfat olduğunda (etdiyində) varise taxt olan oğlu Muəyyid Billah Hişam səbi olunmağıyla (uşaq olması ilə) məzbure (adı qeyd olunan) vəsiyyəsi (əvəz edən) olaraq dövlət umurunu (işlərini) idarə eləmişdir. Müqtədir (iqtidarı olan) məmurlar nəsb (təyin) edərək məmləkəti tovsı (genişlənmə), və orada olan hökumətə islamiyyə şövkətini (əzəmətini) təzyid etməyə (artırmağa) müvəffəq oldu. İrtihalı (dünyadan köçmə) 398 tarixindədir.

Zeyfə xatun

Sultan Səlahəddin Əyyubun bəradəri (qatdaşı) olan, Hələb hakimi Məlik Adilin qızıdır. Atasından sonra Hələb hakimi olan Məlik Zahirə varıb (ərə verilib), Məhəmməd isminə oğlu dünyaya gəldi. Hələb hökuməti məzkur (qeyd olunan) Məhəmmədə intiqal etdikdə (keçdikdə) səbi bulunmaqla (uşaq olmaqla), sahibətu tərcümə (şərh etmə) vəsiyyəsi (əvəz edən) olub, altı sənə hökuməti idarə elədi. 40 yaşında olaraq 640 tarixində vəfat olmuşdur.

Ğaziyə xatun [7]

Əyyubi padişahlarından Məlik Kamil Məhəmməd bin Məlik Adilin qızıdır. Humada (əmirlik) hökumət edən Məlik Müzəffərin xatunu olub, zövcü vəfatında varise taxt olan oğlu Məlik Mənsur, səbi (uşaq) olmaqla (səbəbi ilə), bu xatun bir müddət nəyabət ilə səltənət etmişdir. 656 tarixində vəfat etmişdir. Ağillı, idarəli bir xatundur.

Tarixi materiallarla zəngin olan bu kitabda Yaxın Şərqi tarixində, mədəniyyətində müəyyən rol oynamış hökmdar qadınlarda əlavə, şair, pedaqoq, ədib, mühəddis (hədis rəvayət edən), müəllif, mühərrir (yazıçı), səyahət edən, bahadır və sair ünvanlarla məşhur olan xanımlar haqqında çox maraqlı məlumatlar əks olunub.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Marağalı, M.E. Xeyrati-hesan (Gözəllər sərvəti) / M.E.Marağalı, fars dilindən tərcümə edən, ön sözün müəllifi T.Həsənzadə. - Bakı: Nurlan, -2003, -103 s.

2.Sultan Raziyəbəyim-Vikipediya /https://az.wikipedia.org/wiki/Sultan_Raziyə_bəyim

3. Alkan İspirli, S. "ŞAİR, HATTAT, MÜZEHHİB BİR SULTAN: "PADİŞAH HATUN""// Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi 7/3 (Eylül 2018):

4. Bünyamın, E. Tatar. Alimlerden Rızaeddin B. Fahreddin (1859-1936) ve Hadisçiliği // Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜYFD XLVI (2005), sayı II, s. 55-105

5. Emre E.. "Antik Yazarlarda Bir Assur Kraliçesi: Semiramis/An Assyrian Queen in The Works of Ancient Writers: Semiramis"// - İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi XVI, - 2018, -s.45-95. |

6. Endülüs Emevî Devleti - https://tr.wikipedia.org/wiki/Endülüs_Emevî_Devleti

7.. Kamil bin Adil - https://tr.wikipedia.org/wiki/Kamil_bin_Adil

8. Küçükbekir, E. Küçük Luristan Atabeyliği'nde Kadın Bir Hükümdar: Devlet Hatun // Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, - 2017; 1(1)

9. Mısır'da darbenin âlâsını bir Türk kadını yapmıştı! - Son ...

www.hurriyet.com.tr > Gündem Haberleri

10. Nadir D. Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905–1917) / D.Nadir. -Ocak 1999 / 1. Baskı / 305 Syf.

11. Rızaeddin Fahreddin - https://tr.wikipedia.org/wiki/Rızaeddin_Fahreddin

12. Şecerüddür - <https://tr.wikipedia.org/wiki/Şecerüddür>

13. Şah Cihan Begüm - https://tr.wikipedia.org/wiki/Şah_Cihan_Begüm,

14. TDV İslâm Ansiklopedisi.- [43 cild] / İstanbul: - 2008

15. Алан-гоа - Википедия <https://ru.wikipedia.org/wiki/Алан-гоа>

16.Бахрие У. Женщины-правительницы в мусульманских государствах. / У.Бахрие, Переводчик - З.Буниатов. -М., «Наука», - 1982, -176 с.

17. Sitt al-Mulk - https://en.wikipedia.org/wiki/Sitt_al-Mulk
آزرمی دخت - ویکی پدیا، دانشنامه آزاد.
18. https://fa.wikipedia.org/wiki/آزرمی_دخت
بوراندخت - ویکی پدیا، دانشنامه آزاد.
19. <https://fa.wikipedia.org/wiki/بوراندخت>
پوران دخت نخستین پادشاه زن ایرانی - نمناک.
20. namnak.com/p56797
نخستین پادشاه زن ایرانی
21. <https://ar.wikipedia.org/wiki/زنوبیا> /
زنوبیا - ویکیپدیا، الموسوعة الحرة
22. <https://www.elfagr.com/2830248>
بوابة الفجر: من هي زنوبيا؟
23. <https://www.elfagr.com/2830248>
زنوبیا... امرأة الصحراء، الأسطورة التدمرية -
YPJ / ypjrojava.com > Home > نساء خالدات

Резюме

Рахнулла Севиндж

Правительницы в «Знаменитых сударынях»

Одним из величайших ученых эпохи пробуждения Идил-уральских (татарских) мусульман является историк, просветитель, журналист Рзаеддин бин Фахраддин, который имеет большие заслуги в развитии национальной истории и средств массовой информации региона, а также он оставил глубокие следы в жизни мусульман России своими многочисленными работами.

С 1897 года начали публиковаться различные работы автора. Он является автором более 50 религиозных, этических, педагогических, библиографических и исторических работ. Одним из самых ценных его произведений является «Мехшур хатунлар». Книга, богатая историческими материалами, опубликованная в 1904 году, отражает интереснейшие сведения о женщинах, которые прославились и сыграли определенную роль в качестве правителя, поэта, педагога, писателя, мухаддиса (пересказчик хадиса), автора, мухаррира, путешественника, героини и других сферах. Автор отмечает в начале книги, что он написал ее для своей дочери Зейнаб. Книга написана арабской графикой на языке казанских татар.

Он служил муфтием с 1922 года до конца своей жизни.

Ключевые слова: Знаменитые сударыни, правительницы, биографическое произведение, исторические факты

Summary

Rahnulla Sevinj

Sovereign dames in "Famous Dames"

Rzaeddin bin Fakhraddin was one of the great scientists of the period of revival of the muslims lived in the İdel-Ural State. He was a historian, enlightener and journalist deeply influenced on the muslims' lives lived in the territories of Russia.

Different works written by Rzaeddin bin Fakhraddin began to be published from 1897. He is an author of more than 50 works covering religion, ethics, education, bibliography and history. One of his valuable works is named "Famous dames". Riched with historical materials, this work was published in 1904. The work deals with the very interesting information about the famous dames known as queens, poets, pedagogues, writers, narrators of hadiths, authors, travellers, heros and etc. who played special roles in the history and culture of the Near East. The auhtor of the work noted in his book that he had written this book for his daughter Zeynab. The book was written with the Arabic script in the Turkish language spoken by the tatars of Kazan.

Rzaeddin bin Fakhraddin worked as Mufti from 1922 till the end of his life.

Keywords: Famous dames, sovereign dame, biographical work, historical facts.

UOT 902

ELMAR BAXŞƏLİYEV, VƏLİ BAXŞƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi, Azərbaycan

velibahshaliyev@mail.ru

NAXÇIVANTƏPƏDƏ ARXEOLOJİ QAZINTILAR

Giriş

2000-2019-cu illərdə Naxçıvanda aparılan araşdırmalar zamanı Neolit və Eneolit dövrünə aid xeyli arxeoloji abidə aşkar olunmuşdur. Bu abidələr Neolit və Eneolit dövrünün müxtəlif mərhələlərini, həmçinin Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələri öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Araşdırmalar əsasında deyə bilərik ki, Yaxın Şərqlə Cənubi Qafqaz arasındakı iqtisadi-mədəni əlaqələr qarşılıqlı olmuşdur. Lakin bəzən arxeoloji ədəbiyyatda birtətəfli şəkildə Yaxın Şərq mədəniyyətlərinin Cənubi Qafqaza təsirindən bəhs edilmişdir. Lakin araşdırmalar göstərir ki, qədim dünyanın mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Cənubi Qafqaz da öz növbəsində Yaxın Şərq ölkələrinə təsir etmişdir. Bu baxımdan e.ə. VI minilliyin ikinci yarısında Mil düzü və Qarabağın Neolit mədəniyyətləri bənzər xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, bu dövrdə Mil düzü və Qarabağın mədəniyyətinə aid keramika məmulatının bir qismi basmanaxışlı ornamentlə (*impression*) xarakterizə edilir. Bu tip keramika həmçinin Naxçıvantəpənin Neolit təbəqəsi üçün də xarakterikdir. Məlum olduğu kimi, basmanaxışlı keramika Şimal-Qərbi İranda (Şəkil 1) yayılan Dalma Təpə mədəniyyəti üçün də xarakterikdir. Şübhəsiz ki, Şimal-Qərbi İranda boyalı keramikasının inkişafına Zaqros və Mesopotamiyanın mədəni mərkəzlərinin müəyyən təsiri olmuşdur (11, c. 127; 19, c. 183; 21, c. 161). Lakin tədqiqatçıların fikrinə görə Mesopotamiya mədəniyyətlərinin təsirini əks etdirən Dalma Təpə mədəniyyətinin boyalı keramikası özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə Şimali Mesopotamiya və Mərkəzi İranda boyalı keramikasından fərqlənir (16, p. 37-45; 19, c. 70). Ehtimal ki, bu Dalma Təpə mədəniyyətinin yerli (самобытный) inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Tədqiqatçıların yekdil

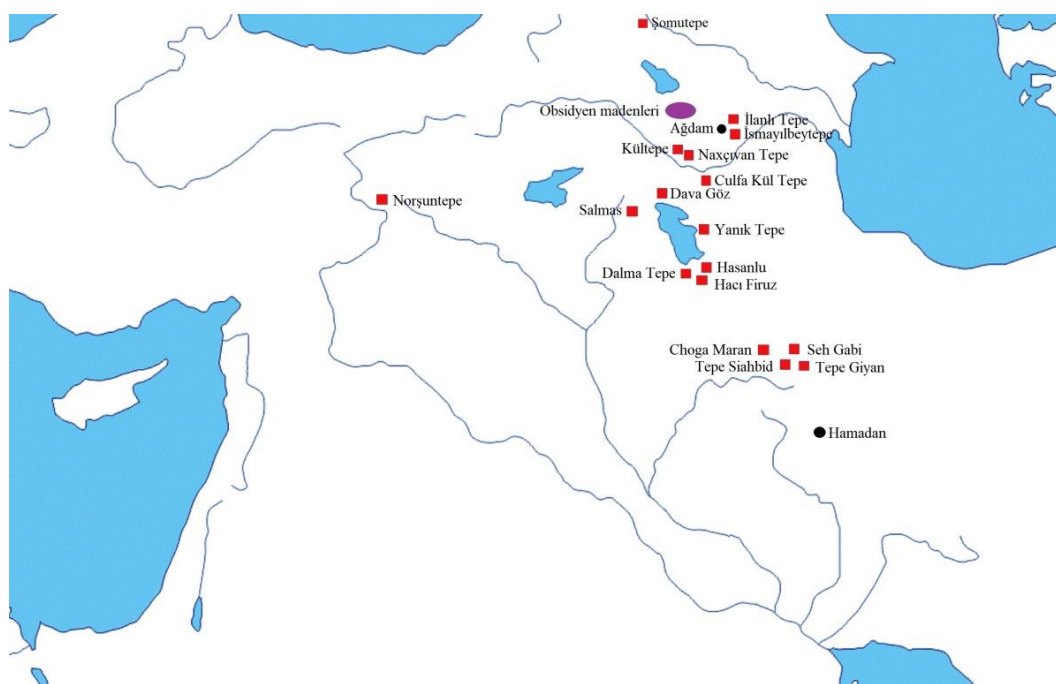
fikrinə görə Dalma Təpənin basmanaxışlı keramikasının mənşəyi Şimali Mesopotamiya və Mərkəzi İranda bağlı deyil (18, c. 70; 16, p. 37-45). Bu baxımdan basmanaxışlı keramika ilə xarakterizə edilən Naxçıvantəpənin Neolit təbəqəsi, Mil düzü və Qarabağ abidələri diqqəti cəlb edir. Fikrimizə görə Dalma Təpənin basmanaxışlı keramikasının mənşəyi Mil düzü, Qarabağ və Naxçıvantəpə abidəsi ilə bağlıdır.

Naxçıvantəpə yaşayış yeri

Naxçıvan təpə yaşayış yeri Naxçıvançayın sağ sahilində, dəniz səviyyəsindən 853 m yüksəklikdə yerləşir. Yaşayış yeri Naxçıvançay sularının açdığı yarımadanın üzərində salınıb. Ehtimal ki, çay vaxtilə yaşayış yerinin yaxınlığından keçirmiş, hazırda isə ondan 200 m aralıdadır. Yaşayış yerinin bir hissəsi əkin sahələrinin altında qalmış, bir hissəsi isə Naxçıvançay üzərindən körpü çəkilərkən dağıdılmışdır. Hazırda yaşayış yerinin salamat qalan hissəsinin sahəsi 2 hektara yaxındır. 2017-ci ildə yaşayış yerində ölçüsü 3x1,5 m olan üç şurf qoyulmuşdur. Şurfların qazıntıları zamanı alınan nəticələr qənaətbəxş olmadığından, həmin ildə ölçüsü 10x10 m olan iki sahədə (A, B) qazıntı aparılmışdır. 2018-ci ildə həmin sahələrdə qazıntılar davam etdirilmişdir. 2019-cu ildə həmin sahələrin tədqiqi davam etdirilmiş və yeni ölçüsü 10x10 m olan yeni sahədə (E) qazıntılar başlanmışdır. Beləliklə, 2017-2019-cu illərdə Naxçıvantəpədə təqribən 300 kv.m sahədə arxeoloji qazıntı aparılmışdır. Tədqiqat zamanı dörd tikinti qatı aşkar olunmuşdur. Tikinti qatlarının üçü Dalma Təpə mədəniyyətinə (10, c. 108-121; 3, c. 4-23), dördüncü isə Neolit dövrünə aiddir. Birinci tikinti qatı abidənin üzərindən 0,8 m dərinlikdə aşkar olunmuşdur (Naxçıvantəpə 1). Bu tikinti qatı üçün dördkünc formalı

arxitektura xarakterikdir. Kömür analizi olmadığından bu tikinti qatının tarxi arxeoloji materialların müqayisəli araşdırılması ilə müəyyən edilmiş və e.ə. 4600-4400-cü illərə aid edilmişdir. İkinci tikinti qatı (Naxçıvantəpə 2), 0,78-2,10 m dərinlikdə aşkar edilmişdir. Bu tikinti qatı dördkünc formalı arxitektura ilə xarakterizə olunur (Şəkil 3, 3). Bu tikintilər başlıca olaraq A sahəsində aşkar olunmuşdur. Kar-

bon analizlər əsasında bu tikinti qatı e.ə. 4720-4529-cu illər ilə tarixləndirilmişdir (Cədvəl 1). Üçüncü tikinti qatı 2,10-2,50 m dərinlikdə aşkar edilmişdir (Naxçıvantəpə 3). Bu tikinti qatı üçün yarımqazma tipli dördkünc və dairəvi evlər xarakterik olmuşdur. Bu tikintilər əsasən B sahəsində tədqiq edilmişdir. Bu tikinti qatından götürülən karbon nümunələrin analizi e.ə. 4945-4722-ci illəri göstərmişdir (2, s. 22-25)

Şəkil 1. Basmanaxışlı keramikanın yayıldığı abidələrin xəritəsi.

Bu tikinti qatlarından aşkar olunmuş arxeoloji materialların əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir. Eneolit dövrünün keramika məmulatı yaşayış yerinin stratigrafiyasına uyğun olaraq iki dövrə ayrılmışdır. Birinci tikinti qatından (Naxçıvantəpə 1) aşkar olunmuş keramika məmulatı Orta Eneolit dövrünə, ikinci və üçüncü tikinti qatının (Naxçıvantəpə 2, Naxçıvantəpə 3) keramikası isə Erkən Eneolit dövrünə aid edilmişdir (3, c. 22-23). Bu tikinti qatları üçün sadə, basmanaxışlı və boyalı keramika məmulatı xarakterikdir (Şəkil 2). Bu tip keramika həmçinin Dalma Təpə mədəniyyəti üçün xarakterikdir. Naxçıvantəpənin bu tip keramikası geniş şəkildə nəşr edilmişdir (10, c. 108-121; 3, s. 36-135).

2019-cu ilin qazıntıları zamanı aşkar olunan dördüncü tikinti qatı (Naxçıvantəpə 4)

Neolit dövrünə aiddir. Neolit dövrünə aid təbəqə A və B sahələrində aşkar olunmuşdur. A sahəsində yarımqazma tipli iki yaşayış otağın qalıqları aşkar olunmuşdur. Dördkünc formalı otaqların divarları xam torpaqda qazılmışdır (Şəkil 3, 1). Yarımqazmaların dərinliyi q m-dir. Otaqlardan birinin uzunluğu 3,9 m, salamat qalan hissəsinin eni 2,3 m-dir. İkinci otağın uzunluğu 3,3 m, salamat qalan hissəsinin eni 1,3 m-dir. Otaqların içərisində diametri 0,6 m olan ocaq yeri aşkar olunmuşdur. Ocaqlardan obsidian parçaları, keramika və heyvan sümükləri aşkar olunmuşdur. Birinci otağın içərisindəki ocağın içərisindən götürülən kömürün analizi e.ə. 5209-4930-cu illəri göstərmişdir (Cədvəl 1). Ehtimal ki, bu otaqlar kiçik ailələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Naxçıvantəpədən götürülmüş kömür analizlərinin nəticələri

№	Sampl ID	Sample	Radiocarbon Age (BP)	$\delta^{13}\text{C}$ (‰)	Date BC (95,4%)
1	NA-2019-1240	LTL19695A	6102±45	-23.2 ± 0.4	5209-4930BC
2	NB-2019-2277	LTL19694A	6028 ± 45	-22.1 ± 0.3	5038-4799 BC
3	NA-2019-1253	LTL19693A	5967 ± 45	-21.2 ± 0.4	4959-4725BC
4	NB 2019- 2278	LTL19696A	5951 ± 45	-30.8 ± 0.6	4941-4722 BC
5	NB-2017-2095	LTL17636A	5956 ± 45	-25.9 ± 0.5	4945-4722 BC
6	NA-2018-1165	LTL18624A	5724 ± 45	-20.3 ± 0.1	4686-4464 BC
7	NA-2018-1179	LTL18625A	5777 ± 40	-23.1 ± 0.5	4720-4529 BC

Tədqiqat zamanı B sahəsində böyük yarımqazmanın qalığı aşkar olunmuşdur (Şəkil 3, 2). Araşdırma zamanı müəyyən edilmişdir ki, bu yarımqazma həm Neolit, həm də Erkən Eneolit dövründə istifadə olunmuşdur. Bu yarımqazmanın uzunluğu 4,6 m, eni 3,5-3,7 m arasındadır. Otağın içərisində dörd ocağın qalığı, obsidian parçaları, keramika və heyvan sümükləri aşkar olunmuşdur. Ocaqlardan birindən götürülən kömürün analizi e.ə. 5038-4799-cu illəri, digərindən götürülən kömürün analizi isə e.ə. 4941-4722-ci illəri göstərmişdir (Cədvəl 1). Qeyd etdiyimiz kimi, bu otaq müxtəlif dövrlərdə məskunlaşdırılmışdır. Ehtimal ki, aşağı hissəsi torpaqda qazılan evlərin yuxarı hissəsi ağac, qamış və digər materiallarla tamlanmış və gillə suvanmışdır. Arxeoloji araşdırmalara əsasən demək olar ki, əvvəlcə Naxçıvantəpə yaşayış yerinin cənub hissəsi məskunlaşdırılmış, e.ə. V minilliyin əvvəlində isə yaşayış yeri daha da genişlənmişdir.

Neolit dövrünün keramika məmulatı

Neolit təbəqəsindən aşkar olunan keramika məmulatının böyük hissəsi keramika məmulatından ibarətdir. Keramika məmulatı saman qarışığı olan gildən hazırlanaraq qırmızı rəngin müxtəlif çalarlarında yaxşı bişirilmişdir. Bəzi keramika nümunələrinin xarici səthi cilalanmışdır. Bəzilərinin xarici səthi isə qırmızı boya ilə örtülmüş və cilalanmışdır. Qum qarışıq keramika nümunələri bir neçə nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Boz rəngli keramika da azdır. Bu tip keramika iki nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Keramika məmulatını dörd qrupa bölmək

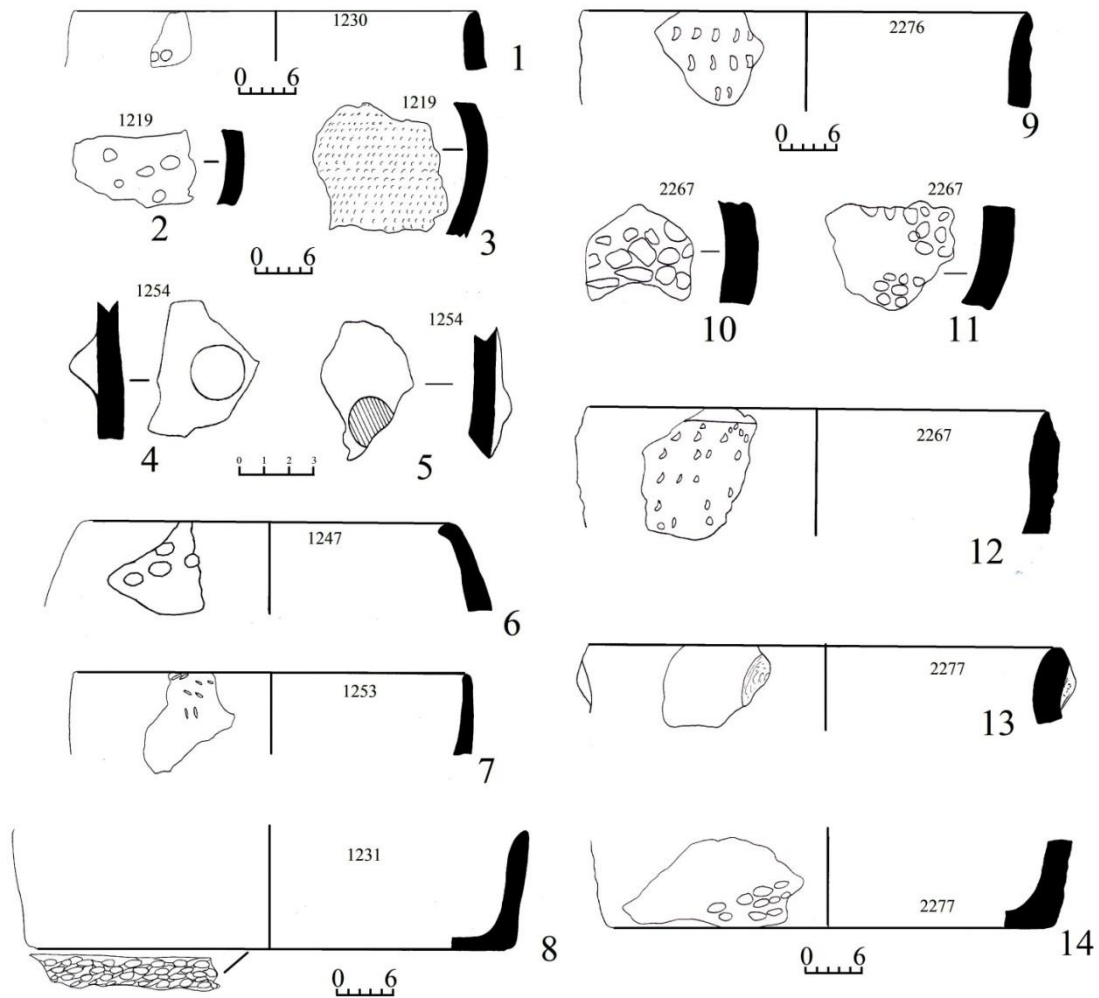
olar. Birinci qrupa sadə, naxışsız keramika aiddir. Bu keramikanın bəzi nümunələri qırmızı boya ilə örtülmüşdür. Bu qrupa aid keramika küpə (Şəkil 4, 1, 2), kasa (Şəkil 4, 3, 4, 6, 7) və çölməklərin (Şəkil 4, 8) parçaları ilə təmsil olunmuşdur. Bəzilərinin yastı qulaqcıqşəkilli çıxıntısı vardır (Şəkil 4, 5). Qabların oturacağı yastıdır, bəzilərinin oturacağının kənarı xaricə doğru çıxıntılıdır (Şəkil 4, 10-11). Bu tip keramika nümunələrinin bənzərləri I Kültəpənin Neolit dövrü təbəqəsindən (8, рис. 4, 5, 10-13; рис. 5, 3, 4) və Hacı-Firuzdan (21, fig. 76, a-e; fig.77) məlumdur. Qulaqcıqşəkilli çıxıntısı olan keramika nümunələri I Kültəpənin bənzər keramikası ilə eynidir. İkinci qrup keramika məmulatı boyanaxışlı qabların parçaları ilə təmsil olunmuşdur. Boyanaxışlı keramika azdır. Bu tip keramika iki nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Keramika nümunələri birbaşa qabın boyanmamış səthinə çəkilmiş qara rəngli enli zolaqla naxışlanmışdır (Şəkil 4, 9). Üçüncü qrup basmanaxışlı keramika nümunələri ilə təmsil olunmuşdur. Keramikaların bəzisi barmaq basqısı ilə (Şəkil 5, 1-2, 6, 10-11), digərləri isə xüsusi alətin köməkliyi ilə (Şəkil 5, 3, 7, 9, 12) naxışlanmışdır. Bu tip ornamentlə başlıca olaraq qabların gövdəsi, bəzən isə oturacağı naxışlanmışdır (Şəkil 5, 8, 14). Cənubi Qafqazda basmanaxışlı keramika nümunələri Mil düzü və Qarabağın Neolit dövrü abidələrindən məlumdur. Bu tip keramika Çalağantəpə (6, c.763, tablo 378, 3), İsmayılbəytəpə (2, c.160), İlanlıtəpə (6, c. 313, tablo 189, 1-2), Qoşatəpə (6, c. 54, tablo, 22, 1) və digər abidələrdən məlumdur.

Obsidian yataqları

Qarabağın Naxçıvanın yaxınlığında yerləşməsi şübhəsiz ki, onlar arasında iqtisadi-mədəni əlaqələrin inkişafını təmin etmişdir. Bu əlaqələrin inkişafında Cənubi Qafqazın obsidian və mis yataqlarının da müəyyən rolu olmuşdur. Neolit dövründə obsidian yataqları xüsusilə əhəmiyyətli olmuşdur. Naxçıvan və Qarabağın qədim yaşayış yerlərində başlıca olaraq Sünik və Göyhasar obsidianı istifadə olunmuşdur. Mil düzü abidələrində obsidianın 33%, Muğanda, Əliköməktəpədə isə obsidianın 85% Sünik yatağından gətirilmişdir (7, c. 257-258). Son araşdırmalar göstərir ki, I Kültəpədə başlıca

olaraq Sünik və Göyhasar yataqlarının obsidianından istifadə olunmuşdur¹.

Məlum olduğu kimi, İranda obsidian yataqları yoxdur. Şimal-Qərbi İranda, o cümlədən Urmiya hövzəsi abidələrində istifadə olunan obsidianın 95% Sünik yataqlarında gətirilmişdir (17, p. 1956-1965). Bu yataqlar Naxçıvantəpədən təqribən 45 km şimalda yerləşir. Analizlər göstərir ki, Naxçıvantəpədə əsasən Göyhasar (14 ədəd), Sünik (16 ədəd) və Meydandağ (5 ədəd)² obsidianından istifadə olunmuşdur. Şübhəsiz ki, zəngin xammal mənbələri Şimal-Qərbi İran və Cənubi Qafqaz arasında qarşılıqlı iqtisadi-mədəni əlaqələrin inkişafını stimullaşdırmışdır.

Şəkil 5. Naxçıvantəpədə Neolit təbəqəsinin qabartma və basmanaxılı keramikası.

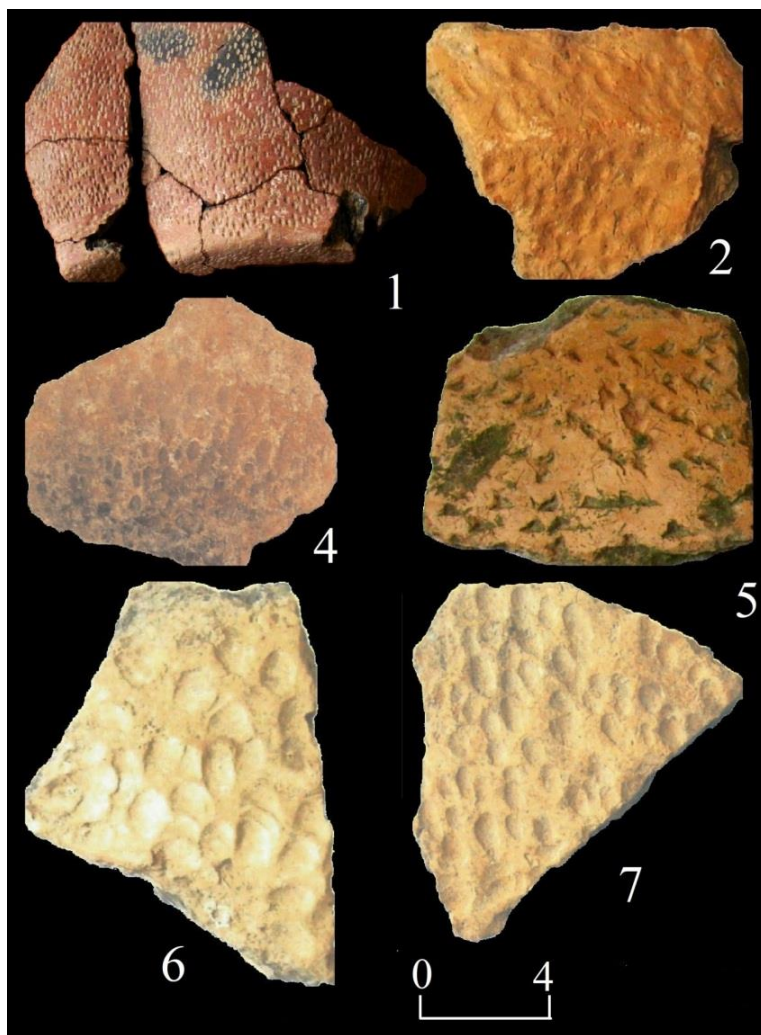
¹ Анализы обсидианов проведены со стороны Мари Оранж.

² Анализы обсидианов проведены со стороны Мари Оранж.

Dalma Təpə mədəniyyətinin tarixləndirilməsi

Qeyd etdiyimiz kimi, basmanaxışlı keramika Dalma Təpə mədəniyyəti üçün xarakterikdir. Bu tip keramika Şimal-Qərbi İran və İraqın bir sıra abidələrindən məlumdur (Şəkil 1). Arxeoloji ədəbiyyatda Dalma Təpə mədəniyyətinin tarixləndirilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Hacı-Firuz yaşayış yerində Dalma Təpə tipli keramika Hacı-Firuz və Pisdəli təbəqələrinin arasında (21, p. 20, fig. 8), Həsənli yaşayış yerində isə Dalma mədəniyyətinə aid Həsənli IX təbəqəsində aşkar olunmuşdur. Buna əsasən Hamlin (14, p. 120) Dalma Təpə mədəniyyətini e.ə. 5000-4000-ci illər arasında tarixləmişdir. Lakin Dalma Təpə yaşayış yerindən

götürülən kömür analizi e.ə. 4215-84-cü ili göstərdiyindən tədqiqatçıların böyük bir qrupu bu mədəniyyəti e.ə. V minilliyin ikinci yarısına aid etmişlər (22, p. 39). A.Abidi Dəvə-Göz və Culfa Kültəpəsində apardığı araşdırmalara əsasən Dalma Təpə mədəniyyətini e.ə. V minilliyin birinci yarısına aid etmişdir (13, p. 329). Lakin belə tarixləmə üçün kifayət qədər əsas yoxdur. Belə ki, Dəvə-Göz yaşayış yerində Dalma Təpə mədəniyyətinə aid təbəqə aşkar olunmamış, Culfa Kültəpəsindən götürülən kömür analizləri isə e.ə.460-4350-ci illəri göstərmişdir. Digər tərəfdən Culfa Kültəpəsində yalnız Dalma Təpə tipli boyalı keramika aşkar olunmuşdur. Bu yaşayış yerində basmanaxışlı keramika nümunələri tapılmamışdır (12, p. 54-55).

Şəkil 6. Mil düzü və Qarabağ yaşayış yerlərinin basmanaxışlı keramikası: 1, 3,4, 6, 7-İlanlı Təpə; 2-Boyat-1; 5-Miraşelli-2 (Т.Ахундов 2017).

Tədqiqatçılar Dalma Təpənin boyalı keramikasının Mesopotamiya və İranda boyalı keramikasından fərqləndiyini qeyd etmişlər. Lakin Dalma Təpənin boyalı keramikasına Xalaf və Ubeyd keramikasının təsir etdiyi də qeyd edilmişdir (12, p. 33). C.Mellart və R.Munçayev Dalma Təpə mədəniyyətinin basmanaxışlı keramikasını Mil düzünün İlanlıtəpə, Şahtəpə və Kamiltəpə abidələri ilə müqayisə etmişlər (19, p. 183; 11, c. 128-129). R.Munçayev belə nəticəyə gəlmişdir ki, Mil düzü abidələrinin və Dalma Təpənin basmanaxışlı keramikası arasındakı bənzərlik təsadüfi ola bilməz (11, c. 129). Basmanaxışlı keramika Şimali Mesopotamiya və Mərkəzi İranda Neolit abidələrində aşkar olunmadığından bu tip keramikanın mənşəyi ilə bağlı müəyyən bir fikir formalaşmamışdır.

Mil düzü və Qarabağın basmanaxışlı keramikası

Mil düzündə basmanaxışlı keramikanın aşkar olduğu Neolit abidələri e.ə. 5600-5200-cü illərə aid edilmişdir (1, p. 20; 2, p. 160; 15, p. 41). Mil düzünün Neolit abidələri ilə Dalma Təpə mədəniyyəti arasında müəyyən xronoloji kəsinti vardır. Lakin qeyd edildiyi kimi, Mil düzü və Qarabağ abidələrinin, xüsusilə İlanlıtəpənin müəyyən qrup keramikası Dalma Təpə keramikası ilə eynidir. Belə hesab edirik ki, Dalma Təpə mədəniyyətinin formalaşması e.ə. VI minilliyin sonu və V minilliyin əvvəllərini əhatə etmişdir. Bu Naxçıvantəpənin qazıntılarını ilə də təsdiq olunur. Naxçıvantəpənin müxtəlif tipli qatlarından götürülən kömür nümunələrinin analizi (Cədvəl 1) bu mədəniyyətin e.ə. 5200-4600-cü illər arasında mövcud olduğunu göstərir. Hazırda basmanaxışlı keramika ilə xarakterizə olunan ən qədim abidələr Mil düzü və Qarabağdadır. Belə hesab edirik ki, Mil düzü və Qarabağın mədəniyyəti Dalma Təpə mədəniyyətinin formalaşmasına, xüsusilə basmanaxışlı keramikanın yaranmasına müəyyən təsir etmişdir. Fikrimizə görə Naxçıvantəpənin Neolit təbəqəsi Mil düzü və Qarabağ abidələri ilə Şimal-Qərbi İrandan abidələrini bir-biri ilə bağlayır. Naxçıvantəpə həm də Dalma Təpə mədəniyyətinin formalaşdığı areala daxil olmuşdur. Arxeoloji ədəbiyyatda mövcud olan fikirə görə Şimal-Qərbi İrandan abidələrində Dalma Təpə tipli

boyalı keramika basmanaxışlı keramikadan daha əvvəl meydana gəlmişdir. Lakin hazırda İranda aparılan qazıntılara əsasən deyə bilərik ki, basmanaxışlı keramika Şimal-Qərbi İranda e.ə. V minilliyin əvvəllərində meydana gəlmişdir (23, p. 86-99). Naxçıvantəpə yaşayış yerində basmanaxışlı keramika e.ə. VI minilliyin sonunda meydana gəlmiş, Dalma Təpə mədəniyyəti isə e.ə. V minilliyin əvvəllərində formalaşmış və inkişaf etmişdir. Dalma Təpə mədəniyyətinin boyalı keramikasının müəyyən xüsusiyyətləri ilə fərqlənməsinə baxmayaraq belə hesab edirik ki, boyalı keramikanın inkişafına cənub mədəniyyətlərinin, xüsusilə Son Xalaf və Ubeyd ənənələrinin təsiri olmuşdur.

Nəticə

Araşdırmalar göstərir ki, Cənubi Qafqazın zəngin xammal mənbələri Cənubi Qafqazla Şimal-Qərbi İrandan arasında iqtisadi mədəni əlaqələrin inkişafını stimullaşdırmışdır. Bu zaman Şimal-Qərbi İranda Mədəniyyətləri Cənubi Qafqaza Cənubi Qafqaz mədəniyyətləri isə Şimal-Qərbi İranda təsir etmişdir. Tədqiqatlara əsasən demək olar ki, Mil düzü və Qarabağın basmanaxışlı keramika ilə xarakterizə olunan mədəniyyəti Dalma Təpə mədəniyyətinin formalaşmasına təsir etmişdir. Deyə bilərik ki, Dalma Təpə mədəniyyətinin yayılma arealı Naxçıvanı və Urmiya hövzəsini əhatə etmişdir. Beləliklə deyə bilərik ki, Yaxın Şərq və Cənubi Qafqazın qovşağında yaranan Dalma Təpə mədəniyyəti bu iki regionun mədəni ənənələrini özündə əks etdirmişdir. Bu mədəniyyət əsas mərkəzdən Urmiya gölünün cənubuna, İrandan, İranda və Şərqi Anadoluya yayılmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Alməmmədov X. Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu. Bakı: Çap Art, 2016. 448 s.
2. Alməmmədov X. 2018. Cənubi Qafqaz Neolitində yeni social-mədəni məkanın-Qarabağın erkən oturaq əkinçi mədəniyyətinin təşəkkülü // AA. 2018. № 21/1. S. 152-176.
3. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Baxşəliyev E., Həşimova T., Mehbalıyev K. Naxçıvantəpədə 2018-ci ilin arxeoloji araşdırmaları. Naxçıvan: Əcəmi. 2019. 136 s.

4. Çilingiroğlu, Ç. The Appearance of Impressed Pottery in the Neolithic Aegean and Its Implications for Maritime Networks in the Eastern Mediterranean. TUBA-AR. № 13. 2010. P. 9-22.
5. Ахундов Т.И. Шомутепе. Баку: Институт Археологии и Этнографии. 2012, 388 с.
6. Ахундов Т. У истоков Кавказской цивилизации Гарабагского неолита. Баку: Афполиграф, 2017. 918 с.
7. Бадалян, Р.С., Кикодзе, З.К., Коль, Ф.Л. Кавказский обсидиан: источники и модели утилизации и снабжения (Результаты анализов нейтронной активации) // ИФЖ. № 1-2. 1996. С. 245-264.
8. Бахшалиев В., Марро К., Бертон Р., Кулиева З. Археологические раскопки на поселении кюльтепе (2013-2016) // Проблемы археологии Кавказа и Передней Азии. Неолит и поздняя бронза. Ваку: Институт Археологии и Этнографии, 2017. С. 26-41.
9. Бахшалиев В.Б. Исследование энеолитических памятников Сирабчайской и Нахчыванчайской долин // Проблемы археологии Кавказа и Передней Азии. Неолит и поздняя бронза. Ваку: Институт Археологии и Этнографии, 2017. С. 108-121.
10. Бахшалиев В.Б. Археологические исследования поселения Нахчыван Тепе // РА. №2. 2019. С.114-128.
11. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века, Москва: Наука, 1975. 416 с.
12. Abedi, Khatib, Shahidi H., Chataigner, Ch., Niknami, K., Eskandari, N., Kazempour, M., Pirmohammadi, A., Hoseinzadeh, J. And Ebrahimi Gh. Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report // ANES. 2014. № 51. P. 33-167.
13. Abedi A., Omrani, B., Karimifar A. Fifth and fourth millennium BC in north-western Iran: Dalma and Pisdeli revisited // DP. XLII. 2015. P. 321-338.
14. Hamlin C. Dalma Tepe // Iran. № 13. 1975. P. 111-127.
15. Helwing, B., Aliyev, T. Excavations in the Mil Plain Sites, 2012-2014 // The Kura Project. New Research on the Prehistory of the Southern Caucasus. Berlin: Deutsches Archäologisches Institut, 2017. P. 11-43.
16. Henrickson. E. F. and Vitali. V. The Dalma Tradition: Prehistoric Inter-Regional Cultural Integration Highland Western Iran // *Paleorient*. Vol. 13. № 2. 1987. P. 37-45.
17. Khademi N., F., Abedi A., Glascock M.D., Eskandari N. And Khazae M. Provenance of prehistoric obsidian artifacts from Kul Tepe, Northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis // JAS. 2013. № 40. P.1956-1965.
18. Mellart, J. Earliest Civilizations of the Near East. London: Thames and Hudson Limited, 1965. 144 p.
19. Mellart J. The Neolithic of the Near East. London: Thames and Hudson Limited, 1975. 300 p.
20. Özdoğan, M. Neolithic Sites in the Marmara Region Fikirtepe Pendik Yarımburgaz Toptepe Hoca Çeşme and Aşağı Pınar // The Neolithic in Turkey, 5 / Editor N. Başgelen. İstanbul: Archaeology and Art Publications, 2013. P. 167-269.
21. Voigt M.M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1983. 396 p.
22. Zeynivand, M., Hariryan, H., Heydari M. The Dalma Settlements of Songhor and Koliyaei Plains, Central Zagros // IJAS. № 3. 2013. P. 39-47.
23. Sharifi M., Motarjem A. The process of cultural change in the Chalcolithic period in the highlands of Western Iran at Tepe Gheslugh // Documenta Praehistorica, 2018, XLV, p. 86-99.

Резюме

Эльмар Бахшалиев, Вели Бахшалиев

Неолитический слой поселения Нахчыван Тепе

В 2019 году раскопками поселения Нахчыван Тепе выявлен неолитический слой, в котором найдены керамические изделия с тисненым орнаментом, что позволяет пересмотреть связи между неолитическими культурами Мильской степи, Карабаха и бассейна озера Урмия. На основе исследований можно сказать, что культуры Мильской степи и Карабаха, которые характеризуются тисненым орнаментом, способствовали формированию культуры Далма Тепе. Можно предположить, что ареал формирования культуры Далма Тепе охватывал территории Нахчывана и бассейна озера Урмия. Исследования показывают, что поселение Нахчыван Тепе входил в ареал формирования культуры Далма Тепе. Таким образом можно вывести, что культура Далма Тепе, которая появилась на стыке границ Ближнего Востока и Южного Кавказа, отражает традиции культур этих двух регионов. Эта культура из основного центра распространилась к югу от озера Урмия, на Иран, Ирак и Восточную Анатолию.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Карабах, Нахчыван Тепе, Северо-Западный Иран, керамика с вдавленным орнаментом.

Summary

Elmar Bakhshaliyev, Veli Bakhshaliyev

The Neolithic layer of Nakhchivan Tepe settlement

In 2019, excavations of the Nakhchivan Tepe settlement were found a Neolithic layer which characterized ceramic products with impression ornament. Finding allows reviewing the connections between the Neolithic cultures of Mill Plain, Karabakh and the basin of Lake Urmia. On the basis of research, it can be said that the cultures of the Mill Plain and Karabakh, which are characterized by impression ornament, contributed to the formation of Dalma Tepe culture. It can be assumed that the area of formation of Dalma Tepe culture covered the territories of Nakhchivan and the basin of Lake Urmia. Research shows that Nakhchivan Tepe settlement was part of the area of Dalma Tepe culture formation. Thus it can be concluded that the culture of Dalma Tepe, which appeared at the junction of the borders of the Middle East and the South Caucasus, reflects the traditions of the cultures of these two regions. This culture from the main center spread south of Lake Urmia, to Iran, Iraq and Eastern Anatolia.

Keywords: South Caucasus, Karabakh, Nakhchivan Tepe, North-West Iran, impression ceramics.

FATMA QƏNİYEVƏ

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Etnoqrafiya elmi fond şöbəsi
fatime.qeniyeva@gmail.com, Azərbaycan

QONAQPƏRVƏRLİYİN SOSIAL İNSTİTUT KİMİ ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: *sosial institut, qonaqpərvərlik, mədəniyyət, fərdi qonaqpərvərlik, dövlət qonaqpərvəliyi*

İnsanların dünya, ətraf aləm, cəmiyyət həyatının mürəkkəb məsələləri barədəki təsəvvürləri genişləndikcə informasiya mübadiləsində aparıcı bir vasitə olan qonaqpərvərlik və onun yaranması ilə bağlı məsələlərin aydınlaşdırılması da daim etnoqrafların, filosofların və elm sahəsində çalışan mütəxəssislərin diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. Ancaq bu elə bir mürəkkəb fonemendir ki, insan mədəniyyətini təcəssüm etdirir. O heyvanlarda, hətta heyvan cəmiyyətinə belə mövcud deyil. Heyvanların özlərinə məxsus informasiya mühitinin mövcudluğu zaman-zaman, hətta, insanların beynində belə bir təəssürat yaratmışdır ki, onların da öz informasiya dilləri vardır.

Qonaqpərvərlik bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan, ev sahibi və qonaq arasındakı münasibətləri tənzimləyən sosial institutdur. Bu institut cəmiyyətdə kiçiklərlə böyüklərin yerini, rolunu və əhəmiyyətini özündə ehtiva edir. Kiçiklərə qayğı, qadınlara sevgi, böyüklərə ehtiram, onlara göstərilən hörmət bu institutun müasir dövrdə də mövcud olan mənəvi dəyər seqmentlərinin əsaslarındanır.

Qonaqpərvərliyə sosioloji baxış zamanı aydın olur ki, cəmiyyət fəaliyyətinin növbəti səviyyələrində meydana gələ bilən amillər mühüm mövqeyə malikdir. Bu sahədə sosiologiyanın predmet sahəsi əsas olaraq götürülmüşdür [4, s. 103].

Birincisi, sosial ümumilik çərçivəsində qarşılıqlı təsir kimi həyata keçirilən qonaqpərvərlik individ və ya individlər qrupunu qəbul edən tərəf rolunu icra edir: – ev sahibi (qəbul edən tərəf) və ya qonaq – (ziyaret edən tərəf). Ümumilik çərçivəsində qonaqpərvərliyin norma və ənənələri iştirakçılar arasında mövcud şəxs-

lərarası münasibətlərin xarakteri ilə şərtlənir. Qonaqpərvərlik ifadəsində bir çox məfhumların mövcudluğu nəzərə çarpır. Bunlardan şəxsi, ailə, dostluq, mehriban qonşuluq münasibətləri, qonağın qəbulu, həmçinin səyyahlara sığınacağın verilməsi kimi ifadələri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Qonaqpərvərliyin belə tipi ənənəvi cəmiyyətin xarakterik əlaməti olub, qonaqpərvərlik təcrübəsini idraki normativlərin vasitəsi ilə anlaşılıqlı dildə, abstrakt refleksiyadan kənar mövcudluğunu əks etdirir. [5, s. 166].

Yuxarıda qeyd olunan fikirlərə münasibət bildirərək vurğulamaq olar ki, Azərbaycan cəmiyyətinin tarixən qazandığı mənəvi dəyər konseptləri və mədəni institutları içərisində qonaqpərvərlikdə icra olunan qaydaların, eyni zamanda onların əsasını təşkil edən ağsaqqallıq-ağbirçəklik institutunun xüsusi yeri vardır. Təəssüflər olsun ki, son zamanlar bu mənəvi-ruhi dəyərlərə qarşı gənclərin laqeydlilik göstərməsi nəinki ideoloji, hətta sosioloji problemlərin yaranmasına səbəb olur. Bunun da əsas səbəbi gənclərin böyük bir hissəsinin internet və sosial şəbəkələrdəki aktivliyi, bu cür məsələlərdən isə xəbərsiz olmalarıdır.

Belə bir sual meydana çıxır: Qonaq qonaqpərvərliyin subyekti və ya obyektidir? Bizim fikrimizcə, qonaq qonaqpərvərliyin obyektidir, çünki qarşılıqlı təsir zamanı qonaqpərvərliyin subyektləri müəssisənin əməkdaşları tərəfindən təsirlərə məruz qalır. Bu təsir xidmət xarakteri daşıyır – istehlakçıyla bağlı faydalı işlərin, ona istehlak dəyərini əldə edən rahatlığı təşkil edən sorğuların təmin edilməsini nəzərdə tutur [11, s. 194].

Qonaqpərvərliyə milli münasibətlər nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda, qarışıq mədəniyyət-

lərin yaxınlaşması prosesi özünü göstərir. *Qonaqpərvərlik institutu dünyanın müxtəlif xalqlarında qədim almanlarda, avstraliyalılarda, ingilislərdə, ərəblərdə, hindlilərdə, Şimal xalqlarında, o cümlədən azərbaycanlılarda çox oxşar formada mövcud olmuşdur. Bir-birindən vaxt və zaman daxilində uzaq olan xalqlarda qonaq qarşılama mərasimində icra olunan adətlər əlbəttə, təsadüfi ola bilməzdi. Onlar bu mərasimin hansısa dərin strukturlarının möhkəmliyini, onun semantik motivasiyalarını təsdiq edirlər.*

Belə ki, fransız sosioloqu və antropoloqu M. Mossun fikrincə, ibtidai cəmiyyətin universal xüsusiyyəti olaraq "əmlak vasitəsilə ünsiyyət", yəni hədiyyələrin mübadiləsi ilə əlaqə yaratmaq yolu hesab edilir. Məhz "hədiyyə mübadiləsi"nin yaranması və inkişafı mərhələsində qonaqpərvərlik bütöv bir sistemə çevrilmiş, hədiyyənin bərabərliyi, hədiyyə vermək məsuliyyəti, yəni hər bir iştirakçının bu davranışı, cavab jesti olaraq anlaması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. [3, s. 82].

Bu fikirlərə münasibət bildirərək qeyd etmək olar ki, qonağın ev sahibinə və ya əksinə ev sahibinin qonağa hədiyyə təqdim etməsi müxtəlif dövrlərdə tamamilə fərqli istiqamətdə baş vermişdir. Məsələn, müasir dövrdə bütün dünyada qloballaşma hökm sürərək qonaqpərvərliyin əsas atributu hər hansı xalqı və ölkəni təmsil edən suvenirlərdir.

Əgər bir avropalı qonaq getdiyi evdə hər hansı bir əşyaya heyran olarsa, ev sahibi bundan məmnun qalar. Əgər bir avropalı çinlinin evində hansısa əşyaya həvəs göstərməyə başlayırsa, ev sahibi bu predmeti ona hədiyyə edir. Çin ənənəsi bunu tələb edir. [9, s. 90].

Qonaqpərvərlik adətinin icrası zamanı hədiyyələrin təqdim olunması Azərbaycan mərasimlərində də özünü göstərir.

Qonaqpərvərlik adətinin, xüsusilə elçilik, nişan və toy mərasimləri zamanı icrası daha diqqətəlayiqdir. Belə ki, burada qonaqpərvərlik özünəməxsus tərzdə icra olunur. Qız evinə oğlan evi hədiyyələr təqdim edir. Ev sahibi də gələn qonaqları lazımi qaydada qarşılıyıb yola salmağa ciddi riayət etməyə çalışır. [1, s. 127].

Müasir dövrdə qonaqpərvərlik öz funksiyalarını digər sosial institut və müəssisələrə verərək öz ictimai əhəmiyyətini itirmişdir *Azər-*

baycan milli-mənəvi düşüncəsində etnik identikliyin bir hissəsinə çevrilən ailə və ictimai məişətin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edilən qonaqpərvərlik institutu dəyərlərinin dirçəldilməsi dövrünün əsas milli-mental məsələlərindən biridir. XXI əsrdə geniş vüsət tapan qloballaşma və ultra-müasirlik insan cəmiyyətində bir sıra ənənəvi dəyərləri passivləşdirir, xüsusilə də onların sıradan çıxmasına səbəb olur. Azərbaycan cəmiyyəti də müasir dünyanın bir parçasıdır. Təbii ki, bütün bu amillər hər sahədə transformasiyalara yol açır.

Qonaqpərvərlik institutu, bu konseptin məqsəd və məzmunu bütövlükdə aydın olsa da, problemin əhatə dairəsi, miqyası, Azərbaycan milli identiklik məsələsində yeri və rolu hələlik tədqiqatçılar, etnoqraflar, sosioloqlar tərəfindən yetərincə araşdırılmamışdır.

Qonaqpərvərliyi ifadə edən belə bir termin mövcuddur ki, o da "dövlət qonaqpərvərliyi" adlanır. Demək olar ki, iki əsrə yaxın bir müddətdir ki, cəmiyyətdə hər hansı bir yeni ictimai-iqtisadi formasiya, o cümlədən adət-ənənələrin get-gedə tamamilə unudulması prosesi daha da sürətlə baş verir. Müasir dövrdə qonaqpərvərlik institutu sosial institut kimi inkişaf istiqamətini dəyişmişdir. Daha doğrusu, qonaqpərvərlik hal-hazırda "dövlət qonaqpərvərliyi" anlayışı adı altında işlənir. Bu isə öz növbəsində ev sahibi olan xalqın qonaq olan əcnəbilərə öz həyat tərzini və dəyərlərini paylaşmağı simvolizə edir. "Dövlət qonaqpərvərliyi" dedikdə bu sahənin hal-hazırda Azərbaycanda inkişafı turizmin fəaliyyət istiqaməti üzrə öyrənilir. Bu sahə demək olar ki, tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmayıb.

Dövlət qonaqpərvərliyi haqqında ilk sual XX əsrin 80-cı illərində fransız siyasi fəlsəfəsində araşdırılmış, onun predmeti kimi isə bir tərəfdən qonaqpərvərlik, digər tərəfdən dövlət siyasətinin immiqrantlara münasibəti və əcnəbilər məsələsinə baxılması olmuşdur [8, s. 96].

Dövlət qonaqpərvərliyinin təbiəti mahiyyət etibarını ilə fərdi qonaqpərvərlikdən fərqlənir. Ümumilikdə hər iki qonaqpərvərliyin əsasında qəbul etmə və qarşılama adəti var, lakin fərdi qonaqpərvərlikdə qonağı hər hansı bir fərd və ya ailə qəbul edirsə, dövlət qonaqpərvərliyində qonaq dövlət tərəfindən qəbul edilir. Burada daha iki termin arasında qarşılıqlı əlaqə yaranır.

Bu anlayışlar arasında fərq isə məhz etnik identiklik və etnik siyasi amillərlə əlaqələndirilir.

Belə bir müqayisəli təhlil aparsaq, qeyd etmək olar ki, əgər ailə məişət qonaqpərvərliyində qonağın cinsi, yaşı, sosial statusu, uzaqdan və yaxından gəlməsi qonaqpərvərliyin mahiyyətini dəyişmərsə, dövlət qonaqpərvərliyində isə etnik, dini və mədəni müxtəlifliklərə heç bir fərq qoyulmur. Qonaq qarşılama da xüsusi qaydalar deyil, ancaq hörmət əlaməti olaraq evə daxil olan şəxsi qarşılama, “xoş gəlmisiniz” söyləmək və gedərkən qapıya qədər yola salmaq qonağa verilən dəyərin göstəricisidir. Bu amillər də qonaqpərvərlik institutunun strukturunun əsasını təşkil edir.

XX əsrin sonlarında sosial-siyasi transformasiyalar nəticəsində aktualıq kəsb edən mövzulardan biri də miqrasiya prosesləri ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, son illər azərbaycanlıların miqrasiya fəallığı artıb. Miqrasiya axını əsasən ölkədən kənara yönəlib, həm də bu, daha çox qeyri-azərbaycanlı əhaliyə aiddir. Bunun əsasında isə, miqrasiyanın mənfi xüsusiyyətləri də özünü göstərir. Bu neqativ hallar isə əhalinin etnik, sosial və demografik strukturunu, həmçinin kənddən şəhərə miqrasiya axınının kəskin sürətdə artması etnik mədəniyyətin vəziyyətini tamamilə fərqləndirir.

Xüsusilə Azərbaycanın yeni şəhərlərində şəhər əhalisinin formalaşma prosesi probleminə azərbaycanlı tədqiqatçılar kifayət qədər müraciət etmişlər. Bu məsələlərdə A.Abbasovun “Azərbaycanın yeni şəhərlərində həyat təzi” adlı kitabını nümunə göstərmək olar. [2] Bu tədqiqatlarda, statistik və etnososioloji materialların əsasında şəhərdə əhalinin müxtəlif qrupları əsasında daxili və xarici miqrasiya prosesinin çətinlikləri göstərilir. Müəlliflərin gəldiyi qərara əsasən kənd əhalisinin şəhərə miqrasiyası nəticəsində sosionormativ davranışın iki paralel formalaşmış sistemi, urbanistik və ənənəvi kənd adlanan tipi meydana gəlir. Bu cəhət Azərbaycanda şəhər əhalisinin həm ictimai, həm də ailə-məişət sahəsində həyat təzini özündə şərtləndirir [7, s. 23].

Hər bir xalqın milli kimliyini təşkil edən qonaqpərvərliyin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab olunan qonaq-ev sahibi dəyərlərinin qorunması dövrlə əlaqəli olduğundan həmçinin etnik və sosial tərkibin dəyişməsinə nəzərə alsaq, miqra-

siya prosesi nəticəsində müxtəlif istiqamətlərdə baş verir. XXI əsrdə açıq dünyada, sərhədsiz planetdə yaşadığımızdan milli-mənəvi dəyərlər sanki arxa plana keçir. Qohumlarla əlaqənin kəsilməsi, ictimai-sosial münasibətlərin tənzimlənməsində dəyişikliklər, Azərbaycan ailə dəyərlərinin və psixologiyasının əsası kimi çıxış edən qonaqpərvərlik institutunun tarixi yaşam fəlsəfəsinin get-gedə deformasiyasına gətirib çıxarır. Hal-hazırda müəyyən dərəcədə qonaqpərvərlik aradan çıxdığına görə qohum-əqrəba da demək olar ki, unudulmuşdur.

Amerika sosioloqu C. Myordok qonaqpərvərliyə mədəni universalı kimi yanaşaraq - coğrafi yerdən, tarixi vaxtdan və cəmiyyətin sosial quruluşundan asılı olmayaraq bütün mədəniyyətlərə məxsus fenomen olduğunu qeyd edir.

Qonaqpərvərliyi sosial baxımdan tədqiq edən alimlərin fikirləri də müxtəlifdir. Əgər Derrid qonaqpərvərliyi etik mövqedən, yad insanları qarşılamaq, qəbul etmək, dəvət etmək və xidmət göstərmək kimi anlayışlar üzərindən tədqiq edirsə, Qərbin digər məşhur alimlərindən olan M. Veberin təsnifat nöqtəyi-nəzərində qonaqpərvərlik sosial təsir və davranışın ənənəvi tipinin nümunəsi olaraq göstərilir.

Qonaqpərvərlikdən danışarkən ibtidai və ənənəvi cəmiyyət həyatına həsr olunmuş bir sıra tədqiqatların adını çəkmək olar. Bunlardan sosial tədqiqatlara dair Ş. Leturonun "Etnoqrafiya məlumatlarına görə Sosiologiya" [6, s. 26, 37,39, 41, 83, 99, 102,103], F. Tyonisin "Ümumilik və cəmiyyət" [10, s 44], etnoqrafik əsərlərdən isə rus səyyahı N. Mikluxo-Maklayın, İ.İ. Lyopexinin mərasimləri və xalqların məişətini təsvir edən əsərlərini nümunə olaraq göstərmək olar. Humanitar elm sahəsində qonaqpərvərliyin nəzəri və praktik cəhətdən öyrənilməsi qərb tədqiqatçılarının əsərlərində aşağıdakı istiqamətdə aparılır.

1) kulturologiya və ədəbiyyatşünaslıqda olan tədqiqatlar: O Vayn-şteyn, S.Zenkin, S.Miller, J. Nebua-Mombe, M. Xayutin və s. Adları sadalanan bu tədqiqatçılar əsasən ən çox ədəbi və bədii əsərlərdə qonaqpərvərliyin illüstrasiyalarla təzahürünə diqqət yetirmişlər.

2) Siyasi-fəlsəfi tədqiqatlarda M.Qay-Nikodimovun adını çəkmək olar. Bu məsələyə “dövlət qonaqpərvərliyi” çərçivəsində baxılaraq,

digər dövlətlərin vətəndaşlarına və ən əsas isə immiqrantlara qarşı münasibət əsas götürülür.

3) Urbanistik tədqiqatlar. A. Qotmanın tədqiqatlarında turizm və digər sənaye sahələrinin qarşılıqlı təsiri, həmçinin yerli əhalinin turistlərə qarşı münasibəti nəticəsində təbii və mədəni landşaft dəyişikliyi tədqiq olunur.

4) Antropoloji və etnoqrafik yanaşmalarda isə P.Lardye, A.Montandon, K.Montandon, E.Yaroslavskiy və s alimlərin adını qeyd etmək olar. Bu alimlər xalq mərasimlərinin və qonaqpərvərlik ənənələrinin folklor nümunələri üzrə öyrənilməsinə diqqət yetirmişlər.

Qonaqpərvərlik institutunun təsiri təkcə daxili qonaqpərvərliyə nəzarətə deyil, həmçinin xarici nəzarətə də əsaslanır. Daxili tələbat ondan irəli gəlir ki, cəmiyyət üzvləri tərəfindən qonaq qarşılama və qəbuletmə layiqli şəkildə həyata keçirilsin. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsində sosial institut kimi qonaqpərvərliyin böyük rolu vardır.

Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, hazırda qonaqpərvər insanların demək olar ki, əksəriyyəti məhz ailədə olan ruha, adət-ənənələrə, vərdişlərə əsaslanmaqla, hələ uşaq ikən qonaqpərvərliyin ailədən gələn ənənə olduğunu təsdiqləyirlər.

Müasir dövrdə ictimai həyat tərzii ilə fəaliyyətin uyğun gəlib-gəlməməsinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman qonaqpərvərlik xüsusi sosial institut kimi təqdim olunur. Sosial institutun modeli gələcək dəyişikliklər proqramının verilməsi üçün çox vacibdir. Sosial institut kimi qonaqpərvərliyin tarixi dövr üzrə dəyişmələri cəmiyyətdə müxtəlif sürətlə baş verirdi. Bu əsasən bütün xalqlarda eyni tərzədə baş verib. Qonağın gəlişindən xəbərsiz olan ev sahibi onu xüsusi maraqla və həyəcanla gözləyirdi. Bu cür qonaq qarşılamanın əsasında çox vaxt tanışlıq və ünsiyyət vacib idi. Lakin zaman keçdikcə baş verən dəyişikliklər nəticəsində bu proseslərə nadir hallarda rast gəlinir. Belə bir faktı söyləmək olar qonaqpərvərlik institutunun transformasiyası onunla izah olunur ki, keçmişdə hamı bir-biri ilə mehriban idi, hamı qonaqpərvər idi və hər kəs evinə qonaq gəlməsini arzulayırdı. Müasir dövrdə insanlar bir-birindən uzaqlaşır. Bunun bir səbəbi də sosial durumla bağlıdır.

Bu sosial institutun inkişafında həm tədricən, həm də sərt dəyişən dövrlərə rast gəlmək olur. Qonaqpərvərlik tədqiqatlarının çətinliyi ondadır ki, müxtəlif cəmiyyətlərdə o, ailə, siyasət və s kimi müxtəlif institutların çox böyük təsiri altında oumuşdur.

Müasir dövrdə qloballaşma prosesi dünyanın müxtəlif nöqtələrində bu və ya digər şəkildə bürüzə verir. Ümumi halda dünyanın psixoloji mənzərəsi müxtəlif dinlərin, mədəniyyətlərin, ənənəvi dünyagörüşü bir tərəfdən identiklik məsələsinə təhlükə yaratdığı halda, digər tərəfdən psixoloji cəhətdən identiklik probleminə qarşı həssaslığı daha da artırır. Vahid ərazi, dil və iqtisadi əlaqələr xalqın əmələ gəlməsində, formalaşmasında və mövcudluğunun qorunmasında əsas şərtlərdəndir. Lakin bütün bu göstəriciləri, xalqın formalaşması, yaşaması üçün mühüm rol oynayan sosial-ictimai şərtlərin hansının əsas, aparıcı, hansının ikinci dərəcəli rol oynadığını söyləmək çətinidir.

Məqalənin tərkib hissəsini təşkil edən qonaqpərvərlik ənənəsinin öyrənilməsi xüsusi mahiyyət kəsb edir. Bu baxımdan qonaqpərvərliyin təbliği və dərinəndən araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Beləliklə, minilliklər boyu formalaşan və bu günümüzdə qədər gəlib çatan qonaqpərvərlik qədimliyin simvolu, qürur mənbəyidir.

Bu institutun müsbət cəhətlərindən biri də insanların bir-birinin evinə qonaq gedib gəlməsi nəticəsində, o qədər səmimi, mehriban münasibət yaranırdı ki, hətta qohumluq əlaqələri belə qururdular. Təsadüf nəticəsində kiminsə evinə qonaq gedəndə həmin evin qızını qonaq öz oğluna, qardaşına hər hansı qohumuna bəyənirdi. Bu adətlər keçmişdə mövcud olmuş, demək olar ki, hal-hazırda transformasiyaya məruz qalmışdır.

Qonaqpərvərliyə sosial institut kimi yanaşma bir neçə aspektdən aktualıq kəsb edir. Tədqiqat prosesi əsnasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, cəmiyyətin hər bir növündə insan əsas subyektdir. Qonaqpərvərlik institutunun öyrənilməsində subyekt olan insanın sərbəstliyi və məsuliyyəti özünü ifadə etmənin təzahürüdür. Belə ki, bu məsələdə həm etnososiologiya, həm də etnoqrafiya sahəsində çalışan alimlərin fikirləri önəmlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. III cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007. 567 s.
2. Аббасов, А.А. 1987. Образ жизни в новых городах Азербайджана. Баку: Элм, 1987. - 199,[2] с.
3. Барсукова С. Ю. Сетевая взаимопомощь российских домохозяйств: теория и практика экономики дара // Мир России. 2003. № 2. 180 с, с 81-122
4. Зборовский, Г.Е. Общая социология [Текст] : учебник / Г.Е. Зборовский. Москва. :«Гардарики», 2004. – 592 с.
5. Зенкин, С.Н. Гостеприимство: к антропологическому и литературному определению [Текст] / С.Н. Зенкин // Традиционные и современные модели гостеприимства / сост. А. Монтандон и С.Н. Зенкин. - Москва.: РГГУ, 2004. 552 с, с 165 - 183.
6. Летурно, Ш. Социология по данным этнографии [Текст] / под ред. и с предислов. А.С. Трачевского ; пер. с фр. - 3-е изд. - Москва. : «КомпКнига», 2010. - 376 с.
7. Мамедли Алиага Советская действительность в этнографических исследованиях азербайджанских ученых. Etnoqrafiyadan etnologiyaya doğru: Azərbaycanda müasir etnoloji tədqiqatlar. (Məqalələr toplusu). Bakı. [s. n.], 2013, 262 s, с 7-33
8. Никодимова М. Возможна ли гуманистическая философия гостеприимства? Текст Традиционные и современные модели гостеприимства/ Составители: А. Монтандон и С. Н. Зенкин. – Москва. «РГГУ», 2004, 552 с, с 96-118.
9. Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология: Учебник для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия»; Высшая школа, 2000. – 304 с.
10. Теннис, Ф. Общность и общество [Текст] / Ф. Теннис. - СПб. «Владимир Даль», 2002. - 451 с.
11. Туризм, гостеприимство, сервис [Текст]: Словарь-справочник: Учебное пособие / под ред. Л. П. Воронковой; [и др.]. - Москва: Аспект Пресс, 2002. - 367 с.

Summary

Fatma Ganiyeva

On the study of hospitality as a social institution

This article considers the peculiarities of the institute of hospitality, gives a general characteristic both in the past and in modern conditions. The analysis shows that hospitality is a significant category of human civilization that has undergone a long evolution. Hospitality serves important social functions and reflects the social organization of society. The Institute of Hospitality has existed since archaic times and perhaps in every people, as evidenced by the many chronicles, religious texts, laws and customs that have reached the present day, describing in some form the process of reception of the guest.

Keywords: *social institution, hospitality, culture personal hospitality, state hospitality*

Резюме

Фатма Ганиева

Об изучении гостеприимства как социального института

В данной статье рассматриваются особенности института гостеприимства, дается общая характеристика, как в прошлом, так и в современных условиях. Из проведенного анализа видно, что гостеприимство является значимой категорией человеческой цивилизации, прошедшей долгую эволюцию. Гостеприимство выполняет важные общественные функции и отражает социальную организацию общества. Институт гостеприимства существовал с архаичных времен и, пожалуй, у каждого народа, о чем свидетельствуют дошедшие до наших дней многочисленные летописи, религиозные тексты, законы и обычаи, в той или иной форме описывающие процесс принятия гостя.

Ключевые слова: *социальный институт, гостеприимство, культура, личное гостеприимство, государственное гостеприимство*

UOT 902

NƏCƏF MÜSEYİBLİ

Tarix elmləri doktoru, professor

*AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktor müavini
necef_museibli@mail.ru, Azərbaycan*

II TOVUZÇAY NEKROPOLUNDA TƏDQIQATLAR

Açar sözlər: nekropol, qəbirlər, keramika, son tunc-ilk dəmir dövrü, dəfn adətləri

Cənubi Qafqaz Qaz Kəmərinin genişləndirilməsi layihəsi üzrə Azərbaycan Respublikasının qərb bölgəsində 2013-2019-cu illərdə 50-dən artıq arxeoloji abidədə əsaslı qazıntı işləri aparılmışdır. Kür çayının orta axarı hövzəsində, onun sağ qolları olan Gəncəçay, Şəmkiçay, Tovuzçay, Həsənsu və Ağstafaçay çaylarının sahillərində neolit-tunc dövrlərinə aid çoxsaylı abidələr aşkar edilmişdir. Kəmərdəhlizinə təsadüf edən abidələrin ən qədimləri son xalkolit dövrünə - e.ə. IV minilliyin birinci yarısına aiddirlər. Ən geniş qazılmış abidələrdən biri son tunc-erkən dəmir dövrünə aid II Tovuzçay nekropoludur.

Abidə Tovuz rayonu ərazisində, Tovuzçayın hündür sol sahilində, Cənubi Qafqaz Qaz Kəmərinin 358-ci km-də yerləşir. Kəmərdəhlizinin genişləndirilməsi layihəsi çərçivəsində bu nekropolda geniş arxeoloji xilasetmə qazıntıları aparılmış, ümumilikdə 2015-2018-ci illərdə yüzdən artıq qəbir abidəsi tədqiq edilmişdir. Kəmərdəhlizinin yerinin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar olaraq yeni xəndəyin qazılması zamanı tikinti texnikası bir sıra qəbirləri tamamilə, bəzilərini isə qismən dağıtmışdır. Son tədqiqatlar məhz bu sahədə aparılmışdır.

Bu nekropol 2004-2005-ci illərdə BTC neft kəmərinin tikintisi layihəsi zamanı tədqiq edilmiş I Tovuzçay nekropolundan 200 m cənub/cənub-qərbdə yerləşir. Hər iki nekropol qəbirlərin tipi, arxeoloji materialları, dəfn adətləri ilə eyniyyət təşkil edib, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə - e.ə. II minilliyin ikinci yarısı - I minilliyin əvvəlinə aiddirlər.

2017-ci ilin iyun ayında II Tovuzçay nekropolunda müəllifin rəhbərliyi ilə daha 6 torpaq qəbir (№№ 106-111) tədqiq edilmişdir. Qəbirlər biri-birinə yaxın məsafədə yerləşirlər. Ərazi

daşlı, bəzi yerlərdə isə torpaqlı-çınqıllı bir sahədir. Dəfn zamanı qəbir kameraları bəzən torpaq qatışıq çay daşları, bəzən isə ümumi sahədə seçilən xırda çınqıl qatışıq torpaqla doldurulmuşdur. Qəbir kameralarının istiqamətləri müxtəlifdir.

Tədqiq edilmiş qəbirlərdən ikisi – 106 və 107 №-li qəbirlər zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bunların hər ikisi salamat vəziyyətdə aşkar edilmişdir.

106 №-li qəbirin kamerası şərq-qərb istiqamətli olub 1,3 m dərinlikdə aşkar edilmişdir (Şəkil 1.1). Ölçüləri 1,75 X 1,3 m olmuşdur. Dəfn sağ yanı üstə, başı qərbə olmaqla bükülü vəziyyətdə qəbir kamerasının döşəməsinə düzülmüş 11 ədəd boşqab/xeyrə tipli qabların üzərində icra olunmuşdur. 30-40 yaşlı kişiyyə məxsus skeletin sağ əlinin barmağında tunc üzük (Şəkil 2.8), bel hissədə, çanaq sümüyündən arxada tunc kəmərin bir hissəsi, kəmərin altında isə dəmirdən hazırlanmış xəncər aşkar edilmişdir. Tuncdan hazırlanmış kəmərdəhliz qoyulduğu yerdə aşkar edilmişdir. Onun saxlanmış uzunluğu 56 sm, eni isə 11 sm-dir. Təəssüf ki, kəmərdəhliz çox çürüdüyündən onu yalnız hissələr halında götürmək mümkün oldu. Korroziyaya uğramış xəncərin ümumi uzunluğu 19 sm, kəsər hissəsinin uzunluğu isə 12 sm-dir. Kəmərdəhliz kənarlarında içliyə, ola bilsin ki, göndən hazırlanmış içliyə bərkətmək üçün deşiklər və qarmaq funksiyalı hissələr saxlanmışdır. Skeletin başı ətrafında – kameranın qərb hissəsində bir iri və bir kiçik bardaq, şimali-şərq hissəsində isə bir bardaq və bir nehrə aşkar edilmişdir (Şəkil 1). Qəbirin mərkəzi hissəsində tuncdan bir ədəd iynə, əqiqdən bir ədəd uzunsov muncuq və bir ədəd kauru muncuq aşkar edilmişdir (Şəkil 2.5-7).

Qəbirdə aşkar edilmiş bütün qablar tünd boz rənglidirlər. Bəzi qabların səthi qara-boz lə

kəlidir. Səthi tam cilalanmış qablar yoxdur. Qablar qum qatışıq gildən dulus çarxında formalaşdırılıblar.

Boşqabların (Şəkil 2.1-4) hamısının çiyin hissələri vertikal olub daxilə meyillidir. Ağız kənarlarının üstü hamar, yastı olub, daxilə və ya xaricə az qabarıqdır. Bir qayda olaraq boşqabların çiyin hissəsində bir ədəd qulaqcıq şəkilli horizontal qulp vardır. Bu qulpların ortasından bişirilməzdən əvvəl kiçik diametrlə deşik açılmışdır. Boşqablar yastı oturacaqlıdırlar. Onların oturacaqlarından çiyin hissəyə qədər 4, 5 və ya 6 ədəd xətlərdən ibarət cila üsulu ilə zolaqlar çəkilmişdir. Ümumilikdə bütün bu zolaqlar oturacağın çevrəsi ilə birgə Günəş rəsmini xatırladır. Boşqablardan içərisində bişirilməzdən əvvəl iti uclu alətlə bir neçə sırada dalğavari xətlər çəkilmişdir.

Bardaqlar (Şəkil 1.3-5) yastı-bikonik gövdəli olub dar boğazlıdırlar. Onların ağız kənarı ilə çiyini birləşdirən qulpları dairəvi kəsiklidir. Onlardan birinin çiyin hissəsinin yuxarısını 6 paralel kanalvari xətlər əhatələyir. Boğazdan həmin xətlərə doğru cila üsulu ilə bir neçə paralel xətlərdən ibarət zolaqlar çəkilib. Gövdənin aşağı hissəsini cila üsulu ilə səliqəsiz çəkilmiş xətlər dövrələyir.

Nehrənin səthi boz-qara ləkəlidir. Qısa boğazı bir qədər silindrikdir. Çiyin hissədə horizontal birləşdirilmiş qulpu ilə yanaşı ətrafı qabarıq düzəldilmiş deşik vardır. Sınımış qulpun gövdəyə birləşən hissələri saxlanmışdır. Deşiklə eyni səviyyədə qabın çiyin hissəsini 4 paralel kanalvari zolaq əhatələyir (Şəkil 1.2).

107 №-li qəbir (Şəkil 3.1) 106 №-li qəbir ilə yanaşı aşkar edilmişdir. 1,4 m dərinlikdə qazılmış qəbir kamerası şərq-qərb istiqamətli olmuşdur. Kameranın ölçüləri 1,7 X 1,45 m olmuşdur. Bu qəbirdə də meyit boşqab tipli qabların üzərində uzadılmışdır. Dəfn meyitin başı qərbə olmaqla arxası üstə, ayaqları sola bükülmüş vəziyyətdə icra edilmişdir. Kameranın qərb tərəfində üç küpə tipli qab, onlardan birinin – geniş ağızlı küpənin içərisində parç tipli qab qoyulmuşdur (Şəkil 3.2). Parçın içərisində bir əqiq mucuq var idi. Bu üç küpə tipli qabların arasında iri ölçülü boşqab/xeyrə tipli qab qoyulmuşdur. Skeletin kəllə sümüyü məhz bu qabın içərisində aşkar edilmişdir. Qadına məxsus skelet qəbir kamerasının əsasən cənub yarısını əha-

tə etmişdir. Hələ qədim dövrdə qəbirə qismən müdaxilə edilmişdir: hündür qabların yuxarı hissələri dağılmış, skeletin ilkin vəziyyəti bir qədər dəyişmişdir. Lakin qəbir tam qarət edilməmişdir və bu səbəbdən burada zəngin arxeoloji materiallar aşkar edilmişdir. Qəbirdə 14 müxtəlif tipli – boşqab, küpə, bardaq və s. saxsı qablar və çoxsaylı bəzək əşyaları əldə edilmişdir. Skeletin boyun hissəsində əqiqdən, tuncdan və ağ, mavi, boz rəngli pastadan hazırlanmış 60-dan artıq muncuqlar, kaurilər, qol sümüklərində tunc qolbaqlar, mərkəzi hissədə 1 iynə aşkar edilmişdir (Şəkil 3. 4-5; Şəkil 4.1-4). Qeyd etmək lazımdır ki, tuncdan hazırlanmış iynələr Tovuzçay nekropolları, xüsusilə də hazırda haqqında bəhs etdiyimiz II nekropol üçün səciyyəvidir. Qazan tipli qablardan birinin içərisində sonları yastılanmış tunc qolbaq aşkar edildi.

Maraqlı tapıntılardan biri qırmızı əqiqdən hazırlanmış yastı-ovalvari muncuqdur. Muncuğun üstündə iti uclu alətlə qayıqvari cizgi və ona perpendikulyar qısa xətlər çəkilmişdir (Şəkil 3.6).

108 №-li qəbir (Şəkil 6.5) 107 №-li qəbirdən 4 m şərqdə yerləşmişdi. Şərq-qərb istiqamətli qəbir kamerası 1,3 m dərinlikdə qazılıb 90X50 sm ölçüsündə idi. Qəbir kamerasının şimal tərəfi Şirkətin tikinti texnikası tərəfindən dağıdılmışdı. Qəbirdə uşaq dəfn edilmişdir. Skeletin kəllə sümükləri parçalanmış halda kameranın qərbində aşkar edilmişdir. Digər hissələr dağıdılmışdır. Qəbir kamerasının şərq hissəsində xırda buyuzlu heyvana aid sümüklərin fraqmentləri aşkar edilmişdir. Qəbrin şimali-şərqində kiçik ölçülü kuzə tipli qab qoyulmuşdur. Boz rəngli qabın yuxarı hissəsi riflənmişdir. Qəbirdə digər arxeoloji materiallar aşkar edilməmişdir.

109 №-li qəbir (Şəkil 4.6) 108 №-li qəbirdən 3,3 m şərqdə yerləşmişdi. Qəbrin çox hissəsi Şirkətin inşaat texnikası tərəfindən dağıdılmışdır. Yalnız kiçik bir hissə toxunulmaz qalmışdır ki, həmin yerdə iki saxsı qab aşkar edildi. Dağıntılar zamanı sındırılmış digər saxsı qablara aid fraqmentlər toplanmışdır. Bu dağıntılar səbəbindən qəbrin qalan hissəsi, başqa arxeoloji materiallar, dəfn adəti barədə heç bir məlumat əldə etmək mümkün olmadı.

Qəbirdə salamat qalmış iki qabdan biri iri ölçülü, tünd boz rəngli küpədir. Dar boğazlı

küpənin üstü üfqi istiqamətdə narın riflənmişdir. Riflənmanın üzərindən isə tək və qoşa dalğavari xətlər qabın çiyin və gövdə hissəsini əhatələyir. Qabın ağız kənarı xaricə qatlanmışdır. Qabın gövdəsinin diametri 46 sm, ağızının diametri isə 17 sm-dir.

İkinci qab dar boğazlı yastı gövdəli küpədir. Ağız kənarı ovulub tökülmüşdür. Qabın çiyini ilə ağızını birləşdirən qulpun yalnız yeri qalmışdır. Qulp ilə əks tərəfdə qabın çiyin hissəsində oval-relyef çıxıntı var. Qab qara rənglidir. Onun diametri 24 sm-dir.

110 №-li qəbir (Şəkil 4.7) 109 №-li qəbirdən 1 m cənubi-şərqdə yerləşmişdi. Qəbir 90 sm dərinlikdə qazılmışdı. Qəbir demək olar ki, bütövlükdə Şirkətin inşaat texnikası tərəfindən dağıdılmışdır. Kameranın yalnız kiçik bir hissəsi və orada iki qabın gövdəsinin və altının fraqmentləri qalmışdır. Qəbirin qalan əsas hissəsi, arxeoloji materiallar və insan sümükləri dağıdılmış və fraqmentlər halında ətrafa səpələnmişdir. Saxsı qabların fraqmentlərinə əsasən onların digər qəbirlərin materialları ilə uyğunluq təşkil etdiyini söyləmək olar.

111 №-li qəbir (Şəkil 4.8) 110 №-li qəbirdən 2,4 m cənubi-şərqdə yerləşmişdi. Qəbirin əsas hissəsi Şirkətin inşaat texnikası tərəfindən dağıdılmışdır. Qəbir kamerası 70 sm dərinlikdə qazılmışdır. Qəbirdə insan skeletinin qalıqları və beş ədəd saxsı qabın hissələrini müəyyən etmək mümkün oldu. Qabların hamısı boşqab tiplidir.

Beləliklə, II Tovuzçay nekropolunda aparılmış qazıntılar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir. Bu abidənin qəbir tipləri, dəfn adətləri, arxeoloji materialları yaxınlıqda yerləşən I Tovuzçay nekropolu və təxminən 20 km şərqdə yerləşən Zəyəmçay nekropolu ilə daha çox analogiya təşkil edir. Məhz bu üç abidə bölgədə ən geniş tədqiq edilmiş son tunc-ilk dəmir dövrünə aid məzarlıqlardır.

Dəfn prosesində ölümlər bəzən birbaşa torpağa, bəzən isə qəbir avadanlığının – saxsı qabların üstünə uzadılmışdır. Bu məqsədlə qəbir kamerasının kənarlarına hündür, dar ağızlı qabları – küpə, nehrə, bardaq və s. tipli qabları yerləşdirmiş, mərkəzi hissədə isə yastı – boşqab/xeyrə tipli qabları sıx düzmüşlər. Meyitlər məhz bu yastı qablar üzərində yanı üstə, sıx bükülmüş vəziyyətdə dəfn edilmişlər. I nekro-

polda olduğu kimi II Tovuzçay nekropolunda da bir qayda olaraq kişilər sağ, qadınlar isə sol yanını üstə dəfn edilmişlər. Təsadüfi hallarda arxası üstə uzadılmış, lakin ayaqları bükülü vəziyyətdə icra olunmuş dəfnlərə də rast gəlinir. Boşqab/xeyrə tipli qabların üzərində dəfn etmə adəti həm I Tovuzçay, həm də Zəyəmçay nekropolunda qeydə alınmışdır (1).

Qəbirlərdə arxeoloji materialların miqdarı müəyyən qədər müxtəlifdir ki, bu da bəhs edilən dövrdə sosial bərabərsizliklə bağlı olmuşdur. Bir qayda olaraq uşaq qəbirlərinin ölçüləri kiçik olub, qəbir avadanlığı azsaylıdır. Belə qəbirlərdə cəmi bir neçə saxsı qab aşkar edilmişdir.

Nekropoldan aşkar edilmiş keramika məmulatı tipoloji baxımdan müxtəlifdir. Təsadüfi istisnalarla demək olar ki, bütün saxsı qablar dulus çarxında formalaşdırılmışdır və onlar qara və ya tünd boz rənglidirlər. Daha çox boşqab/xeyrə tipli qablar aşkar edilmişdir (Şəkil 2.1-4). Bu qabların naxışlanması da eyni üslubda aparılmışdır. Yəni eyni ornamentlərə demək olar ki, bütün boşqabların üzərində rast gəlinir. Bir qayda olaraq boşqabların xarici səthində cila üsulu ilə çiyini oturacaqla birləşdirən zolaqlar çəkilmişdir. Qabın oturacağına çevrəsi ilə bu zolaqların ümumi görünüşü Günəşin təsvirini və ola bilsin ki, Günəşə sitayişini ifadə edir. Boşqabların daxili səthində bişirilmədən əvvəl itiüclü alətə biri-birinə paralel dalğalı xətlər çəkilmişdir. Qabların daxilində belə üsulla xətlərin çəkilməsi məhz II Tovuzçay nekropolu üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir. I Tovuzçayda belə qablar məhdud sayda aşkar edilmişdir. Zəyəmçay nekropolunda belə xətlərin çəkildiyi boşqab/xeyrə tipli qablara rast gəlinmir. Bu, çox güman ki, həmin qabları hazırlayan dulusçu ustaların fərdi təxəyyülü və müəyyən məhəlli sənətkarlıq ənənələri ilə bağlı olmuşdur.

Nekropoldan aşkar edilmiş dörd ədəd saxsı qablar xüsusilə maraq doğurur. Onlardan birincisi 106 №-li qəbirdə aşkar edilmişdir. Boşqab tipli bu qabın istifadə təyinatı süzgəc olmuşdur. Qabın altında bu məqsədlə bişirilmədən əvvəl deşiklər açılmışdır (Şəkil 5.4).

Diqqəti cəlb edən ikinci qab 107 №-li qəbirdə aşkar edilmiş bardaq tipli qabdır. Bütün qablar tünd boz rəngli olduğu halda bu bardaq açıq qonur rəngli olub digərlərindən seçilir. Ümumiyyətlə belə rəngli qablara bəhs edilən

dövr abidələrində nadir hallarda rast gəlinir. Qabın çiyin və gövdə hissələrini üç sırada dişli alətlə vurulmuş naxışlar əhatələyir. Boğaz və gövdəsinin aşağı hissəsi cila üsulu ilə şaquli çəkilmiş zolaqlarla doldurulmuşdur. Qulpunun üstü düymə şəkilli yapmalarla bəzədilmişdir (Şəkil 5.1).

Üçüncü qab 111 №-li qəbirdə aşkar edilmiş küpədir. Qabın çiyin hissəsi çəpinə çəkilmiş kəsmə xətlərlə, üfqi çəkilmiş qabarıq və kəsmə zolaqlarla, aşağı hissəsi isə cila üsulu ilə çəkilmiş şaquli zolaqlarla doldurulmuşdur. Çiyin hissəsində uzunsov yapma vardır. Onun üstündə eninə kəsmə xətlər çəkilmişdir. Bu dövr qablarında bu tip yapmalar adətən zoomorf məzmunlu olur. Ola bilsin bu yapma ilanın rəmzi təsviridir (Şəkil 5.3).

Dördüncü qab da 111 №-li qəbirdə aşkar edilmişdir. Bu, üçayaqlı vaza tipli qabdır. Belə qablara son tunc-ilk dəmir dövrü abidələrində çox nadir hallarda rast gəlinir. Əslində bu qab yanları kənarlara geniş açılmış boşqab tipli qaba yapma ayaqların əlavə edilməsi ilə düzəldilmiş vazadır. Qabın daxili cila üsulu ilə çəkilmiş nazik zolaqlarla doldurulmuşdur. Daxildə ağız kənarında dulus çarxında fırlanmanın izləri saxlanmışdır. Qabın bir kənarında bəşirilmədən əvvəl iki yanaşı deşik açılmışdır (Şəkil 5.2).

Bütün həmdövr abidələrində olduğu kimi II Tovuzçay nekropolunda aşkar edilmiş qabların da naxışlanmasında cila üsulundan geniş istifadə edilmişdir.

Maraqlı tapıntılardan biri kimi 106 №-li qəbirə aşkar edilmiş tunc kəməri qeyd etmək lazımdır. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün tuncdan hazırlanmış kəmərlər səciyyəvidir. Bir qayda olaraq kəmərlər kişi qəbirlərində və skeletin bel hissəsində aşkar edilirlər. Bəhs etdiyimiz qəbirdə kəmərlə birgə xəncərin də aşkar edilməsi maraqlı faktdır. Kəmərin fraqmentləri üzərində indiki halda ornamentlərin olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Hissələrə parçalanmış kəmərin üzəri pas çöküntüsündən təmizləndikdən və kəmərlər bərpa edildikdən sonra bu barədə daha dəqiq fikir yürütmək mümkün olacaqdır. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrindən aşkar edilmiş kəmərlərin bir qrupu saya, yəni üzərində heç bir ornament olmayan kəmərlərdir. Bu mədəniyyətə aid digər kəmərlərin üzəri antropomorf, zoomorf, həndəsi, nəbati və s. ornamentlərlə bəzədilmişdir (3; 4; 2).

Qazıntısı aparılmış qəbirlərin xronologiyası həm arxeoloji materialların, xüsusilə də saxsı qabların texniki-tipoloji xüsusiyyətləri, həm də radiokarbon analizlərlə müəyyən edilmişdir. 106 №-li (**Beta-483547. Grave № 106: 980-830 cal BC, 992-989 cal BC**) və 107 №-li (**Beta-483549. Grave № 107 895-798 cal BC**) qəbirlərdə dəfn edilmiş insanların dişləri əsasında aparılmış radiokarbon analizlərin nəticələri e.ə. X-IX əsrləri göstərmişdir. Həmin qəbirlərin keramika məmulatının xüsusiyyətləri də bu tarixə uyğundur. Qeyd etmək lazımdır ki, 106 №-li qəbirin radiokarbon analizləri Azərbaycan ərazisində tunc kəmərin aşkar edildiyi qəbir üzrə ilk belə analizdir.

Beləliklə, II Tovuzçay nekropolunda aparılmış arxeoloji qazıntılar ilk növbədə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti əhalisinin dəfn adətlərinin tarixinin araşdırılması üçün maraqlı məlumatlar vermişdir. Eyni zamanda, bu qazıntılar zamanı aşkar edilmiş zəngin maddi mədəniyyət nümunələri son tunc-erkən dəmir dövründə bölgədə mühüm sənətkarlıq sahələri olan dulusçuluğun və metalışləmənin inkişaf dinamikasını izləməyə, əhalinin digər ölkələrlə mədəni-iqtisadi əlaqələrinin tarixinin öyrənilməsinə yeni imkanlar yaradır.

Təəssüflə qeyd etmək lazım gəlir ki, Şirəkətin inşaatçıları lazımi vaxtda İnstitutun səlahiyyətli nümayəndələri ilə əlaqələri düzgün koordinasiya etmədiklərindən II Tovuzçay nekropolunun haqqında bəhs etdiyimiz sahəsində qəbirlər tikinti texnikası ilə dağıntılara məruz qalmışdır. Bununla da həmin qəbirlərdə 3 min il əvvəlki tariximiz barədəki müəyyən informasiyalar həmişəlik itirilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Müseyibli N.Ə. Zəyəmçay nekropolunda arxeoloji qazıntılar // "Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası" jurnalı. 2004, №2. Bakı, 2005.
2. Göyüşova T. Azərbaycanın tunc kəmərləri. Bakı, 2018.
3. Xəlilov C.Ə. Azərbaycandan tapılmış tunc kəmərlər // Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. IV cild. Bakı, 1962.
4. Кесаманлы Г.П. Погребение с бронзовым поясом из Хачбулага // Советская археология, 1966, № 3

Summary

Najaf Museibli

Archaeological research in the site of Tovuzchay II necropolis

Large-scale archaeological excavations were conducted in 2013-2019 in more than 50 sites as part of a construction project to expand the South Caucasus Gas Pipeline in the western region of the Republic of Azerbaijan. One of the widely studied monuments is the necropolis of the Late Bronze-Early Iron Period of Tovuzchay II. The monument belongs to the Khojaly-Kedabek archaeological culture. One of the widely studied monuments is the Late Bronze-Early Iron Age necropolis Tovuzchay II, the monument belonging to the Khojaly-Gedabey archaeological culture.

In the summer of 2017, 6 burials (No. 106-111) were excavated at this necropolis under the direction of the author. At the excavation site, along with undamaged burials, several burials were destroyed by the construction company's machinery. Only the surviving parts of such burials were studied. Graves are located closer to each other. The direction of the grave chambers is different.

One of the main features of the burial customs is that the dead are buried placed on pottery. For this purpose, flat - plate-type vessels (bowls) were arranged in the center of the grave chamber, and the dead body was laid on them. The high vessels were arranged around it. As in other monuments of this period, in the Tovuzchay necropolis, men were buried on the right, and women on the left side.

The main burial inventory consists of typologically diverse ceramic vessels. They are mostly dark grey, sometimes black in color and often glossed. On the inner surface of many bowls with a pointed instrument, parallel wave-like lines are drawn before firing. This method is typical for the ceramics of the Tovuzchay II necropolis and such vessels are not known from other synchronous monuments. In addition to pottery vessels, numerous beads made of various minerals, bronze ornaments, and other materials have been found.

From grave No. 106, bronze belt and an iron dagger were found at the back of human skeleton. However, as a result of corrosion, the belt was cracked into small pieces. On the patina-covered surface of the belt, ornaments are currently not visible.

One of the interesting findings from the grave No. 107 is a plain red oval bead made of agate. Using a sharp instrument an arched (scaphoid) line with short vertical lines was incised on it.

Radiocarbon analyzes of burials No. 106 and 107 indicated the 10th-9th centuries BC. (**Beta-483547. Grave № 106: 980-830 cal BC, 992-989 cal BC; Beta-483549. Grave № 107 895-798 cal BC**). Ceramic ware from these graves corresponds to this date. It should be noted that this analysis (for burial No. 106) is the first radiocarbon analysis on burial where a bronze belt was revealed in Azerbaijan.

Keywords: *necropolis, graves, ceramics, the Late Bronze-Early Iron Age, burial rites*

Резюме

Наджаф Мусебли

Археологические исследования в некрополе Товузчай II

В рамках строительного проекта по расширению Южнокавказского Газопровода в западном регионе Азербайджанской Республики в 2013-2019 гг. на более чем 50 археологических памятниках проводились широкомасштабные раскопки. Одним из широко изученных памятников является некрополь Товузчай II периода поздней бронзы-раннего железа. Памятник относится к ходжалы-кедабекской археологической культуре.

Летом 2017 г. на этом некрополе под руководством автора раскопаны 6 погребений (№№ 106-111). На раскопном участке, кроме нетронутых захоронений, несколько погребений разрушены техникой строительной компании. Удалось изучить только сохранившиеся части таких погребений. Могилы расположены близко друг к другу. Направление могильных ям разное.

Часто захоронения совершены на плоских сосудах (мисках), выложенных на дне камеры. Обычно мужчин захоронили на правом, а женщин на левом боку.

Основной погребальный инвентарь состоит из типологически разнообразных керамических сосудов. Они имеют в основном темно серый, иногда черный цвета и часто залощены. На внутренней поверхности многих мисок остроконечным инструментом до обжига нанесены параллельные волнообразные линии. Такой способ характерен для керамики некрополя Товузчай II. На других синхронных памятниках такие сосуды нам не известны. Из могил данного некрополя кроме керамики выявлены бусы, изготовленные из разных минералов, предметы украшения и др. артефакты.

В могиле № 106 рядом со скелетом выявлены бронзовый пояс и железный кинжал. Под воздействием коррозии пояс распался на мелкие части. На покрытой патиной поверхности пояса на данный момент не видны орнаменты.

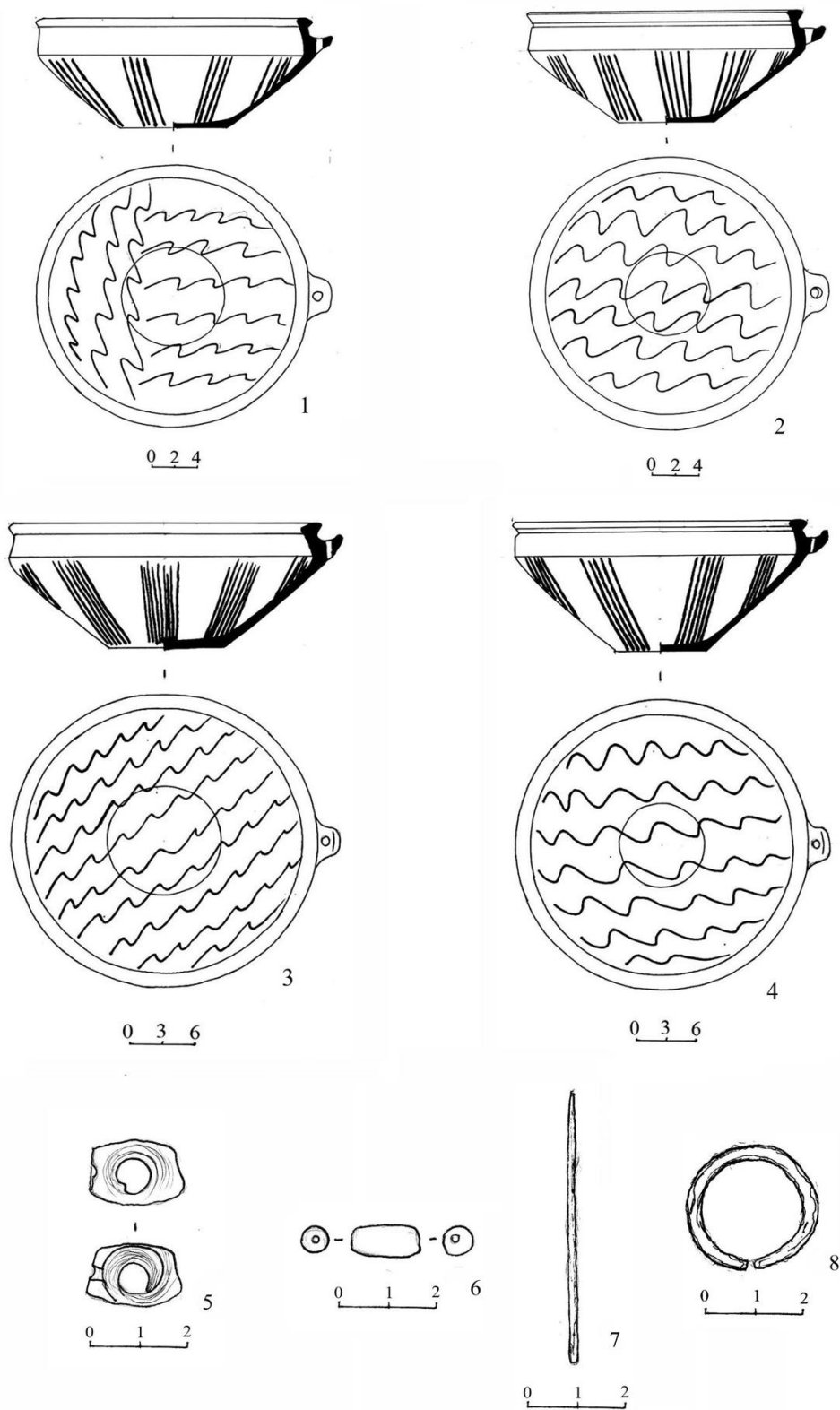
Один из интересных находок из погребения № 107 представлен плоскоооальной бусиной из красного сердолика. На нее нанесена ладьевидная линия с короткими вертикальными черточками.

Радиоуглеродные анализы по погребениям №№ 106 и 107 показали дату X-IX вв до н.э. (**Beta-483547. Grave № 106: 980-830 cal BC, 992-989 cal BC; Beta-483549. Grave № 107 895-798 cal BC**). Керамика из этих погребений соответствует этой дате. Следует отметить, что данный анализ (по погребению № 106) является первым радиоуглеродным анализом захоронения с бронзовым поясом на территории Азербайджана.

Ключевые слова: некрополь, могилы, керамика, эпоха поздней бронзы-раннего железа, погребальные обряды

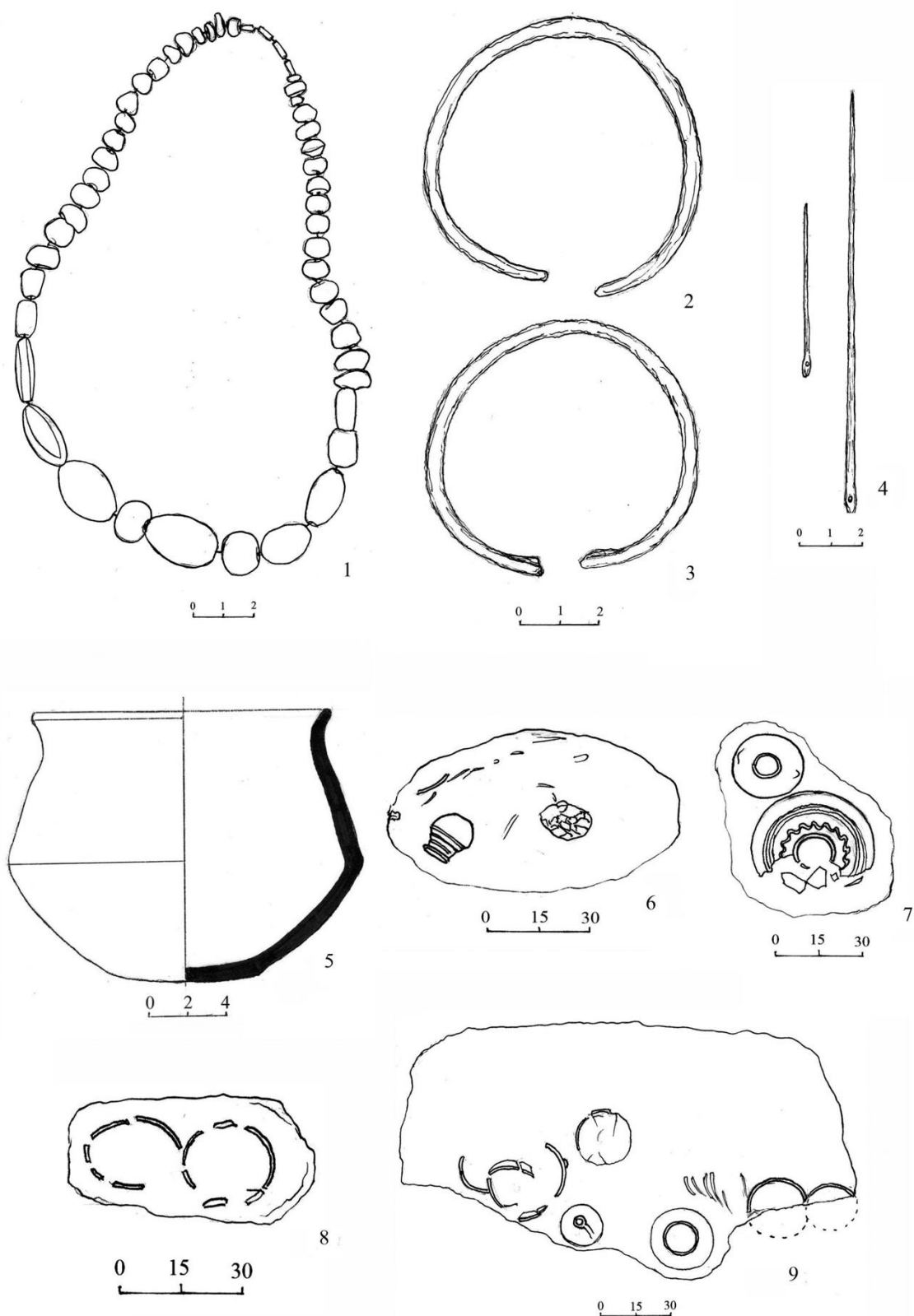
Şəkil 1. II Tovuzçay. 106 №-li qəbir və oradan aşkar edilmiş saxsı qablar

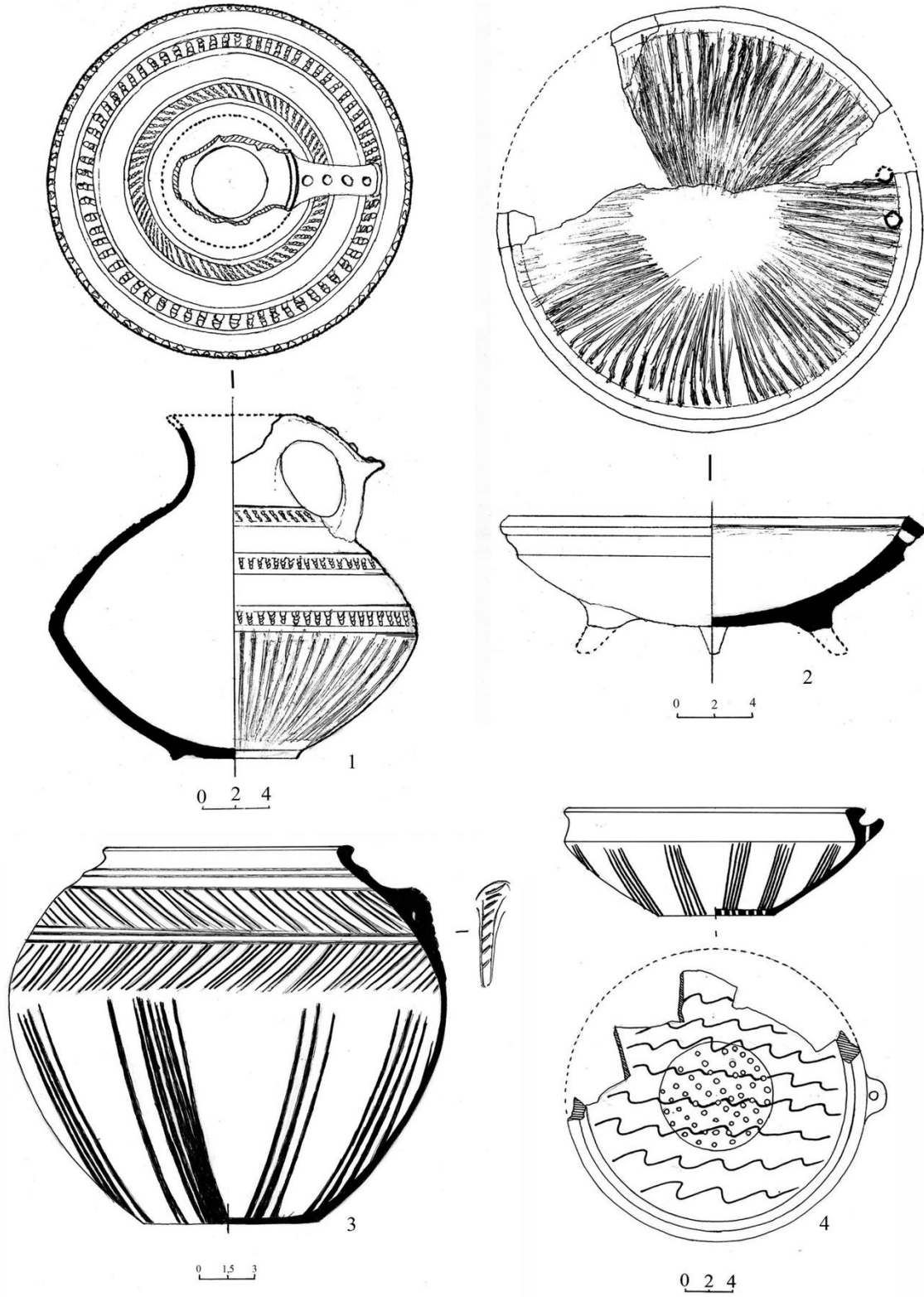
Şəkil 2. 106 №-li qəbirdən tapıntılar

Şəkil 3. II Tovuzçay. 107 №-li qəbir və orada aşkar edilmiş arxeoloji materiallar

Şəkil 4. 1-5 - 107 №-li qəbirdən tapıntılar; 6 - 108 №-li qəbir;
7 - 109 №-li qəbir; 8 - 110 №-li qəbir; 9 - 111 №-li qəbir

Şəkil 5. II Tovuzçay. Keramika

UOT 1(091)

XATİRƏ QULİYEVA

Fəlsəfə elmləri doktoru, dosent, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun

“Multikulturalizm və Tolerantlıq Fəlsəfəsi” şöbəsinin müdiri

xatire_6262@mail.ru, Azərbaycan

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ İDARƏÇİLİK PROQRAMINDA MAARİFÇİ CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ İRSİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Heydər Əliyev, Azərbaycançılıq, Məmmədquluzadə, milli

GİRİŞ

Azərbaycan xalqının Ulu öndəri, tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin zəngin siyasi irsinin tədqiqatlarından çıxış edib deyə bilərik ki, keçmişdən – qədim əcdadlarımızdan bizə ötürülmüş mifoloji milli varlığımızdan, etnosumuzdan müasir dövrə qədər bütün milli-mənəvi mirasımızın, o cümlədən yeni rəşadət, modern milli cəmiyyət ideyalarının yüksəliş mərhələsi - maarifçilik dövrü və təxminən 2 əsrlik böyük zaman ərzində dünya maarifçiliyindən bəhrələnmiş Azərbaycan müfəkkirlərinin həyata keçirdikləri tarixi yüklü işlərin, başqa cür desək mənəvi əsasların yada salınaraq tərəvətlənməsi, onların milli ideologiya kimi dövlət səviyyəsində dəyərləndirilərək yaşadılması Heydər Əliyevin milli Lider olaraq ali məqsədlərindən biri olmuşdur.

Məsələn, Ulu öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə Respublikanın Ali Sovetində Respublika Gənclərinin nümayəndələri ilə görüşdə söylədiyi dərin, müdrik fikirlər onun milli mənəvi mirasa münasibətinin bütün məzmununu ifadə etməklə bərabər həm də əsl mənada yeni məzmunlu maarifçilik, yəni daha modern-müstəqil dövlət quruculuğu ideyasını işıqlandırır: “Biz 70 il marksizm-leninizm ideyalarının təsiri altında yaşamışıq. Yadınızdadır, pioner var idi, komsomol var idi, bu təşkilatlar çərçivəsində böyük işlər görülürdü. İndi bunlardan imtina etmişik, bu isə tamamilə təbiidir. Hesab edirəm ki, müstəqil Azərbaycan Respublikası marksizm-leninizm ideyasına bir daha qayıtmamalıdır. Ancaq eyni zamanda biz mənəviyyətsiz, ideyasız yaşaya bilmərik. İndiki ideyamız isə milli, tarixi ənənələrimiz, millətimizin keçdiyi tarixi yol, ulu babalarımızın yaratdığı ümumbə-

şəri dəyərlər əsasında - Nizami Gəncəvinin, Xaqaninin, Fələkinin, Nəsirəddin Tusinin, Bəhmənyarın, Nəsiminin, Füzulinin, Vaqifin, Seyid Əzim Şirvaninin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Üzeyir Hacıbəyovun, Cəlil Məmmədquluzadənin, Hüseyn Cavidin, Cəfər Cabbarlının, Səməd Vurğunun, Mirəsədulla Mirqasımovun, Yusif Məmmədəliyevin, Mustafa bəy Topçubaşovun və tarix boyu bir çox digər alimlərimizin, ədəbiyyatçılarımızın, filosoflarımızın yaratdıqları mənəvi dəyərlər əsasında formalaşdırılmalı və inkişaf etdirilməlidir. Əgər biz bu tarixi yaxşı təhlil edə bilsək, gənclərimiz onunla yaxşı tanış olsalar, adlarını çəkdiyim şəxslərin və yüzlərlə başqalarının əsərlərindən mənəviyyətdə dair fikirləri mənimsəsələr, həyatlarında rəhbər tutsalar, Azərbaycan xalqı düz yolla gedəcəkdir” (2.174-175.).

İlk növbədə Heydər Əliyevin XIX əsr və XX əsrin 3 onilliyi ərzində Azərbaycanda cərəyan etmiş tərəqqi hərəkatında, maarifçilik irsimizdə diqqətini cəlb edən ən əsas amil bu irsin tarixi keçmişimizin parlaq, unikal ədəbi külliyyat mahiyyəti və onun vahid ana xəttində Azərbaycançılıq missiyası idi. Çünki Azərbaycan maarifçiləri milli həyatımızın elə bir sahəsi, reallıq və gerçəkliyi yoxdur ki, ora vətən, xalq, milli dövlət, yeni cəmiyyət arzularına bağlı böyük azərbaycançılıq hissi ilə nəzər yetirməmiş olsunlar və qələm, söz silahları ilə oradakı nöqsan və çatışmamazlıqları, bütövlükdə axsayan mədəniyyəti, sıradan çıxmaqda olan əxlaqı islah etməsinlər. Bu ən “böyük” azərbaycanlılar Azərbaycanın və Azərbaycan insanının dünyanın qabaqcıl ölkələri və insanları kimi tərəqqisi məqsədi ilə maarif, mədəniyyət ocaqları, cəmiyyət

yətlər, qəzet və jurnallar açır, habelə, dramları, pyesləri, povestləri, şerləri, felyeton və digər irilixirdalı miras ədəbi-ictimai yaradıcılıqları ilə modern cəmiyyət ideallarından qaynaqlanan yeni milli ideya-azərbaycançılıq ideyasından çıxış edirdilər.

Burada xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq vətən, dövlət, vətəndaş adlı varlıq, bütünlükdə milli məfkurəmiz – Azərbaycançılıq ideyası maarifçilik dövründə ən yüksək pilləsinə qaxlmış və maarifçilərimiz dövrü siyasi mürəkkəbliklərə, ağır sosial böhran, ümumiyyətlə çar üsul-idarəsi dövrünün ağır həyat şəraitinə baxmayaq milli-mənəvi əsaslar və onun yaradıb formalaşdırdığı milli ideya məsələsini bir ideologiya olaraq yetişdirmiş, gücləndirmişlər. Əsl həqiqətdə Azərbaycan xalqının maarifçilik irsinə bütövlükdə Azərbaycançılıq adını da vermək tam doğru olar.

Bu baxımdan “Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin əsas ideyası Azərbaycançılıqdır” – deyən və bu milli idarəçilik strategiyasını respublikamıza rəhbərliyi dövründə daim diqqətdə saxlamış Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi idarəçilik proqramında maarifçilik irsimiz və maarifçilərimizin yeri və dəyəri xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir.

ƏSAS HİSSƏ

Əlbəttə dövrə görə öz sələflərindən daha sonra, gecikmiş maarifçilik mərhələsi kimi xarakterizə olunan bir dövrdə maarifçi hərəkət sıralarına daxil olmuş görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadə əsərlərində Azərbaycançılıq ideyası dövlətçilik prinsipləri məzmunu baxımından Heydər Əliyevin xüsusilə marağına səbəb olmuşdur. Elə bütün maarifçilərdən ən çox da Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı müdrik milli lider Heydər Əliyev tərəfindən elmi-orjinal səpkili təhlillərlə dəyərləndirilmişdir.

Heydər Əliyevin indi misal gətirəcəyimiz fikirləri tarixi obyektivliyi və ədəbi irsdə milli dövlətçilik konsepsiyası mövzusunun qiymətlənməsi baxımından diqqət cəlb edir: “Milli ideologiyamız, şübhəsiz ki, tarixi keçmişimizlə, millətimizin adət-ənənələri ilə, xüsusiyyətləri ilə, xalqımızın, dövlətimizin bu günü və gələcəyi ilə bağlı olmalıdır. Bu baxımdan, Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Azərbaycanın bütün milli xüsusiyyətlərini, eyni zamanda ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən fikirlər bizim milli ideologiyamızın əsasıdır və həmin ideologiyamızın yaranması üçün böyük bir vasitədir, böyük bir sərvətdir. O dövrdə həm milliliyə bağlı olmaq, həm də dünyəvi, ümum-bəşəri dəyərləri qiymətləndirmək, onları öz yaradıcılığında əks etdirmək və xalqımızın ümumi səviyyəsini qaldırmaq cəhdləri böyük vətəndaşlıq cəsarəti idi, böyük xidmətdir və bunu biz daim qiymətləndirməliyik. Ona görə də Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı, əsərləri bu gün bizim milli ideologiyamızın formalaşmasına, yaranmasına və onun konsepsiyasının elmi şəkildə hazırlanmasına çox kömək edə bilər və çox kömək edəcəkdir”(1).

Burada yeri gəlmişkən bir məsələni də yada salaq istərdik. Belə ki, Heydər Əliyev doğma vətəni qədim Naxçıvan torpağında doğulmuş Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, M.S.Ordubadi əsərlərini ictimai-siyasi şəraitin, mühitin, ailənin təbii təsiri ilə hələ lap erkən yaşlardan oxuyub əxz etmiş, bu ədiblərin ədəbi irsi onu bəlkə də əvvəl təhtəşüür olaraq, sonra estetik ideali, daha sonralar müstəqil düşüncədə modern cəmiyyət, sosial-siyasi sıçrayışlar kimi düşündürmüş, nəhayət milli dövlət quruculuğu məqsədinin möhkəmlənməsində bir bünövrə, təkən olmuşdur.

Təsadüfi deyil ki, Heydər Əliyev Azərbaycanın siyasi hakimiyyətində ikinci dəfə rəhbərliyə başladığı illərdə böyük maarifçi ədibin anadan olmasının 125 illiyinin keçirilməsini məqsədəuyğun hesab etmiş və 1994-cü il 28 dekabr tarixində keçirilən rəsmi yubiley mərasimində necə öz dövrü üçün, bu gün və daim yeni, aktual olan, elmi məzmun kəsb edən tarixi nitqində Cəlil Məmmədquluzadənin təkə yazıçı, dramaturq fəaliyyətini deyil, həm də onun ictimai-siyasi xadim xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir.

Heydər Əliyevin mənə və mahiyyət baxımından bütövlükdə elmi tədqiqat əsəri kimi düşündürən və böyük elmi aktuallığa malik həmin nitqindən gətirdiyimiz digər bir iqtibasda ifadə olunan fikirlər də bu qənaətimizi təsdiqləyə bilər: “Cəlil Məmmədquluzadə dühası "Molla Nəsrəddin" jurnalında öz əksini tapdı. "Molla Nəsrəddin", onun vasitəsilə Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Azərbaycanın bütün milli xüsusiyyətlərini, eyni zamanda ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən fikirlər bizim milli ideologiyamızın əsasıdır və həmin ideologiyamızın yaranması üçün böyük bir vasitədir, böyük bir sərvətdir. O dövrdə həm milliliyə bağlı olmaq, həm də dünyəvi, ümum-bəşəri dəyərləri qiymətləndirmək, onları öz yaradıcılığında əks etdirmək və xalqımızın ümumi səviyyəsini qaldırmaq cəhdləri böyük vətəndaşlıq cəsarəti idi, böyük xidmətdir və bunu biz daim qiymətləndirməliyik. Ona görə də Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı, əsərləri bu gün bizim milli ideologiyamızın formalaşmasına, yaranmasına və onun konsepsiyasının elmi şəkildə hazırlanmasına çox kömək edə bilər və çox kömək edəcəkdir”(1).

mədquluzadə və jurnalın işinə cəlb olunmuş Azərbaycanın başqa mütəfəkkir adamları xalqımızın milli şüurunun formalaşmasında, milli ruhunun yüksəldilməsində, milli oyanışında böyük rol oynadılar. Ona görə də biz Cəlil Məmmədquluzadəyə sadəcə bir ədəbiyyatçı kimi, yazıçı kimi, publisist kimi yox, eyni zamanda böyük ictimai xadim kimi, böyük siyasətçi kimi yanaşmalıyıq. C.Məmmədquluzadə öz yaradıcılığı ilə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatının inkişafında, milli ruhun yüksəlməsində böyük rol oynamışdır. Bu, təkcə ədəbiyyat deyil, təkcə mədəniyyət deyil, bu, siyasətdə böyük xidmətdir, ictimai həyatımızda böyük xidmətdir” (1).

Məramı bilavasitə milli ideyanı – azərbaycançılıq ideyasını təcrübəyə tətbiq etmək olan böyük ədib, dramaturq və Ulu öndərin vurğuladığı kimi “ictimai xadim, siyasətçi” Cəlil Məmmədquluzadənin konkret olaraq “Azərbaycan” adlanan əsəri bu baxımdan olduqca xarakterikdir.

Əsərin yazılma tarixi (maarifçi ədib bu əsərini 1917-ci ildə yazmışdır) dövrü ictimai-siyasi motivlər nöqtəyi-nəzərindən sosialist inqilabi ərəfəsinə təsadüf edir və əsərdən ucalan ideyalar SSRİ-nin maddi-mənəvi ideologiyası ilə bərabər, maarifçilik hərəkatının fəlsəfi-etik əsaslarının güclü kanonlarını əks edir. Həm də bütün maarifçilik irsində ilk dəfə olaraq bu əsərdə vətən məfhumu ən ciddi çalarları ilə qiymətləndirilir. Bundan başqa, vətən sözü termin kimi də ilk dəfə bu əsərdə mənə dolğunluğu ilə önə çəkilmişdir.

Məsələn, “Azərbaycan” məqaləsindən oxuyuruq: “Ax unudulmuş vətən, ax yazıq vətən! Dünyalar titrədi, aləmlər mayallaq aşdı, fəlaklər bir-birinə qarışdı, millətlər yuxudan oyanıb gözlərini açdılar və pərakəndə düşmüş qardaşlarını tapıb, dağılmış evlərini bina etməyə üz qoydular. Bəs sən haradasan, ay biçarə vətən?!” (12).

Burada maarifçi yazıcının özü ilə dialoqunda şərh olunan ideya da azərbaycançılıq ideyasının vətəndaşlıq-əxlaq, mənəviyyat sistemində yerini və əhəmiyyətini göstərir. ”Dilim nə dilidir? – Azərbaycan dilidir. Yəni vətənim haradır? – Azərbaycan vilayətidir. Demək, çünki dilimin adı türk-Azərbaycan dilidir, belə məlum olur ki, vətənim də Azərbaycan vilayətidir” (13).

Heydər Əliyev Cəlil Məmmədquluzadənin 125 illik yubileyində mütəfəkkirin bu əsərini yada salaraq, “Cəlil Məmmədquluzadənin fəaliyyətində ən dəyərli cəhətlərdən biri də Azərbaycan xalqının dilinin inkişafı üçün göstərdiyi xidmətlərdir. Onun daim işlətdiyi "Vətən, Vətən, Vətən! Millət, millət, millət! Dil, dil, dil!" (1) - sözləri xalqımızın, millətimizin fikirlərini, arzularını ifadə edir. Ədibin ana dilinə - Azərbaycan dilinə böyük diqqəti, ana dilini təbliğ etməsi, insanların hamısını ana dilini bilməyə dəvət etməsi və ana dilinin, Azərbaycan dilinin hər yerdə hökm sürməsinə dair fikirləri, yazıları o vaxt üçün çox vacib idi, bu gün üçün də çox aktualdır” (2) – müdrik qənaətini bölüşürdü ki, fikrimizcə, bu bilavasitə Heydər Əliyevin bir fərd olaraq uşaqlıq və gənclik illəri şüuruna Mirzə Cəlil ədəbi poetikasından iz salmış bir mühüm psixoloji təsir olaraq onu ömrü boyu müşayət etmiş və Ulu öndərin milli dövlət quruculuğu siyasətinin əsas sütununa dönmüşdür.

Heydər Əliyevin Cəlil Məmmədquluzadə ədəbi irsinin təhlillərinə diqqət yönəltdiyimiz bu məqamda Azərbaycançılıq ideyasının işıqlanması baxımından ədibin ikinci böyük əsəri - maarifçi ideyalar, maarifçi fəlsəfi-etik prinsiplər və ənənələrlə bərabər, milli ideya – azərbaycançılıq fəlsəfəsinin geniş əks olunduğu “Anamın kitabı” dramı haqqında Ulu öndər qiymətləndirməsini də nəzərdən keçirmək labüddür.

Əvvəlcə, qeyd etməliyik ki, “Azərbaycan” məqaləsində olduğu kimi “Anamın kitabı” dramında da Heydər Əliyevi bir siyasətçi – dövlət qurucusu olaraq hər şeydən əvvəl Cəlil Məmmədquluzadənin öz vətəninə, xalqına, onun gələcəyinə ümidləri, soydaşlarının “Ana dili” və “Ana-vətən” məfhumlarının daşdığı mənalarla bağlı mövqe və fikirlərinə münasibəti cəlb edir, düşündürürdü.

Məlumdur ki, “Anamın kitabı” dramında Ana obrazını vətən mənasında təsvir edən dramaturq onun oğlanları – Rusiyanı təmsil edən Rüstəm bəyin, İran-müsəlman mədəniyyətinə bağlı olan Mirzə Məhəmmədəli bəyin və türkçülüğü təbliğ edən Səməd bəyin simasında yetişən ziyalılardan azərbaycançılığın kəsb etdiyi milli ideyadan uzaq, eyni zamanda, vətən anlayışının daşdığı mənələrdən, həmçinin birlik-bərabərlik ruhundan təcrid olunmuş halda yetişdiklərini tənqid edirdi.

Dramda Rüstəm bəyin anası ilə dialoqda söylədiyi fikirlər bunu yaxşı ifadə edir. “Rüstəm bəy: Ana, bax mən səni lap yaxşı başa salım. Nə qədər ki, mən bu kitablara etiqad eləyirəm (öz kitabları tərəfə əlini tutur), Məhəmmədəli də bu kitablara (Mirzə Məhəmmədəlinin tərəfinə əlini uzadır) və Səməd də bu kitablara (Səməd Vahidə tərəf əlini uzadır) etiqad eləyir, dəxi biz nə təhər ittihad edib, mehriban yola gedə bilirik?” (7).

Qardaşlardan Mirzə Məhəmmədəli də bu fikri təsdiqləyir və davam etdirir. “Mirzə Məhəmmədəli: “Bax bu evdə üç qism kitab var ki, biz üç qardaş bunlara sitayiş edirik. Əgər biz bu kitabları bir-birinin yanına qoysaq və zaiqəyə tapşırısaq, baxıb görürük ki, bu üç qism kitab bir-birlərinə o qədər oxşayır, necə ki, məsələn, mən Səmədə oxşayıram, Səməd Rüstəmə oxşayır, Rüstəm bəy də mənə oxşayır” (2).

Kitab həm də məzmun mahiyyəti baxımından mədəniyyəti ifadə edir. Mədəniyyət isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, maarifçilik dövrünün proqram nəzəriyyəsi, fəlsəfi-etik qayəsi, metodologiyasıdır. Bu göstərir ki, qardaşlar mədəniyyət proqramına bağlıdırlar. Onu həyatlarının amalı hesab edirlər. Lakin onların mədəniyyətləri öz milli mədəniyyətləri deyildir. Çünki yazıçının ideali - milli mədəniyyətdir, o milli mədəniyyət ki, adı da, özü də “Ananın kitabı”ndadır və məhz “Ananın kitabı” ana xətt – bir vahid mədəniyyət yoludur. Mədəniyyətin digər adı da maarifçilikdir. Maarifçilik nəzəriyyəsinə görə isə “millilikdən kənar maarifçilik yoxdur”. Deməli, Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamı kitabı” əsəri mahiyyət baxımından elə millilik kitabı, milli mədəniyyət kitabıdır.

“Ananın kitabı” dramında ananın qızı Gülbaharın finalda qardaşlarının “kitablarını” cırıb yandırması, hambala müraciətlə “Niyə hamı bir yerə getmir? Niyə hərə bir tərəfə gedir? ... Yəqin ki, dəli olublar... Nə səbəbə axır, hamı bir tərəfə getmir? Yox! Yox! bu pis işdi...”, deməsi də məhz bu ideyanı, dövrün yeni ampluasını işıqlandırır və Cəlil Məmmədquluzadə maarifçi estetik idealının dolğun ifadəsi kimi ucalır (13).

Dramda ananın oğlanları üçün atalarından qoruyub saxladığı vəsiyyət də Cəlil Məmmədquluzadənin yazıçı ideali – Azərbaycançılıq adlı milli ideyanın tərənnümçüsüdür. “Yer, göy,

ay və ulduzlar göylərdə seyr edib gəzə-gəzə genə əvvəl-axır günün başına dolanırlar, çünki bunlar hamısı qədim əzəldə gündən qopub ayrılmış parçalardır. Mən etiqad edirəm ki, mənim də balalarım dünyada hər yanı gəzib dolansalar, genə əvvəl-axır anaları Zərnişanın ətrafına gərək dolanalar. Çünki ay və ulduz günəşin parçaları olan kimi, bunlar da analarının ayı və ulduzlarıdır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəyə! Onun insafı və vicdanı ona müdamül-həyat əziyyət edəcək, nə qədər canında nəfəs var, peşiman olacaq” (7).

Ulu öndər Heydər Əliyev Cəlil Məmmədquluzadənin 125 illik yubiley mərasimində söylədiyi geniş və dərin məzmunlu fəlsəfi nitqində böyük Azərbaycan maarifçisinin “ana dili hadisəsinə” öz elmi-məntiqi və obyektiv qiymətini vermişdir. Ulu öndərin aşağıdakı iqtibasda ifadəsini tapmış fikirləri həm də azərbaycançılıq fəlsəfəsinin tarixi baxımdan əhəmiyyət kəsb edir: “Ananın kitabı” əsəri Azərbaycan üçün çox dahiyənə bir əsərdir. Çünki bizim xalqımız, respublikamız Şərqi və Qərbi, Şimalı və Cənubunu qovuşduğundadır. Əsrlər boyu ayrı-ayrı istiqamətlərdən xalqımıza təsirlər olmuşdur. Mədəniyyətimizin və elmimizin inkişafına da bu təsirlər olmuşdur. Ancaq xalqımızın dahi simaları Azərbaycan dilini daim yaşadıb, Azərbaycanın milliliyini yaşadıb, milli şüuru yaşadıb, milli məfkurəni yaşadıblar. Lakin elə zamanlar, elə dövrlər də olub ki, bəzən başqa ölkələrdə təhsil almış adamlar o ölkələrin dilini, adət-ənənəsini qəbul edərək öz dilini, öz adət-ənənəsini, milliliyini itirməyə uğramışlar. Bu gün də bu, var. Bu hallarla biz yaxın keçmişdə də çox qarşılaşmışıq və demək olar ki, son 20-25 ildə Azərbaycan dilinin Azərbaycanda hakim olması, sadəcə, formal surətdə dövlət dili elan olunması yox, hər yerdə tətbiq edilməsi, inkişaf etməsi böyük səylərin nəticəsidir və bu, çox vaxt güclü müqavimətlərlə rastlaşmışdır” (2).

Heydər Əliyev xalqın ruhundan qidalanan bu güclü milli ideya, - ana dili siyasətini Sovet hakimiyyəti dövründə çalışdığı yüksək vəzifələrdə bütün səlahiyyət və imkanı daxilində qoruyub, möhkəmlətməmiş, Müstəqil Respublikamızın rəhbərliyində təmsil olunduğu ilk illərdən başlayaraq onun hüquqi və elmi sistem halına gətirilməsinə nail olmuşdur.

Cəlil Məmmədquluzadənin dram yaradıcılığında birinci yerdə sözsüzdür ki, "Ölülər" dramı dayanır və bu unikal maarifçilik dövrü, Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikir dühası haqqında da xalqımızın tarixi şəxsiyyəti, milli lider Heydər Əliyev dərin məzmunlu, elmi mündəricə kəsb edən, hətta sovet dövrü tədqiqatçılarından xeyli irəli gedərək müasir yanaşmalarla zəngin olan yeni fikirlər söyləmişdir. Məsələn, Heydər Əliyevin həmin tarixi nitqində Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər" dramı dünya ədəbi klassikası ilə, bütünlükdə dünya ədəbiyyatı ilə müqayisədə təhlil olunur və yüksək qiymətkəndirilir:

"Ölülər" əsəri haqqında. Mən tam cəsarətlə deyə bilərəm ki, dünya ədəbiyyatında buna bərabər, buna bənzər ikinci əsər tapmaq mümkün deyildir. Bu əsər Cəlil Məmmədquluzadənin həm nə qədər böyük filosof, psixoloq olduğunu göstərir, həm də onun yalnız özünəməxsus yaradıcılığını, özünəməxsus fitri istedadını əks etdirir. "Ölülər" əsəri ölməz əsərdir. O, yazıldığı vaxt da lazım idi, o bizə bu gün də lazımdır" (2).

Heydər Əliyev bu dahiyənə əsərdə əsas leytmotiv olan din məsələsini də diqqətlə izləyir və Azərbaycan ədəbiyyatşünasları, sənətşünaslarından irəli gedərək müasir elmi-məntiqi düşüncə ilə "Ölülər" dramının əslində din əleyhinə yazılmış əsər olmadığını, bütün dünya maarifçiləri kimi milli tərəqqisəvərlərimizin də köhnəliyi, geriliyi tənqiddə mövhumatın əvəzinə tənqid hədəfi kimi dini hədəf seçmələrini sübut edir: "Ölülər" əsərindən uzun müddət din əleyhinə təbliğatda istifadə edilib və çox hallarda o, din əleyhinə yazılan bir əsər kimi qəbul olunubdur. Təəssüf ki, o dövrdə bəlkə bu belə idi. Çünki bizim həyatımızda ateist tərbiyəsi hökm sürürdü, din inkar olunurdu və bu əsər bəlkə də bu baxımdan, həmin istiqamətdə xidmət göstərirdi" (2).

Bu cür fəlsəfi səpkili təhlillər Ulu öndərin özünün bir şəxsiyyət olaraq İslam dininə münasibətini dəyərləndirmək baxımından da maraqlı doğurur. O deyir: "Ancaq Mirzə Cəlil bu əsəri yaradarkən heç də dinə müxalif çıxmayıbdır, əksinə, bu əsərlə islam dininin xalqımız üçün nə qədər böyük mə'nəvi dəyər olduğunu sübut etməyə çalışıbdır. Eyni zamanda o, dini təhrif edənləri, dindən istifadə edib fırıldaqçılıqla

məşğul olanları ifşa edib, tənqid atəşinə tutubdur. Biz indi öz dinimizə qayıtmışıq. Din mə'nəvi mənbələrimizdən biridir. İslam dininin, Qurani-Kərimin Azərbaycan xalqı üçün açdığı yol davam edəcək və biz get-gedə dinimizin hər yerdə özünə layiq yer tutmasına imkan yaradacağıq. Ancaq biz Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər" əsərindən bu gün də bəhrələnməliyik. Çünki bu gün də dini təhrif edənlər, dindən öz məqsədləri üçün istifadə edənlər, dindən istifadə edərək xalqımızı cəhəlatə uğratmağa çalışanlar az deyil. Mirzə Cəlil isə belələri ilə o vaxt mübarizə aparıbdır və "Ölülər" əsəri ilə bizə bu vəsiyyəti edibdir. Biz də onun vəsiyyətini yerinə yetirməliyik" (2).

Cəlil Məmmədquluzadənin 125 illik yubileyində deyilmiş bu fikirlər bu gün də öz aktuallığını qoruyur. Ulu öndər bu fikirlərinin davamında onu da vurğulayırdı ki, "Mənim fikrimcə, "Ölülər" əsərinin ikinci mühüm cəhəti ondan ibarətdir ki, orada təkə dindən istifadə edib fırıldaqla məşğul olan adamlar ifşa edilmir, həm də insanların mə'nəviyyatının nə qədər əhəmiyyətli olduğu açıq-aşkar göstərilir.

Təəssüf ki, mə'nəviyyatda çatışmazlıq, mə'nəviyyatda gerilik bizi bu gün də sıxır. Mə'nəviyyatımızda ayrı-ayrı şəxslərin, ayrı-ayrı qrupların mə'nəfi hərəkətləri cəmiyyətimizi, xalqımızı incidir. Biz "Ölülər" əsərindən dərs götürməliyik. Xatirinizdədirsə, elan olunandan sonra ki, şeyx Nəsrullah ölüləri dirildəcəkdir, nə qədər adam onun gəlişini böyük maraqla gözləyirdi. Biri atasını, biri qardaşını, biri arvadını diriltmək istəyirdi. Cəlil Məmmədquluzadə o adamların mə'nəviyyatca nə qədər kasıb olduqlarını sübut etmək üçün kefli İsgəndərin dili ilə onları ifşa edir. Bu mə'nəvi şikəstlik bizim cəmiyyətdə indi də var. İndi də qardaşına, dostuna, yoldaşına xəyanət edənlər, indi də millətinə, xalqına xəyanət edən adamlar var. Bunlar çoxdur, bəlkə o vaxtkından daha çoxdur. Ona görə də "Ölülər" əsərinin bu cəhəti bizim üçün çox əhəmiyyətlidir və o, böyük bir fəlsəfi əsər kimi bizə bu gün də lazımdır" (2).

Beləcə Ulu öndər Heydər Əliyevin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın çətin bir dövründə böyük vətənpərvərlik göstərmiş maarifçi ideoloq Azərbaycan milli şüurunun inkişafında əsl inqilabçı maarifçi olmuş və eyni zamanda tənqidi realizm cərəyanını təmsil edən görkəm-

li yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə irsinə dərin fəlsəfi şərh verir, bu mənəvi mirasın müasirlik gücündən yeni cəmiyyətin inkişafı məqsədləri üçün istifadə olunması ideyasını müasirliyin şərti kimi irəli sürür.

“Mirzə Cəlilin yaradıcılığı haqqında çox danışmaq olar və mən bu gün burada çıxış edərkən qarşıma həmin məqsədi qoymamışam. Sadəcə olaraq bir neçə məqama toxunmaq istəyirəm. Onlardan biri də ədibin əsərlərində, bir də təkrar edirəm, xalqımızın milli ruhunun yüksəldilməsi, xalqımızın milli ideologiyasının yaranması, formalaşmasıdır. Bu sahədə Mirzə Cəlilin gördüyü işlər, bizə bəxş etdiyi töhfələr və qoyub getdiyi irs böyük xəzinədir, bu xidmətlər əvəzsizdir” - kimi yüksək mənəvi meyarlar ilə böyük maarifçi ədibin zəngin irsini dəyərləndirən Heydər Əliyev ən əsas məsələ Azərbaycanın milli dövlət quruculuğu demokrat missiyasını önə çəkir və bununla bütün dünya maarifçiliyinin ana ideyası – yeni cəmiyyət, yeni dövlət quruculuğu məsələsinin Azərbaycan gerçəkliyində ideal olsa belə təzahürünün milli mühitdə meydana çıxmış maarifçilərimizin, xüsusilə də Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında öz əksini tapmış olduğunu əyani şəkildə ifadə edir: “Cəlil Məmmədquluzadə tariximizə böyük bir demokrat kimi daxil olubdur. O öz yaradıcılığı ilə Azərbaycanın müstəqilliyi üçün çalışırdı, xalqımızı oyatmağa çalışaraq, milli şüuru formalaşdıraraq, milli oyanışı gücləndirərək xalqı milli azadlığı uğrunda mübarizəyə dəvət edirdi, xalqımızın müstəqil olması üçün yol açırdı və bu yolu da yalnız və yalnız demokratik prinsiplər əsasında görürdü. Təsadüfi deyil ki, onun yazılarında cümhuriyyət anlayışı bu gün bizim quracağımız demokratik hüquqi dövlət prinsipləri ilə səsleşir” (2).

Ulu öndərin bu fikirləri də milli dövlət quruculuğu məsələlərini ehtiva edir: “Mən onu oxuyanda fikirləşdim ki, bunlar bu gün mü yazılıb. Yox, bunları Cəlil Məmmədquluzadə o zaman yazıbdır ki, o vaxtlar o yazırdı ki, "cümhuriyyət elə bir hökumətə deyirlər ki, orada məmləkətin idarəsi camaatın, xalqın öz öhdəsində və ixiyarındadır və vicdan azadlığı, yığıncaq azadlığı, birlik azadlığı, söz azadlığı, mətbuat azadlığı, siyasi firqələr düzəltmək azadlığı, şəxsiyyət azadlığı, qanun qarşısında bərabərlik, seçki üsulunda həmrəylik, bərabərlik və müstə-

qillik, gizli səsvermə prinsipləri cümhuriyyət quruluşunda əsas olmalıdır” (2).

Ulu Öndər Heydər Əliyev bu düşüncələri isə artıq birmənalı surətdə onun nəhəng siyastçı baxışlarının böyük ədibin irsində məhz demokratik hüquqi dövlət quruculuğu ideya və məqsədlərinə tuşlandığını təsdiqləyir: “Biz bu gün bu prinsiplər əsasında demokratik hüquqi dövlət yaratmaq istəyirik, demokratik hüquqi cəmiyyət yaratmaq istəyirik. Cəlil Məmmədquluzadə böyük demokrat olubdur, Azərbaycanın dövlətçiliyi üçün səylər göstəribdir. Bizə böyük miras, irs qoyub gedibdir. Bunların hamısını biz yüksək qiymətləndirməliyik. Bax, bunlara görə də Cəlil Məmmədquluzadə daim bizimlədir” (2).

Göründüyü kimi tarixi şəxsiyyət, dünya şöhrətli ümummilli Lider Heydər Əliyev bu tarixi nitqində Cəlil Məmmədquluzadə irsinin milli ədəbi klassikamız üçün olduğu qədər, milli dövlət quruculuğu tariximiz üçün, Azərbaycançılıq ideyasının təşəkkülü üçün də misilsiz əhəmiyyətə malik olduğunu elmi-məntiqi şəkildə və əsl siyasi xadim səriştəsi ilə sübut etmişdir. Bu bir tərəfdən də Azərbaycan elmində maarifçilik irsinə yeni bir yanaşma, daha konkret desək, Azərbaycançılıq fəlsəfəsinin araşdırma sahəsinin müəyyənliyinin əsaslandırılmasını şərtləndirir.

Bu baxımdan heç də təsadüfi deyil ki, Azərbaycançılıq ideyasını, bu müasir dünyəvi fəlsəfəni yeni dövrdə Azərbaycan xalqının Ulu öndəri Heydər Əliyevin adı ilə bağlayırlar. Reallıq və həqiqətdir ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin 40 il ərzində əvvəl vətəndaş olaraq xalq, millət sevgisinin diqtəsi ilə, sonra vətəninə seçilmiş şəxsiyyət lider olaraq, daha sonra ölkəsindən dövrünün ən yüksək vəzifələrindən birinə irəli çəkilmiş dövlət rəhbəri olaraq imkanı, gücü çatdığı qədər deyil, bütün qüvvəsi ilə yaratdığı Azərbaycançılıq milli ideyası tariximizin hər bir dövrü və onun üzərində izi qalmış etnosumuzun, mifoloji abidələrimizin ruhu ilə, həmçinin hər bir klassik şairin, yazıçının, mütəfəkkirin düşüncəsindən süzülən fikirlərin mənə çalarları ilə cilalanmış və dövləti millətdə, milləti dövlətdə birləşdirən monolit milli dövlətçilik maarifçiliyini təlqin edir.

“Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi idarəçilik proqramında maarifçi Cəlil Məmmədquluzadə irsi” adlı bu yazımızda onu da xüsusi ola-

raq qeyd etməliyik ki, Heydər Əliyev xalqımızın milli mənəvi irsinin tarixdə və yaddaşlarda əbədi yaşarlığı üçün onların yubiley mərasimlərinin dövlət səviyyəsində, hətta beynəlxalq səviyyədə keçirilməsini, yaradıcılıqlarının elmi aşıdırmalarını, külliyyatlarının nəşrini, ev muzeylərinin, abidələrinin yaradılmasını daim diqqətdə saxlamışdır ki, bu sahədə görülmüş işlər miqyassızdır.

Bu baxımdan Ulu öndər Heydər Əliyevin Cəlil Məmmədquluzadənin 125 illik yubiley mərasimində söyləmiş olduğu fikirlər xarakterikdir və təcrübi əhəmiyyət kəsb edir: “Cəlil Məmmədquluzadənin xidmətləri yüksək qiymətləndirilib, onun adı əbədiləşdirilib. Bu gün biz onun ev-muzeyini açdıq. Mən çox təəssüf edirəm ki, 1978-ci ildə bu barədə qəbul olunmuş qərar ancaq indi yerinə yetirildi. Doğrudur, muzeyin yaradılması üçün o vaxtlar orada yaşayan adamlara başqa yerdə mənzil vermək lazım idi. Biz bunu etdik və muzey yaranan yer, Mirzə Cəlilin yaşadığı mənzil 1981-ci ilin sonunda artıq boş idi.

On iki il vaxt tələb olunub ki, orada o muzey yaransın. Mən buna təəssüf edirəm. Amma eyni zamanda, mən sizə açıq deyim, özümü xoşbəxt hesab edirəm ki, Mirzə Cəlilin ev-muzeyinin yaranması sahəsində vaxtilə qəbul etdiyim qərarın indi həyata keçirilməsində də iştirak etmək mənə nəsib oldu.

Naxçıvanda Cəlil Məmmədquluzadənin çox gözəl, dəyərli bir abidəsi qoyulubdur. Heykəltəraş Mirqasımov Cəlil Məmmədquluzadəyə layiq böyük bir sənət əsəri yaradıbdır. Ancaq güman edirəm ki, Cəlil Məmmədquluzadə kimi böyük bir şəxsiyyətin heykəli Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində də olmalıdır. Biz bu barədə düşünməli və qərar qəbul etməliyik” (2).

NƏTİCƏ

Heydər Əliyevin bu nitqini etdiyi tarixdən 26 il keçir. Bu il Azərbaycan xalqının tərəqqi işində misilsiz xidmətləri olmuş milli maarifçilərimizdən biri Cəlil Məmmədquluzadənin 150 yaşı arxada qaldı. Azərbaycan Respublikasının prezidenti, cənab İlham Əliyev Ulu öndər Heydər Əliyevin milli mənəvi dəyərlərimizə verdiyi yüksək qiymət missiyasını görkəmli ədib və mütəfəkkirlərimizin, bu sırada Cəlil Məmməd-

quluzadə irsinə böyük diqqət və qayğı məzmununda davam etdirir. 2004-2005-ci illərdə Cəlil Məmmədquluzadənin “Əsərləri”-nin 4 cildə nəşr olunması, 2006-cı ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrə başlamasının 100, 2016-cı ildə 110 illiyinin və 2009-cu ildə böyük ədibin 140, 2019-cu ildə 150 illiyinin qeyd olunması haqqında Azərbaycan Respublikası prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı Sərəncamlar və bu rəsmi sənədlər istiqamətində həyata keçirilən işlər Heydər Əliyev ənənəsinin yaşarılığını və Ulu öndərin arzularının reallığa qovuşduğunu bir daha təsdiqləyir.

Fikrimizcə, hələ çox qərinalər ötümündə Azərbaycan xalqının Ulu öndəri, tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin bu müdrik düşüncələri: “Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan tarixində görkəmli yer tutmuş dahi bir insan, yazıçı, publisist, filosof, mütəfəkkir, xalqımızın mədəniyyətini çox zənginləşdirmiş bir şəxsiyyətdir. O, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin klassikidir. Eyni zamanda o, bizim müasirimizdir, o, bu gün də bizimlədir, bizim sıralarımızdadır. Bizimlə bərabər Azərbaycanın müstəqilliyinə sevinir və bizimlə bərabər Azərbaycan Respublikasının daim müstəqil dövlət olması uğrunda öz yaradıcılığı ilə, qoyduğu mənəvi irslə çalışmaqdadır” (2). – və bütövlükdə **Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi idarəçilik proqramında maarifçi Cəlil Məmmədquluzadə irsinin təhlilləri** Azərbaycanın və Azərbaycan xalqının tərəqqisini arzulamış, bu məqsədlə ömrünü şam kimi yandırmış görəmli maarifçi Cəlil Məmmədquluzadə həyat və yaradıcılığına verilən ən böyük dəyər kimi daim xatırlanacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin böyük Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 125 illiyinə həsr edilmiş yubiley gecəsində nitqi 28 dekabr 1994-cü il // URL: <http://lib.aliyevheritage.org/az/1666130.html>.
2. Heydər Əliyev Müstəqilliyimiz əbədidir. 3-cü kitab, Bakı, Azərənşr – 1997. 612 səh.
3. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı-Şərq-Qərb-2009. 245 s.
4. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri. Bakı, Azərənşr. 1997. 682 s.

5. Əlimirzəyev X. Problemlər və xarakterlər dramaturgiyası: C.Məmmədquluzadə haqqında. B.: Yazıçı, 1970, 356 s.
6. Göyüşov Z. Azərbaycan maarifçilərinin etik görüşləri (XIX əsrin ikinci yarısı). B.: Azərb.SSR EA nəşri, 1960, 212 s.
7. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri: 6 cildə. II c. Bakı.Azərnəşr -1984, 222 səh.
8. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 6 cildə. IV B.: Azərnəşr, 1985, 276 s.
9. Qarayev Y. Fəciə və qəhrəman. B.: Azərnəşr, 1978, 153 s.
10. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, Elm, 1980, 133 s.
11. Quliyeva X. Azərbaycanda Maarifçi Estetika Bakı, Elm – 2001. 204 səh.
12. Quliyeva X. Heydər Əliyev və mənəvi-estetik dəyərlər. Bakı-Azərnəşr, 2002. 176 s.
13. Quliyeva X. Azərbaycan Maarifçiliyində Fəlsəfi-Etik Məsələlər, Bakı, Elm və Təhsil 2014 280 səh.
14. Quliyeva Xatirə. Heydər Əliyev siyasəti: Milli Dövlət, Milli Lider, Vətəndaşlıq, Mənəviyyat. Bakı .Elm-2019. 416 səh.

Резюме

Хатира Гулиева

Наследие просветителя Джалиля Мамедгулузаде в программе политического руководства великого лидера Гейдара Алиева

В статье доктора философских наук Хатиры Гулиевой «Наследие просветителя Джалиля Мамедгулузаде в программе политического руководства великого лидера Гейдара Алиева» рассказывается о внимательном отношении великого лидера Гейдара Алиева к богатому творчеству национальных классиков азербайджанского народа и их оценке этого наследия как национальной идеологии. Несомненно, в этом контексте особый вес имеет творчество выдающегося драматурга и мыслителя эпохи Просвещения Джалиля Мамедгулузаде. С этой точки зрения автор статьи высоко оценил использование Гейдаром Алиевым наследия Джалиля Мамедгулузаде и его идеалов азербайджанства в государственном строительстве и программе политического управления, формировании национальной идеологии. Статья основана на научно-эстетическом анализе отношения Гейдара Алиева к наследию Джалиля Мамедгулузаде из речей и выступлений великого лидера.

Ключевые слова: *Азербайджан, Гейдар Алиев, азербайджанство, Мамедгулузаде, национальный*

Summary

Khatira Guliyeva

The legacy of the enlightener Jalil Mammadguluzadeh in the political management program of the great leader Heydar Aliyev

The article of Doctor of Philosophy Khatira Guliyeva "The legacy of the enlightener Jalil Mammadguluzadeh in the political management program of the great leader Heydar Aliyev" deals with the attentive attitude of the great leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev to the rich creativity of our national classics, his assessment of this heritage as a national ideology.

Of course, in this context, the work of Jalil Mammadguluzadeh, a prominent playwright and thinker of the enlightenment period of Azerbaijan, has a special weight. In this regard, Heydar Aliyev praised the works of Jalil Mammadguluzadeh as a source of state building, ideals of Azerbaijanism, national ideology. The article is based on Heydar Aliyev's attitude to the legacy of Jalil Mammadguluzadeh with scientific and aesthetic comments from the great leader's speeches.

Keywords: *Azerbaijan, Heydar Aliyev, Azerbaijanism, Mammadguluzadeh, national.*

UOT 1(09)

AYTƏK MƏMMƏDOVA

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

Etika şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

a.z.m-9@mail.ru, Azərbaycan

HİLMİ ZİYA ÜLKƏN SƏLİB YÜRÜŞLƏRİ VƏ DANTE HAQQINDA

Açar sözlər: Hilmi Ziya Ülkən, Səlib yürüşləri, Dante, İbn Ərəbi, din.

Giriş

Türkiyənin görkəmli mütəfəkkiri Hilmi Ziya Ülkən (1901-1974) elmi və bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, filosof, sosioloq, şair və nasir kimi tanınmışdır. Zəngin və çox istiqamətli yaradıcılıq irsinə malik alim elmin və fəlsəfi fikrin inkişafında əvəzsiz xidmət göstərmişdir.

Mütəfəkkir fəaliyyətə müəllimlik etməklə başlamış, Bursa, İstanbul, Ankara, Kabataş, Qalatasaray və başqa liseylərdə coğrafiya, fəlsəfə, tarix, psixologiya, sosiologiya fənlərini tədris etmişdir. Tədqiqat işi ilə əlaqədar olaraq bir il Berlində çalışan alim qayıtdıqdan sonra yeni qurulan İstanbul Universitetinə müəllim təyin edilmişdir. O, İstanbul Universitetində işləməklə yanaşı, Ankara Universitetində də çalışmışdır.

Hilmi Ziya Ülkənin fəlsəfəyə və sosiologiyaya dair yazdığı əsərlər də elmi dəyərli seçilir. Alimin “Türk təfəkkürü tarixi” (1933-34), “İnsani vətənpərvərlik” (1933), “Oyanış dövrlərində tərcümənin rolu” (1935), “Məntiq tarixi” (1942), “Dünyada və Türkiyədə sosiologiya” (1956), “Bilgi və dəyər” (1965), “Türkiyədə çağdaş düşüncə tərzini” (1966), “İslam fəlsəfəsi, qaynaqları və təsirləri” (1967), “Varlıq və oluş” (1968), “Ümumi fəlsəfə dərsləri” (1972), “Anadolu kulturu və türk kimliyi üzərinə” və başqa əsərləri müasir dövrdə də böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Hilmi Ziya Ülkən tərcüməçi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. O, Qaston Riçardın “İctimaiyyət haqqında ibtidai məlumat” (1926), Aristotelin “Metafizika” (1935), Jan Jak Russonun “Emil” (1943), Emil Butronun “Təbiət qanunlarının imkanı haqqında” (1947), Benedikt de Spinozanın “Etika” (1948) və başqa alimlərin əsərlərini türk dilinə tərcümə etmişdir.

Hilmi Ziya Ülkənin yaradıcılıq irsindən bəhs edərkən filosofun bədii yaradıcılığına da diqqət yetirmək lazımdır. Bədii əsərlərin müəllifi olan Hilmi Ziya Ülkən şeirlə yanaşı romanlar da qələmə almışdır. “Poçt yolu” (1942), “Yarım adam” (1942), “Şeytanla söhbətlər” (1943) romanları onun bədii yaradıcılığının məhsuludur.

Türkiyəli alimin fəlsəfə tarixindəki mühüm xidmətlərindən biri İslam aləminin fəlsəfəsini, düşüncəsini sistemli şəkildə araşdırmasıdır. Hilmi Ziya Ülkən təkcə peşəkar filosoflar kimi tanınmış Kindi, Farabi, İbn Sina, Bəhmənyar və başqalarının təlimlərini verməklə kifayətlənməmiş, islam sxolastlarının (mütəkəllimlərin), mistiklərin (sufilərin), hüquqşünas alimlərin (fəqihlərin) və digər ideoloqların da dünyagörüşünü araşdırmışdır.

Hilmi Ziya Ülkən İslam aləmində yaranmış elm və fəlsəfənin XII əsrdən başlayaraq Siciliya və müsəlman İspaniyası (Əndəlüs) yolu ilə Qərb ölkələrinə keçdiyini, bununla da Qərbdə böyük bir tərcümə dövrünün başladığını bildirmişdir. Mütəfəkkir Şərqi və Qərbə aid tarixi hadisələri obyektiv şəkildə qiymətləndirmiş, Şərqi elminin, fəlsəfəsinin Qərbə təsiri məsələlərini tarixilik prinsipindən hərtərəfli araşdırmışdır.

Hilmi Ziya Ülkənin yaradıcılıq irsində mədəniyyət, dini-fəlsəfi və dinlərinin tarixi haqqında məsələlər də mühüm yer tutur.

Hilmi Ziya Ülkən Səlib yürüşləri haqqında. Fransız, alman, italyan səlibçilərinin iştirak etdiyi Səlib yürüşləri, Xaçlı səfərləri katolik kilsəsinin təşəbbüsü ilə Qərbi Avropa feodallarının Şərqdə etdiyi müharibələrdir. Həmin tarix isə təqribən 200 il ərzində, yəni XI əsrin sonlarından XIII əsrin sonlarına qədər davam edən bir dövrü əhatə edirdi.

Səlib, Xaçlı yürüşləri zamanı Şərqi ölkələrinə səkkiz dəfə böyük yürüş təşkil edilmişdir. Türkiyəli mütəfəkkir Hilmi Ziya Ülkən səkkiz Səlib yürüşlərindən ilk ikisinin tamamilə, üçüncüsünün qismən Türkiyədən (Anadoludan) keçməsi məsələsindən bəhs etmişdir.

Hilmi Ziya Ülkən Qərbi ölkələrinin İslam aləminə hücumun, yəni Səlib yürüşlərinin ilk səbəbini belə açıqlamışdır: Orta əsrdə qərblilər kiçik şəhərlər halında parçalanmışdılar. Əski yerli xalq bu şəhərlərin sahiblərinin xidmətçiləri olan kəndlilərə çevrildilər. Şəhər sahiblərinin qarşılıqlı müharibələri bəzən onların illərlə birlərini mühasirəyə almalarına gətirib çıxarırdı. Bu zaman mühasirəyə alınan qalalar qidaları olan əti və suyu anbarlara, çənlərə yığıdıqları üçün bu ətin keyfiyyətini itirməsinə görə çoxlu miqdarda ədvalarla təmin edilirdi. Ədvalar orta əsrlərdə kiçik şəhər sahiblərinin həyatı və zəruri bir maddəsi olmuşdu. Halbuki yalnız Hindistandan gətirilirdi. Hind yolu müsəlmanların nəzarətində idi. Qərbdə İslam aləminə hücumun ilk səbəbi bu idi.

Mütəfəkkir bundan sonra Səlib yürüşlərinin başladığını bildirmişdir: “Bu səbəb “Qüdsün” (yəni, İsanın şəhərinin) zəbt edilməsi kimi dini bir qayə ilə birləşdi və qüvvələndi. Buna görə kilsə ilə kiçik şəhər sahibləri və cəngavərlər əl-ələ verdilər, Səlib yürüşlərini başladılar. İqtisadi ehtiyaclarla fanatizmin birləşməsindən doğan bu yürüşlər yüz əlli ilə yaxın bir zaman sürdü (X-XII əsrlər), İslam mədəniyyəti fəlsəfə və elmdə böyük əsərlərini verməyə davam etsə də, siyasi bütünlüyünü itirmişdi” [6, s. 335-336].

Hilmi Ziya Ülkən 1095-ci ildən 1291-ci ilə qədər Qərbi dövlətlərindən əksəriyyətinin iştirak etdiyi və hədəfi Orta Şərqi yolunu aşmaq olan Səlib yürüşlərindəki dini savaş fikrinin türklər tərəfindən mənimsənilməsinə aid qaynaqlarda müxtəlif fikirlərin olduğunu yazmışdır:

1) Türklərin cihad (dini savaş) üçün Yaxın Şərqi gəlmiş olduğu və onlara qarşı Xristian dünyasının müqavimətindən yarandığını irəli sürən görüşdür. Bu görüşə bir çox Qərbi yazarı ilə bir qisim Şərqi yazarı da qatılmışdır.

2) Türklərin Abbasi xidmətində müddətli əsgər olaraq çalışmaları ilə Qərbdə doğru hərəkətləri cihad üçün deyil yeni yerləşmə sahələri tapmaq üçündür. Bu da IX və X əsrlərdə Sugur (hüddud) müdafiə savaşları sırasında Şərqi Ana-

doluya zəif yerləşmələrindən sonra XI əsrin I yarısında sıx-sıx köçlər halını almışdır: VII və VIII əsrlərdə İslam–Ərəb istilasının sürətli artımı durduqdan sonra bu əsrlərdə Abbasi İmperiyası feodal qüvvələrin təsiriylə parçalanmağa başlamış və istila bir müdafiə savaşı halını almışdır.

3) Hadisələrə yaxından baxılırsa bu müdafiə savaşlarında öncə ərəb, sonra iranlı və daha sonra türk qüvvələri və feodal dövlətlərinin mühüm rol oynadığı görünür. Ərəb tarixlərində bizanslılara rum, xaçlılar, frenk deyilmiş və əksəriyyətində xaçlılar (saribiyon) kəlməsi keçmişdir.

4) Buna qarşı Qərbdə Malazgirt zəfərindən (1071) 25 il sonra (1094) başlayan Xaçlı dalğası türklərin Bizansa qarşı müdafiəsi ilə bərabər son hücumlarını yalnız Xristianlığa qarşı dini savaş kimi görür, dini bir istila saydığı türk hücumuna qarşı Xristianlığın İsanın kəlamını qoruma kimi bir işə girdiyinə qane olurdu [5, s. 110-111].

Hilmi Ziya Ülkən Avropa mütəfəkkirlərinin İslam aləmində yaranmış irsdən bəhrələnilib, lakin İslam dininə mənfi münasibəti barədə göstərmişdir: “Tomas kəlamçılardan və islamıyyətdən ciddi olaraq bəhs etdi. İslamiyyətdə tənqidlərə ilk dəfə fəlsəfi bir istiqamət verən bu şəxsdir. Raymund Lull 1307-ci ildə Tunis yaxınlığında ərəbcə və İslam fəlsəfəsini öyrəndi. Sonra 1316-cı ildə papanı mənəvi xaç səfərləri etməyə təşviq etdi. Əvvəl tam maraqsızlıqla qarşılandığı halda, R.Lullinin ısrarlı təşəbbüsləri sonda papalar tərəfindən qəbul edilmiş və missionerlik təşkilatının təməli olmuşdur. Raymund İbn Ərəbidən “Əsma əl-Hüsna”ni “Allahın yüz adı” deyərək latıncaya tərcümə etmişdi. “Fütuhət”dan bir çox bölmələri çevirmişdi. Bir xristian, bir müsəlman, bir yəhudinin mübahisələrini təsvir edən risalə yazdı. Təsəvvüfə, kəlama və fəlsəfəyə dair bir çox risalə və kitab yazmış olmasına rəğmən, əsasında islamlığa düşmənliyi qızıydı” [6, s. 330].

Aligyeri Dantenin ulu babası XI əsrin axırı və XII əsrin əvvəllərində yaşamış cəngavər Kaççaqvidi Xaçlı, Səlib yürüşlərinin iştirakçısı idi [1, s. 8].

Hilmi Ziya Ülkən Dantenin İslam aləminə münasibəti haqqında. İtaliyanın görkəmli şairi Aligyeri Dantenin (1265-1321) təxminən 1307-1321-ci illərdə qələmə aldığı “İlahi kome-

diya” (Divina Comedia) poeması dünya ədəbiyyatı tarixində mühüm yer tutur. Poema Cəhənnəm, Əraf (təmizlik), Cənnət olmaqla üç hissədən ibarətdir. Poema müxtəlif dillərə, həmçinin Azərbaycan dilinə də çevrilmişdir. Şair Əliağa Kürçaylı tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilən “İlahi komediya” poeması rus dilindəki tərcümə mətni əsasında. Tərcümə kitabında professor Əkbər Ağayevin poemaya “Aligyeri Dante və onun “İlahi komediya”sı başlıqlı müqəddiməsi və izahları da vardır.

Dante İslam dininin yaradıcısı Məhəmməd Peyğəmbərə, onun əmisi oğlu və kürəkəni, Raşidi xəlifələrinin axırıncısı İmam Əliyə mənfi münasibət bəsləmiş, poemanın Cəhənnəm hissəsində onları günahkar kimi təqdim etmişdir. Dante xristian olmayan bir çox filosofları və alimləri də cəhənnəmdə göstərir.

Poemanı “orta əsrlər Avropasının ensiklopediyası” kimi dəyərləndirən Əkbər Ağayev “İlahi komediya”nın birinci hissəsi “Cəhənnəm” haqqında bildirmişdir: “Dantenin təsvirində “Cəhənnəm” özü 9 dairədən ibarətdir və guya Yer kürəsinin səthindən mərkəzinə tərəf çevrilmiş, getdikcə dairələri kiçilən qif şəklindədir, cəhənnəmin hər dairəsində isə müəyyən qəbildən olan (günahının dərəcəsiindən asılı olaraq) günahkarlar (təqsiri olanlar) saxlanır və əzab (cəza) çəkirlər” [1, s. 10].

Acınacaqlı haldır ki, Dante İslam dininin yaradıcısı Məhəmməd Peyğəmbərə, onun əmisi oğlu və kürəkəni, Raşidi xəlifələrinin axırıncısı İmam Əliyə mənfi münasibət bəsləmiş, poemanın “Cəhənnəm” hissəsinin “İyirmi səkkizinci nəğmə”sində onları günahkar kimi göstərmişdir:

Elə ki, o zavallı gördü məni nəhayət,
Araladı əlilə qana batmış sinəsin,
Dedi: “Bir gör nə şəkllə düşüb bu üz, bu sifət!

Gör nə eybəcər olub Məhəmmədin çöhrəsi!
Qarşımdakı Əlidir, budur, inləyib gedir,
Onun iki hissəyə parçalanıb kəlləsi.

Yaxında, ya uzaqda olana nəzər yetir –
İnsanlar arasında ayrı-seçkilik, nifaq
Saldıqları üçün onlar keçir qılıncdan bir-bir”
[3, s.136].

Göründüyü kimi, Dante ulu babası cəngavər Kaççaqvidinin yolunu davam etdirərək dini

fanatizm mövqeyindən İslam dininin yaradıcısı Məhəmməd Peyğəmbərə və İmam Əliyə mənfi münasibət bəsləmişdir.

Əkbər Ağayev Dantenin Məhəmməd Peyğəmbərə və İmam Əliyə mənfi münasibəti haqqında müqəddimədə yazmışdır: “...Dante xristian dininin Allah ideyasına və təliminə dərinləndən inanırdı, bütün dünyada yeganə və bütün xalqlar, millətlər üçün zəruri hesab etdiyi katolik dinini vahid ümumdünya dini mərtəbəsinə yüksəltmək arzusunda idi, başqa dinlərin və əqidələrin hamısını xristian (Dantenin fikrincə, yeganə düzgün) dininin yolundan ayırmaq, günaha batmaq kimi təsəvvür edirdi (xristian dinindəki bir sıra təriqətlərin, habelə başqa dinlərin, o cümlədən İslam dininin əsasını qoymuş və yaymağa çalışmış şəxsləri – Məhəmmədi və Əlini də biz günahkarların cərgəsində Cəhənnəmin səkkizinci dairəsinin doqquzuncu bölməsində görürük)” [1, s.13].

Poemaya yazdığı “İzahlar”da professor Əkbər Ağayev bildirir ki, orta əsrlərdə xristian ruhaniləri Məhəmməd peyğəmbəri xristian dininə rəxnə salan və başqa bir din yayan təriqətçi sayır və kafir hesab edirdilər. Dante də, katolik dini təlimin tərəfdarı kimi, Məhəmmədi kafir sayıb cəhənnəmdə göstərir.

Professor Əkbər Ağayev Dantenin İmam Əliyə münasibəti haqqında yazmışdır: “Dante belə hesab edir ki, Məhəmməd kimi Əli də dinə rəxnə salan təriqətçi və kafirdir, hətta Əli İslam dininin özünə də rəxnə salmış və şübhəli təriqətinin yaranmasına səbəb olmuşdur; deməli, o, ümumiyyətlə, dini və möminləri parçalayan bir adamdır. Əli 661-ci ildə namaz qıldığı zaman qılıncı başından yaralanmış və həmin yarıdan da ölmüşdür. Dante həmin hadisəyə işarə edir və Əlinin başından vurulan zərbənin onun kəlləsini iki yerə parçalanmasını rəmzi mənada verir. Yəni – dini parçalayan, bölən Əlinin başında parçalanma, bölünmə izi vardır” [2, s. 502].

Professor Əkbər Ağayev Dantenin Məhəmməd Peyğəmbərə və İmam Əliyə mənfi münasibətinin səbəbini açıqlamış, lakin tədqiqatçı kimi sovet dövrünün əhval-ruhiyyəsinə uyğun ateist mövqedən münasibətini bildirmişdir.

Türkiyəli mütəfəkkir Hilmi Ziya Ülkən Dantenin Məhəmməd Peyğəmbərə münasibəti məsələsindən bəhs edərkən, “İlahi komediya” poemasının ideya mənbələrini göstərmişdir. Alim yazır: “Dante “İlahi komediya”nın (“Divi-

na Comedia”nın Cəhənnəm (İnferno) qismində Həzrəti Peyğəmbəri yer altının səkkizinci qatında olduqca sayğısız bir ifadə ilə təsvir edir. Halbuki, görkəmli İspan şərqşünası, Madrid Universitetinin professoru, İslam fəlsəfəsi və ilahiyyatı ilə bağlı dəyərli əsərlər qələmə almış Asin Migel Palasios (1871-1944) bu poema haqqındakı tədqiqatında Dantenin mövzunu, tərkib tərzini, mənəvi merac fikrini tamamilə İbn Ərəbiyə borclu olduğunu göstərmişdir” [6, s. 330].

Böyük sufi filosof Mühyiddin Məhəmməd ibn Əli İbn Ərəbinin (1165-1240) fəlsəfi təlimindən də bəhs edərkən Hilmi Ziya Ülkən onun təliminin formalaşmasında Quranın, neoplatonizmin, peripatetizmin, işraqiliyin, ilk sufilərin və Həllac Mənsurun kəlamlarının başlıca qaynaqlar olduğunu yazmışdır. Türkiyəli alim İslam aləmində yəhudi filosoflarından İbn Qabir və İbn Məymunun da İbn Ərəbinin dünyagörüşünə təsir etdiyini bildirmişdir. Mütəfəkkir bu təsirləri göstərdikdən sonra yazmışdır: “Bu baxımdan Mühyiddin sisteminə mistik fəlsəfənin vücuda gətirdiyi ən geniş sinkretizm təcrübəsi deyə bilərik. Fəqət bu qədər geniş bir sintezi təmsil edən bu əsərə Plotin və Leybnitsdə olduğu kimi bir fəlsəfə deyil, ifadəsi fəlsəfi olan bir teosofiya kimi baxmaq daha doğru olar” [6, s. 243].

Qeyd edildiyi kimi, İbn Ərəbinin əsərləri orta əsrlərdən etibarən Avropa ölkələrinə yayılmağa başlamışdı. Bu baxımdan sufi mütəfəkkirin əsərləri averroizmə qarşı ideya mübarizəsində olan sxolast Raymund Lullinin yaradıcılığına mühüm təsir etmişdir.

Hilmi Ziya Ülkən İbn Ərəbinin Danteyə təsirindən bəhs edərkən yazmışdır: “Asin Palasios, “İlahi komediya”da müsəlman axirət görüşünün təsirinə dair araşdırmasında İbn Ərəbinin Danteyə təsirini tədqiq etmişdir. Bu tədqiqatı da A.Kabatone “Müqayisəli dinlər tarixi dərgisi”ndə araşdırdı”.

Bu tədqiqatın, İtaliyan şairinin İslamdakı Yaradış və Axirət (Məbdə və Məad) görüşündən və başlıca İbn Ərəbinin “Fütuhət əl-Məkkiiyə”sindən ilhamlanmış olduğunu göstərdiyini yazan Hilmi Ziya Ülkən bildirir: “Dantenin heyranları bu iddianın yersiz olduğunu irəli sürdükləri kimi, xristianlar da dini fanatizmlə bu cür araşdırmaları yersiz göstərmişlər. Halbuki, Palasios İslam tədqiqatları ilə məşğul olmasına baxmayaraq səmimi xristian olduğu üçün Toskanalı şairin şan və şöhrətini pozmaq fikrin-

də deyildi. Dantenin əsərindəki göyə yüksəliş ilə İslami – Merac arasındakı münasibət məsələsi daha öncə də bəzi alimlərin diqqətini cəlb etmişdi. XVIII əsrdə bunun köklərini arayanlar onu keçmiş xristian əsərlərində tapmağa çalışırdılar” [6, s. 331].

Türkiyəli mütəfəkkiri daha sonra yazır: “XIX əsrdə fransız alimlərindən Ozanam Danteyə dair tədqiqində onun ensiklopedik bilik sahibi olduğunu göstərir. Ona görə biri şimal, biri cənubda iki yol Danteni keçmiş Şərq qaynaqlarına götürdü. Dante bir çox İslam sufi və filosoflarından latıncaya edilmiş tərcümələri oxumuşdu”.

Asin Migel Palasiosun Dantenin faydalandığı qaynaqları tədqiq edərkən bunun tərcümə edilən İslami əsərlərə necə əsaslandığını göstərəkən İbn Ərəbinin “Fütuhət”ı üzərində durduğunu və bunu böyük bir uğur ilə çözdüyünü bildirən Hilmi Ziya Ülkən onun kitabının dörd qism olduğunu yazır: “1) Leylət əl-İsra və merac qisimlərinin “İlahi komediya” ilə qarşılaşdırılması; 2) “İlahi komediya”nın axirətə və o biri dünyaya dair başqa müsəlman qissələri ilə qarşılaşdırılması; 3) Dantedən əvvəlki xristian əfsanələrində İslami ünsürlər; 4) İslami əsərlərin xristian Avropasına keçidində dair araşdırmalar və təxminlər” [6, s. 332].

Hilmi Ziya Ülkənin yazdıqlarından da göründüyü kimi, Dante “İlahi komediya” poemasını İslam aləmində yaradılmış irsdən faydalanaraq qələmə almışdır.

İslam aləmində yaradılmış irsdən faydalansa da Dante təəssübkeş xristian kimi Məhəmməd Peyğəmbər və İmam Əli ilə yanaşı xristian olmayan bir çox filosofları və alimləri də cəhənnəmdə göstərir. Xaçpərəst olmayan, antik dövrün alimləri, filosofları haqqında “Cəhənnəm”in dördüncü nəğməsində bəhs edən Dante onları cəhənnəmin birinci dövrəsində olduklarını bildirir:

Bil ki, bircə günah da işləməmişdir onlar,
Axtarsan canı-dildən xidmət etmiş ilbəl,
Bircə bəlaları var – xaçpərəst olmamışlar

[3, s.33].

Əkbər Ağayev birinci dövrə haqqında yazır: “Bura Limbdır (latınca – köbə, kənar), xristian qaydası ilə xaç suyuna çəkilməmiş ölənlərin ruhu burada saxlanır. Xristian olmayan, lakin günah işləməmiş, xeyirxah adamların hamısını Dante bu dairədə göstərir” [2, s. 476].

“İlahi komediya”da Cəhənnəmin birinci dövrəsində alimlərin və filosofların olduğu məkan belə təsvir edilmişdir:

Bu vaxt gördüm qarşımda yüksəlir uca bir qəsr,
Dörd yanı dövrələnib yeddi qatlı hasarla;
Ətrafında qəlb açan bir bulaq axıb gedir.

Torpaq üstündə gedəntək yeridik dalğalarla,
Yeddi qapıdan keçib yol gedirdi içəri;
Bəzənmişdi o yerlər yaşıl çəmən-çayırıla
[3, s. 35].

Dante Sokrat, Platon, Demokrit, Diogen, Fales, Anaksaqor, Zenon, Empedokl, Heraklit və başqa filosoflarla, alimlərlə yanaşı İbn Sina və İbn Rüşdü (Averroesi) də bu məkanda göstərmişdir.

Sokrat, Platon ona yaxın bir adam kimi,
Əyləşib; o müdrikə təzim edirlər sakit;
Burdadır fəlsəfənin o qocaman hakimi,

Bu dünyanı təsadüf hesab edən Demokrit;
Buradaydı Diogen, Fales Anaksaqorla –
Böyük filosof Zenon, Empedokl, Heraklit,

Dioskorid, o şəfa hökmdarı vüqarla
Dayanmışdı; Lin, Tulliy, Seneka, bir də Orfey;
Gözlərimə göründü sonra da bir qatarla

Orada həndəs Evklid, o münəccim Ptolomey,
Ordaydı Hippokrat, Qalenlə İbn Sina,
Averroes – dünyada ona aydındı hər şey
[3, s. 36].

Göründüyü kimi, Dante antik yunan filosoflarını, alimlərini, eləcə də, müsəlman olan ensiklopedik alim İbn Sinanı (Avicenna) və dünya fəlsəfəsi tarixində ikili həqiqət təliminin əsasını qoymuş İbn Rüşdü (Averroesi) də cəhənnəmdə göstərir.

Nəticə. Hilmi Ziya Ülkənə görə, Səlib yürüşləri, Xaçlı səfərləri zamanında iki dünyanın sosial durumuna nəzər salınarsa, IX və XIII əsrlərdə Qərbin orta əsr qaranlığını aşmamış olduğu, Şərqdən Siciliya-Əndəlüs mədrəsələri kanalıyla faydalanaraq ancaq XIII əsrdən sonra Renessansa hazırlandığını təsbit etmək mümkündür.

“İslam mədəniyyəti Əndəlüs və Siciliyaya yayıldığı zaman Qərbin sərhədlərində olan bu yeni bölgələrdə bir çox elm və fəlsəfə yuvaları

“mədrəsə”lər quruldu. Dünyada ilk universitet Səlcuqi vəzirli Nizamülmülkün Bağdadda qurduğu Nizamiyyə mədrəsəsidir” yazan Hilmi Ziya Ülkən sonralar belə mədrəsələrin, universitetlərin başqa yerlərdə də yarandığını göstərmişdir: “Bu elm qurumları yalnız təhsil deyil, eyni zamanda araşdırma sahələri idi. Böyük İslam həkim, riyaziyyatçı və filosofları əsərlərini buralarda vücuda gətirdilər. Qranada da sultan mədrəsələrindən başqa bir də İbn Erza mədrəsəsi vardı. Bu mədrəsələrin şöhrəti və şanı o qədər yayılmışdı ki, təhsil üçün bir çox yəhudi və xristian gəncini cəlb etmişdi. Bəzi İslam həkimlərinin müalicə üçün çağırıldıqları, bəzilərinin yanına gedildiyi bilinir. ... İslam elmini yayan bu mədrəsələrin qarşısında Qərbdə bu elmi almağa çalışan yeni universitetlər quruldu. Bunların çox əhəmiyyətliləri İtaliyada Salerno, Fransada Monpelye universitetləri idi. Ərəbcədən latınca, ibrancədən latınca, bəzən də ərəbcədən öncə romane dilinə, oradan latınca tərcümələr bu mədrəsələrdə edilirdi” [6, s. 305-306].

Müsəlman aləmində yaranmış zəngin elmi və fəlsəfi irsin xristian aləminə təsirindən bəhs edərək AMEA-nın müxbir üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Zakir Məmmədov yazır: “XI əsrin sonlarında – İspaniyanın Toledo şəhərinin işğalından (1085), Siciliyanın tam tutulmasından (1091) və Yerusəlimin süqutundan (1099) sonra avropalılar ərəbdilli elmləri öyrənmək imkanı qazandılar. Riyaziyyat və astronomiya elmləri Avropaya məhz İspaniya vasitəsilə keçmişdir. XI-XII əsrlərdə yəhudi alimləri dünyəvi elmlərə və fəlsəfəyə dair bir sıra mühüm traktatları ərəbcədən latın dilinə çevirib Avropa ölkələrində yaymışdılar. Şərq alimlərinin, filosoflarının əsərləri, habelə Platonun, Aristotelin və başqa yunan filosoflarının kitablarına onların yazdıqları şərhlər ilə bərabər antik elmi-fəlsəfi irsin özü də latın dilinə ərəbcədən tərcümə edilmişdir” [4, s. 79].

Beləliklə, Hilmi Ziya Ülkənin yaradıcılığında Səlib yürüşləri, Xaçlı səfərləri haqqında məsələləri araşdırarkən Aligyeri Dantenin İslam dininə və xristian olman alimlərə münasibətini hərtərəfli şəkildə göstərmişdir. Dante “İlahi komediya” poemasında ərəbcədən latın dilinə çevrilən elmi və fəlsəfi əsərlərdən geniş bəhrələnsə də, təəssübkeş xristianlıq mövqeyindən Məhəmməd peyğəmbərə, İmam Əliyə və xristian olmayan filosoflara mənfi münasibət bəsləmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağayev Əkbər. Aligyeri Dante və onun “İlahi komediya”sı. Aligyeri Dante. İlahi komediya. Bakı, 1973.

2. Ağayev Əkbər. İzahlar. Aligyeri Dante. İlahi komediya. Bakı, 1973.

3. Dante Aligyeri. İlahi komediya. Tərcüməçi: Əliağa Kürçaylı. Bakı, 1973

4. Məmmədov Zakir. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı, 1994

5. Ülken Hilmi Ziya. Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine. İstanbul, 2006

6. Ülken Hilmi Ziya. İslam Felsefesi Kaynakları ve Tesirleri. Ankara, 1967

Резюме

Айтек Мамедова

Хильми Зия Улькен о Крестовых походах и Данте

В статье рассказывается о том, что в творческом наследии выдающегося мыслителя Турции Хильми Зия Улькена (1901-1974) важное место занимают вопросы культуры, религиозно-философские и история религий. В творчестве турецкого мыслителя широко исследуются проблема Крестовых походов западноевропейских феодалов на Восток, продолжавшихся около 200 лет и инициированных католической церковью. Хильми Зия Улькен рассказывает об отношении известного итальянского поэта Данте Алигьери (1265-1321) к исламу в поэме “Божественная комедия”. Хильми Зия Улькен отмечает негативное отношение Данте к Пророку Мухаммеду, его племяннику и зятю, последнему из Рашидских халифов имаму Али, показывая их виновниками в “Двадцать восьмой песне” части “Ад” поэмы “Божественная комедия”. Он пишет, что Данте предвзято относился к исламу и к ученым, которые не были христианами. Хильми Зия Улькен отмечал, что поэма Данте “Божественная комедия” получила известность благодаря наследию, созданному в исламском мире, а также произведениям Ибн Араби, произведения которого начали распространяться в европейских странах со времен средневековья.

Ключевые слова: Хильми Зия Улькен, Крестовые походы, Данте, Ибн Араби, религия.

Summary

Aytek Mammadova

Hilmi Ziya Ulken about the Crusades and Dante

The article highlights the fact that cultural, religious-philosophical issues and the history of religions occupy an important place in the creative heritage of the outstanding thinker of Turkey, Hilmi Ziya Ulken (1901-1974). In the activities of the Turkish thinker, the problem of the Crusades of West European feudal lords to the East, which lasted about 200 years and was initiated by the Catholic Church, is widely investigated. Hilmi Ziya Ulken talks about the attitude of the famous Italian poet Dante Alighieri (1265-1321) to Islam in the poem “The Divine Comedy”. Hilmi Ziya Ulken notes Dante’s negative attitude towards the Prophet Muhammad, his nephew and son-in-law, the last of the Rashid caliphs, Imam Ali, showing them the culprits in the “Twenty-eighth song” of the “Hell” part of the poem “The Divine Comedy”. He writes that Dante was biased against Islam and to scholars who were not Christians. Hilmi Ziya Ulken noted that Dante’s poem “The Divine Comedy” got prominent from heredity created in the Islamic world, as well as the works of Ibn Arabi, whose works began to spread in Europe since the Middle Ages.

Keywords: Hilmi Ziya Ulken, crusades, Dante, Ibn Arabi, religion.

BƏXŞEYİŞ ƏSGƏROV

Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsi

*Kriminalistika və məhkəmə ekspertizası kafedrasının dosenti, Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
b.askerov63@mail.ru, Azərbaycan*

KONSTITUSİYA HÜQUQ AZADLIQLARIN MƏHDUDLAŞDIRILMASI İLƏ MÜŞAYİT OLUNAN ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ TƏDBİRLƏRİNİN NƏTİCƏLƏRİNDƏN SÜBUTETMƏDƏ İSTİFADƏ OLUNMASININ PROBLEMLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: əməliyyat-axtarış tədbirləri, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, konstitusiya hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran əməliyyat-axtarış tədbirləri, məhkəmə nəzarəti, cinayət prosesi.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti (ƏAF) materiallarında əks etdirilmiş kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən məlumatları toplamaq, təhlil etmək, sistemləşdirmək və istifadə etmək bu sahədə peşə vərdişlərinə malik olan şəxslər tərəfindən həyata keçirilir və əməliyyat-axtarış sənədləri vasitəsilə rəsmiləşdirilir. Kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən informasiyanın peşəkar subyektlər tərəfindən toplanması onun aidiyyəti baxımından mötəbərliyini artırsa da, əməliyyat-axtarış materialları üçün digər sübut mənbələri qarşısında hər hansı üstünlük əldə etməsi üçün əsas yaratmamalıdır. Əksinə, həmin materialların cinayət prosesinə daxil edilməsi üçün xüsusi prosedurun nəzərdə tutulması vacibdir. V.İ. Zajitskinin fikrincə, “əməliyyat-axtarış yolu ilə əldə edilmiş faktiki məlumatlar o halda prosessual sübutların məzmununa çevrilə bilər ki, cinayət-prosessual qanunun tələblərinə ciddi riayət olunsun” [7, s.104]. Digər müəlliflər də analoji mövqedən çıxış edirlər [5, s.67]; [12, s.3]. Hesab edirik ki, belə ciddi yanaşma həm də ona görə vacibdir ki, ƏAF subyektlərinin qeyri-peşəkarlığı bəzən kriminalistik əhəmiyyətli informasiyanın tələb olunan formada rəsmiləşdirilməməsinə səbəb olur ki, bu da sonradan həmin materialların əsasında prosessual sübutların formalaşdırılmasına mane ola bilər, yaxud formalaşdırılmış sübutların mötəbərliyinə şübhə yaradır.

Təcrübəyə müraciət edək:

Narkotik vasitələrin qaçalmalçılığı və qanunsuz dövriyyəsi ilə məşğul olan qrupun cinayətkar əməlləri əməliyyat-axtarış orqanları tə-

rəfindən həyata keçirilmiş uyğun tədbirlər (telefon danışqlarına qulaq asma və insanların güdülməsi) nəticəsində aşkar edilmişdir. Qrupun üzvlərindən biri cinayət başında yaxalanarkən onun üzərindən içərisində narkotik vasitə və psixotrop maddə olan (300 qr heroin, 200 qr metamfetamin) iki bağlama aşkar edilmişdir. Əməliyyat materiallarında qeyd olunur ki, həmin bağlamaları təqsirləndirilən şəxs corablarının altında, yəni ayaqqabının içərisində gömrük sərhədindən keçirmişdir. Əməliyyat-axtarış tədbirində iştirak etmiş hal şahidlərinin(!) ifadələrində (bilavasitə onların dilindən) isə göstərilir ki, “təqsirləndirilən şəxsin üzərindən 300 qr heroin və 200 qr metamfetamin aşkar edilib götürülmüşdür”.

Təbii ki, göstərilən miqdarda bağlamaların ayaqqabının içərisində keçirilməsi (belə vəziyyətdə ayaqqabıları geymək və normal yerimək qeyri-mümkün olduğundan) və bu sahədə zəruri biliklərə malik olmayan hal şahidlərinin bir baxışla narkotik vasitələrin *miqdarını və növünü* müəyyənləşdirməsi ciddi şübhələrə əsas yaradır.

Baxmayaraq ki, telefon danışqlarının məzmunu, məhkəmə-fonoskopik ekspertizanın rəyi, cinayətin digər iştirakçılarının etirafedici ifadələri üzərində narkotik vasitə ilə tutulmuş şəxsin cinayətlə əlaqəsini birbaşa təsdiq edir, lakin onun müdafiəçisi yuxarıda göstərilən şübhəli məqamları əsas gətirərək birinci instansiya məhkəməsini hökmündən şikayət verərək həmin şəxsə bəraət verilməsini istəmişdir [4].

Misaldan göründüyü kimi, bəzən ƏAF-ın nəticələri aidiyyət tələbinə cavab versə də, əmə-

liyyat-axtarış qanunvericiliyinin tələbləri pozulduğuna görə həmin məlumatlardan prosesual sübut etmədə istifadə ilə bağlı ciddi problemlər yarana bilər. Təsadüfi deyildir ki, bu məsələ ilə bağlı müzakirələr bu gün də davam etməkdədir.

Əməliyyat-axtarış qanunvericiliyinin pozulması ilə müşayiət olunaraq əldə olunmuş ƏAF nəticələrindən istifadənin mümkünlüyü ilə bağlı ilk iddialar 1997-ci ilə təsadüf edir. "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Rusiya Federasiyasının Federal qanununun kommentariyasında qeyd olunurdu ki, adı çəkilən qanunun pozulması faktı ƏAF nəticələrinin ləğvinə səbəb olmamalıdır. Kommentariya müəlliflərinin fikrincə, bu cür qanun pozuntuları cinayət-prosesual qanunvericilikdən kənara çıxır, sübutların formalaşdırılması proseduruna aid edilə bilməz [10, s.120]. Bu fikir alimlər tərəfindən ciddi tənqidə məruz qalsa da, hələ də dövrüydən tam çıxmamışdır. Belə ki, O.A.Vagin hesab edir ki, "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Federal qanunun tələblərini pozmaqla əldə olunmuş nəticələr köməkçi vasitələr qismində ƏAT-ın, istintaq hərəkətlərinin hazırlanmasında və aparılmasında istifadə oluna bilər. Çünki həmin nəticələr sübut sayılmır, deməli, sübutların mümkünlüyü haqqında müddəanın pozulmasından danışmaq lüzumsuzdur [11, s.563]. O.A. Vagin mövqeyi nisbətən yumşaq olsa da (o, belə nəticələrin sübut etmədə bilavasitə istifadəsindən danışmır), hər bir halda istintaq hərəkətlərinin həyata keçiril-məsində onlardan istifadənin mümkünlüyündən danışılır. İstintaq hərəkətləri isə, bildiyimiz kimi, sübutların toplanılmasına yönəlir. Üstəlik, onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəllif öz mövqeyində israrlıdır. Onun həmmüəllifliyi ilə yazılmış başqa bir əsərdə də analoji fikir öz əksini tapmışdır. O, yuxarıda göstərilən arqumentlərini daha da inkişaf etdirərək yazır ki, əməliyyat-axtarış qanunvericiliyinin pozulması istintaq hərəkətlərinin aparılması ilə birbaşa əlaqəli deyildir. Ona görə də belə pozuntular istintaq hərəkətlərinin məzmununa, onların vasitəsilə əldə olunmuş faktiki məlumatların xarakterinə təsir etmir [6, s.108-109]. "... ƏAF üçün qanunçuluq prinsipinin əhəmiyyətinə kölgə salmadan və əməliyyat-axtarış qanunvericiliyi normalarını pozmağa çağırmadan qeyd etmək zəruridir ki, "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Federal qanu-

nun müddəaları cinayət-prosesual hüquq normalarını tənziqləmir, deməli, Cinayət-Prosesual Məcəllənin (CPM) normaları ilə toplanması qaydaları və üsulları nəzərdə tutulmuş sübutların mümkünlüyünü müəyyənləşdirə bilməz. Mümkünlük tələbi yalnız sənədlərdə əks olunmuş və ya maddi sübut şəklində təqdim edilmiş ƏAF nəticələrinə münasibətdə irəli sürülə bilər. ƏAF-ın digər nəticələrinə gəldikdə isə onlar yalnız faktlar haqqında məlumat olub, istintaq hərəkətləri nəticəsində alınmış faktiki məlumatların məzmununu dəyişmir. Bizə belə gəlir ki, ƏAF nəticələri CPM çərçivəsində əldə olunan sübutların mötəbərliyinə, mümkünlüyünə, deməli, həm də aidiyyətinə təsir etmir" [13, s.9].

Göründüyü kimi, ƏAF qanunvericiliyinin pozulması ilə müşayiət olunan ƏAF nəticələrindən istifadənin mümkünlüyü heç də tamamilə gündəlikdən çıxmamışdır. Odur ki, məsələyə münasibət bildirməyi zəruri hesab edirik.

M.H. Mustafayev haqlı olaraq qeyd edir ki, humanitar elmlərdə mövcud olan, sovet dövründən miras qalmış elmi metodologiya yoxsulluğu bütün elm sahələrində meydana gələn ciddi problemlərin köklü həllinə imkan vermir. Fikrimizcə, qeyd olunan problemə sistemli yanaşmadan onun düzgün həlli mümkün deyildir. Lakin bu zaman sistemli yanaşma metodu maddi-səbəbli determinasiya prinsipinə deyil, ruhi-səbəbli determinasiya prinsipinə əsaslanmalıdır. Əks halda, müəllifin qeyd etdiyi kimi, tədqiqat obyektini olan sistemi formalaşdıran elementlərin dairəsini, onlar arasındakı əlaqənin xarakterini dəqiq müəyyənləşdirmək qeyri-mümkün olur [13, s.10].

Göstərilən prinsipə əsaslanaraq, onda əməliyyat-axtarış və cinayət-prosesual fəaliyyəti bir-biri ilə funksional qarşılıqlı əlaqədə olan elementlər kimi qəbul etmək olar. Və tərəddüd etmədən hər iki fəaliyyəti cinayət mühakimə icraatı sisteminin elementləri kimi qiymətləndirmək mümkündür. Ən azından ƏAF qarşısında duran məqsəd və vəzifələr belə qənaətə gəlməyə əsas verir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, ƏAF-ın məqsədi qanunverici tərəfindən düzgün formulə edilməmişdir. Əslində, həmin fəaliyyətin məqsədi cinayət mühakimə icraatı çərçivəsində həyata keçirilən prosesual-dərketmə fəaliyyətini

kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən informasiya ilə təmin etməkdən ibarətdir. Ona görə də əməliyyat informasiyasının cinayət-prosessual sübut etmədə istifadəsinin mümkünlüyünün qiymətləndirilməsi ayrı-ayrılıqda əməliyyat-axtarış və cinayət-prosessual qanunvericiliyi müstəvisində, yaxud lokal vəzifələrin həlli baxımından həyata keçirilə bilməz. Çünki bu zaman qeyri-adekvat nəticələrə gəlmək qaçılmaz olur. Məsələn, əməliyyat-axtarış informasiyası bu sahədə qanunvericiliyin pozulması ilə əldə olunduqda, ancaq həmin informasiyanın mötəbərliyi heç bir şübhə doğurmadiqda ondan birmənalı şəkildə imtina etmək nə dərəcədə düzgündür? Axı qanunun pozulması informasiyanın məzmunu (aidiyyəti) ilə bağlı olmayıb, onun forması (aşkar və qeyd edilməsi) ilə bağlı olur. Prosesual sübut etmə subyektləri isə obyektiv olaraq aidiyyət tələbinə cavab verən əməliyyat informasiyasının mümkünlüyünü təmin etmiş olur. Bundan başqa, mötəbərliyi şübhə doğurmayan informasiyadan sübut etmə prosesində istifadədən imtina edilməsi cinayətdən zərər çəkmiş şəxslərin mənafeələrinin təmin edilməsinə birbaşa mənfə təsir edir. Mahiyyət etibarilə əməliyyat informasiyasını toplayan subyektin səhlənkarlığı və ya qeyri-peşəkarlığı üzündən cinayət prosesi prinsiplərinin (ədalət, qanunçuluq və s.) realizəsi qeyri-mümkün olur. Əgər məhdud müstəvidə deyil, sistemli şəkildə yanaşsaq, mötəbərliyi şübhə doğurmayan əməliyyat məlumatlarını toplayarkən əməliyyat-axtarış qanunvericiliyinin tələblərini pozmuş şəxslərin adekvat şəkildə cəzalandırılması, obyektivliyi şübhə doğurmayan əməliyyat materialları əsasında CPM-in tələblərinə uyğun olaraq sübutların formalaşdırılması və istifadəsi daha düzgün və ədalətli olardı. Çünki S.İ.Zaxartsev, Y.Y.İqnaşenkov və başqalarının ciddi-cəhdlə müdafiə etdikləri “qanunçuluq” prinsipinin tənənəsi digər şəxslərin qanuni mənafeələrinin pozulması, müdafiəsiz qalması hesabına təmin edilməməlidir [8, s.293-295].

Bundan başqa, təcrübi fəaliyyətdə ƏAF qanunvericiliyinin pozulması yolu ilə əldə olunmuş səhih əməliyyat məlumatları onsuz da istifadəsiz qalmır. Həmin məlumatlar digər əməliyyat-axtarış tədbirlərinin, istintaq hərəkətlərinin hazırlanmasında, həyata keçirilməsində, bəzən isə birbaşa sübut etmə prosesində istifadə

olunur. Bu vəziyyət həm də birbaşa CPM-in 125.2.7-ci maddə-sindən qaynaqlanır. Həmin maddənin məzmununa görə: “İstintaq və ya digər prosesual hərəkətlərin icraatı qaydaları ko-bud pozuntularla aparıldıqda onların vasitəsilə əldə olunmuş sübutlar mümkünsüz sayılır. Əgər “prosesual sübutların toplanması” zamanı ko-bud olmayan qanun pozuntuları mümkün hesab olunursa, nədən əməliyyat məlumatlarının toplanmasına münasibətdə belə istisnalar yol verilə bilər?”

Şübhəsiz ki, qeyd olunanlar qanunvericilikdə və təcrübədə de-fakto mövcud olan vəziyyətin bəyənilməsi və qəbul edilən olması kimi qiymətləndirilə bilməz. Biz, sadəcə olaraq, mövcud vəziyyəti obyektiv xarakterizə etməyə çalışdıq.

Təbii ki, hüquqi fəaliyyətin bir növü kimi ƏAF və cinayət-prosessual fəaliyyəti tənzimləyən qanunların hüququn fundamental prinsiplərinə əsaslanması (hüquqi olması) və təcrübi fəaliyyət zamanı qanunçuluğa ən yüksək səviyyədə riayət olunması da çox arzu olunan bir vəziyyətdir. Ancaq belə bir vəziyyət hələlik yalnız arzu olaraq qalır. İstər qanunvericilik, istərsə də onun realizə vəziyyəti ideal olmaqdan çox uzaqdır. Bu halda əməliyyat-axtarış qanunvericiliyinin pozulması ilə müşayiət olunan əməliyyat informasiyasının maneəsiz olaraq cinayət mühakimə icraatına daxil edilməsi belə halların vüsət alması üçün münbit zəmin yarada bilər. Bununla yanaşı, hesab edirik ki, hüquqi sistemin bütün elementləri (verilmiş halda əməliyyat-axtarış və cinayət-prosessual fəaliyyət) hüququn bütün fundamental prinsiplərinin eyni səviyyədə realizəsinə xidmət etməlidir. Bir prinsipin realizəsi digər prinsipin pozulması hesabına təmin edilməməlidir. Cinayətin açılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilən mötəbər əməliyyat informasiyasının birmənalı şəkildə dövriyyədən çıxarılması onun açılması perspektivini sual altına alırsa (mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizədə belə hallar çox ola bilər), bu birbaşa ədalət və humanizm prinsiplərinin pozulması demək olacaqdır.

Odur ki, belə əməliyyat informasiyasının taleyinin ƏAF və cinayət təqibinə nəzarəti həyata keçirən məhkəmə instansiyası tərəfindən həll edilməsi daha məqsədemüvafiq və ədalətli olardı. Şübhəsiz ki, məsələnin bu cür həlli məh-

kəmə hakimiyyətinin tam müstəqilliyi şəraitində müsbət səməərə verə bilər. Lakin mümkünlüyü pozulmuş əməliyyat məlumatlarından hər hansı şəkildə istifadə olunması, yaxud istifadəsiz saxlanması, məhv edilməsi qanun pozuntusuna yol vermiş ƏAF subyektinin məsuliyyət məsələsini istisna etməməlidir. Həmin məlumatlar ən ağır və mürəkkəb cinayətlərin açılmasını təmin etsə belə, qanunu pozmuş subyekt ən ciddi şəkildə məsuliyyətə cəlb olunmalıdır.

Fikrimizcə, əməliyyat informasiya təminatının cinayətlərin açılmasında mühüm rolə malik olması, onların əldə olunması zamanı əməliyyat qanunvericiliyinin pozulması hallarının geniş yayılması ƏAF materiallarının cinayət təqibi orqanlarına təqdim edilməsi proseduru tənzimləyən normativ aktın qəbul edilməsinə ciddi zərurət yaratmışdır.

Problemin ciddiliyinə dəlalət edən digər mühüm fakt Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsi Plenumunun məsələ ilə bağlı qərar qəbul etməsidir. Odur ki, məsələnin ciddiliyini nəzərə alıb, həmin qərarın üzərində bir az ətraflı dayanmaq istərdik.

Qəbələ rayon məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsi Plenumuna müraciət edərək keçirilmiş əməliyyat-axtarış tədbirləri (ƏAT) nəticəsində əldə edilən materiallara münasibətdə məhkəmə nəzarətini həyata keçirən məhkəmənin səlahiyyətlərini müəyyənləşdirmək məqsədilə AR CPM-in 137 və 445.2-ci maddələrinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə xahiş etmişdir.

Müraciət edənin fikrincə, “ƏAF prosesində əldə edilmiş materialların sübut kimi qəbul və istifadə edilməsinə yalnız materialların qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq təqdim edilməsi və yoxlanması şərti ilə yol verilir (AR CPM-in 137-ci maddəsi). Bu isə AR CPM-in 445.2-ci maddəsinə əsasən əməliyyat-axtarış tədbirlərinin aparılması barədə qərarın məhkəməyə sadəcə məlumatlandırmaq üçün təqdim edilməsini deyil, həm də məhkəmənin həmin tədbirlər nəticəsində əldə edilmiş materiallar üzrə müvafiq tədbirin keçirilməsinin qanuniliyini yoxlamaq səlahiyyətini nəzərdə tutur. Əməliyyat-axtarış materiallarının təqdim edilməsi və yoxlanması qaydaları isə cinayət-prosessual qanunvericiliyində müəyyən edilməmişdir”.

Göründüyü kimi, haqqında bəhs edilən problem peşəkar hüquq düşüncəsində də özünə yer tapmışdır. Müraciətdən birmənalı şəkildə yəqin etmək olar ki, əməliyyat-axtarış materialları sübut kimi qiymətləndirilir. Problem yalnız həmin sübutun cinayət prosesi orqanlarına təqdim edilməsi və yoxlanması qaydalarının uyğun qanunvericilik aktlarında əks olunmamasında görülür.

Müraciəti zəruri edən digər fakt AR CPM-in 445.2-ci maddəsinin qüsurlu formulə edilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, AR CPM-in 445.2-ci maddəsinin tələblərinə görə “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun 10-cu maddəsinin IV hissəsində nəzərdə tutulmuş hallarda CPM-in 445.1-ci maddəsində göstərilən əməliyyat-axtarış tədbirləri məhkəmənin qərarı olmadan, ƏAF-ı həyata keçirən orqanın səlahiyyətli şəxsinin əsaslandırılmış qərarı ilə həyata keçirilə bilər. Bu halda ƏAF-ı həyata keçirən orqanın səlahiyyətli şəxsi müvafiq tədbir aparıldıqdan sonra 48 saat ərzində ƏAT-ın aparılması barədə əsaslandırılmış qərarı məhkəmə nəzarətini həyata keçirən məhkəməyə və ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora təqdim etməlidir.

Maddənin məzmununu hərfi təfsir etsək, onda məhkəməyə yalnız əsaslandırılmış qərarın təqdim edilməli olduğu qənaəti yaranır. Belə çıxır ki, əməliyyat materialları məhkəmə nəzarətinin predmetinə daxil deyildir. Fikrimizcə, haqqında söhbət gedən maddəni teleoloji (yun. *telos (teleos)* məqsəd + *logos* təlim) təfsir metodundan istifadə etməklə genişləndirici şəkildə təfsir etmək zəruridir.

AR Konstitusiyə Məhkəməsi Plenumunun qərarında da qeyd olunduğu kimi, bu sahədə məhkəmə nəzarətinin obyektini iki elementdən ibarətdir:

1) konstitusiyə hüquq və azadlıqlarının qorunması; 2) həmin hüquq və azadlıqların qorunması ilə əlaqədar təhqiqat, istintaq və prokurorluq orqanları tərəfindən qəbul edilən qərarların qanuniliyi və əsaslılığı.

Təbii ki, belə nəzarətin həyata keçirilməsi üçün məhkəmənin səlahiyyətləri kifayət qədər geniş olmalıdır. Əgər əməliyyat materialları olmadan yalnız tədbirin aparılması barədə əsaslandırılmış qərar təqdim olunarsa, onda məhkəmə faktiki olaraq həmin tədbirin aparılması za-

manı qanunçuluğa hansı səviyyədə riayət olunmasını yoxlamaq imkanından məhrum olur. Bu zaman məhkəmə nəzarətindən yalnız formal olaraq danışmaq olar.

AR CPM və “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun uyğun normalarını genişləndirici şəkildə təfsir edən KM Plenumu hesab edir ki, hakim məhkəməyə qədərki mərhələdə məhkəmə nəzarətini həyata keçirən zaman aşağıdakı səlahiyyətlərə malik olmalıdır:

– ƏAT-ın həyata keçirilməsinə icazə vermək və tədbirin keçirilməsinə dair qaldırılan vəsatəti təmin etmək və ya etməmək;

– şəxsin konstitusiyaya hüquq və azadlıqlarının qanuni məhdudlaşdırılması haqqında qərarın qüvvədə olma müddətini uzatmaq;

– əməliyyat-axtarış tədbirinin keçirilməsinin əsaslarına dair əlavə materialları tələb etmək;

– hüquq və azadlığı məhdudlaşdırılan şəxsi dinləmək və ehtiyac olduğu halda (əməliyyat-axtarış tədbirlərinin gizli və ya aşkar keçirilməsindən asılı olaraq) ərizəçini ona qarşı aparılan əməliyyat-axtarış tədbirlərinin səbəbləri haqqında məlumatlandırmaq;

– şəxsin konstitusiyaya hüquq və azadlıqlarının təminatı məqsədilə digər tədbirlər görmək.

Fikrimizcə, KM Plenumu barəsində ƏAT keçirilən şəxsin məlumatlandırılması məsələsində ifrata varmışdır. Aşkar və ya gizli keçirilməsindən asılı olmayaraq həmin proses başa çatanaqədər məhkəmənin müdaxilə edib, bu barədə şəxsi məlumatlandırması ƏAF-ın prinsipləri ilə uzlaşmır. Belə məlumatlandırma yalnız ƏAT həyata keçirildikdən sonra məhkəmə nəzarəti gedişində mümkün ola bilər (konkret şəraitdən asılı olaraq).

Yeri gəlmişkən, bu barədə AİHM-in olduqca önəmli mövqeyi mövcuddur.

Belə ki, “Roman Zaxarov Rusiyaya qarşı” işdə AİHM belə mövqeyə gəlir ki:

“... 233. Məxfi müşahidə tədbirlərinin yoxlanılması və onlar üzərində nəzarət üç mərhələdə baş verə bilər: müşahidə barədə qərar qəbul edilərkən, müşahidə həyata keçirilərkən və müşahidə başa çatdıqdan sonra. Birinci iki mərhələyə gəlincə, məxfi müşahidənin xarakteri və məntiqi bunu diqqət edir ki, təkcə müşahidənin özü deyil, həm də onun yoxlanılması şəxsin xəbəri olmadan həyata keçirilməlidir. Müvafiq olaraq, şəxsin münasib bildiyi səmərəli hüquqi

müdafiə vasitəsindən istifadə etmək, yaxud hər hansı yoxlama prosedurlarında bilavasitə iştirak etmək imkanının qarşısı qaçılmaz olaraq alındığına görə, müəyyən edilmiş prosedurların özlərində onun hüquqlarının qorunmasını təmin edən adekvat və ekvivalent təminatların yer alması önəmlidir. Bundan əlavə, nəzarət prosedurlarında 8-ci maddənin 2-ci bəndində nəzərdə tutulmuş zəruri həddin keçilməməsi üçün demokratik cəmiyyətin dəyərlərinə mümkün qədər vicdanla riayət edilməlidir. Bu və ya digər sahələrdə sui-istifadə halları asanlıqla baş verə bilərsə və bütövlükdə demokratik cəmiyyət üçün zərərli nəticələrə səbəb ola bilərsə, prinsipcə nəzarət səlahiyyətinin hakimə həvalə olunması daha yaxşı olar və bu zaman məhkəmə nəzarətinin müstəqil, qərəzsiz və düzgün qaydada həyata keçirilməsi üçün təminatlar mövcud olmalıdır (Klass və başqalarının işi üzrə qərar, 55 və 56-cı bəndlər [10]).

234. Üçüncü mərhələyə gəlincə, müşahidə başa çatdıqdan sonra şəxsin müşahidə tədbirləri barədə məlumatlandırılması məhkəmələrə müraciət etmə kimi hüquqi müdafiə vasitələrinin səmərəliliyi ilə və müvafiq olaraq, müşahidə səlahiyyətlərindən sui-istifadəyə qarşı səmərəli təminatların mövcudluğu ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Prinsipcə əgər müvafiq şəxs onun xəbəri olmadan görülmüş tədbirlər barədə sonradan məlumatlandırılmazsa və beləliklə, onların qanuniliyi məsələsinə etiraz etmək imkanı əldə etməzsə (bax: Klass və başqalarının işi üzrə yuxarıda istinad edilən qərar, 57-ci bənd; Veber və Saraviyanın işi üzrə qərar, 135-ci bənd), yaxud alternativ olaraq, kommunikasiyalarının izlənilməkdə olduğundan şübhələnən şəxs məhkəməyə müraciət edə bilməzsə və beləliklə də məhkəmələrin yurisdiksiyası izləmə subyektinin kommunikasiyalarının izlənilməsi barədə məlumatlandırılmasından asılı hala Salınarsa (bax: Kennedinin işi üzrə qərar, 167-ci bənd), onun məhkəməyə müraciət etmək imkanı çox cüzi olar” [3].

Ola bilsin ki, KM Plenumu AR CPM-in 447.7.3-cü maddəsindən çıxış etmişdir. **“İstintaq hərəkətinin məcburi aparılması, prosesual məcburiyyət tədbirinin tətbiq edilməsi və ya əməliyyat-axtarış tədbirinin həyata keçirilməsi məsələlərinə dair müraciətlərə məhkəmə tərəfindən baxılma qaydası”**nı

müəyyənləşdirən bu maddənin göstərilən bəndində deyilir: “məhkəmə iclasında müraciətə əlaqədar qanuni mənafeyinə toxunulan şəxslər, habelə onların müdafiəçiləri və nümayəndələri iştirak etdikdə, onlara izahat vermək və etirazlarını bildirmək imkanı yaradılır”. Həmin maddənin 447.4-cü bəndində isə proses iştirakçılarının dairəsi aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: “Əməliyyat-axtarış tədbirinin həyata keçirilməsi məsələləri üzrə qapalı məhkəmə iclasında yalnız hakim, məhkəmə iclasının katiibi, vəsatət vermiş şəxs və əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirən prokuror iştirak edirlər”.

Maddənin göstərilən bəndlərinin sistemli şəkildə təhlilindən belə qənaətə gəlmək olur ki, barəsində ƏAT-ın keçirilməsi ilə bağlı qanuni mənafehlərinin pozulduğunu güman edən şəxs göstərilən müraciətə məhkəmə baxışında təsadüfən iştirak edə bilər. Yəni uyğun məhkəmə baxışı haqqında məlumat əldə etdikdə, yaxud özü qanun pozuntuları barədə məhkəməyə bilavasitə müraciət etdikdə onun iştirakına imkan yaradılır. Lakin bu cür şərh ƏAT-ın həyata keçirilməsi məsələləri üzrə məhkəmə baxışının qapalı keçirilməsi haqqında imperativ norma ilə uzlaşmır. Həm də CPM-in 447.4-cü maddəsi proses iştirakçılarının dairəsini qəti şəkildə müəyyənləşdirmişdir. Ona görə də CPM-in adı çəkilən maddələri arasındakı ziddiyyətlərin aradan qaldırılması zəruridir. Fikrimizcə, ziddiyyət 447.7.3-cü maddədə “... qanuni mənafehlərinə toxunulan şəxslər” ifadəsinin əvvəlinə “**istintaq hərəkətinin məcburi aparılması, prosesual məcburiyyət tədbirinin tətbiqi nəticəsində**” cümləsinin əlavə edilməsi yolu ilə aradan qaldırıla bilər. Deməli, CPM-in məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsi zamanı əməliyyat qanunvericiliyinin pozulması ilə mənafehinə toxunulmuş şəxsin iştirakını nəzərdə tutan qeyri-müəyyən normalarını və KM Plenumunun həmin normaların tətbiqi ilə bağlı qəbul etdiyi qərardakı qeyri-müəyyən müddəaları uğurlu saymaq olmaz. Yaxşı olardı ki, belə iştirak təxirəsalınmaz hallarda həyata keçirilmiş konstitusiya hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran ƏAT-ın əsaslılığının və qanuniliyinin yoxlanılması zamanı məhkəmənin zəruri və mümkün bildiyi hallar üçün nəzərdə tutulsun.

Əvvəlcədən məhkəmənin qərarı alınmadan həyata keçirilmiş ƏAT-ın əsaslılığı və qanuniliyi yalnız əməliyyat-axtarış orqanı subyektinin əsaslandırılmış qərarı əsasında mümkün deyildir. Nəzərə almaq lazımdır ki, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada ƏAF-ın nəticələrinin məhkəmənin razılığı ilə aparılan tədbirlər nəticəsində və ya əvvəlcədən belə razılıq alınmadan, lakin sonradan bunun barəsində əsaslandırılmış qərarı məhkəməyə təqdim etmək şərti ilə keçirilən tədbirlər nəticəsində əldə edilməsindən asılı olmayaraq həmin tədbirlərin keçirilməsinə məhkəmə nəzarətinin sərhədləri dəyişməzdir. Nəzarət qaydasında məhkəmə tərəfindən keçirilmiş yoxlama nəticəsində müvafiq qərar qəbul edilir. Bu baxımdan nəzarəti həyata keçirən məhkəmə ƏAT həyata keçirildikdən sonra nəzarət qaydasında həmin tədbirin insan hüquq və azadlıqlarının təmini baxımından qanuni, əsaslı, məqsədamüvafiq və təxirəsalınmaz keçirilməsini yoxlayaraq CPM-in 448-ci maddəsinə müvafiq olaraq qərar qəbul etməlidir. Lakin KM Plenumunun qərarı bu tələbin təmin edilməsi baxımından heç də uğurlu deyildir.

Qərarında deyilir:

“1. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 445.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq əməliyyat-axtarış tədbirinin aparılması barədə qərar məhkəməyə daxil olduqda, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi baxımından onun qanuniliyi və əsaslılığı məhkəmə nəzarəti qaydasında yoxlanılmalıdır, ehtiyac olduğu halda isə əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materiallar məxfiliyi təmin olunmaqla tələb edilə bilər (kursiv bizimdir – **B.Ə.**)”.

2. Əməliyyat-axtarış tədbirinin aparılması barədə qərara əsasən əldə edilmiş materiallar “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun əldə olunduqda və Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin tələblərinə uyğun təqdim edildikdə, habelə məhkəmə nəzarəti qaydasında ətraflı yoxlanıldıqda, həmin Məcəllənin 137-ci maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq cinayət təqibi üzrə sübut kimi qəbul edilə bilər” [1].

Fikrimizcə, KM Plenumu haqqında bəhs etdiyimiz problemə heç də əhəmiyyətli şəkildə aydınlıq gətirə bilməmiş, mövcud müddəaları

təkrar etməklə kifayətlənmişdir. Hətta bəzi məqama görə KM Plenumu qanunvericinin yaratmış olduğu problemi bir az da qəlizləşdirmişdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, problemin həllinə sistemli şəkildə yanaşılmamışdır.

Məsələn, KM Plenumu qərarının təsviri əsaslandırıcı hissəsində beynəlxalq konvensiyalara və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarlarına istinadlar edilmişdir. Həmin istinadlardan belə məlum olur ki, insan hüquq və azadlıqlarının toxunulmazlığının əsas təminatçısı qismində məhkəmə nəzarəti çıxış edir.

AİHM-in qərarında göstərilir ki, ƏAF-a məhkəmə nəzarəti sui-istifadənin qarşısının alınmasına və qüvvənin mütənasib istifadəsinə nəzarət edir [1, s.5].

Bundan başqa, KM Plenumunun qərarında da qeyd olunduğu kimi, cinayət təqibi orqanları məhkəməyə konstitusiya hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə müşayiət olunan tədbirlərin keçirilməsi ilə bağlı müraciət etdikdə məhkəmə yalnız prokurorun təqdimatını deyil, həmçinin onun əsaslandığı əməliyyat materiallarını da yoxlayır, zərurət olduqda isə əlavə materiallar tələb edir. Əgər “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun və CPM-in uyğun normaları sistemli təfsir metodu ilə şərh edilsə, onda birmənalı şəkildə belə qənaətə gəlmək olur ki, məhkəmənin razılığı alınmadan keçirilmiş ƏAT nəticəsində əldə edilmiş materiallar zərurət olduğu hallarda deyil (KM Plenumunun qərarında qeyd olunduğu kimi), istisnasız olaraq, hər bir halda məhkəməyə təqdim olunmalıdır. Axı məhkəmə nəzarətinin əsas təyinatı ƏAF zamanı insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını yersiz və əsassız müdaxilələrdən müdafiə etmək, belə qanun pozuntuları olduqda isə onları aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Əgər məhkəmə yalnız qərarla tanış olmaqla kifayətlənərsə, onda məhkəmə nəzarətinin öz təyinatını yerinə yetirməsi çox şübhəli olar. Çünki əməliyyat materiallarını öyrənmədən ƏAT-in keçirilməsinin təxirəsalınmazlığının nə dərəcədə əsaslı olmasını, tədbirlər aparılarkən qanunçuluğa nə dərəcədə riayət olunmasını, əldə olunmuş nəticələrin mümkünlüyünü müəyyənləşdirmək obyektiv olaraq qeyri-mümkündür. Elementar məntiq də tərəfimizdən qeyd olunanların əsaslılığını təsdiq edir. Necə ola bilər ki, konstitusiya hüquq və azadlıqları məhdudlaşdı-

ran əməliyyat tədbirləri sanksiyalaşdırıldıqda onların aparılmasını zəruri edən səbəbləri əks etdirən sənədlər (!) məhkəməyə təqdim olunur, həmin tədbirlər təxirəsalınmaz hallarda həyata keçirildikdə isə məhkəmə yalnız əməliyyat-axtarış orqanının bu barədə qərarını öyrənməklə kifayətlənir?! Əksinə, ikinci halda yoxlama daha ətraflı və ciddi olmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ƏAT-ın qanunvericiliklə müəyyən edilmiş əsaslar olmadan keçirilməsi şəxsin hüquq və qanunla qorunan mənafelərinin əhəmiyyətli pozulmasına səbəb olduqda cinayət məsuliyyətinə səbəb olur (AR CM-in 302.1-ci maddəsi). Təxirəsalınmaz hallarda ƏAT-ı keçirmiş subyekt səhv etdiyini gördükdə cinayət məsuliyyətindən yayınmaq üçün əməliyyat materiallarını saxtalaşdırmağa bilər. Ona görə də ƏAT-ın aparılma əsaslarını, gedişini və nəticələrini əks etdirən materiallar hər bir halda məhkəmə tərəfindən diqqətlə yoxlanılmalıdır.

Ümumiyyətlə, hesab edirik ki, konstitusiya hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran ƏAT məhkəmənin icazəsi ilə keçirildikdə belə sonradan onun gedişini və nəticələrini əks etdirən materiallar məhkəməyə təqdim olunmalıdır. Təbii ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericilikdə öz əksini tapdıqdan sonra. Belə prosedurun nəzərdə tutulması əməliyyat materiallarının cinayət təqibi orqanlarına təqdim olmasının çıxış nöqtəsi kimi, yaxud əsas həlqəsi kimi qəbul edilə bilər.

Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdıran ƏAT-ın demokratiyaya ciddi təhlükə yaratdığı qeyd edən AİHM-in qənaətinə görə bu zaman milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi arasında tarazlığın gözlənilməsi yalnız məhkəmə nəzarəti və yoxlaması vasitəsilə mümkündür. Məxfi tədbirlərin tətbiqinə məhkəmə nəzarətini üç mərhələyə bölən AİHM hesab edir ki, nəzarətin səmərəsi üçüncü mərhələdə, yəni tədbirlərin tətbiqi başa çatdıqdan sonra, hüquq və azadlıqları məhdudlaşdırılan şəxsin bu barədə məlumatlandırılmasından asılıdır. Yalnız bu mərhələdə obyektiv və qərəzsiz məhkəmə yoxlaması vasitəsilə məxfi tədbirlərin tətbiqi zamanı yol verilmiş sui-istifadə hallarını aşkar etmək, hüquq və azadlıqları pozulmuş insanların

səmərəli müdafiə hüququnu təmin etmək mümkündür [3, s.37-38].

Təbii ki, belə səmərəli müdafiə hüququnu təmin edə biləcək obyektiv və qərəzsiz məhkəmə nəzarəti və yoxlaması yalnız keçirilmiş ƏAT-ın tətbiqi əsaslarını, gedişini və nəticələrini əks etdirən əməliyyat materialları təqdim edildiyi halda mümkündür. Odur ki, milli qanunvericilik həmin materialların hər bir halda məhkəməyə təqdim olunmasını imperativ şəkildə özündə əks etdir-məlidir.

Bundan başqa, KM Plenumunun qərarından belə qənaətə gəlmək olur ki, ƏAT-ın aparılması barədə qərara əsasən əldə edilmiş materiallar “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun əldə olunduqda və Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin tələblərinə uyğun təqdim edildikdə, habelə məhkəmə nəzarəti qaydasında ətraflı yoxlanıldıqda, həmin Məcəllənin 137-ci maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq cinayət təqibi üzrə sübut kimi qəbul edilə bilər.

Tam məsuliyyətlə qeyd etmək istərdik ki, KM Plenumu bu hissədə problemə heç bir aydınlıq gətirməmiş, yalnız şablon cümlələrlə kifayətlənmişdir. Qərarın ikinci hissəsində ayrı-ayrı cümlələrə diqqət yetirək: “... materiallar Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin tələblərinə uyğun təqdim edildikdə...”. Əgər belə tələblər mövcuddursa, onda Qəbələ rayon məhkəməsi niyə KM-nə müraciət edirdi?! Əməliyyat-axtarış orqanı materialları həmin məhkəməyə təqdim etməkdən niyə imtina edirdi?! Qərarın ardına diqqət yetirək: “... habelə məhkəmə nəzarəti qaydasında ətraflı yoxlanıldıqda...”. Həmin materialların məhkəməyə təqdim edilməsi qaydaları yoxdursa, ətraflı yoxlama necə keçiriləcək?! Yaxud ətraflı yoxlama qaydası harada əks olunub? Qərarın son cümləsi isə yalnız təəssüf doğurur: “... həmin Məcəllənin (yəni AR CPM-in) 137-ci maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq cinayət təqibi üzrə sübut kimi qəbul edilə bilər”. Müqayisə üçün həmin maddənin məzmununu çatdırırıq: “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materiallar “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun əldə olunduqda və bu Məcəllənin tələblərinə uyğun təqdim edildikdə və yox-

lanıldıqda, cinayət təqibi üzrə sübut kimi qəbul edilə bilər”.

Belə məlum olur ki, KM Plenumunun qərarının 2-ci bəndi CPM-in 137-ci maddəsindən yalnız bir söz birləşməsi ilə fərqlənir – “məhkəmə nəzarəti qaydasında ətraflı yoxlanıldıqda”. Beləliklə, ölkə qanunlarına verdiyi şərh hüquq mənbəyi kimi çıxış edən orqanın izahı şərhə ehtiyacı olan maddəyə istinaddan, məntiqi baxımdan təkrarçılıqdan başqa başqa bir şey deyildir!!!

KM Plenumunun problemə səthi yanaşmasına dəlalət edən başqa bir məqam. Qərarın yuxarıda bəhs edilən hissəsində əməliyyat materiallarının məhkəmə nəzarəti qaydasında yoxlanması onların sübuta çevrilməsinin əsas tələbi kimi qeyd olunur. Qərarın birinci bəndində isə (əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi) materialların yoxlanması məcburi tələb kimi deyil, məhkəmənin qənaətindən (yəni o, lazım bilərsə) irəli gələ bilən bir prosedur kimi nəzərdə tutulur.

Bundan əlavə, mövcud əməliyyat qanunvericiliyinə görə məhkəmə nəzarəti qaydasında yalnız konstitusiyaya hüquq və azadlıqları məhdudlaşdıran ƏAT vasitəsilə əldə olunmuş materiallar yoxlanıla bilər. Bunlara isə aşağıdakılar aiddir: telefon danışqlarına qulaq asma; poçt, teleqraf və digər göndərişlərin yoxlanılması; texniki rabitə kanallarından və digər texniki vasitələrdən informasiyanın çıxarılması; binalara, o cümlədən yaşayış yerlərinə, hasarlanmış tikinti obyektlərinə, qurğulara və torpaq sahələrinə daxil olma və baxış keçirmə; texniki vasitələrdən istifadə etməklə və ya səs yazan, video, foto, kino və digər çəkiliş cihazların quraşdırılması yolu ilə yaşayış yerinin müşahidə edilməsi; insanların güdülməsi. “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun 10-cu maddəsinin I hissəsinə görə isə ƏAT-ın siyahısına 18 tədbir daxildir. AR CPM-in 445.1.5-ci maddəsində və “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun 10-cu maddəsinin III hissəsində göstərilən tədbiri də (*texniki vasitələrdən istifadə etməklə və ya səs yazan, video, foto, kino və digər çəkiliş cihazlarının quraşdırılması yolu ilə yaşayış yerinə münasibətdə müşahidə*) əlavə etsək, ƏAT-ın sayı 19-a çatır. Əgər KM Plenumunun qərarını imperativ kimi qəbul etsək (bu, realıqda belədir), onda, deməli, yerdə qalan digər 13 ƏAT vasitəsilə əldə olunmuş materiallar

cinayət təqibi üzrə sübutetmədə sübut kimi istifadə oluna bilməz!? Maraqlıdır, belə paradoksal vəziyyət ƏAF-ın təyinatı və təbiəti ilə nə dərəcədə uzlaşır? Ümumiyyətlə, uzlaşır mı?

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 137 və 445.2-ci maddələrinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 12 fevral 2015-ci il tarixli Qərarı: [Elektron resurs] / <http://www.constcourt.gov.az/decisions/320> (müraciət etmə tarixi – 15.09.2020-ci il).

2. Əsgərov B.M. Cinayət işləri üzrə sübutetmədə əməliyyat-axtarış informasiyasından istifadənin problemləri / B.M.Əsgərov, – Bakı: Digesta, – 2018. – 320 s.

3. Roman Zaharov Rusiyaya qarşı (Ərizə № 47143/06) Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin 4 dekabr 2015-ci il tarixli qərarı: [Elektron resurs] / http://supremecourt.gov.az/uploads/files/avropamehkemesi/roman_zaharov_rusiyaya_qarshi.pdf (müraciət etmə tarixi – 15.09.2020-ci il).

4. Şirvan Apellyasiya Məhkəməsi Cinayət Kollegiyasının 1(106)-226/2017 sayılı cinayət işi üzrə 24 may 2017-ci il tarixli qərarı.

5. Бедняков И.Д. Непроцессуальная информация и расследование преступлений / И.Д.Бедняков, – М.: Проспект, – 1991. – 171 с.

6. Вагин О.А. Оперативно-разыскные мероприятия и использования их результа-

тов: Учебно-практическое пособие / О.А.Вагин, А.П.Исиченко, Г.Х.Шабанов, – М.: Издательский дом Шумиловой И.И., – 2006, – 119 с.

7. Зажицкий В.И. Правовая регламентация деятельности по обнаружению признаков преступления // Правоведение. – М.: – 1992. №4, – с. 100-107.

8. Захарцев С.И. Оперативно-розыскная деятельность в XXI веке / С.И.Захарцев, Ю.Ю.Игнащенко, В.П. Сальников, – М.: Норма, – 2015, – 400 с.

9. Класс (Klass) и другие против Федеративной Республики Германии / Судебное решение от 6 сентября 1978 г.: [Elektron resurs] / <http://www.echr.ru/documents/doc/2461406/2461406.htm> (müraciət etmə tarixi – 16.09.2020-ci il).

10. Комментарий к ФЗ об оперативно-розыскной деятельности / Отв. ред. А.Ю.Шумилов. – М.: Вердикт, – 1997, – 208 с.

11. Оперативно-разыскная деятельность: Учебник / Под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, Г.К. Синолова, А.Ю. Шумилова. – М.: ИНФРА-М, – 2004, – 848 с.

12. Лупинская П.А. Основания и порядок принятия решений о допустимости доказательств // Российская юстиция, – М.: 1994. №11, – с. 2-5.

13. Мустафаев М.Х. Ницета методологии в современных политико-правовых исследованиях / Qanun, – Bakı: – 2006. №12, – с. 6-16.

Резюме

Бахшеиш Аскеров

О проблемах использования результатов оперативно-разыскных мероприятий, ограничивающих конституционные права и свободы в доказывании

Вопрос об использовании результатов оперативно-разыскных мероприятий в ходе доказывания была и продолжает оставаться одной из центральных тем в теории оперативно-разыскной деятельности. Важность данного вопроса объясняется тем, что оперативно-разыскная деятельность – единственная из всех видов правоохранительной деятельности, которая в состоянии обеспечить процессуальное доказывание по уголовным делам доказательственной информацией. Однако эффективность оперативного обеспечения доказывания определяется наряду с его содержательным богатством и законностью. Соблюдение

законности при добывании оперативной информации является главным критерием, позволяющим использовать ее в качестве доказательства. Наиболее эффективным средством законности в ходе ОРД является судебный контроль, осуществляемый за мероприятиями, ограничивающих конституционные права и свободы граждан, что и обусловило избрания и его в качестве темы исследования.

Ключевые слова: *оперативно-разыскные мероприятия, оперативно-розыскная деятельность, оперативно-разыскные мероприятия, ограничивающие конституционные права и свободы, судебный контроль, уголовное судопроизводство.*

Summary

Bakhsheyish Asgarov

On the problems of using the results of operative-search measures that restrict constitutional rights and freedoms in proving

The issue of using the results of operational-search measures that restrict constitutional rights and freedoms in proving has been and continues to be one of the central topics in the theory of operational-search activities. The importance of this issue is explained by the fact that among all types of law enforcement activities, only operational-search activities provide procedural proof in criminal cases with significant evidence. However, the effectiveness of the operational provision of evidence is determined not only by its rich content, but also by its legitimacy. Observance of the law in obtaining operational information is the main criteria that allows it to be used as evidence. One of the most effective legislative tools that maintain control over the OSA is judicial control over the implementation of measures that restrict the constitutional rights and freedoms of citizens.

Keywords: *operative-search measures, operational-search activities, operational-search measures restricting constitutional rights and freedoms, judicial control, criminal proceedings.*

HABİL QURBANOV

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azad Həmkarlar İttifaqının sədri,
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor
professorqurbanov@yandex.com, Azərbaycan*

**MƏNİMSƏMƏ VƏ YA İSRAF ETMƏ YOLU İLƏ TALAMANIN
MƏSULİYYƏTİ AĞIRLAŞDIRAN HALLARI**

Açar sözlər: mənimsəmə, özgə əmlakı, israfetmə, oğurluq, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs, talama, mülkiyyət əleyhinə cinayət.

**Qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs
tərəfindən törədilən talama**

Mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talama əməlinin cinayət məsuliyyətini ağırlaşdıran hallarından birinin – **qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədilən talamanın** təhlilindən danışarkən “qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs” anlayışının üzərində ümumi şəkildə dayanmağı məqsədə uyğun sayırıq.

AR CM-nin 34.2-ci maddəsinə uyğun olaraq qabaqcadan razılaşmaqla iki və ya daha çox şəxsin birgə iştirakı ilə törədilən cinayət qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədilmiş cinayət hesab olunur.

İştirakçılığın kriminal dəstə formasında üzvləri arasında cinayətin birgə törədilməsinə dair qabaqcadan razılaşma olur. Razılıq adətən, qəsdin obyektivi və cinayətin predmeti ilə bağlı olur. İştirakçılığın kriminal dəstə forması (yaxud cinayətin qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədilməsi) qüvvədə olan AR CM-nin 177.2.1-ci; 178.2.1-ci; 179.2.1-ci; 180.2.1-ci; 181.2.1-ci; 182.2.1-ci; 183.2.1-ci; 184.2.1-ci və s. maddələrində bilavasitə cinayət məsuliyyətini ağırlaşdıran tərkib əlamətləri kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Yuxarıda göstərilən cinayət hüquq normalarında qabaqcadan əlbir olan dəstənin hər hansı formada iştirakçılığı deyil, qabaqcadan əlbir olan dəstənin cinayətin obyektiv cəhətinin icrasında birgə iştirakçılığı nəzərdə tutulur. Məsələn, qabaqcadan əlbir olan bir dəstə tərəfindən törədilən mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talama o halda AR CM-nin 179.2.1-ci maddəsi ilə tövsif edilə bilər ki, inanılıb etibar edilmiş əmlakın ta-

mah məqsədi ilə mənimsənilməsində və ya israf edilməsində dəstə üzvlərindən ən azı iki nəfər iştirak etmiş olsun. Əgər cinayətin obyektiv cəhəti bir nəfərin hərəkətlərinin nəticəsi kimi meydana çıxarsa, digər iştirakçılar isə başqa funksiyaları icra edərlərsə, cinayət məsuliyyəti qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədilən əməlin əlamətləri üzrə deyil, AR CM-nin 179.1-ci maddəsi ilə mürəkkəb iştirakçılığa görə mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talama əməlinin əlamətlərini meydana çıxaracaqdır.

Yuxarıda göstərilənlər baxımından qabaqcadan razılıq olmadan törədilən iştirakçılıq birgə iştirakçılığın az təhlükəli formasıdır. Qabaqcadan razılıq olmadan iştirakçılıq formasında cinayətin törədilməsi zamanı ancaq birgə icraçıları tərəfindən törədilmiş qrup cinayət (sadə iştirakçılıq) haqqında danışmaq olar. Birgə icraçıları arasında da rolların bölgüsünün olmasına baxmayaraq, bu formada törədilən hərəkətlər ancaq iştirakçılığın tərkibini yaradır.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, iştirakçılığın bu forması üçün razılığın minimum həddi xasdır. Bu da öz növbəsində cinayətin başlanması anına qədər əlbir olmanın mümkün olmaması ilə şərtləşir. İştirakçılığın bu forması birgə iştirakçılar arasında cinayətin yalnız törədilməsi vaxtı əlbir olmanın mümkünlüyünü nəzərdə tutur. Bu, həmçinin də cinayətin obyektiv cəhətinin yerinə yetirilməyə başlanmasından sonrakı vaxta təsadüf edir.

Deməli, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, cinayətdə birgə iştirakçılığın daha geniş yayılmış və ən təhlükəli forması qabaqcadan olmaqda təzahür edən iştirakçılıqdır.

Mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talama əməlinə qabaqcadan əlbir olma dedikdə, iki və ya daha çox şəxsin mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə birgə talama törətmək üçün əməlin törədilməsindən razılığa gəlməsi nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talamanın dərk edilməli olan əlamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talamanın tanınmış subyektləri ola bilən iki və ya daha çox şəxsin olması;

2. həmin şəxslər arasında qabaqcadan razılaşdırılmış əlbirlik;

3. təhlil edilən cinayətin birgə iştirakçılıqla törədilməsi.

Talamanın nəzərdən keçirilən formasının birinci (kəmiyyət), yəni bir qrup şəxs əlamətinin aydınlaşdırılması o hallarda xüsusi olaraq hüquqi əhəmiyyətə malik olur ki, özgə əmlakını birgə mənimsəmə və ya israf etmənin iştirakçıları arasında ancaq bir nəfər cinayətin lazımı subyekt olsun, qalanları isə yaşa görə və ya anlaşılmaz olmaları səbəbindən cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinlər.

Əgər cinayət bir nəfər, yəni tələb olunan xüsusi əlamətlərə malik olan, digərləri isə belə xüsusi əlamətlərə malik olmayan bir neçə şəxs tərəfindən törədilmişdirsə, xüsusi subyekt tələb edən cinayət də bir qrup şəxs tərəfindən törədilmiş cinayət sayıla bilməz. AR CM-nin 33.4-cü maddəsinə uyğun olaraq həmin Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsi ilə cinayətin xüsusi subyekt olmayan və həmin maddə ilə nəzərdə tutulmuş cinayətin törədilməsində iştirak edən şəxs, həmin cinayətə görə onun təşkilatçısı, təhrikçisi və köməkçisi qismində məsuliyyətə cəlb olunur. Deməli, əmlakın inanılıc etibar edildiyi şəxslərə aid olmayan, lakin həmin əmlaka münasibətdə göstərilən səlahiyyətlərə malik olan subyektlərlə talamada iştirak edən şəxslər birgə icraçılar deyil, talanan əmlaka münasibətdə öz səlahiyyətlərindən istifadə edən təşkilatçılar, təhrikçilər və ya köməkçilər qismində məsuliyyət daşımalıdır.

Beləliklə, qabaqcadan əlbir olan qrupun tərkibində cinayət törətmiş şəxsləri səciyyələndirən əlamətlər ondan ibarətdir ki, onların hər biri həmin cinayətin icraçısı qismində çıxış edə bilər və həmin şəxsin cinayətin iştirakçısı hesab

edilməsi üçün o, kifayət qədər zəruri əlamətlərə malik olmalıdır.

Mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talama əməlinə **əlbir olma** dedikdə, iki və ya daha çox şəxs arasında qarşılıqlı razılaşma nəzərdə tutulur. N.A.Lopaşenko yazır: “Mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talama əməlinə mövcud olan əlbirliyi qabaqcadan razılaşdırılmış əlbir olma o halda hesab etmək olar ki, həmin razılaşma talamanın obyektiv cəhətini yaradan hərəkətlərin edilməsindən, qabaqcadan, yəni cinayətə hazırlıq mərhələsində baş tutsun. Bu zaman nə razılaşmanın forması, nə də iştirakçılar arasında əlbir olmanın zaman fasiləsi və talamanın törədilməsinin başlanğıcı həlledici əhəmiyyət daşımır”. Müəllifin bu mövqeyi ilə biz də razılışır və onu da əlavə etmək istəyirik ki, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxsin nə razılaşmasının forması, nə də əməlin törədilməsinin başlanğıc anının törədilmiş talamanın tövsifinə heç bir təsiri olmur.

Əlbir olma öz formasına görə şifahi və ya yazılı ola bilər. Belə əlbirliyə şəxslərin jestləri, müəyyən mimikaları və s. aid edilir. Buna nail olmaq üçün müxtəlif vasitələrdən də istifadə olunur. Təsadüfi deyil ki, bəzən bir-birini yaxından tanıyan, yaxud yaxşı başa düşən şəxslər üçün məcazi mənada deyilsə, “ani bir işarə” də kifayət edir. Məşhur Azərbaycan zərbül-məsəlində deyildiyi kimi: “Arifə bir işarə də bəsdir”.

Yuxarıda qeyd edilənlər baxımından mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talama əməlinə razılığın əldə edilməsi üçün minimum “səylər” də bəzən kifayət edir. Belə səylər telefon danışıqları vasitəsilə, yaxud mobil yolla mesajların göndərilməsi yolu ilə də gerçəkləşdirilə bilər. Bu zaman iştirakçıların zahiri davranışı fəaliyyət birliyi kimi nəzərə çarpa bilər. Əslində isə, belə razılığa gəlmənin özü birgə fəaliyyətin ən primitiv formalarından biridir. Bu, heç bir xüsusi hazırlıq və ya qabaqcadan müəyyən işlərin, tədbirlərin görülməsini tələb etmir. Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, cinayətin iştirakçıları arasında bəzən cinayətin törədilməsi ilə əlaqədar konkret razılaşma olmur, əmlakın qrup halında götürülməsi isə sanki öz-özlüyündə baş verir. Belə situasiya, hər şeydən əvvəl, artıq analogi cinayətləri dəfələrlə törətmiş şəxslər arasında müşahidə olunur. İştirakçılardan birinin hərəkəti digərlərinin nəyi edəcəklə

rinin zəruri və ya qaçılmaz olduğunu dərhal labüd edir. Fikrimizcə, maraqlı mülahizədir, çünki kriminal aləmdə artıq “öz keyfiyyətli dəst-xətti ilə” tanınmış qanuni oğrular, yaxud residivistlər üçün belə üsul və ya metodlar çoxdan tanışdır. Artıq vərdişə çevrilmiş belə üsul və metodlardan eyni cinayətləri dəfələrlə törətmiş kriminal elementlər son dərəcə “məharətlə” istifadə edirlər.

Mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talamaya başlayan, lakin çətinliklərlə qarşılaşan şəxs (cinayəti təkliddə başa çatdırma bilmədiyini dərk etdikdə) cinayəti təkliddə törətməkdən imtina etdiyi zaman əlbir olmanın yaranması mexanizmi bir qədər başqa şəkil alır. Bu zaman həmin şəxs digər şəxslərlə əlbir olma əsasında hərəkətlərin kollektiv (qrup halında) halda yerinə yetirilməsi yolunu tutur. Ona görə də, əgər şəxs talamanı təkliddə törətməyə cəhd göstərsə və bu prosesdə uğursuzluğa düşər olursa, sonradan isə cinayəti başa çatdırmaqdan ötrü digər şəxslərlə əlbir olmağa cəhdlər edərsə, belə əlbir olma qabaqcadan əlbir olma kimi qiymətləndirilir.

Təcrübədə elə hallara da rast gəlinir ki, cinayətkar qrupa cəlb edilən şəxslər müəyyən məqsədlər üçün ayrılmış vəsaitləri qabaqcadan razılaşmaqla əlbir olaraq mənimsəyirlər.

Bir qrup şəxsin mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talama əməlini birgə törətməsi talama cinayətinin tərkibinin birgə hərəkət edən bir neçə şəxsin birlikdə yerinə yetirməsidir. Bu şəxslərdən hər biri həmin cinayətin icraçısı hesab olunur. Deməli, mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talamanın bir qrup şəxs tərəfindən birgə törədilməsi o deməkdir ki, bu şəxslərin hamısı birlikdə təhlil edilən cinayətin obyektiv cəhəti üçün xarakterik olan hərəkətləri (tam həcmdə, yaxud hər bir şəxs öz üzərinə düşən hissəni) törədirlər. Vəzifələrin belə bölgüsü də qabaqcadan razılaşdırılır. Belə ki, qrup iştirakçılarından hər biri nə və necə edəcəyini əvvəlcədən bilir.

Yuxarıdakı nəticə labüd surətdə AR CM-nin 32.2-ci və 34.2-ci maddəsindən irəli gəlir. Belə ki, AR CM-nin 34.2-ci maddəsinə uyğun olaraq qabaqcadan razılaşmaqla iki və ya daha çox şəxsin birgə iştirakı ilə törədilən cinayət bir qrup şəxs tərəfindən törədilmiş cinayət hesab olunur. AR CM-nin 32.2-ci maddəsinə əsasən cinayəti bilavasitə törətmiş və ya başqa şəxslər-

lə birlikdə onun törədilməsində bilavasitə iştirak etmiş şəxs birgə icraçı sayılır.

Burda ümumi nəticə göstərilən maddələrin müqayisə edilməsi əsasında əldə olunur. Bu zaman iştirakçılığın nəzərdən keçirilən formasında hərəkət etmiş bütün şəxslər AR CM-nin Ümumi hissəsinin 32.2-ci maddəsinə istinad etmədən Xüsusi hissənin müvafiq maddəsinə uyğun olaraq cinayət məsuliyyətinə əməlin icraçıları qismində cəlb edirlər.

Bununla yanaşı, belə qrupun iştirakçılarının cinayətin birgə icraçıları qismində çıxış edib-etməməli olmalarına, yaxud müxtəlif hüquqi əhəmiyyətli funksiyaları yerinə yetirən şəxslərin bu qrupun tərkibinə daxil edilib-edilməmələrinə dair yekdil fikir yoxdur. Məsələn, hələ keçən əsrin 80-ci illərində B.A.Kurinov yazırdı ki, qabaqcadan əlbir olan belə növ cinayətkar qrupun iştirakçıları öz söylərini birləşdirərək rolları da öz aralarında bölüşdürürlərsə, cinayətin törədilməsində sonradan konkret rolun necə olmasından asılı (təqsirkarın əmlakı götürüb-götürməməsi, yaxud cinayətin törədilməsi zamanı ancaq qarşıya çıxan maneələri aradan qaldırması və s. rolu icra etməsi) olmayaraq, cinayətkar qrupun iştirakçılarının hamısı bu növ cinayətkar əməlin birgə iştirakçıları qismində cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir, birkə iştirakçılar kimi cavab verir, lakin cəza təyin edildiyi vaxt onların hər biri icra etdikləri konkret rol müqabilində cəzalandırılırlar.

Əgər mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talama əməlinin obyektiv cəhəti bir nəfər şəxs tərəfindən icra olunmuşdursa, digər şəxs isə cinayətkar əməlin yalnız törədilməsinə rəhbərlik etmiş və ya həmin şəxsi buna təhrik etmiş, yaxud cinayətin törədilməsinə kömək etmişdirsə, belə talama əməli bir qrup şəxs tərəfindən törədilən talama cinayəti kimi tövsif edilə bilməz. Bu tezisə açıq-aşkar görünməsinə baxmayaraq, cinayətdə birgə iştirakçılığın digər formalardan fərqləndirilməsilə əlaqədar praktikada hələ də müəyyən səhvlərə yol verilir.

İfadə olunanları yekunlaşdıraraq belə bir nəticəvi hala diqqət yetirməyi məqsədəuyğun hesab edirik ki, mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talama əməlinin törədildiyi zaman talamanın bu və ya digər növünün (mənimsəmənin, yaxud israf etmənin) mövcudluğu talama prosesində onun iştirakçılarından hər birinə düşən və

ya düşə bilən mənfəətin həcmi ilə deyil, bütövlükdə cinayətkar qrupun talan etdiyi əmlakın ümumi dəyəri ilə müəyyən edilməlidir.

Məlumdur ki, mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talama törədilib başa çatdırıldıqdan sonra birgə iştirakçıların hər birinə üzərinə düşən rol müqabilində qonorar verilir. Belə qonorarın həcmi icraçıların birinə bir qədər çox, digərinə isə ondan az düşə bilər. Bu, kriminal ələmin özünəməxsus “adətlər”indən biridir. Lakin heç də o demək deyildir ki, qonorarı az olan iştirakının cəzası da yüngül olmalıdır. Ona görə də cinayət məsuliyyətinin və cəzanın differensiasiyasında talan edilmiş əmlakın ümumi dəyəri dürüst hesablanır və cinayət cəzası da həmin zərər nəzərə alınmaqla təyin olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcələsinin Kommentariyası (prof. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı, “Digesta”, 2005, s.76.);
2. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации (Под общ.ред. Ю.И.Скуратова и В.М.Лебедева. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.69.);
3. Лопашенко Н.А. Преступления против собственности. М., Лекс-эст, 2005, с.81;
4. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации (Под ред. Н.Ф.Кузнецовой. М., 1998, с.297.);
5. Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений. М., МГУ, 1984, с.152-153.

Резюме

Габил Курбанов

Обстоятельства, отягчающие ответственность за хищение путем присвоения или растраты

В статье упоминается, что в соответствии со статьей 34.2 УК АР, преступление признается совершенным группой лиц по предварительному сговору, если в его совершении совместно участвовали два или более лица, заранее договорившиеся о совместном совершении преступления. Автором делается вывод, что наиболее распространено совместное совершение преступления и наиболее опасной его формой соучастия в преступлении является соучастие по предварительному сговору.

Под сговором в деянии хищения путем присвоения или растраты, подразумевается взаимное соглашение между двумя или более лицами. Заключается, что при разграничении уголовной ответственности и наказания, общая стоимость похищенного имущества должным образом подсчитывается, и уголовное наказание устанавливается с учетом этого ущерба.

Ключевые слова: присвоение, чужое имущество, растрата, кража, группа лиц по предварительному сговору, хищение, преступления против имущества.

Summary

Habil Gurbanov

Circumstances against liability for theft by occupier or expense

The article recalls that in accordance with Article 34.2 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, a crime is recognized as committed by a group of persons in a preliminary conspiracy, if two or more persons jointly participated in its commission, having previously agreed on the joint commission of a crime. The author concludes that the most common is the joint commission of a crime and its most dangerous form of complicity in a crime is complicity by prior agreement.

Collusion in the act of embezzlement or embezzlement means a mutual agreement between two or more persons. It is concluded that when differentiating between criminal liability and punishment, the total value of the stolen property is properly calculated, and the criminal penalty is established taking into account this damage.

Keywords: *misappropriation, other people's property, embezzlement, theft, a group of persons by prior agreement, plunder, crimes against property.*

UOT 1(091)

SƏADƏT QARAYEVA

AMEA Rəyasət Heyəti aparatı Sənədlərlə iş idarəsinin Kargüzarlıq şöbəsinin müavini
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun dissertantı
qarayeva.seadet@gmail.com, Azərbaycan

MƏHSƏTİ GƏNCƏVİNİN FƏLSƏFİ BAXIŞLARI

Açar sözlər: rübai, şairə, qadının mənəvi hüquqları, real sevgi, məhəbbət lirikası

Giriş

XI əsrin sonları – XII əsrin əvvəllərində yaşamış, poeziyamızda azad fikirliliyin ilk carçılarından olan, şəhər poeziyasının təmsilçisi Məhsəti Gəncəvi təkcə farsdilli Azərbaycan şeirinə deyil, ümumiyyətlə, Şərq poeziyasına yeni bir nəfəs gətirən söz ustalarından biridir. Ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus yeri olan şairənin yaradıcılığı, fəlsəfi düşüncələr ilə seçilən rübailəri, ədəbi irsindəki yeni mövzular, cəsəratli ideyaları poeziyamızı zənginləşdirərək ideya-tematik hədudlarını bir qədər də genişləndirmiş, insanlarda həyata məhəbbət oyadaraq sanki nikbinliyə, dünyanın gözəlliklərindən ilham almağa səsləyirdi. Və ən önəmlisi Məhsəti təmsalında poeziyamıza bir qadın səsi, qadın nəfəsi, həyəcanı, etirazı gətirilmişdir.

Mövzu və ideyasına görə Məhsəti poeziyasında bir neçə istiqamət müşahidə etmək olar. Biz məqalədə yalnız bir məsələyə toxunacağıq: Məhsəti rübailərində eşq duyğusunun tərənnümü.

Ədəbiyyat tariximizin mübariz və bənzərsiz şairi olan Məhsəti əsasən sevgidən, hicran ağrısından, vüsal sevincindən, həsrətdən yazırdı. Rafael Hüseynovun qeyd etdiyi kimi ondan əvvəl də bu sevgidən, həsrətdən çox danışılmışdı, lakin buna baxmayaraq Məhsəti dilində sanki bu yeni idi, bir başqa cür səslənirdi. Doğrudur, R.Hüseynovla razılaşmaya bilməzdik, çünki bu yeniliyin səbəbi isə əslində həmin həsrətin bir qadın tərəfindən dilə gətirilməsi, qadın yanğısının, həsrətinin, izzatının tərənnümü ilə bağlı olmasıdır.

Məhsətinin məhəbbət poeziyasına həsr olunmuş şeirlərində şairənin özünəməxsusluğu hiss olunur, həyatı, yaşamağı sevən bir qəlbin həyəcanları öz əksini tapır, məhz gerçək hiss-

lərdən söhbət getdiyi üçün məhəbbət rübailəri daha səmimidir, daha sadə, daha anlaşılan və daha seviləndir.

Dini ideologiyanın hakim olduğu bir dövrdə şairənin şeirlərində humanizm, dünyəvilik, nikbinlik ön plana çıxır, o dünyəvi məhəbbəti tərənnüm edərək şeirlərində əsasən qadın, onun mənəvi hüquqları, cəmiyyətdəki yeri, qadının hiss, arzu və ideyaları probleminə toxunur.

Şairə məhəbbət uğrunda çəkilən izzatların, həsrətin ifadəsini əks etdirdiyi rübailərdə təkcə özünün deyil, bütün Şərq qadınlarının azadlıq arzularını tərənnüm etmişdir. O bu səpkili rübailərdə bəzən kədərini, bəzən üsyan və etirazını, bəzən də məhəbbətin bəxş etdiyi sevinc və xoşbəxtliyini qələmə almışdır. "Çılpaq ağacdən kölgə axtarma" deyə könlünə müraciət edən şairənin rübailərində sanki bir vüqar, əzəmət duyulur.

Şairə məhəbbəti yüksək, nəcib bir hiss kimi ifadə edirdi. Onun yaradıcılığında şərq qadınının mənəvi azadlığı, azad və xoşbəxt həyatı haqqındakı arzuları da əks olunmuşdur. Bu rübailərdə sevən bir qəlbin həyəcanlarını, saf və real bir eşqin ifadəsini, səmimi, təmiz insan münasibətlərinin təmsilini görürük.

Xoşbəxtdir üzünə rüx qoysa hər kəs,

Rüxün eyləyini şah edə bilməz.

Mən oyuna baxım, yoxsa rüxinə,

Bu halla neyləyim, mat qoymayım bəs?

(5,40)

Öncə qeyd etdiyimiz kimi Məhsəti rübailərində gerçək hissləri qələmə aldığı üçün onun eşq duyğusunun tərənnümü olduğu şeirlərində ilahi sevgi deyil, məhz bəşəri sevgi daha qa-

barıqdır, daha ön plandadır. Bu rübaidə real insanı sevgidən bəhs edən şairə üzünü yarın üzünə söykəyən aşiqin xoşbəxtliyindən və sevən üçün məşuqin ruxünü seyr etməyin verdiyi səadətə heç bir şahın fərmanının belə verməyə gücü çatmadığından bəhs edir.

Məhsətinin tükənməz məhəbbətlə sevən ürəyin həyəcanlarının, vüsal, sevincinin, hicran ağrısının əks olunduğu rübailərindəki məhəbbət elə böyük bir məhəbbətdir ki, aşiqin qəlbini saf duyğularla doldurur, onu sədaqətə, mərdliyə, insanpərvərliyə səsləyirdi. Onun məhəbbəti ulvidir, qarşısını heç bir maneə kəsə bilməz. Mistik ruh halının şahidi olduğumuz bu rübaidə də qeyd etdiyi kimi həтта bütün dünya odla suya bürünsə belə, yara yetişmək üçün toza-torpağa çevriləcəyini və küləyin bu torpağı istəklisinə yetirəcəyini söyləyir:

Cana nəfəsi dur neyi əz yadəm,
Deltəng məşou gər ze to dur oftadəm.
Gər ab şəvəd cəhan o atəş girəd,
Mən xak şəvəm ta be to arəd badəm.

Ey can bir an belə yadımdan çıxmırsan
Səndən uzaq düşsəm də ürəyini sıxma
Dünya suya dönsə də, atəşə bürünsə də
Torpaq olaram ki, külək məni sənin yanına
gətirsin. (5,204-205)

Şairənin məhəbbət lirikası daha çox kədərə qapılma meyli ilə xarakterizə olunur. Məhz bu ruhda olan rübailərində Məhsəti sanki öz lirik qəhrəmanı ilə dərdləşir. Yara müraciət edərək: saçın kimi uzun bir gecə lazımdır ki, söyləyim ayrılığın nə etdi deyə ona ayrılıq günlərinin verdiyi əzabdan, ürəyinin başına nələr gəldiyindən danışır. Çünki, məhəbbət aləmi elə aləmdir ki, bu bənzər aləmi hər kəs fərqli yaşasada, onun sevinci də, göz yaşı da, kədəri də, vüsalı da, hicranı da hər kəs üçün keçərlidir.

Qesse çe konəm ke eşteyaq-e to çe kərd,
Ba mən del-e porzərq o nefağ-e to çe kərd.
Çun zolf-e deraz-e to şəbi mibayəd
Ta ba to bequyəm ke fəraq-e to çe dərd.

Nə nağıl edim ki, iştiaqın nə etdi
Hiylə və nifaqla dolu ürəyin başıma nə gətirdi?
Sənin saçın kimi üzün bir gecə lazımdır ki,
Sənə deyim ki, ayrılığın nə etdi. (5,207)

Məhsətinin bu səpkili rübailərində sual-cavaba da rast gəlinir. Bir üslub kimi dialoq üslubundan istifadə edərək şairə sanki şeirə bir yüngüllük, dinamika gətirmiş və məhz bu şəkildə misralar daha qüvvətli səslənmiş olur. Dedim-dedi misraları ilə başlayan rübaidən nümunə olaraq:

Qofta ke delət bebordeəm baz bebər
Qoftəm ke to borden-yo to baz ari.

Dedi ki, sənin ürəyini aparmışam, gəl geri al görüm,
Dedim ki, özün aparmısan, özün də gətir.
(6, 398-399)

Məhsətinin lirik qəhrəmanı bəzən sevdiyini o qədər uca tutur, onun gözəlliyini o qədər ülviləşdirir ki, həтта günəşə belə qısqanır. O istəmir yarı gözlərini yerə diksin, çünki torpaq onun gözəlliyini görüb heyran ola bilər. O istəmir ki, sevdiyi axar suya baxsın, əks halda su bu gözəlliyə vurğun kəsilə bilər. O istəmir ki, yarı göylərə baxsın, günəş onun oxşarsızlığını görə bilər. Və əgər bir gecə bir kəs yarını yuxuda görərsə qeyrətdən canının çıxdığını söyləyir. Məhsətinin bu rübaisində də böyük məhəbbətlə sevən bir könlün döyüntüləri, həyəcanları əks olunub. Bir üslub kimi daha çox kişilərin istifadə etdiyi üsluba üz tutan şairə bu rübaidə kişi və qadın deyil, məhz insanın keçirdiyi duyğuları, hiss-həyəcanı ön plana çəkmişdir.

Məngər be zəmin ke xak o abət binəd.
Məngər be fələk ke afetabət binəd.
Canəm beşəvəd ze qeyrət ey can o cəhan,
Gər zanke şəbi kəsi be xabət binəd.

Yerə baxma – səni torpaq və su görər.
Göyə baxma – səni günəş görər.
Ey can və cəhan! Qeyrətdən canım çıxar,
Əgər bir gecə bir kəs səni yuxusunda görsə.
(6,325)

Bu fikrin davamı olaraq şairə bəzən böyük heyranlıqla insan gözəlliyini, bu gözəlliyin təsirindən doğan hissləri də tərənnüm edirdi. Aşağıdakı rübaidə o yarın gözəlliyini vəsf edərək qeyd edir ki, yarın gözoxşayan qamətinin sorağı qarşısında həтта sərv belə səcdəyə gəlir:

Ba laleroxane-bağ sərv əz səre-naz,
Mikərd ze şərhe-qəddə-xod qesse deraz,
Əz bade-səba ço vəsfə-qəddət beşenid,
Zavazeye-qaməte-to aməd benəmaz.

Sərv nazlanaraq bağın laləüzlülərilə
Öz boy-buxunu haqqında uzun-uzadı
söhbət edirdi.

Səba yelindən sənin boyunun tərifi
eşidən kimi
Qamətinin sorağı qarşısında səcdəyə gəldi.
(10,16-17)

Məhsətinin məhəbbət poeziyasında heç də hər zaman gözəl hisslərin tərənnümü deyil, bəzən tarıma çəkilməmiş, gərgin, təsiredici duyğulardan da bəhs edilir. Aşağıdakı rübaidə ayrılıq istirabından, könül yanğısından bəhs edən şairə ayrılığa dözə bilməyərək "üzünü cırır". O, dırnaqlarının yanaqlarında açdığı bu cığırları çaylara bənzədərək söyləyir: dırnağımla çöhrəmdə qazdığım hər çaya, indi gözlərimdən su verdim. Şairə o "çaylar"ın acı göz yaşları ilə doldurulduğunu qeyd edir. Bu rübaidə şairənin hissləri daha gərgindir, təsiredicidir. Yəni Məhsətiyə görə ağlamaq tək dərdəndən deyil, həm də gözlərindən, suyu tökülmüş üzünə su vermək üçündür:

Hər cuy ke əz çohre be naxon kəndəm,
Əz dide konun ab dər u mibəndəm.
Bi abi-ye ruy bud ər yekçəndəm,
Ab əz moje bər ruy əz an mibəndəm.

Dirnağımla çöhrəmdə qazdığım hər çaya,
İndi gözlərimdən su verdim.
Əgər üzümün suyu yox idisə,
Kipriyimdən üzümə ona görə su verdim.
(5, 208)

Aşağıdakı nümunədə isə şairə dəvə karvanından bəhs etmiş, karvanı ayrılığa aparan yolun bələdçisi kimi göstərərək lirik qəhrəmanın gözündən axan yaşların çoxluğu birəcə an o boşalmış quyuları doldurduğunu söyləyərək ayrılıq acısından yazırdı:

Hər nale ke bər sər-e şotor mikərdəm,
Dər pay-e şotor nesar-e dor mikərdəm.
Hər çah ke karevan tohi kərd ze ab,
Mən baz be ab-e dide por mikərdəm.

Dəvənin (belində) gedərkən çəkdiyim hər nalədən

Dəvənin ayağının altına dürr səpdim.
Karvanın boşaltdığı hər quyunu
Mən yenidən göz yaşım ilə doldurdum.

(6,387)

Bu misralarda çıpaq duyğular tərənnüm edilmiş, sanki şərq qadınının fəryadı dilə gətirilmişdir.

Məhsətinin bu səpkili rübailərində bəzən də fədakarlıqdan söz açılır. O yar yolunda çəkilən əzablara, cəfalara dözməyi kifayət hesab etmir. Şairəyə görə sevən lazım gələrsə sevdiyin yolunda dinindən, imanından da dönməyə, günaha da batmağa hazır olmağı bacarmalıdır, yəni şairə sevgini dindən, dini qadağadan üstün tuturdu. Çünki məhəbbət elə bir ecazkar qüvvədir ki, bu yolda məhv olmaq məhəbbətsiz həyatdan daha üstündür. Bu fikrin davamı olaraq aşağıdakı rübaidə şairə sevdiyini ideallaşdıraraq sanki göylərə qaldırır. Əgər büt yarın üzündürsə şairəyə görə bütperəstlik daha yaxşıdır, yox əgər badə yarın canından doldurulmuşsa, onda məslək daha yaxşıdır, şairə sevdiyin eşqində ona görə yox olmağa razıdır ki, çünki ona görə bu yoxluq min bir mövcudluqdan daha dəyərlidir.

Gər bot rox-e tost botpərəsti xuştər,
Gər bade ze cam-e tost məsti xuştər.
Dər həsti-ye eşq-e to əz an nist şəvəm,
Kin nisti əz hezar həsti xuştər.

Əgər büt sənin üzündürsə, bütperəstlik daha
xoşdur.

Əgər badə sənin camından (doldurulmuşsa)
məslək daha xoşdur.

Sənin eşqinin varlığında ona görə yox olaram ki,
Bu yoxluq min mövcudluqdan daha xoşdur.
(5,210)

Məhsəti də bəzən özünü şamın yolunda yanıb külə dönən pərvanəyə bənzədir. Ona görə sevənə, sevgiyə qiymət verə bilmək üçün öncə məhəbbətin nə olduğunu duymaq lazımdır. Şairənin fikrincə qaranlıq gecələrdə qəm munisi olmayan eşq aləmindən uzaq, aşıq olmayan, özü yox kimi olan biri aşıqların əsl dəyərini də anlamaqda acizdir. Rübaidə şam, pərvanə mistik obraz kimi deyil, real tərənnüm edilmiş, bu

da bir daha şairənin ilahi eşqi deyil, məhz bəşəri sevgini tərənnüm etdiyinin bariz bir nümunəsidir.

To munese-ğəm şəban-e tarik neyi
Ya çun tən-e mən ço muy-e barik neyi.
Aşeq neyi yo be eşq nəzdik neyi,
To qeymət-e-aşeqan çe dani ke neyi.

Sən qaranlıq gecələrdə qəm munisi deyilsən,
Ya mənim bədənə kimi incəlmiş tükə
bənzəmirsən,
Aşiq deyilsən və eşqə yaxın deyilsən,
Sən aşıqlərin qiymətini hardan biləsən ki,
(özün) yoxsan. (5,211)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şairə özü məhəbbət yolunda min bir bəlaya dözməyə hazır olsa da, bu cövləri yarına rəva görmür. Sevdini əzizləyən Məhsəti onun incinib, narahat olmasından ehtiyat etdiyindən yarına ürəyində, gözlərində, canında, ruhunda yer ayırır. İstəyir ki, sevdiyi onun gedib-gələn nəfəsinə həmdəm, hayan olsun.

Dər del nəqzarəmət ke əfqar şəvi,
Dər dide nədarəmət ke bəs xar şəvi.
Dər can konəmət cay nə dər dide vo del,
Ta ba nəfəs-e baz pəsin yar şəvi.

Sənə ürəkdə yer vermərəm ki, narahat olar,
Səni gözüüm üstündə saxlamaram ki, darılasan.
Sənə gözdə və ürəkdə deyil, canımın içində yer
verməyəm ki,
Gəlib-gedən nəfəsimə yoldaş olasan.
(5,212)

Bir başqa rübaidə şairə sevdiyinə müraciətən canını, ürəyini məhz yarın məhəbbətinin izi, əlamətləri olduğu üçün sevdiyini söyləyir. Bir daha bu misralarda real hisslərin doğurduğu duyğuların şahidi oluruq.

Dər del əzəl aməd aşıyan-e ğəm-e to
Can ta be əbəd bovəd məkan-e-ğəm-e to
Mən can o del-e xiş əz an darəm dust,
Kin dağ-e to darəd an neşan-e-ğəm-e to.

Ürəkdə sənənin qəminin yuvası elə əvvəldən
qurulubdur,

Canım əbədiyyət boyu sənənin qəminə
məkan olacaqdır.
Mən canımı və ürəyimi ona görə çox
istəyirəm ki,
Bunda sənənin vurduğun dağın, onda sənənin
verdiyən qəmin nişanəsi var. (6,333)

Rübailərində eşqin qəmi şairə üçün həm dərd, həm də dərman kimi göstərilir. Bu qəm əzsə də, üzsə də onsuz yaşamaq mümkün deyildir. Çünki, Məhsətiyə görə məhəbbətli həyatın mənası da, gözəlliyi də elə qəmdədir. Şairə üçün sevdiyindən gördüyü qəm onu odlar içində yandırır. Lakin bu qəmdən uzaq düşərsə, o daha böyük qəmə düşər olacağına inanır. Məhz bu səbəbdən o bu qəmi gizlində çəkməyi, kim-səyə bildirməməyi qət edir, hətta öz ürəyindən, canından da niyan saxlamağa çalışır. Lakin bu qəmin onun gözlərindən tökdüyü qanlı yaş, ürəyinə o eşq qəminin xəbərini çatdırır. Şairə qeyd edir: əgər gözlərimdən qan axmasaydı, sirtini yorğun ürəyimdən gizli saxlardım. Və əgər soyuq nəfəsim və sarı çöhrəm olmasaydı, sirtini ürək nədir, candan gizli saxlardım.

Əz dide əgər nə xun rəvan daştəmi,
Razət ze del-e xəste nehan daştəmi.
Vər zanke nəbudi dəm-e-sərd o rox-e zərd,
Razəm nə ze del nehan ze can daştəmi.

Əgər gözlərimdən qan axmasaydı,
Sirtini yorğun ürəyimdən gizli saxlardım.
Və əgər soyuq nəfəsim və sarı çöhrəm
olmasaydı
Sirtini ürək nədir, candan gizli saxlardım.
(5,213)

Şairə bəzən də qəmi ilə üsyana qalxaraq ürəyinin əlindən fəqan eləyir. Ney tək öz nalələrinə adət etdiyini, ürəyinə mehr salmış dərd və qəmdən qeyri özünün bu sarayında ayrı qəlbi yanan dost görmədiyini söyləyir.

Dər fəğanəm əz dele-diraşənaye-xiştən
Xu gereftəm həmçü ney ba nalehayə-xiştən
Coz fəmə o dərdi ke darəd dustiha ba deləm
Yare-delsuzi nədidəm dər sərəyaye-xiştən.

Öz köhnə dostum-ürəyimin əlindən fəqan edirəm
Ney tək öz nalələrimə adət etdim.

Ürəyimə mehr salmış dərd və qəmdən qeyri
Özümün bu sarayımda ayrı qəlbi yanan dost
görmədim. (5,218-219)

Məhsəti məhəbbətdə də, dostluqda da vəfani, sədaqəti ilkin şərt hesab edirdi. Bunu aşağıdakı rübaidə açıq şəkildə görmək olar. O dostla düşməni ayıra bilməyən, hər ikisini eyni cərgədə görən adamdan nə şikayət etməyi məsləhət görür, nə də onun haqqında danışmağı. Bu misralarda sanki bir həyatı həqiqət gizləniş. Şairəyə görə ürəyində sədaqət, vəfa olmayan insandan şikayətlənməklə onu insan etmək çətinidir, bəlkə də mümkünsüzdür və ən doğrusu vəfanın, sədaqətin nə olduğunu anlayıb-duymayanın hekayəsinin söylənməməsidir:

Çün ba del-e to nist vəfa dər yek pust,
Dər çeşm-e to yekrəng bovəd doşmən o dust.
Bəs bəs ke şəkayət-e to nakərdə behəst,
Rou rou ke hekayət-e to naqofte behəst.

Sənin ürəyində bir zərrə qədər vəfa
olmadığından
Sənin gözündə düşmənlə dost bir rəngdədir.
Bəsdir, bəsdir, səndən şikayət edilməsə yaxşıdır
Get, get, sənin hekayətin söylənməsə yaxşıdır.
(5,209)

Məhsətinin bir rübaisində lirik qəhrəmanı sevdiyinin gözlərini açmağa çalışaraq başa salmaq istəyir ki, həyat keçicidir və məhz bu səbəbdən zamanın iqbalına arxalanmaq olmaz. Yenə real hisslərin, bəşəri sevginin qələmə alındığı bu misralarda şairə təbiətin insana bəxş etdiyi gözəlliklərin də, o gözəlliklərdən duyulan zövqün də əbədi olmadığını vurğulayır. Ona görə də yara bunca naz etmək, bunca hicran yetər. Çünki o gül üzdəki tərəvət gün gələcək solacaq, gül töküləcək, tikandan başqa bir şey qalmayacaq. Və gün gələcək ki, nə yarın hüsnündən, nə də aşiqin eşqindən əsər qalmayacaq. Çünki yorğun ürək həmişə eşq xəstəsi olmayacaq:

Danəm qol-e roxsar-e to porbar nəmanəd
Vin xəstə del əndər pey-e azar nəmanəd.
Girəm ke rox-e tost qol-e bağ-e tərəvət.
Qol niz foru rizəd o coz xar nəmanəd.
Ta çənd koni təkye bər eqbal-e zəmanə,
Kan ruz-e zəval ayəd o besyar nəmanəd.

Ta çənd koni naz ke ta çeşm koni baz
Əz eşq-e mən o hosn-e to asar nəmanəd.

Bilirəm, sənin gül rüxsarın həmişə belə gözəl
qalmayacaq.
Bu yorğun ürək həmişə belə (eşq) xəstəsi
olmayacaq.
Tutalım ki, sənin üzün tərəvət bağının çiçəyidir,
Gül də töküləcək, tikandan başqa bir şey
qalmayacaq.
Zəmanının iqbalına nə qədər arxalanacaqsan?
O zaval günü gələr və çox qalmaz.
Nə qədər naz edirsən ki, bir də gözünü açanda,
Mənim eşqimdən, sənin hüsnündən əsər
qalmayacaq.
(5,211)

Məhsəti bir sıra rübailərində məhəbbətinin uğursuzluğunun əsas səbəbkarı kimi məhz mühit, zamanı günahlandıraraq qeyd edir: səninlə asudən idim, fələk bəyənmedi. Səninlə mənə xoş idi, zəmanə qoymadı deyə gileyini dilə gətirirdi.

Cana del-e meskin-e mən in key pəndaşt,
Kəz vəsl-e toəm omid bər bayəd daşt.
Asude bodəm ba to fələk nəpəsəndid,
Xoş bud mərə ba to zəmanə nəqzaşt.

Ey can, mənim miskin ürəyim bunu hardan biləydi,
Ki sənin vəslindən ümidi kəsmək lazımdır.
Səninlə asudən idim, fələk bəyənmedi.
Səninlə mənə xoş idi, zəmanə qoymadı.
(5,214)

Zəmanədən şikayətlənən Məhsəti bəzən özünü qolsuz-qanadsız zəif bir quşa, zəmanəsinə isə onu pərvazlanmağa qoymayan bir qəfəsə bənzədir, sanki tora düşüb və bir kəs halından xəbərdar deyil. Töküyü göz yaşının səbəbinin bu dərd olduğunu söyləyir. Biz bu rübai ilə Məhsəti timsalında o dövrün qadına münasibətinin, qadın hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının şahidi oluruq.

Çun morğ-e zəif-e bi pər o bi baləm,
Oftade be dam o kəs nədanəd haləm.
Dərđi be deləm səxt pədidar aməd,
Emruz mən-e xəstə əz an minaləm.

Qanadsız zəif bir quşa bənzəyirəm ki,
Tora düşmüşəm bir kəs halımdan xəbərdar deyil.
Ürəyimdə ağır bir dərd var,
Bu gün mən yorğun o səbəbdən ağlayıram.
(6,348-349)

Məhsəti dövrün doğurduğu ictimai bəlalarla tək göz yaşı tökməklə mübarizə aparmırdı. Qadın, onun mənəvi haqqı, idealları, arzu və istəkləri Məhsəti şeirində böyük bir ustalıqla qələmə alınmışdır. Qadın hüquqlarının müdafiəçisi olan şairə öz şeirlərində əsasən ictimai məsələlərə geniş yer verərək haqsızlığa, ədalətsizliyə, dövrün çatışmazlıqlarına qarşı çıxmış və cəsarətlə tənqid etmişdir. Yəni şairə yalnız təsvir etmir, eyni zamanda şeirlə öz səsinə, qadın səsinə ucaltmış olur. Şairə öz əsərlərində qadın və kişi arasında fərq qoymayaraq, onları bərabər hüquqlu varlıqlar kimi təqdim edirdi. Nümunə olaraq:

Sənin eşqinin nəfəsi iynə qədər əssə,
Bir tərəfdə bütün kişilər, o biri tərəfdə
qadınlar yanar. (9,67-68)

Hüquqları, duyğuları nəzərə alınmayan şərq qadınının azadlığı yolunda mübarizəyə qoşulan şairənin bu rübailərində onun hayqırışları, üsyanı, qəzəbi duyulurdu. Ona görə yaşlı kişiyə ərə verilən gənc qadın ömrünün sonuna qədər əzaba məhkumdur. Çünki cavan qadının əri qoca olarsa, özü qocalana kimi həmişə dilxor olar. Sevib-sevilmək arzusu ilə yaşayan qadın üçün tir pirdən yəni illərin yorduğu qocadan daha yaxşıdır.

Şuy-e zən-e nocəvan əgər pir bovad,
Ta pir şəvəd həmişə delgir bovad.
Ari məsələst inke quyənd zənan,
Dər pəhlu-ye zən tir beh əz pir bovad.

Cavan qadının əri qoca olarsa,
(Özü də) qocalana qədər həmişə dilxor olar.
Bəli, məsəldir ki, qadınlar deyərlər:
Qadın üçün tir pirdən (qocadan) yaxşıdır.
(5,216)

Bəzən rübailərində bir qadının öz ixtiyarı olmadan verildiyi ər ilə sürəcəyi sevgisiz həyatından da bəhs edərək həmin qadınların dilin-

dən yazır: Sənin evində ürkmüş ürəyimin düyününü açacaq yoxdur. Deyirsən vardan-dövlətdən hər şeyim var, doğrudur hər şey var, ancaq lazım olan yoxdur deyə qadın üsyanını qələmə alır. Məhsəti qadını yaranmışların ülvisi sayır, onu əzizləməyə, ən gözəl sözlərlə öyməyə çağırırdı. O qadın azadlığı, qadın şəxsiyyətinin, qadın istedadının, ucalığının təbliği yolundakı bir öndər idi.

Dər xane-ye to ançe mərə şayəd nist,
Bəndi ze del-e rəmidə beqşayəd nist.
Qui həme çiz darəm əz mal o mənəl,
Ari həme həst ançe mibayəd nist.

Sənin evində mənə lazım olan yoxdur
Ürkmüş ürəyimin düyününü açacaq yoxdur
Deyirsən vardan-dövlətdən hər şeyim var
Doğrudur hər şey var, ancaq lazım olan yoxdur.
(5, 219-220)

Şairəyə görə əsl səadət var-dövlətdən deyil, qarşılıqlı sevgidən doğar. Məhsəti sonu əbədi kədər doğuracaq belə izdivaclardan üz döndərüb, pak sevgi, qarşılıqlı məhəbbəti tərənnüm edirdi. Məhəbbət ikitərəfli olsa gözəldi fikrini Baba Tahirdə də görmək olur: "Çe xoş bi mehrebani hər do sər bi"(6,343)

Məhsətinin vəsf etdiyi qadın özünü sevgilisinin baxışlarında unutmaq, gözlərində itirmək istəyir. Şairə yarın gözlərindən bəhs edərkən: "Ey bütün gözlərin gözü, gözünə işıq gəlsin, gözlərim sənin gözün kimi başqa göz görmədi" deyə yarını vəsf edirdi:

Çeşməm ço be çeşmə-xiş çeşmə-to bedid
Bi çeşmə-to xabə-çeşm əz çeşm rəmid
Ey çeşmə-həme çeşm be çeşmət rouşən
Çun çeşmə-to çeşmə-mən degər çeşm nədid.

Gözlərim sənin gözlərini öz gözüylə görəndən bəri
Sənin gözlərsiz gözümün gözündən yuxu qaçıb.
Ey bütün gözlərin gözü, gözünə işıq gəlsin
Gözlərim sənin gözün kimi başqa göz görmədi.
(5,216)

Bəzən Məhsəti şeirində bir qadın qısqancılığını da görmək olur. Bu misralarla yenə real hissələrin, bir qadının keçirdiyi duyğuların, həyəcanların şahidi oluruq. O qadın ki, çevrəsini,

mühitini unudaraq mey içməyə gedən, sanki başqa yar tapmaq həvəsi olan oğlana hissələrini açıq-aşkar dilə gətirərək təsvir edirdi:

Rəfti pesəra duş be mey nuşidən
Budət həvəse-yare-degər vərzindən.

Ay oğlan, dünən mey içməyə getdin
Başqa yar tapmaq həvəsin vardı. (5,217)

Bu sətirlərdə şairənin ürək çırpıntıları öz əksini tapmış, qadın və onun mənəvi azadlığı ön plana çəkilmişdir.

Məhsəti qadını yüksəkliyə qaldırır, onu qəlbi ilə, hissələri ilə hesablaşmağa çağırırdı. O sevdasında sabitqədəm olduğunu, öz eşqindən dönməzliyini, sevdasından ölənə qədər vaz keçməyəcəyini dilə gətirirdi:

Mən del ze to bər nəgirəm asan-asan,
Vər xod ze gəmət bəmirəm asan-asan.
Nə yar-e degər konəm be bazi-bazi,
Nə mehre-degər pəzirəm asan-asan.

Mən səndən ürəyimi asan-asan çəkmərəm,
Özüm qəmindən asan-asan ölsəm də.
Nə yüngül-yüngül ayrı yara uyar,
Nə də başqa məhəbbəti asan-asan qəbul edərəm.
(5,223)

Şairə məhəbbət mövzulu rübailərində daha çox bənzətmə və mübaliğələrdən istifadə etmişdir. Bəzən təsvir etdiyi gəncin üzünü gözəllik bağında bitmiş çiçəyə bənzədir, onun üzündə yeni yetişən tükələri isə bağda təzəcə baş qaldırmış və gülə əlavə yaraşlıq verən göylüyə oxşadırdı. Şairə rübailərində insanla təbiəti üz-büz qoyur. Ona görə gözəl, əlçatmaz olan təbiətdir. İnsan fiziki cəhətdən o zaman gözəl sayılır ki, o təbiətə bənzəyir. Buradakı əsas həqiqət insanın böyük təbiətin bir parçası olması həqiqətidir.

Bir areze-to səbzeye-nou xaste şod
Qoftəm ke məgər hosne-roxət kaste şod.
Ney ney qələtəm be bağə-xubi roxe-to
Qol bud be səbzə niz araste şod.

Sənin üzündə təzə göy-göyərtili qalxdı.
Dedim: Məgər çöhrənin gözəlliyi azaldımı?

Yox, yox, səhv edirəm, gözəllik bağında sənin çöhrən
Gül idi, yaşıllıq ilə də bəzəndi. (5,246)

Aşağıdakı rübaidə də şairə mübaliğədən istifadə edərək yarın küçəsinin torpağından külək cəhənnəmə apararsa, o zaman cəhənnəm oduunun dirilik suyuna dönəcəyini əks etdirib. Bu rübaidə yarın nəinki özü hətta küçəsinin tozu belə cəhənnəmi cənnətə çevirə biləcək gücə sahib olduğu vurğulanır.

Gər bad be duzəx bərəd əz kuye-to xak
Atəş həmə abe-zendeqani gərdəd.

Əgər külək sənin küçənin torpağından
cəhənnəmə aparsa,
(Cəhənnəmin) odu tamam dirilik suyuna dönər.
(5,250)

Başqa bir örnəkdə məşuqənin gözəlliyi öyülərək bu gözəlliyin təkəcə adı insanları deyil, hətta ilahi gözəlləri-pəri və huriləri də utandırdığı söylənilir. Bu təsadüfi deyil. Axı günəş də nurunu yarın gözəl çöhrəsindən alır. Çünki yarın gözəlliyi bu qədər ülvi, əlçatmaz olmasaydı, aşıq də gözlərindən onun həsrəti ilə minlərcə damla yaş axıtmazdı.

Ey gəştə xəcəl pəri və hur əz ruyət
Xorşid gerefte vame-nur əz ruyət.
Dər arezuye-ruye to darim emruz
Rui vo hezar əşk dur əz ruyət.

Ey çöhrəsi pəri və hurini utandıran
Günəş işığı sənin çöhrəndən bərcə alıb.
Sənin üzünün arzusu ilə bu gün bizim
Çöhrəndən uzaqda minlərcə (damla) göz yaşına
bürünmüş çöhrəmiz vardır. (5,250)

Şairə bəzən rübaisində aşıqın qızdırma içində yandığını, bu qızdırmaya səbəb isə tək məhəbbət deyil, həm də sevgisinə qarşı yardan gördüyü etinasızlıq göstərilir. Soyuqluğa səbəb kimi aşıq ilə məşuq qarşı-qarşıya qoyulur: ya aşıqın günah işlətdiyi, ya da məşuqun ayrı sevdaya düşdüyü söylənilir.

Əz mehre-xod o kine-to dər tabəm mən
Dər çeşmə-to qui bəmiyan abəm mən.

Ya mən qonəhi kərdəm o dər xəşmiye-to
Ya to degari dari vo dər xabəm mən.

Öz məhəbbətimdən və sənin kinindən qızdırma
içindəyəm
Sənin gözündə mən sanki belə qədən suyun
içərisindəyəm.
Ya mən sənə qarşı bir günah işlətməşəm
Ya sən başqasını tapmısan, mən yuxudayam.
(5,253)

Nəticə

Məhsəti rübailərinin benqal dilinə tərcüməçisi Bitoşok Bhottoçarco yazırdı: "Şeirələr orta əsrlərin müsəlman Şərqi şəraitində, yəni qadınların hələ çadra altında gəzdiyi bir şəraitdə yazılsa da, bugünkü həyatla səsləşir. Məhsəti xanım Gəncəvi dərin lirik və fəlsəfi düşüncələrin məhsulu olan bu rübailərini bizim üçün qoyub getmişdir". (6,33). Bu fikirlə tamamilə razıyıq, çünki yaradıcılığında işıqlandırdığı və bugün də aktual olan qadın azadlığı haqqındakı fikirləri, qaldırdığı sosial problemlər buna bariz bir nümunədir. Məhsəti şeirlərində əlçatmayan sadəlik, səmimilik vardır. Bəlkə də onu bu qədən anlaşılın, sevilən edən də məhz elə bu keyfiyyətidir. Poetik zər-zibadan, əlvanlıqdan uzaq olan şeir dili sadədir, fikirləri daha üzdədir, daha tez anlaşılındır.

Məhsəti məhəbbətdən yazanda gözlərimiz qarşısında tamam başqa mənzərə açılır. Məhəbbətin doğurduğu hisslər, həyəcanlar, sevinc, kədən Məhsətidə ən xırda çalarları ilə təsvir edilir və bu cəhət də Məhsəti şeirini daha lirik, daha emosional edir. Məhsəti insanı, onun gözəlliyini, istək və arzularını ifadə edərək, onun həyat eşqinə, duyğularına bəraət qazandırmış və sanki insanı və onun duyğularını müdafiə etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Məhsəti öz timsalında poeziyamıza qadın səsini, qadın düşüncəsini, qadın ruhunu, qadın gücünü gətirib. Baxmayaraq ki, bu səs bəzən kövrəkdir, bəzən köməksiz, zərifdir, lakin ən önəmlisi bu səs qadın səsidir. Onun rübailərində yaşayan da, danışan da və o qəhrəmanlara şeir dili verən də məhz qadındır. Və ən önəmlisi əsas məqam qadının da duymağa, sevməyə, bəzən qısqanmağa, etirazını bildirməyə, öz sözünü deməyə qadir olduğunu göstərməsidir. Məhsətinin qadın qəhrəmanı dünya, yaradılış və həyat haqqında düşünən,

yeri gəldikdə öndər olub gələcəyi görə bilən dərin zəkali və zərif ürəkli bir şəxsiyyətdir. Məhsəti inanırdı ki, gün gələcək qadının zəkası qararıqları işıqlandıracaq və aləmə səs salacaq.

Aşağıdakı rübaidə qadın gücünə inanan şairə söyləyirdi: bizi nə qocanın yanında, nə də ürək sıxan hücrədə saxlamaq olmaz. Başının tükü zəncir kimi olanı belə evdə zəncirlə də saxlamaq olmaz.

Mara be dəme-pir negəh nətvan daşt
Dər hocreye-delgir negəh nətvan daşt
Anra ke sərə-zolf ço zəncir bovəd
Dər xane be zəncir negəh nətvan daşt.

Bizi qocanın yanında saxlamaq olmaz
Ürək sıxan hücrədə saxlamaq olmaz.
Başının tükü zəncir kimi olanı
Evdə zəncirlə də saxlamaq olmaz. (5, 221)

Məhsəti Şərqdə qadın azadlığı, qadın şəxsiyyətinin, qadın istedadının, ucalığının təbliği yolundakı öndər idi. Şairəyə görə insan yalnız öz gücünə güvənməli, heç kimsədən sovqat və səxavət gözləməməlidir. Çünki səxavətin naxışı da bəzən səbatsız olur. Və məhz buna görə də yalnız öz gücünə güvənərək uğur yolunda daha iri addımlarla irəliləmək mümkündür.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Araslı Həmid. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri (seçilmiş əsərləri I cildə), Bakı: Gənclik, 1998, səh.77-82
2. Hüseyinov Rafael. Məhsəti Gəncəvi-özü, sözü, izi, Bakı: Nurlan, 2005, səh.560
3. Hüseyinov Rafael. Çağdaşımız Mehseti Gencevi, İrs edebiyatı, səh.4-13
4. Hüseyinov Rafael. Mehseti Gencevi, Bakı: Şərq-Qərb, 2013, səh.100
5. Hüseyinov Rafael. Məhsəti – necə varsa, Bakı: Yazıçı, 1989, səh.334
6. Hüseyinov Rafael. Söz tək gözəl Məhsəti, Bakı: Şərq-Qərb, 2013, səh.560
7. Hüseyinov Rafael. Госпожа Луна-Мехсети Гянджеви, Баку: Элм, 2010, стр. 608
8. Hüseyinov Rafael. Царица державы рубай. Məhsəti haqqında monoqrafiya, Bakı: Şərq-Qərb, 2013, стр.640

9. Məhəmməd Rza Kərimi. Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatında məşhur qadınlar (fars dilindən tərcümə), Bakı: Zərdabi, 2014, səh.66-73

10. Məhsəti Gəncəvi. Rübailər, Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, səh.144

Резюме

Саадет Гараева

Философские взгляды Мехсети Гянджеви

В статье мы постарались показать, как Мехсети Гянджеви в своих рубаи, посвященных теме любви, освещает проблему женщины, ее неимущественные права, место женщины в обществе, женские чувства, ее желания и идеи. В своих любовных стихах поэтесса рассказала о мечтах восточной женщины о ее духовной свободе, о свободной и счастливой жизни. В любовной лирике, где описываются реальные чувства, Мехсети также воспевают человеческую красоту и чувства, возникающие под влиянием этой красоты. Когда Мехсети писала о своих неприкрытых чувствах в любовной лирике, она словно выражала крик восточной женщины, широко освещая социальные проблемы, выступая против несправедливости и недостатков того времени, смело критикуя реальность. На примере Мехсети Гянджеви в статье также обсуждается введение женского голоса, женского мышления, женского духа и женской силы в нашу поэзию, и демонстрируется, на что способна женская сила.

Ключевые слова: рубаи, поэтесса, неимущественные права женщин, настоящая любовь, любовная лирика

Summary

Saadat Garayeva

Mahsati Ganjavi's philosophical views

In the article, in Mahsati Ganjavi's rubai dealing to the feeling of glory topic we tried to show how the poet was highlighted woman in her poems, her moral rights, place in society, feelings, desires and ideas of woman. The poet deals about the moral freedom of oriental woman, about the dreams of free and happy life in her poems of love. In the rubais of love what real feelings are written Mahsati glorified beauty of human that arise from the influence of this beauty. When Mahsati wrote about her naked feelings in the rubais of love, as through she was expressing crying of the oriental woman giving wide coverage to social issues, opposing unfairness, injustice and shortcomings of the period, she had criticized bodily. In the article also deals the introduction of a woman's voice, women's thinking, women's spirit, women's power in our poetry through the example of Mahsati Ganjavi, and what women's power is capable of.

Keywords: rubai, poet, women's moral rights, real love, love lyrics

НИГЯР ГАСЫМОВА

Диссертант Центра Судебной Экспертизы Министерства Юстиции АР

Конституционный Суд АР

nikaaslanova@mail.ru, Азербайджан

ИЗБРАНИЕ МЕР ПРИНУЖДЕНИЯ В ОТНОШЕНИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ПОДОЗРЕВАЕМЫХ И ОБВИНЯЕМЫХ

Ключевые слова: мера пресечения, присмотр за несовершеннолетним подозреваемым (обвиняемым), защита прав и законных интересов несовершеннолетних, рост подростковой преступности, средства законного принуждения, специальные учебно-воспитательные учреждения закрытого типа.

Меры пресечения являются наиболее строгой составляющей института мер процессуального принуждения. Они делают возможным предупредить и создать условия для эффективной деятельности правоохранительных органов в отношении подозреваемого или обвиняемого.

Принимая во внимание минимальные стандартные правила ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила), в частности ст. 5.1, можно отметить что все действия правоохранительных органов в отношении несовершеннолетних носят облагораживающий характер и направлены в первую очередь на гарантирование благосостояния несовершеннолетних и соразмерное оценивание как личности нарушителя так и обстоятельств совершенного преступления.

Нельзя не согласиться с Х.В. Бопхоевым в том, что в правовом государстве принуждение не является самоцелью или основным средством воздействия на обвиняемых, а применяется как крайняя мера, к которой власть прибегает с целью предотвращения еще большего вреда, который может быть причинен если отказаться от применения принуждения к несовершеннолетнему правонарушителю, и выступает не карой, а средством социальной коррекции поведения несовершеннолетних [4,стр.11].

В ст. 428.2 УПК говорится, что несовершеннолетние в уголовном праве пони-

маются лица, не достигшие к моменту совершения преступления 18 лет. А лица не достигшие 14-го возраста признаны считаться недееспособными [2,ст.100.2]. Дееспособность (недееспособность) подозреваемого (обвиняемого) определяется в процессе уголовного производства [2,ст.100.5]. Если лицо признано недееспособным, то от его имени выступает его представитель. Представителем может являться один из родителей, усыновителей, опекунов или попечителей. Если недееспособный или ограничено недееспособный не имеет своих представителей государство назначает представителем орган опеки и попечительства. Как только лицо достигает совершеннолетия или становится дееспособным наличие представителей или опекунов отпадает и лицо вправе само представлять свои интересы.

В Конституции АР отмечается что человек, его права и свободы являются высшей ценностью. Это положение имеет большую роль, особенно в сфере уголовного производства при избрании меры пресечения [3].

Согласно “Пекинским правилам”: Основные процессуальные гарантии, такие, как презумпция невиновности, право быть поставленным в известность о предъявленном обвинении, право иметь адвоката, право на присутствие родителей или опекуна, право на очную ставку со свидетелями и их перекрестный допрос и право на апелляцию в

вышестоящую инстанцию должны быть гарантированы на всех этапах судебного разбирательства [8, ст. 7.1].

В статье 13 Пекинских правил, сказано о том, что содержание несовершеннолетнего до суда под стражей в качестве крайней меры, допустимо в течение непродолжительного периода времени. Также содержание статьи предлагает во всех возможных случаях заменять содержание под стражей другими альтернативными мерами, такими как “постоянный надзор, активную воспитательную работу или помещение в семью или в воспитательное заведение или дом”. [8]

Содержание этой Конвенции регулирует вопросы международных проблем. Именно поэтому ее называют “Великой хартией вольности для детей” или “Мировой Конституцией прав ребенка”.

Для усиления значимости положений, содержащихся в Конвенции о правах ребенка, принята Всемирная Декларация об обеспечении выживания, защиты и развития детей в 90-е гг.

Данная Декларация в пункте 18 и 19 содержит положения непосредственно защищающие права несовершеннолетних, а именно, закреплено, что должны совершаться все действия необходимые для предотвращения отделения детей от их семей, независимо от обстоятельств дела.

Следует отметить, что положения международных договоров в нашем законодательстве не нашли своего отражения, так как АР пока не является его участником.

Только в 2006 году в главе 5 УПК АР “Особенности производства в отношении несовершеннолетних” была добавлена статья 435-1: “Направление лица, не достигшего возраста привлечения к уголовной ответственности, в специальное учебно-воспитательное учреждение закрытого типа”. И ст. 435-2 “Иные вопросы, связанные с направлением несовершеннолетнего лица в специальное учебно-воспитательное учреждения закрытого типа”. [2]

Изучая данные статьи, следует отметить наличие определенных противоречий между ними и основными институтами уголовного процесса. В частности, предъявление обви-

нения лицу, не достигшему совершеннолетия, может быть совершено только по ошибке. Также прекращение уголовного дела, должно привести к прекращению преследования, но в данной ситуации оно только начинается.

Принудительными мерами воспитательного характера являются: 1) предупреждение; 2) передача под надзор родителей, или лиц их заменяющих или соответствующий орган исполнительной власти, предусматривает обязанность по воспитательному воздействию на несовершеннолетнего и контролю за его поведением; 3) обязанность загладить причиненный вред; 4) ограничение досуга и установление особых требований к поведению несовершеннолетнего [2].

Соответственно можно отметить, что лицо несовершеннолетнее может быть привлечено к нескольким видам мер принудительного характера, что и является содержанием его в соответствующем воспитательном учреждении.

К сожалению, за последнее время в мире наблюдается рост подростковой преступности и соответственно увеличивается количество несовершеннолетних, в отношении которых применяется арест. Н.И. Капинус отмечает, что “поскольку арест, с одной стороны, крайняя мера, серьезно вторгающаяся в социальный статус человека, а с другой стороны, вынужденная мера, то ее избрание должно иметь исключительный характер” [6, стр. 280].

В ходе производства в отношении несовершеннолетнего должны быть учтаны: возраст, условия жизни и воспитание, уровень физического, интеллектуального и умственного развития [1].

Определить исчерпывающий список обстоятельств, при котором к несовершеннолетнему подозреваемый или обвиняемый может быть применен арест, не является возможным. Примером обстоятельств, которые могут послужить этому являются наличие умысла в совершении деяния, наличие судимости, агрессивное поведение подсудимого, наличие связей с криминальным обществом и т.д.

Согласно мнению А. Попова, законодатель необоснованно ограничивает возможности следователей применять к несовершеннолетним самую эффективную меру (арест), в случаях, когда другими способами ненадлежащее поведение несовершеннолетнего пресечь нельзя [10, стр.40].

По данным переписи, количество несовершеннолетних к которым применен арест, составляет 6,3%, что в два раза больше доли подростков, осужденных к лишению свободы, -3,3% [9, стр.27]. Это говорит о том, что несовершеннолетние лица, находящиеся в изоляции и попавшие в криминальную среду, были приговорены к наказанию, не связанному с лишением свободы. Но на их детскую психику было оказано дурное влияние во время временного заключения. Именно поэтому очень важно изучить степень оправданности применения ареста и применять ее только в исключительных случаях.

Передавая лицо под надзор родителей, опекунов, попечителей на них, возлагаются определенные обязанности по обеспечению соответствующего поведения в обществе, своевременную явку по вызовам в учреждения и т.д.

Несовершеннолетний не может быть передан под надзор лиц, страдающих алкоголизмом или наркотической зависимостью или психическим расстройством. В свою очередь родители или опекуны могут в любое время отказаться от надзора в связи с тяжелой болезнью или разводом, оповестив об этом соответствующие органы уголовного процесса.

На развитие уголовного процесса в нашей республике большое воздействие оказывает и зарубежный опыт. И рассматривая совершенствование системы мер пресечения в отношении несовершеннолетних, будет полезно обратиться к мировому опыту в целях заимствования определенных моделей поведения в этой сфере.

Изучая судебную практику стран с англосаксонской правовой системой, можно отметить, что они не употребляют такие термины как “меры пресечения” и “меры принуждения”. К таким странам можно отнести США и Великобританию. В окружных судах

США к лицам подозреваемым в совершении преступления используют меры ограничивающие их права сходные с мерами пресечения применяемыми в АР. К примеру, несовершеннолетний арестованный в связи с совершением преступления в США, сразу доставляется в специализированный судебный орган, который определяет меры необходимые для обеспечения правосудия и воспитания [7, стр.99].

Исходя из этого, следователь, выдвигая обвинение к несовершеннолетнему подозреваемому или обвиняемому, должен полагаться на собственное представление относительно каждой ситуации. Данный расклад очень часто ущемляет права несовершеннолетних лиц.

Учитывая исторические особенности развития института уголовного процесса в Англии, здесь также отсутствует четкое разграничение между мерами пресечения и мерами принуждения. К примеру, они не разграничивают арест и предварительное заключение, но меры процессуального принуждения, охватывающие существенные права граждан, применяются под контролем соответствующих органов [11, стр.93].

Задержанный также, как и в США, отправляется в специализированное учреждение, которое определяет какие меры должны быть применены к нарушителю в целях правосудия и воспитания.

Французское УПЗ также представляет определенный интерес для нас. Термин “меры пресечения” отсутствует во Франции [5, стр.19]. Но имеется раздел в УПК Франции “О судебном контроле и предварительном заключении”, согласно статье которого ст.137 УПК Франции: “Обвиняемый остается свободным, кроме случаев, когда для выполнения следствия или в целях обеспечения безопасности он подвергается судебному контролю или в виде исключения временному заключению по правилам, указанным далее” [5, стр.19].

Во Франции судебный контроль осуществляется 16 видами ограничений, и именно поэтому судебный контроль во Франции является основной мерой пресече-

ния, а заключение под стражу является исключительной.

Меры принуждения в зарубежных странах направлены на обеспечение предварительного расследования и исполнения приговора. В отличие от уголовно-процессуального законодательства АР, зарубежное не имеет особого разнообразия мер пресечения, и основными мерами пресечения в зарубежных странах являются залог, поручительство и арест.

Подводя итоги, можно отметить, что пробелы в уголовном преследовании несовершеннолетних лиц, действующее законодательство не решает и соответственно следует быть дополненным.

Литература

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi. Bakı: "Hüquq Ədəbiyyatı", 2018, 534 s.
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı: "Hüquq Ədəbiyyatı", 2001, 568 s.
3. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı: "Hüquq Ədəbiyyatı", 2016, 55 s.
4. Бопхоев Х.В. Принудительные меры в отношении несовершеннолетних подозреваемых, обвиняемых в совершении преступлений: проблемы совершенствования зако-

нодательного урегулирования и практики правоприменения. Н. Новгород, 2006, 30 с.

5. Головкин Л.В. Дознание и предварительное следствие в уголовном праве Франции. Москва: Изд-во "СПАРК", 1995, 130 с.

6. Капинус Н.И. Процессуальные гарантии прав личности при применении мер пресечения в уголовном процессе. Москва: Изд-во "Буквоед", 2007, 409 с.

7. Махов В.Н. Уголовное право США. Москва: Изд-во "ЮНИТИ-ДАНА", 1998, 208 с.

8. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила). Генеральная Ассамблея ООН 40/33 : 1985, 19 с.

9. Михлин А.С. Характеристика подозреваемых и обвиняемых, содержащихся в следственных изоляторах. Москва: Изд-во "Юриспруденция", 2000, 160 с.

10. Попов А.Н. Некоторые проблемы законодательного закрепления гарантий прав несовершеннолетних подозреваемых, обвиняемых в новом УПК. Москва, 10 с.

11. Попов К.В. Применение мер пресечения судом по законодательству Королевства Великобритания и Северной Ирландии. Краснодар: Изд-во "Интел-Синтез", 2004, 280 с.

Xülasə

Nigar Qasımova

Yetkinlik yaşına çatmayan şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərə qarşı məcburi tədbirlərin seçilməsi

Məqalədə yetkinlik yaşına çatmayan şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə nəzarət qismində qətimkan tədbirinin seçilməsinin Prosesual xüsusiyyətlərinə baxılır. Yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı tətbiq edilən cinayət məcburiyyəti tədbirləri kimi cinayət prosesi də kifayət qədər spesifikdir və bu subyektin müdafiəsini təmin etməyə yönəlib.

Yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində cinayət-prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi məsələləri araşdırılır. Məqalədə yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı tətbiq olunan əsas profilaktika tədbirlərinə baxılır.

Yetkinlik yaşına çatmayanların maraqlarının müdafiəsinə böyük diqqət yetirildi. Bu məsələlər cinayət-hüquq sahəsində xüsusilə vacibdir, burada dövlət proses iştirakçılarının, xüsusilə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslərə qarşı dözümsüzlük göstərməyə məcburdur.

Buna görə də, yetkinlik yaşına çatmayanlara deyil, böyüklər üçün sadıq münasibət saxlamaq çox çətinidir. Xüsusilə ağır və xüsusilə ağır cinayətlərdən söhbət gedirsə. Yetkinlik yaşına çatmayanların törətdikləri cinayətlərin artması tendensiyası da təsəlliverici proqnoz vermir. Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin səviyyəsi yüksək olaraq qalır. Məhz buna görə də cinayət işinə baxılarkən və yetkinlik yaşına çatmamış şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin lazımı davranışının təmin edilməsində onlara tətbiq edilən məcburiyyət tədbirləri səmərəli və kifayət qədər ehtiyatlı olmalıdır.

Açar sözlər: *qətimkan tədbirləri, yetkinlik yaşına çatmayan şübhəli (təqsirləndirilən) şəxsə nəzarət, yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin müdafiəsi, yeniyetmə cinayətkarlığının artması, qanuni məcburiyyət vasitələri, qapalı tipli xüsusi təlim-tərbiyə müəssisələri.*

Summary

Nigar Gasimova

Procedural features of choosing preventive measures against minors suspected or accused

The article deals with the procedural features of choosing a preventive measure in the form of supervision of a minor suspect or accused. The criminal process, as well as the measures of criminal coercion applied to minors, are quite specific and are aimed at providing protection to this subject.

Questions of application of measures of criminal procedure coercion in relation to minors are studied. The article considers the main preventive measures applied to minors.

Much attention was paid to protecting the interests of minors. These issues are particularly important in the criminal law sphere, where the state is forced to show intolerance to participants in the process, especially to suspects or accused.

Therefore, it is quite difficult to maintain a loyal attitude towards minors rather than towards adult individuals. Especially if we are talking about serious or especially serious crimes. The trend of increasing crimes committed by minors also does not give a comforting forecast. The level of crimes committed by minors remains high. That is why, when dealing with criminal proceedings and ensuring the appropriate behavior of a minor suspect or accused, the coercive measures applied to them must be effective and fairly prudent.

Keywords: *decisive measure, supervision of a minor suspect (accused), protection of the rights and legitimate interests of minors, the rise of juvenile delinquency, means of legal coercion, special educational institutions of closed type.*

UOT 1(091)

САМИРА ДАДАШОВА

*Докторант, Институт Философии и Социологии НАНА
samira_889_87@mail.ru, Азербайджан*

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ И КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Ключевые слова: мультикультурализм, межкультурный диалог, культурная идентичность, Азербайджан, глобализация, толерантность, права человека

Уважение к человеку – условие, без которого нет для нас движения вперед
А. де Сент-Экзюпери

Введение

Современная стадия развития общества характеризуется наличием множества проблем и противоречий, одной из причин которых являются глобализационные и интеграционные достижения. В свою очередь, переходные периоды в развитии государства отстаивают стремление к сохранению самобытности, основанной на принципах культурной и национальной исключительности. Показательным представляется нам азербайджанский опыт культурной политики, ибо роль культурной идентичности в мультикультурном обществе трудно преувеличить.

Актуальность социально-философского осмысления культурной/национальной идентичности как стратегии государственной деятельности обусловлена не только потребностью каждого определенного общества в самоидентификации, но и, прежде всего, в противоречивых тенденциях общественного развития – глобализации и локализации, и в стремлении разрешить существующие противоречия путем ведения диалогов между культурами. И в этой связи для нас важен диалог не просто как общение людей или групп из разных культур или сообществ, а как обсуждение культуры и общества друг друга по причине разрешения глобальных и локальных проблем. Кроме того, основной интерес заключается в диалоге как социальном и, в частности, политическом феномене, целью которого служит признание и учет

различий и/или достижение определенного *modus vivendi*. Т.е. в процессе проведения межкультурного общения не последней представляется нам роль государств. Напротив, государство способно создать мирную межкультурную реальность в пределах своей территории и доказать ее эффективность за ее пределами.

Парадоксы глобализации

Сегодня все труднее становится избежать понятия глобализации. Не только потому, что она последовательно освещается СМИ, но и потому что является неким академическим дискурсом – наша жизнь напрямую связана с ее последствиями.

Одним из пионеров философской теории глобализации можно считать И. Канта, сформулировавший концепцию права всемирного гражданства и всеобщего гостеприимства. Согласно самому Канту, речь здесь идет не о человеколюбии, а исключительно о праве. При этом гарантию вечного мира даёт сама природа, в механическом процессе которой с очевидностью обнаруживается целесообразность, направленная на объективную конечную цель человеческого рода, состоящая в том, чтобы осуществить согласие людей через их разногласия [8]. Тем временем, как утверждает Э. Кассирер, вопрос философии заключается не в том, какую роль играет глобализация, а какую роль она должна играть: глобализация

должна быть понята как задача, которую необходимо решить.

Принятие однозначной позиции в отношении явления глобализации становится все сложнее. Уже к концу XX в. стало ясно, что оптимистическое видение глобализации (Ф. Фукуяма) игнорирует ее негативные аспекты, такие как глобальные экономические и социальные кризисы и т.д. Необходима критическая теория, которая способна понимать как ее деспотическую логику, так и освобождающие возможности. Ведь понятия «глобальная деревня» или «единый мир» – это не только свободная торговля или трансграничное общение как завоевание для развития человечества, но еще и неблагоприятные следствия, идущие за неограниченным капитализмом: растущее неравенство, появление новых видов войны, глобальный терроризм и т.д.

Таким образом, глобализация – это новая система отношений, где фундаментальным является возможность открытого доступа к глобальным процессам и сетям. Как следствие, она наносит существенный урон устойчивым формам культурной дифференциации: границы между национальными культурами, этносами размываются, утрачиваются индивидуальность и специфика, происходят гибридизации, посредством которых чистота исключается из культурного наследия и может быть реконструирована только с помощью новых социальных процессов. В конце концов, происходит то, о чем говорил У. Бек: «национальные государства и их суверенитет вплетаются в паутину транснациональных акторов и подчиняются их властным возможностям, их ориентации и идентичности» [5, с. 25]. Т.е. глобализация способствует переходу традиционных идей «субъективности» и «идентичности» в категорию вопросов.

Несмотря на то, что глобализация чаще всего характеризуется как формирование единого сознания, вышеупомянутая бесконечность приводит к осознанию парадоксов: «новой необозримости» (Ю. Хабермас), «одновременности неодновременного» (А. Насехи), «единстве несолидарности» (Д. Харви), «тревоги без участия», где локальное и глобальное не исключают друг друга.

В свою очередь, уже сегодня мы можем отчетливо наблюдать, как мы меняемся с глобализацией, переосмысливаем свои взгляды, приспосабливаемся к ее процессам, к многообразию безграничного мира. Люди, технологии, идеи, информация... «переходят» границы, словно их и нет. Обесценивание локальных культур и традиций требует от нас пересмотра базовых ценностей: что значит быть толерантным сегодня?, какой смысл содержится в понятии «права человека»? как сохранить культурную и национальную идентичность? и т.д.

Попытка переосмысления своего места в глобализованном мире привела к еще одному, на наш взгляд, весьма существенному парадоксу – процессу де/централизации. Наряду с глобальной централизацией капитала, информации и даже решения глобальных проблем, происходит одновременная децентрализация: некоторые национальные государства укрепляют свое влияние, пытаются создать частичную культурную изоляцию: сохранение традиций и обычаев, национальных этических норм и правил.

Мультикультурализм и межкультурный диалог

В своей работе мы остановились на культурной политике президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева, ибо считаем, что она является наиболее продуктивной и жизнеспособной политикой в условиях современных угроз и конфликтов.

Будучи расположенным на пересечении Азии и Европы, Азербайджан вобрал в себя как нравственные ценности и традиции восточной культуры, так и современный образ жизни Запада, представляя собой, тем самым, уникальное единство двух цивилизаций. На его территории на протяжении тысячелетий создавалось богатое культурное наследие, вошедшее в сокровищницу мировой культуры. Здесь совместно и дружно проживают представители различных национальностей и религий, потому особое значение в государственной политике президента И. Алиева уделяется мультикультурализму и диалогу между культурами и цивилизациями.

Проведение диалогов имеет беспрецедентное стратегическое значение не только для мирного сосуществования в едином пространстве, но и для обеспечения доведения до мировой общественности азербайджанских реалий, а также усиления позиций Азербайджанской Республики на мировой арене. Неслучайно, утверждает профессор А. Гулиев, сегодняшняя азербайджанская модель политики мультикультурализма, как наиболее эффективная, изучается в более чем 10 странах Европы [6].

Говоря о мультикультурализме, надо понимать, что он возник как положительная политика управления культурным, лингвистическим и религиозным разнообразием в обществе. Мультикультурализм и межкультурный диалог как составная его часть, таким образом, объединяют чувство, что общество состоит из отдельных блоков, живущих относительно разными жизнями, но предполагающих, что диалог ограничивает напряженность и потенциальный конфликт, а также усиливает социальную сплоченность.

Следует подчеркнуть, что необходимость диалога в свете существующих кризисов способствовала «межкультурному повороту». Т.е. «поворот» является серьезным ответом на реальные трудности, с которыми столкнулось человечество. Кроме того, «появляются новые формы солидарности культурного единства людей (этническая, конфессиональная и т.д.)» [1, с. 84]. Потому современный мир с его отрицательными и положительными тенденциями невозможно понять без проникновения в смысл таких ключевых понятий как межкультурный диалог и культурное многообразие.

В Азербайджане основы целенаправленной политики межкультурного диалога заложил общенациональный лидер Гейдар Алиев. Философ И. Мамедзаде на презентации в Москве книги «Диалог культур и вызовы современной эпохи», посвященной его памяти отметил, что еще в 1970-е гг. в стране стали проводиться мероприятия по обеспечению межкультурного диалога, ибо уже тогда дальновидный политик понял, что «без культуры не может быть рациональной политики

и экономики...а в культуре единственное оружие – это диалог и уважение» [13].

Сам профессор И. Мамедзаде внес огромный вклад в понимание философии диалога и мультикультурализма. Согласно ему, именно с суверенитета начинается возможность вести диалог и сотрудничество, стремление найти общий язык в условиях, когда глобализация нивелирует своеобразие культур, и, что не менее важно, желание увидеть общее в завтрашнем дне. Особенно пристальное и, надо подчеркнуть, вполне оправданное, внимание философ уделяет нравственным вопросам диалога: в условиях низкого социального развития и/или непрекращающихся конфликтов число миграции увеличивается с каждым годом¹, возрастает роль различий между культурами, что может привести к межнациональным и межрелигиозным конфликтам, а стало быть, идеи мультикультурализма актуальны как никогда [10].

Диалог культур (в первую очередь, это диалог между Западом и Востоком) хоть и предполагает различия в мировоззрениях, отсутствие единства взглядов на исторический ход развития, повышенный интерес к национальной истории и культуре, однако в процессе взаимодействия нескольких культур возникает возможность сравнения достижений и вероятности заимствования. Согласно Ш. Зейналову, мультикультурализм и культура диалога как философские проблемы неизбежно встроены в сущность устойчивого развития, ибо для развития материальных, духовных и социальных ценностей человек должен разрешить существующие конфликты [3, с. 57]. Борьба за независимость, исторические территории, ресурсы, а также национальные конфликты утверждают важность культуры диалога в устранении данных проблем. В свою очередь, политика мультикультурализма, осуществляемая сильной разумной властью, должна основываться

¹ Только по официальным данным ООН число мигрантов в 2019 г. достигло отметки в 272 миллионов. В 2000 г. в мире число мигрантов составляло около 173 миллиона человек (<https://www.un.org/ru/sections/issues-depth/migration/index.html>).

ваться на принципах независимости и этического универсализма, стремится к формированию и укреплению демократических ценностей.

Культура демократии есть особый тип взаимодействия культур, характеризующаяся толерантностью политических субъектов, взаимной ответственностью и поиском решений, удовлетворяющих все стороны диалога. Кофи Аннана, бывший генеральный секретарь ООН, говоря о диалоге цивилизаций, считал, что основным критерием должно стать осознание того, что «в современных условиях крайне важен не столько диалог слов, сколько диалог действий». Перед лицом глобальных проблем диалог, построенный на идее единства всего человечества, на общих морально-этических ценностях, на признании достоинства каждой культуры, становится той опорой, которая может способствовать установлению хотя бы относительного равновесия.

Т.е. межкультурный диалог – это процесс, который включает открытый и уважительный обмен между организациями/государствами, где основной целью выступает достижение консенсуса среди различных точек зрения и практик, обеспечение равенства и совершенствование творческих процессов. Диалог не есть интеграция или стремление убедить других привести свои убеждения и методы в соответствие с убеждениями принимающего общества, речь идет о согласованности действий, о взаимопонимании среди равных партнеров, которые могут содействовать формированию благоприятной среды для достижения реального прогресса на пути к преодолению глобальных кризисов.

Сохраняя идентичность в культурном многообразии

Основопологающим вопросом в анализе взаимодействия культур является вопрос универсализма. Оптимистический поиск универсальных моральных норм для руководства поведением международного сообщества серьезно оспаривается в последние годы. Моральные релятивисты бросили вызов представлению о том, что мы можем

найти универсальные этические принципы, которые были бы применимы ко всем сообществам. Возможно, наибольшую известность приобрел политический ученый Сэмюэль П. Хантингтон [15], который в корне нивелировал общепринятые моральные/философские концепции, одинаково действующие во всех мировых культурах. Согласно его теории, Запад уникален в своем историческом опыте, именно с него начинаются наши современные представления об индивидуальной свободе, конституционном правительстве, религиозной и интеллектуальной толерантности и правах человека. Другие цивилизации мира, не имея подобного богатого исторического опыта, не в состоянии по достоинству оценить гуманистические и либерально-демократические ценности Запада. Хантингтон рассматривает «столкновение цивилизаций» как наиболее фундаментальное социально-политическое расслоение. Однако сегодняшняя многополярная геополитическая конфигурация доказывает нам целесообразность диалога цивилизаций на основе общепринятых моральных норм, а не их столкновения.

По мнению философа И. Мамедзаде, универсальная этика «идет по направлению к сочетанию или преодолению границ частного, национального, но вместе с тем, и сохранению их в рамках глобального», т.е. интересубъектного [9, с.140]. При этом ценности глобальной этики могут стать основой консенсуса между индивидами, народами, религиями во всех сферах жизнедеятельности.

Хотя взаимодействие культур, отмечает философ, может быть опасным, поскольку оно не отменяет использование культуры в политических, военных, экономических и даже культурных (культурный империализм) целях, однако без него в принципе невозможно развитие культуры [17, с. 353]. Межкультурное общение соединяет различные культурные ценности, приводит к гармонизации во взаимности, сопоставлении интересов и потребностей и созданию совместно сконструированных значений. Более того, межкультурная форма общения порождает адаптацию, что открывает иные возможности действия и культурного само-

выражения. Таким образом, диалог подразумевает одновременность сохранения культурных различий и производство новой культуры и нового типа человека – «мультикультурного» человека – Homo Multiculturalis.

«Мультикультурный» человек, как продукт мультикультурного образования (опираясь на гуманизм Дж. Дьюи) стоит на принципе сосуществования «разнообразного» человечества, обоснованный верой в положительные преимущества этого разнообразия в построении и объединении наций. Он мотивируется как идеалами национального единства в многообразии, так и пониманием глобальной конкурентоспособности и необходимостью стратегической адаптации личности к быстро меняющейся реальности.

Мультикультурализм часто ассоциируется с политикой аккультурации (одна культура интегрирована или ассимилирована в доминирующую культуру) и/или безразличия (допускается мирное сосуществование культур, производящих параллельные сообщества, которые не взаимодействуют друг с другом), что, в конце концов, усиливает различия между «нами» и «другими». Согласно П. Адлеру, нынешние условия требуют и действительно создают человека другого типа, с иным взглядом на мир, чем тот, который был в доглобализированном национальном государстве. «Новый» человек – это гражданин мира, международный человек, который в социальном и психологическом отношении является продуктом переплетения культур [16, с. 24]. Вследствие этого, по Адлеру, ориентация и взгляд на мир нового типа личности выходят далеко за пределы его собственной культуры: фундаментальному изменению подвергается его идентичность, в которой утрачивается национальное «Я». Профессор И. Гусейнова, напротив, полагает, что именно четкие различия и стремление их понимания и принятия в концепции азербайджанского мультикультурализма «обеспечили защищенность от чрезмерного ассимиляторского воздействия иных культур» [7, с. 29].

Азербайджанская модель мультикультурного человека наряду с признанием личности как подвижного, открытого и подверженного изменениям субстрата, в основу идентичности ставит не только самосознание, способное обсуждать новые формы реальности, но и «принадлежность», которая подразумевает встроенность в свою собственную культуру. В этом смысле «мультикультурная идентичность» не является радикальным отходом от тех типов идентичности, которые существуют в традиционных обществах: она является как частью собственной, так и других, взаимодействующих с ней культур.

В своей речи, посвященной столетию Бакинского Государственного Университета, президент И. Алиев с однозначностью высказал: «Сегодня Азербайджан является современной, верной своей истории, традициям, стремительно развивающейся страной в мировом масштабе... Мы живем и должны жить в традиционном обществе... Есть гендерное равенство, и мы принимаем его. Но мы не можем жить за рамками традиционного мышления. Мы ни в коем случае не будем интегрироваться в общество тех, кто не видит разницы между мужчинами и женщинами, кто говорит «Стоп Ислам»...» [14].

Азербайджанская модель мультикультурализма с учетом факторов национального самосознания и национального менталитета является не только политикой государства или традицией сосуществования, она есть часть «азербайджанства» как идеологии развития [2, с. 9]. Успешная политика И. Алиева доказывает, что глобальный мир характеризуется не просто наличием множества систем ценностей, но, прежде всего, необходимо постоянное взаимодействие и взаимное обучение этих систем путем проведения межкультурных и межрелигиозных диалогов, что ведет к единству или скорее общности, а не единообразию.

Утверждение З. Баумана «из глобальной пряжи ткуются разнообразные идентичности» на примере национальной политики нашей страны можно смело перефразировать: «разнообразные идентичности создают глобальную пряжу».

Сущность нашей национальной культурной политики, ориентированный на принцип доброй воли, философ И.Мамедзаде видит в основополагающем принципе толерантности. Будущее культур и цивилизаций, - говорит он, - «во многом будет зависеть от того, насколько толерантной будет культура или наше понимание культуры» [11, с. 127]. При этом для мирного существования толерантность должна стать некой путеводной звездой в наших отношениях ко всему новому и неизвестному: идеям, ценностям, людям. Однако, по мнению профессора, это не означает, что толерантность исключает войны и конфликты, она лишь является вектором развития каждой страны и мира в целом, а, стало быть, речь идет об умеренной позиции принятия толерантности.

Здесь уместным представляется нам остановиться на самом термине «толерантность». Сегодня он вызывает немало противоречивых мнений. Для одних толерантность – «фирменное блюдо либерализма, запрет на табу, на исправление и предупреждение губительных для общества отклонений...» (Е.Горжалцан) или непротивление идеологическому насилию, угроза собственной и национальной идентичности (В. Емелин), для других – мирное сосуществование различных культур и конфессий, сохранение стабильности и баланса в обществе (А.Гулиев).

Для нас, очевидно, что если на одно и то же понятие существуют абсолютно полярные точки зрения, истину нужно искать посередине. При всех положительных аспектах понятия толерантности необходимо придерживаться аристотелевского метода: толерантность в меру благотворна настолько, насколько разрушительны ее крайние проявления.

Толерантность как терпение/терпеливость/принятие (от лат. *tolerantia*) не должна доходить до безразличия, сознательного невмешательства в происходящее, не должна требовать умалчивать о существующих проблемах, относиться с терпимостью к тому, что считается неприемлемым в пределах данного общества. Ибо безучастие к девиациям, к тем или иным проблемам общества

как крайняя форма терпимости со временем приводят к общепризнанности не допустимых до сих пор «ценностей», а значит, и к нравственному вырождению будущих поколений.

Возвращаясь к позиции нашей культурной политики: можно принять гендерное равенство, не стирая при этом половых различий, можно принять культурное разнообразие, не теряя связь с собственными корнями и традициями, можно успешно проводить политику мультикультурализма, не допуская при этом ассимиляции.

Заключение

Итак, мосты, построенные благодаря глобализации, позволяют обмениваться не только товарами, но и знаниями и положительным опытом. В то же время международное сотрудничество может быть плодотворно только в том случае, если основано на реальном диалоге, взаимодействии и взаимоуважении, ибо «быть – значит общаться диалогически» [4, с. 338]. При этом почти все современные культурные традиции являются гибридными и динамичными, поэтому различия вовсе не исключают, что существует общее ядро. Именно наше стремление осознать различие и схожесть между разнообразными культурами и взглянуть на собственную культуру через призму другой способствует сближению народов.

Становится все отчетливее, что политика мультикультурализма способствует устойчивому развитию как способу разрешения глобальных проблем от экологических или биотехнологических до политико-государственных. Устойчивое развитие также предполагает стремление учиться жить вместе, осуществлять совместные проекты, уважать ценности других. Т.е. прежде всего, это преодоление страха «инаковости» во имя создания условий сотрудничества для политической и социальной стабильности, не теряя при этом связи с национальной идеей, ибо она есть «высшая цель, объективная эволюция общественно-экономической системы страны в эпоху глобальных трансформаций» [12].

При этом важно, чтобы политика мультикультурализма и диалог культур строились на универсальной этической идее, приемлемой для всех сообществ – идее ненасилия и мира, не упраздняющая границы, но создающая условия для многообразия культур и реализации их потенциала. Формирование правильной стратегии является важным условием для достижения устойчивого всеобъемлющего, гармоничного развития, и в этом отношении азербайджанская модель политики в борьбе за мирное сосуществование сегодня может служить примером для многих стран не только на Востоке, но и на Западе. Ибо даже представленный в данной работе краткий обзор культурной политики Азербайджана доказывает, что в нашей стране диалог подчиняется «не аргументу силы, а силе аргумента».

Литература

1. Aslanova R. XXI əsr: Yeni mədəniyyət məkanına inteqrasiya, Bakı: “Nurlan”, 2007. 440 s.
2. Mehdiyev R. Yeni dünya nizamı və milli ideya, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2016. 280 s.
3. Zeynalov Ş. Dialoq mədəniyyəti və kommunikasiya müasir inkişafın hərəkətverici qüvvəsi kimi / «Elmi əsərlər», № 1(32), 2019. S. 55-61.
4. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского, М.: Советский писатель, 1963. 363 с.
5. Бек У. Что такое глобализация? / пер. с нем. А. Григорьева и В. Седелника, М.: Прогресс-Традиция, 2001. 304 с.
6. Гулиев А. Толерантность – основа стабильности / Каспий, 17 ноября, № 196, 2018. С. 13.
7. Гусейнова И. Концепция мультикультурализма в контексте современной науки / Политика, №4 (94), 2018. С. 28-32.
8. Кант И. К вечному миру [Электронный ресурс] // URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Kant.K_vech_pomu_miru.pdf (дата обращения: 16.01.2020).
9. Мамедзаде И. Введение в этику, Баку: Муаллим, 2004. 159 с.
10. Мамедзаде И. О философии мультикультурализма // Вопросы философии, 2016. № 10.
11. Мамедзаде И. Понимание культуры и будущее // Сборник материалов XII Международного научно-практического междисциплинарного симпозиума «Рефлексивные процессы и управление» 17-18 октября 2019 г., М.: Когито-Центр, 2019. С. 125-128.
12. Мехтиев Р. Национальная идея Азербайджана в эпоху глобальных трансформаций, в 2х кн., Кн. II, М.: Политическая энциклопедия, 2017. 365 с.
13. Презентация в Москве И. Мамедзаде книги «Диалог культур и вызовы современной эпохи», посвященной памяти Гейдара Алиева, 6 мая 2019 // URL: https://vestikavkaza.ru/news/Knigu-o-Geydare-Alieve-Dialog-kultur-i-vyzovy-sovremennoy-epokhi-prezentovali-v-Moskve.html?utm_cp (дата обращения: 05.02.2020).
14. Речь президента Азербайджана Ильхама Алиева на церемонии по случаю 100-летнего юбилея Бакинского Государственного Университета, 2019 // URL: <https://apa.az/ru/vnutrennyaya-politika/Prezident-Ilham-Aliev-prinyal-uchastie-v-ceremonii-po-sluchayu-100-letiya-BGU-coloredOBNOVLENO-1color-coloredFOTOcolor-396864> (дата обращения: 05.02.2020).
15. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций, М.: «АСТ», 2003. 603 с.
16. Adler P. Beyond Cultural Identity: Reflections on Cultural and Multicultural Man, in Culture Learning: Concepts, Applications, and Research, edited by R. Brislin. Honolulu: East-West Center/The University Press of Hawaii, 1977. P. 24-41.
17. Mammadzada I. Philosophy of the Approach to the Interaction of Cultures / Postmodernism Problems, Vol. 9, № 3, 2019. P. 349-361.

Xülasə

Samirə Dadaşova

Qloballaşma dövründə multikulturalizm və mədəni kimlik

Məqalə qloballaşma şəraitində mədəniyyətlərin müxtəlifliyi və qarşılıqlı əlaqələr problemlərinin təhlilinə həsr edilmişdir. Mövcud olan antropoloji problemlər, o cümlədən milli dəyərlərdən uzaqlaşması və milli kimliyin itirilməsi, multikulturalizm siyasətini və dialoq mədəniyyətini yenedən nəzərdən keçirməsini tələb edir. Məqalədə multikulturalizm və mədəniyyətlərarası dialoq həm nəzəri və praktik-siyasi, həm də fəlsəfi cəhətdən araşdırılır. Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, müasir dövrdə Azərbaycanda həyata keçirilən multikulturalizm siyasəti dövlətin tolerantlıq prinsiplərinə sadıq qalmasının bariz nümunəsi olaraq qalır; qloballaşan cəmiyyətdə milli mənlik ilə yanaşı, "multikultural" mənlik formalaşır. Bundan əlavə multikulturalizm siyasəti və mədəniyyətlərin dialoqu sərhədləri ləğv etmədən, mədəniyyətlərin müxtəlifliyinə, yaradıcı və mənəvi potensialının reallaşmasına şərait yaradan ümumbəşəri etik ideya – qeyri-zorakılıq və sülh ideyası üzərində qurulmalıdır.

Açar sözlər: multikulturalizm, mədəniyyətlərarası dialoq, mədəni kimlik, Azərbaycan, qloballaşma, tolerantlıq, insan hüquqları

Summary

Samira Dadashova

Multiculturalism and cultural identity in the age of globalization

The article is devoted to understanding the problems of diversity and interaction of cultures in the context of globalization. The policy of multiculturalism and intercultural dialogue is examined, both in theoretical and practical-political, as well as in philosophical aspects. The author comes to the conclusion that a "multicultural" Self as well as the national Self is formed as a product of one's own and other cultures interacting in a modern globalized society; the multiculturalism policy pursued in Azerbaijan remains a clear example of the state's commitment to the principles of tolerance. At the same time, it is important that the policy of multiculturalism and the dialogue of cultures be built on a universal ethical idea acceptable to all communities – the idea of non-violence and peace, not abolishing borders, but creating conditions for cultural diversity and the realization of their creative and moral potential.

Keywords: multiculturalism, intercultural dialogue, cultural identity, Azerbaijan, globalization, tolerance, human rights

UOT 327: 140.8

ELDAR ƏMİROV

*Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan*

1979-CU İL İNQILABINDAN SONRA İRANIN XARİCİ SİYASƏTİ VƏ İSLAM HƏMRƏYLIYI PRİNSİPİ: ŞÜARLAR VƏ REALLIQLAR

Açar sözlər: İran, İslam inqilabı, İslam həmrəyliyi, xarici siyasət, reallıqlar, dövlət maraqları

Giriş

İranın ən yeni tarixində 1979-cu ilin İslam inqilabı tədqiqatçılar tərəfindən haqlı olaraq ən əhəmiyyətli hadisə kimi səciyyələndirilir. Belə düşünmək üçün onların həqiqətən də çox ciddi səbəbləri var. Əgər bir tərəfdən bu inqilab İranda 2500 ildən artıq hökm sürən monarxiya üsulidarəsinə son qoymuş və respublika dəyərlərini bərqərar etdisə, digər tərəfdən onun təsirlə Tehranın Pəhləvi rejimi dövründə onilliklər boyunca formalaşmış ənənəvi xarici siyasət kursu radikal dəyişikliklərə məruz qalmış, onun prioritetləri tamamilə yenilənmişdir. XX əsrin əvvəllərindən etibarən Qərbişərqi siyasəti ilə seçilən, İslam aləminin əksər ölkələrindən fərqli olaraq İsrailə, ABŞ və Avropa ölkələri ilə sıx münasibətlərə, iqtisadi və hərbi əməkdaşlığa malik İran bir göz qırpmında onların ən barışmaz ələhdarına çevrilmişdir. İsrailə, ABŞ-la diplomatik münasibətlərə kəsilməmiş, Avropa ölkələri ilə həyata keçirilən milyonlarla dollar dəyərində olan müxtəlif layihələrin əhəmiyyətli bir qismi dayandırılmışdır. Bunun müqabilində İran özünün dövlət ideologiyası qismində İslam həmrəyliyi prinsipini rəhbər tutacağını, Qərbin Yaxın və Orta Şərqdə yürütdüyü siyasətə müqavimət göstərəcəyini, həmçinin 1979-cu il inqilabının dəyərlərini müsəlman ölkələrinə ixrac edəcəyini rəsmi şəkildə elan etdi. İnqilabın ixracı prinsipi və İslam həmrəyliyi siyasəti hətta İran İslam Respublikasının konstitusiyasında belə öz əksini tapmış oldu.

Lakin zamanla bəyan edilən prinsiplərin, irəli sürülən şüarların, real siyasi proseslərin və İranın dövlət maraqlarının heç də həmişə və bütün məqamlarda kəsişmədiyini öz təsdiqi tapdı. Reallıqlar şüarlarla siyasi maraqlar arasındakı

haçalanmanın kifayət qədər nəzərəçarpan olduğunu göstərmiş oldu. Nəticədə İranın xarici siyasəti gözlənilənin əksinə olaraq bəyan olunan şüarlar istiqamətində deyil, şəraitin diqtə etdiyi gərəkliliklər üzərində formalaşmağa başladı. Məhz bunun məntiqi yekunu kimi inqilab liderlərinin bəyan etdikləri kimi İran nəinki İslam aləmində həmrəylik siyasətinin icraçısına, lokomotivinə çevrilə bilmədi, hətta Tehranın müsəlman dövlətlərinin bir çoxu ilə münasibətləri qarşıdurma, düşmənçilik həddinə çatdı. 1979-cu ildən sonra İranın başlıca müttəfiqləri qismində müsəlman ölkələri deyil, kommunist Çin, Şimali Koreya və SSRİ, onun süqutundan sonra isə Rusiya çıxış etməyə başladı. Baxmayaraq ki, İslam inqilabının lideri Ayətullah Xomeyni özünün “Siyasi və dini vəsiyyətnaməsində” SSRİ-ni və Qərbi İranın, həmçinin ümumilikdə İslam dünyasının eyni dərəcədə təhlükəli düşməni adlandırmışdı. O, açıq mətnlə bəyan edirdi ki, SSRİ və Qərbə tabe olub, vassala çevrilməkdənsə onlarla döyüşdə şəhid olub Allahın dərgahına ucalmaq daha şərəflidir. [3, s.361].

Tehranın “İslam inqilabının ixracı” istiqamətində atdığı addımlar isə onu bölgənin bəzi müsəlman ölkələrində alovlanan vətəndaş müharibələrinin bir hissəsinə çevirmiş oldu. Ən nəhayət ki, nə qədər paradoksal səslənsə də, İslam inqilabından sonra İranın hələlik ilk və yeganə müharibəsi də məhz müsəlman ölkəsi olan İraqa baş verdi. İnqilab eyforiyasının bitməsindən və Tehranın Yaxın və Orta Şərqi aparıcı inqilab, müqavimət mərkəzi olmaq iddialarının əhəmiyyətli dərəcədə iflasa uğramasından sonra siyasi pragmatizm ön plana çıxdı.

1979-cu il inqilabından sonra İranın İslam dünyası ilə münasibətləri.

İslam inqilabının ali dini rəhbəri Ayətullah Xomeyni daim bəyan edirdi ki, bütün müsəlman ölkələri bir-birinin problemlərinə həssaslıqla yanaşmalı, ortaq mövqedən çıxış etməyi və birgə müqavimət göstərməyi bacarmalıdır. Onun fikrincə İran bu həmrəyliyin ən bariz nümunəsini təşkil etməlidir. Şah rejiminin devrilməsindən sonra İranın siyasi rəhbərliyi Fələstin problemini müsəlman dünyasının qanayan yarası elan etməklə yanaşı, müstəqil Fələstin dövlətinin yaradılması uğrunda mübarizəni öz xarici siyasətinin mühüm vəzifələrindən biri kimi müəyyənləşdirdiyini bəyan etdi. Fələstinin ozamanki rəhbəri Y.Ərafatın inqilabdan sonra Tehrana səfər edən ilk əcnəbi siyasi lider olması və burada ən yüksək səviyyədə qəbul edilməsi İranın bu məsələdəki ciddiliyini beynəlxalq ictimaiyyətə nümayiş etdirdi. [1, s.385].

Ancaq çox keçmədi ki, İran öz tarixi qonşusu, əhalisinin əhəmiyyətli hissəsi şiə müsəlmanlarından ibarət olan, lakin sünni azlığı tərəfindən idarə edilən İraqla 8 illik qanlı müharibəyə başladı. Doğrudur, obyektivlik naminə qeyd etmək lazımdır ki, müharibənin alovlanmasında İrandan çox İraq rəhbərliyinin, Qərbin təsiri ilə atdığı ardıcıl təhrikədiçi addımlar həlledici rol oynamışdı. Ancaq hər necə olursa olsun, İranla İraq arasında baş verən və bir milyona yaxın insanın həyatına son qoyan müharibə “İslam həmrəyli” ideyasını ikinci plana sıxışdırdı. Tehrandakı radikalılar sona qədər müharibəni davam etdirməyə çalışsalar da, islahatçıların, mötədillərin nümayəndəsi İran parlamentinin rəhbəri H.Rəfsəncaninin ardıcıl fəaliyyəti nəticəsində sülhə gəlmək mümkün oldu. Rusiyalı tədqiqatçı V.A.Uşakov qeyd edir ki, İraqla müharibənin dayandırılması və radikal xarici siyasətdən imtina edilməsi 1979-cu ildən bəri ilk dəfə pragmatizmin, real siyasi tələblərin mühafizəkar ideyalar üzərində qələbəsi demək idi. [2, s.35-36].

Tehran həqiqətən də İraq müharibəsindən çox ciddi nəticələr çıxardı. Ən əsası isə İran rəhbərliyi anladı ki, uzunmüddətli müharibələr ölkə üçün ciddi iqtisadi və sosial fəlakət deməkdir. Təsədüfi deyil ki, indiyədək İran bütün kəskin münaqişələri danışıqlar yolu həll etməyə

çalışmış, verdiyi sərt, hədələyici bəyanatlara baxmayaraq açıq qarşıdurmalardan son anda bir addım geri çəkilməmişdir. Ancaq bütün bunlar İranın ənənəvi məqsədlərdən imtina etməsini mənasına gəlmirdi. İran güc toplayır, müharibədən sonra potensialını bərpa etməyə çalışırdı. SSRİ-nin süqutun, ötən əsrin 90-cı illərinin sonlarından etibarən dünya neft bazarında enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin kəskin şəkildə artması, İraq-İran müharibəsinin fəsadlarının tədricən aradan qaldırılması, 2003-cü ildə Səddam Hüseyn rejiminin devrilməsindən və ABŞ-ın müdaxiləsindən sonra qonşu ölkədə hərə-mərciliyin yaranması, NATO-nun Əfqanıstanda “Taliban” qruplaşmasına qarşı başladığı mübarizənin arzuolunan effekt verməməsi Tehrana öz xarici siyasətində daha qətiyyətli addımlar atmaq imkanı yaratmışdı.

İranın öz nüfuzunu bərqərar etməyə və möhkəmləndirməyə can atdığı məkanlar arasında körfəzdəki ərəb dövlətləri – BƏƏ, Qətər, Behreyn və Küveyt xüsusi yer tuturdu. Bunun əsas səbəblərindən biri Körfəz bölgəsinin strateji hərbi və iqtisadi əhəmiyyətilə bağlıdır. Digər tərəfdən Körfəz regionunda üstünlüyün təmin edilməsi Tehrana Səudiyyə Ərəbistanı ilə barışmaz rəqabətdə ciddi imkanların yaranması demək idi. Ən nəhayət, Körfəz regionunda yaşayan şiə icmalarının vasitəsilə bu ölkələrdə hakimiyyəti ələ keçirmək, İrana bir yandan “inqilabın ixracı” istiqamətində əhəmiyyətli siyasi uğurlar vəd edir, digər tərəfdən isə gələcəkdə “vassal hakimiyyətlərin” əli ilə regionda yerləşən ABŞ hərbi bazalarını oradan çıxarmaq imkanı verirdi. Son 10 ildə İranın Körfəz siyasətinə diqqət yetirsək qeyd edilən məqsədləri açıq-aydın sezmək mümkündür. Tehranın məzhəbçilik dəyərlərinə söykənərək Behreyndə, Yəməndə və Səudiyyə Ərəbistanında fəaliyyət göstərən şiə qruplarının əli ilə bu ölkələrin daxili siyasətinə müdaxilə etməsi, öz mahiyyəti etibarlı İslam inqilabı ideoloqlarınının bəyan etdikləri dəyərlərlə zidiyyət təşkil edir. Çünki, istər İran İslam Respublikasında hüquq sisteminin təməlini təşkil edən müqəddəs Qurani – Kərim və sünnənin təməl müddəaları, istərsə də İslam inqilabının rəhbəri Ayətullah Xomeyninin və ölkənin indiki ali dini lideri Ayətullah Xamneinin baxışları məzhəbçiliyi rədd edir, müsəlmanları birliyə qardaşlığa səsləyir. Ayətullah Xo-

meyni özündən sonra gələcək dövlət rəhbərlərinə, dini liderlərə İslamı parçalamamağı, bütün müsəlman ölkələrinə qardaşlıq əlini uzatmağı vəsiyyəət etmişdi: “Xalqları qardaşlığa çağırın ki, onlar irqçilikdən, irqi nifrətdən uzaqlaşsınlar, qoy milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün xalqlar bir-birinə qardaşlıq əlini uzatsınlar. Çünki, böyük İslam sizi qardaş elan etmişdir. Əgər bu qardaşlıq dövlətlərin və xalqların səyi nəticəsində və Uca Yaradanın dəstəyi ilə baş tutarsa, siz müsəlmanların dünyada nə qədər böyük güc sahibi olduqlarını görəcəksiniz”. [3, s. 344-345].

Lakin İranın davamlı olaraq Yəməndəki husi qiyamçılarını, Bəhreyn və Səudiyyə Ərəbistanında yaşayan şiə icmalarını silahlandıraraq öz ölkələrinə qarşı qiyama təhrik etməsi, məzhəb maraqları çərçivəsində bu ölkələrin daxili işlərinə müdaxilə etməsi, həmçinin öz ərazisində yaşayan sünni qrupların əqidəsinə, duyğularına lazımı həssaslıqla yanaşmaması əslində Tehranın din amilindən istifadə edərək İslam həmrəyliyi uğrunda deyil, sırf öz geosiyasi nüfuz dairəsini genişləndirmək uğrunda mübarizə apardığını göstərir. Körfəz ölkələrinin nümunəsi, onların İranla münasibətləri əslində Tehranın xarici siyasətində İslam maraqlarının çoxdan öz yerini pragmatik siyasi mənfəətlərə verdiyini göstərir. Doğrudur, İranın həm siyasi, həm də dini rəhbərliyi Körfəz ölkələrinə münasibətdə yürütdüyü siyasətin məzhəbçilik zəminində qurulmasını faktını qəbul etmir. Əksinə, Behreyn və Səudiyyə Ərəbistanında şiə qrupları ilə hakimiyyət arasındakı gərginliyi xalqın hakim rejimlə mübarizəsi kimi səciyyələndirməyi daha doğru hesab edir. İran rəhbərliyi dəfələrlə bəyan edib ki, o bu etirazlara yalnız mənəvi dəstək verir. 31 iyun 2019-cu il tarixində Bəhreynə iğtişaşlarda iştirak edən şəxslərin edam edilməsi haqqında verilən qərara etirazını bildirən İranın ali dini rəhbəri Ayətullah Xamnei ölkəsinin bu mövqeyini bir daha təsdiq etmişdir: “Behreynə xalq hərəkəti mütləqə qələbə çalacaqdır” [4]. Lakin kimin nə deməsindən asılı olmayaraq, İranın bu və ya digər şəkildə həmin ölkələrin daxili işlərinə qarışması və konkret qüvvələri hakimiyyətə gətirməyə çalışması, son nəticədə Yaxın Şərqdə məzhəbçilik zəminində zidiyyətləri dərinləşdirir, müsəlman dünyasında ideoloji qütbləşməni bir qədər də

kəskinləşdirmiş olur. Doğrudur, iranlı ekspertlər bu məsələləri təhlil edərkən İranın yalnız şiələrin deyil, sünnilərin də maraqları uğrunda barışmaz mübarizə apardığını deyir və Fələstin probleminə Tehranın tutduğu prinsipial mövqeyi ən bariz nümunə kimi təqdim edirlər. Bəli, İranın Fələstin məsələsindəki mövqeyi öz barışmazlığı, kəskinliyi və prinsiplilliyi baxımından həqiqətən də bütün müsəlman dövlətlərinin yanaşmasından fərqlənir. Bu bir həqiqətdir. Ancaq unutmamaq lazımdır ki, bu radikallığı və kəskinləşdirən başlıca amil İsraildir. Yaxşı məlumdur ki, İslam inqilabının ideoloqları İsraili dövlət kimi tanımır və onun yaşamaq hüququnu qəbul etmir. İran İsraili Qərbin Yaxın Şərqdəki maraqlarının başlıca təminatçısı, müsəlman dünyasının bir nömrəli düşməni kimi səciyyələndirir. Yəni, İsrail amili olmasa idi, güman ki, İranın Fələstin məsələsinə yanaşması öz radikalıq dərəcəsinə görə digər müsəlman ölkələrinin yanaşmasından o qədər də çox fərqlənməzdi. İranın sünni müsəlmanlarının yaşadığı və ciddi çətinliklərlə, təqiblərlə üzləşdiyi ölkələrlə kifayət qədər sabit münasibətləri belə deməyə əsas verir.

Çinlə İran arasında 1979-cu ildən bu tərəfə mövcud olan və daim yüksələn xətlə inkişaf etmiş münasibətlər düşünmək üçün yaxşı nümunədir. Məlum olduğu kimi, Çində yaşayan 30 milyona qədər müsəlman uyğur türkləri dini amil səbəbindən davamlı olaraq təzyiqlərlə, məhrumiyyətlərlə üzləşir, zorakılığa məruz qalır, islah düşərgələrində yaşamağa məcbur edirlər. İran ruhaniləri və bu ölkənin siyasi rəhbərliyi heç zaman bu məsələyə dair prinsipial bir mövqə səsləndirməmiş, kommunist rejimi tərəfindən hüquqları tapdanan müsəlman qardaşlarını müdafiə etmək üçün etiraz səsinə qaldırmamışlar. Təbii ki, İran rəhbərliyinin Çinlə münasibətləri korlamaqdan çəkinməsi, Pekinlə müttəfiqlik münasibətlərini qoruyub saxlamaq üçün çalışması Tehranın susqunluğunu müəyyən edən əsas amildir. Yəni, bu məsələdə İran pragmatik siyasətin tələblərini açıq şəkildə İslam həmrəyliyi prinsipindən önə keçirdiyi açıq-aşkar göz önündədir.

İranın Kəşmir məsələsində tutduğu mövqə də təxminən eynidir. Bir tərəfdən İran Kəşmir müsəlmanlarının hüquqlarının qorunmasına dair fikirlər səsləndirir, digər tərəfdən isə bölgəni

Hindistana məxsus olması mövqeyindən çıxış etməyi üstün tutur. Bu məsələdə Pakistana açıq dəstək verməkdən çəkinən İran Hindistanla ticarət və siyasi münasibətlərini qorumaq üçün yenə də İslam həmrəyliyi prinsipini kənara qoymağı daha məqbul hesab edir.

Tehran uzun illər Qarabağ münaqişəsində tutduğu mövqe də İslam həmrəyliyi prinsipləri ilə uzlaşmırdı. Bir tərəfdən İran Azərbaycanın ərazi bütövlüyü prinsipinə hörmətlə yanaşdığını bəyan edir, digər tərəfdən isə Ermənistanla bütün sahələrdə əməkdaşlıq etməkdən, ona dəstək verməkdən çəkinmirdi. Maraqlıdır ki, Birinci Qarabağ müharibəsində ermənilərin törətdikləri qətlialmlar nəticəsində öldürülmüş azərbaycanlı əhali də əsasən şiəlik məzhəbinə mənsub idi. Ancaq bu amilin özü belə İranı Ermənistanla dəstək verməkdən çəkindirməmişdir. Yalnız İkinci Qarabağ müharibəsinin gedişində Azərbaycan ordusunun qazandığı möhtəşəm zəfərdən sonra İran məsələyə dair nisbətən birmənalı mövqe səsləndirməyə vadar oldu. Ermənistan işğalçı adlandırıldı və onun Azərbaycan torpaqlarını tərک etməsinin zəruriliyi vurğulandı. [5]. Siyasi nöqtəyi-nəzərdən bu mövqe əhəmiyyət kəsb etsə də, onun gecikmiş olduğu açıq-aşkardır. Həmçinin, İranın müəyyən qruplar vasitəsilə mütəmadi olaraq Azərbaycanın daxili işlərinə qarışması halları da müşahidə edilməkdədir.

Oxşar problemlər İranın Tacikistanla münasibətlərində də müşahidə edilməkdədir. Son illər ərzində Tacikistan İranı dəfələrlə onun daxili işlərinə müdaxilə etməkdə, ayırı-ayrı qrupların və siyasi qüvvələrin əli ilə proseslərə təsir göstərməkdə günahlandırmışdır.

Nəticə

Qeyd olunan faktlar sübut edir ki, 1979-cu ildən bəri İranın xarici siyasətində müşahidə edilən transformasiyalar və atılan addımlar heç də həmişə İslam inqilabının irəli sürdüyü şüar və bəyan etdiyi dəyərlərlə səsleşmir. İran diplomatiyası İslam həmrəyliyi və inqilabın ixracı prinsiplərinə ehtiyatla yanaşır, ilk növbədə özünün geosiyasi və iqtisadi maraqlarını qabartmağa və qorumağa çalışır. Təbii ki, bu da öz növbəsində digər müsəlman ölkələrini İrana münasibətdə eyni prinsipdən çıxış etməyə sövq edir. Baş verənlər bir tərəfdən İslam həmrəyliyinə yaradılması ideyasına kölgə salmaqla yanaşı, həm də real siyasətlə şüarların, mənəvi prinsiplərin çox zaman bir-birini inkar etməsinə dair düşüncənin həqiqiliyini bir daha sübut edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Кулагина Л.М. Иранская революция 1978-1979 гг. Москва, 1991.
2. Ушаков В.А. Иран и мусульманский мир. 1979-1998 гг. Москва, 1999.
3. Имам Хомейни. Путь к свободе. Речи и завещание. Второе издание. Москва, 1999.
4. Şarkul-Avsat İnformasiya agentliyi. 31.06.2019 <https://turkish.aawsat.com/home/article/1838156>
5. Report İnformasiya Agentliyi, 4.11.2020 - <https://report.az/xarici-siyaset/xin-xameneinin-aciqlamasini-ve-azerbaycanin-erazi-butovluyune-verilen-desteyi-yuksekiyimetlendiririk>.

Резюме

Эльдар Амиров

Внешняя политика Ирана и принцип Исламской солидарности после революции 1979 г.: лозунги и реалии

В статье на конкретных примерах проанализированы особенности внешней политики Ирана после 1979 года, в контексте ценностей и принципов, объявленных идеологами исламской революции. Автор, рассматривая различные подходы иранской дипломатии к принципу исламской солидарности заявленной Имамом Хомейни в качестве главного внешнеполитического приоритета Исламской республики, приходит к такому выводу, что у Тегерана по

этому вопросу не существует стабильной политики единой линии. Выбор Ирана в этом отношении больше диктуется геополитическими и экономическими интересами Тегерана, а не выгодами всего исламского мира. Эта двоякость, в свою очередь, по мнению автора не только усиливает раскол среди мусульманских стран Ближнего Востока, но и создает благоприятную почву для распространения сектантства. По сути, это также подтверждает живучесть известного тезиса о несовместимости моральных и духовных ценностей с политическими интересами.

Ключевые слова: *Иран, Исламская Революция, Исламская солидарность, внешняя политика, реалии, государственные интересы*

Summary

Eldar Amirov

Iran's foreign policy and the principle of Islamic solidarity after the 1979 revolution: Slogans and realities

The article analyzes the features of Iran's foreign policy after 1979, using specific examples, in the context of the values and principles declared by the ideologists of the Islamic revolution. The author, considering the various approaches of Iranian diplomacy to the principle of Islamic solidarity declared by Imam Khomeini as the main foreign policy priority of the Islamic Republic, comes to the conclusion that Tehran does not have a stable policy of a single line on this issue. The choice of Iran in this respect is dictated more by the geopolitical and economic interests of Tehran, and not by the benefits of the entire Islamic world. This duality, in turn, according to the author, not only intensifies the split among the Muslim countries of the Middle East, but also creates a fertile ground for the spread of sectarianism. In fact, this also confirms the vitality of the well-known thesis about the incompatibility of moral and spiritual values with political interests.

Keywords: *Iran, Islamic Revolution, Islamic solidarity, foreign policy, realities, state interests*

RZA TALIBOV

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

PAKİSTAN İSLAM RESPUBLİKASI VƏ AZƏRBAYCANLA ƏLAQƏLƏR

Açar sözlər: Pakistan, Azərbaycan, beynəlxalq münasibətlər, əlaqələr, inkişaf, müttəfiq

Cənubi Şərqi Asiyanın nəhəng dövlətlərindən biri olan Pakistan İslam Respublikası dünyanın əhali sıxlığına görə altıncı, müsəlmanların sayına görə isə İndoneziyadan sonra ikinci ölkəsidir. Pakistanın ərazisi 803 940 kv. kilometr sahəyə malik olub, Cənubda Benqal körfəzi, Qərbdə Əfqanıstan və İran, Şərqdə Hindistan və Şimal-Şərqdə Çin ilə həmsərhəd Cənub-Qərbi Asiyada yerləşən ən böyük ölkələrdən biridir.

Beynəlxalq sistemdə bu gün Pakistan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, Millətlər Birliyinin, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının üzvü, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının müşahidəçi üzvü, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən ibarət “G33”-ün, “77-ci Qrup”un fəal üzvlərindən biridir.

Pakistanın siyasi tarixi 1947-ci ildə Britaniyanın Hindistanının rəsmən iki hissəyə bölünməsi və Pakistanın müstəqillik qazanması ilə başlanır. Bu gün Hindistanla Pakistan arasında sərhədlərin uzunluğu 2912 km-ə çatır. Bu iki ölkə arasında yeganə keçid məntəqəsi şərq hissəsi Hindistanda, qərb hissəsi isə Pakistanda yerləşən Vaqah kəndidir.¹ Bu o deməkdir ki, Pakistan-Hindistan münaqişəsinin 60 illik həlli imkanları Vaqah kəndinin hüduqları çərçivəsindən kənara çıxma bilməmişdir. Kəşmir vilayətinin iki yerə parçalanması ilə Pakistanla Hindistan arasında mübahisəli ərazi problemi yaranmışdır. Hələ XX əsrin ortalarında, Hindistanın Baş Naziri Cəvahirəl Nehru münaqişənin fəsadları haqqında düşünərkən yazırdı ki, “Kəş-

mir məsələsi” yalnız xəstəlik deyil, o, xəstəliyin simptomudur.²

İslam Pakistanda ayrıca statusa malikdir. Tədqiqatçılar islam dinini Pakistan xalqının mədəni identikliyinə başlıca elementi hesab edirlər. Məsələn, tanınmış pakistanlı Vahiz uz-Zaman yazır ki, “Əgər ərəblər, türklər və iranlılar bir gün islamdan imtina etsələr, yenə də ərəb, türk və iranlı olaraq qalacaqlar. Bəs, biz islamdan imtina etsək, kimə çevriləcəyik?”³ Başqa sözlə, sadə pakistanlı üçün din tək cəmiyyətin siyasi və mədəni doktrinası deyil, həm də onun kimlik məsələsidir.

Məlumdur ki, Pakistanın yaradıcısı hesab edilən Məhəmməd Əli Cinnanın (1876-1948) ideoloji baxımdan islama üstünlük verməsi və ölkənin dini prinsiplər əsasında Hindistandan ayrılması əksər hallarda, Mahatma Qandinin çoxmillətli Hindistanda “vahid millət” konsepsiyasına qarşı çıxışı kimi qiymətləndirilir. Bu “etiraz” yarım əsr ərzində Pakistanın daxili və xarici siyasətini istiqamətləndirən ideologiyaya çevrilə bilmişdir. İslam nəinki Pakistanın Hindistanla münasibətlərinə təsir etmiş, həm də bu ölkənin xarici siyasətinin formalaşmasında aparıcı rol oynamışdır. Hazırda Pakistanın beynəlxalq sistemdəki mövqeyi də bu ideologiya ilə əlaqədardır.

Avropa tədqiqatçılarının əksəriyyəti müasir Pakistanı qeyri-sabit ölkə kimi tanımağa çalışırlar. Pakistan həm iqtisadi, həm demografik, həm də təbii resurslarına görə rəqib ölkə olan Hindistandan geridə qalır. Lakin bu cür situasiya ölkənin regiondakı siyasi mövqeyinə, bey-

¹ Crispin Thorold, *Batting for unity in Pakistan*, BBC news - http://news.bbc.co.uk/2/hi/programmes/from_our_own_correspondent/3502152.st

² Nayar K. Zia's Conspiracy Theory – Sunday (Calcutta) 1987, vol. 14, N 37, s.6.

³ William L Richter, *The Political Dynamics of Islamic Resurgence in Pakistan* // AS, 1979, Vol. 19, № 6. , s. 550

nəlxalq münasibətlərinə və hərbi-siyasi iradəsinə mane ola bilməmişdir.

Qeyd edək ki, Pakistanla Hindistan arasında ümumi tarixi ənənələrin mövcudluğu belə hər iki ölkə arasında müsbət münasibətlərin formalaşmasında heç bir mühüm rol oynaya bilməmişdir. Kəşmir münaqişəsi, bir tərəfdən Pakistanın beynəlxalq aləmdəki fəaliyyətini, milli maraqlarını ifadə edən məsələyə, digər tərəfdən isə ölkədaxili siyasi mübarizənin və siyasi partiya münasibətlərinin episentrinə çevrilmişdir. Rusiyalı ekspert S.Lunev qısa şəkildə belə izah edir ki, “Kəşmir Pakistanın dövlət siyasətini geostrateji faktorla tamamlanması” ilə formalaşan iki istiqamətə parçalamışdır”.¹ Bu istiqamətlər arasında tarazlığın qorunması Hindistanla münaqişədə Pakistanın qəti siyasi mövqə tutmasına böyük təsir etmişdir.

Pakistan 1960-cı ildən indiyədək öz sülhməramlı əsgərlərini dünyanın 28 bölgəsinə göndərmişdir. Hazırda 7700 Pakistan sülhməramlısı Afrika, Asiya və Avropada xidmət edir. Bu isə dünyada olan sülhməramlı qüvvələrin 13%-i deməkdir.

Ümumiyyətlə, çoxsaylı hərbi toqquşmalar və Kəşmir məsələsinin beynəlmilləşməsi BMT-nin masası üstündə qalmış bir neçə qətnamə (1948, 1949) ilə yadda qalmışdır. Bu qətnamələr Kəşmir əhalisinin azad seçiminə üstünlük versə də, tərəflərin iddiaları problemin həllini daha da çətinləşdirmişdir. Əksər ölkələr Pakistanla Hindistan arasında baş verən bu münaqişəyə öz siyasi kontekstindən yanaşmağa üstünlük verirdilər. Məsələn, SSRİ münaqişənin ilk illərindən Kəşmiri Hindistanın ərazisi hesab edərək onun “işğal” edildiyini bildirir, ABŞ isə əsasən BMT-nin qərarlarını və Pakistanı müdafiə etməkdədir. Bu mənada Pakistanın beynəlxalq münasibətləri dünya dövlətlərinin Kəşmir münaqişəsinə münasibəti çərçivəsi ilə müəyyənləşməyə, ölkənin beynəlxalq münasibətlərdə tutduğu mövqeyi isə “düşmənimin dostu mənim dostum ola bilməz” prinsipinə əsaslanır.

Pakistan ilə Hindistan arasında qarşılıqlı etimadın yaradılması istiqamətində işlər davam etdirilir. Belə addımlardan biri kimi 8 aprel

2012-ci ildə Pakistan Prezidenti Asif Əli Zərdarinin Hindistana səfərini göstərmək olar. Buna cavab olaraq, Hindistanın xarici işlər naziri S.M.Krişna 7 sentyabr 2012-ci ildə Pakistana səfər etmişdir. Görüş zamanı viza rejiminin sadələşdirilməsi məsələsi əsas mövzulardan biri olmuşdur. 20 oktyabr 2013-cü ildə Pakistanın Baş naziri Nəvaz Şərif ABŞ-ın Kəşmir məsələsində vasitəçi kimi çıxış etməsini təklif etmiş, lakin Hindistan tərəfi sözügedən təklifi qəti şəkildə pisləmişdir.

Beynəlxalq münasibətlərdə Pakistanın əsas tərəfdaşlıq etdiyi ölkələr ABŞ, Çin, Səudiyyə Ərəbistanı, Türkiyə və Əfqanıstandır. Pakistan İslam Respublikası türkdilli dövlətlərlə yaxın münasibətlər şəraitində fəaliyyətini davam etdirməkdədir. Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Pakistan İslam Respublikası arasında əlaqələr demək olar ki, bütün sahələr üzrə hərtərəfli şəkildə genişlənməkdə davam edir. Possovet ölkələrində isə Pakistan Azərbaycan, Özbəkistan və Türkmənistanla özünün qarşılıqlı münasibətlərini inkişaf etdirərək daha da möhkəmləndirir. Pakistanın Türkiyə Cümhuriyyətinə və yeni qurulmuş türk dövlətlərinə ardıcıl olaraq dəstək verməsi bu Asiya qitəsi ölkəsinin Azərbaycan Respublikası ilə əlaqələrinin ildən-ilə genişləndirilməsində mühüm faktor rolunu oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Pakistan Ermənistanın istiqlaliliyyətini rəsmi şəkildə tanımır. Pakistan birmənalı şəkildə bunu Qarabağın işğal olunması ilə əlaqələndirərək, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləməsi ilə izah edir. Pakistan rəsmi dairələri qondarma “erməni soyqırımını” da tanımadığını bildirirlər. Rəsmi münasibətlərin yaradılmasına çalışan Ermənistanın uğursuz səyləri isə hər dəfə Pakistan dövlət adamlarının müxtəlif səviyyəli bəyanatları ilə qəti surətdə cavablandırılır.

Pakistan İslam Respublikası Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini ilk tanıyan dövlətlərdən biridir. Belə ki, Pakistan dövləti 12 dekabr 1991-ci ildə rəsmi olaraq Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini tanımışdır. Bu böyük Asiya dövləti 9 iyun 1992-ci il tarixində Azərbaycanla diplomatik əlaqələrin yaradılması haqqında qərar qəbul etmiş, 12 mart 1993-cü ildə Bakı şəhərində özünün səfirliyini açmışdır. Lakin Pakistanın Azərbaycanla dostluq və

¹ Сергей Лунев, *Пакистан или Индия: выбор для России* - <http://intertrends.ru/system/Doc/ArticlePdf/845/Lunev-26.pdf>

əməkdaşlıq münasibətlərinin tarixi daha erkən dövrlərlə əlaqədardır.

Məlumdur ki, SSRİ dağılana və Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa edəndə Pakistan-Azərbaycan münasibətlərinin əsası daha çox mədəni və məhdud çərçivədə olan iqtisadi əlaqələr səviyyəsində özünü göstərmişdir. Bununla belə Azərbaycanla Pakistan arasında münasibətlərin yaranması XX əsrin 60-cı illərindən etibarən daha intensiv xarakter ala bilmişdir. Bu zaman mədəniyyət xadimlərinin bir-birilə yaradıcılıq mübadilələrinin yaradılması məqsədilə ezamiyyət, səfər və görüşlərin təşkilinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

1962-ci ilin oktyabrında Mirzə Fətəli Axundzadənin anadan olmasının 150 illiyi münasibəti ilə keçirilən təntənələrdə görkəmli Pakistan yazıçısı, Beynəlxalq “Lenin” mükafatı laureatı Əhməd Fəna iştirak etmişdir. Elə həmin il SSRİ-yə səfər çərçivəsində Pakistanın Milli Məclisinin sədri Fəzlulla Kadar Çoudrinin rəhbərliyi ilə bir qrup pakistanlı dövlət nümayəndələri Azərbaycana gəlmiş, Azərbaycan xalqının həyatı ilə yaxından tanış olmuşdur. 1965-ci ilin aprelində görkəmli Pakistan dramaturqu, rejissor və kinooperatoru Henri Çayasenin Bakıya gəlişi Azərbaycanın kino ictimaiyyəti tərəfindən böyük hörmət və ehtiramla qarşılanmışdır. Belə bir görkəmli nümayəndələrdən biri də görkəmli ictimai xadim Mirzə Abel Həsən İspahan olmuşdur. Sonralar o, «Leninqraddan Səmərqəndədək» adlı kitabında Azərbaycan haqqında özünün müsbət təəssüratlarını qeyd etmişdir.¹

Bu zaman, Pakistan-Azərbaycan münasibətlərini tənzimləyən, Bakıda Sovet-Pakistan Mədəni Əlaqə Cəmiyyətinin şöbəsi təsis edilir.² Həmin illərdə – 1967-ci ilin avqustunda Camiruddin Prodxan başda olmaqla Şərqi Pakistan Qanunvericilik Məclisinin bir qrup nümayəndəsi Bakı və Sumqayıtdakı mədəniyyət ocaqlarının fəaliyyəti ilə də yaxından tanış olmuşlar. Pakistana mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsində Azərbaycanın elm, təhsil və sənət adamlarının həmin ölkəyə səfərlərinin təşkili də həyata keçirilmişdir. O illərdə Azərbaycanın ta-

nınmış elm və mədəniyyət xadimləri Aşıq Pənah Pənahov, Azərbaycan Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor Fərhad Zeynalov Kəraçi şəhərinə səfər etmişlər. Lakin sonrakı illərdə Pakistana SSRİ arasında yaranan siyasi fikir ayrılığı Azərbaycanla olan əlaqələrinə də xələl gətirmişdir.

Azərbaycan-Pakistan münasibətlərinin yeni bir mərhələsi isə SSRİ-nin dağılması ilə başlayır. Pakistana SSRİ-nin dağılmasını müsbət qarşılamış və heç bir iddia irəli sürmədən Azərbaycanın və digər müsəlman respublikalarının müstəqilliyini tanımışdır.

Azərbaycanın suverenliyini tanıyan Pakistan artıq 1992-ci ildə Azərbaycanla siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin yeni tarixi şəraitə münasib şəkildə yenidən qurulmasına çalışmışdır. Azərbaycanın Qarabağ uğrunda ağır müharibə şəraitində yaşaması beynəlxalq münasibətlərdə Pakistan kimi dövlətlərin simasında mənəvi-siyasi dəstək verilməsini tələb edirdi. Bu mənada, Pakistan rəsmilərinin dünya dövlətlərini BMT, İKT kimi nüfuzlu təşkilatlarda Ermənistanı təcavüzkar ölkə kimi tanımasına çağırması böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Təsədüfi deyil ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü il 30 aprel tarixində Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarından dərhal çıxarılmasını tələb edən və bu ölkəni təcavüzkar dövlət kimi tanıyan 822 nömrəli qətnaməsinin qəbul edilməsində Pakistan özünü fəal şəkildə göstərə bilmişdir. Pakistanın həmin iclasda sədrlik etməsi qətnamənin qəbul edilməsində böyük rol oynamışdır.

Hələ müstəqilliyimizin ilk illərindən Ümummilli lider Heydər Əliyev Pakistan-Azərbaycan münasibətlərinə böyük önəm verirdi. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev iki ölkə arasında olan münasibətlərə dəyər verərək bu əlaqələri aşağıdakı kimi səciyyələndirirdi: “Pakistan ilə Azərbaycan arasında çox yaxşı əlaqələr, dostluq əlaqələri var. Bu əlaqələr keçmiş tarixi ənənələrimizin üzərində qurulub.”³

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1994-cü ilin dekabrında Ka-

¹ Maral Manafova, *Azərbaycanın Şərqi Asiya ölkələri ilə mədəni əlaqələri*, Dərs vəsaiti, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı, 2008, s.11

² Yenə orada.

³ “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Pakistan İslam Respublikasına rəsmi səfəri”, 11 aprel 1996-cı il - <http://lib.aliyevheritage.org/az/41111492.html>.

sablankada Pakistanın o vaxtkı Baş naziri, mərhum Bənazir Bhutto ilə görüşlərindən sonra ikitərəfli münasibətlər daha yüksək səviyyədə inkişaf etməyə başlayır. 1995-ci ilin oktyabrında Pakistan Prezidenti Fəruq Əhməd Xan Leqarinin Azərbaycana rəsmi səfəri baş tutmuşdu. Bu zaman, tərəflər arasında “Elm, mədəniyyət və humanitar sahələrdə əməkdaşlıq haqqında müqavilə” imzalanmışdı. 1996-cı ildə isə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Pakistana səfəri çərçivəsində iki ölkə arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə bağlandı. Bu müqavilə sonrakı illərdə hər iki qardaş ölkə arasında daha sıx əməkdaşlığın möhkəm hüquqi bazasını təşkil etməyə yardımçı oldu.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Pakistana rəsmi səfəri zamanı “Turizmin inkişafı üzrə Anlaşma-Memorandum” da imzalanır. Bu müqavilə hər iki ölkə üçün böyük əhəmiyyətə malik oldu. Belə ki, memorandum ölkə sakinlərinin gediş-gəlişini intensivləşdirdi, pakistanlılarla azərbaycanlıları bir-birinə daha da yaxınlaşdırdı.¹

Bu illərdə elm, təhsil sahəsində də ölkələr arasında əməkdaşlıq üçün yeni nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Belə ki, Pakistan tərəfi hərbi təhsil, informasiya texnologiyaları və telekommunikasiya sahəsindəki zəngin təcrübəsindən bəhrələnməyi Azərbaycan dövlətinə bəyan etmiş və bu sahədə əməli tədbirlər həyata keçirmişdir.

Ümumiyyətlə, ölkələrimiz arasında geniş humanitar əməkdaşlıq mövcuddur. Onun ən bariz nümunəsi kimi 1996-cı ildə Pakistanın Qarabağ qaçqınlarına humanitar yardımını və mənəvi dəstəyini göstərmək olar. Azərbaycanın ağır vəziyyətində qardaş müsəlman ölkəsinin xalqımıza göstərdiyi maddi, mənəvi və siyasi dəstəyə görə verilən yüksək qiymət Ümummilli liderin 1994-cü ildə İKT ölkələrinin Kasablankada keçirilmiş VII Sammitində Pakistan dövlətinə təşəkkürlərini çatdırmışdır.² 14 oktyabr 2002-ci ildə İstanbulda İƏT-in üzvü olan ölkələrin VII zirvə görüşündə Ümummilli lider Heydər Əliyev Pakistanın Prezidenti Pərviz Müşərrəflə bir daha görüşüb əməkdaşlı-

ğın daha da möhkəmləndirilməsi üçün addımlar atmışdır.³

Pakistanla Azərbaycan arasında münasibətlərin intensiv xarakteri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin xarici siyasi mövqeyində də prioritet istiqamətlərdən biri hesab olunur. Məlum olduğu kimi 8-10 iyul 2004-cü ildə Pakistan Prezidenti Pərviz Müşərrəf Bakıya rəsmi səfərə gəlmişdir.⁴ Bunun ardınca İlham Əliyev Pakistan İslam Respublikasının Prezidenti Pərviz Müşərrəfin dəvəti ilə 2005-ci ilin aprel ayının 12-də bu ölkədə rəsmi səfərdə olmuşdur. Ekspertlər qeyd edirlər ki, bu səfər hər iki dost ölkə arasında ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin daha da inkişafı üçün böyük təkan vermişdir. Belə ki, səfər zamanı dost ölkələrin prezidentlərinin görüşündə rəhbərlik və informasiya texnologiyaları, mədəniyyət, maliyyə sektoru, təhsil, nəqliyyat, aviasiya və digər sahələrdə əməkdaşlığın inkişafı üçün imkanların olması qeyd edilmişdir. Səfər çərçivəsində Azərbaycan və Pakistan Prezidentlərinin geniş tərkibdə görüşündə ikitərəfli siyasi və iqtisadi əlaqələrin hazırkı vəziyyəti və gələcək perspektivləri müəyyənləşdirilmiş, Pakistan Müdafiə Nazirliyi nəzdində Hərbi İxracə Yardım Təşkilatının Azərbaycana yardım imkanları müzakirə olunmuşdur. Səfər zamanı İslamabadda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Pakistan İslam Respublikasının Baş naziri Şövkət Əzizin iştirakı ilə iki ölkə arasında hərbi əməkdaşlıq barədə bir sıra mühüm sənədlərin imzalanması mərasimi də keçirilmişdir. Eyni zamanda 2005-ci ilin dekabr ayında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Komitə sədri Eldar İbrahimovun başçılığı ilə parlament nümayəndə heyəti İslamabadda rəsmi səfərdə olmuşdur. Səfərin tərkibinə daxil olan Eldar İbrahimov, Rəbiyyə Aslanova, İsa Həbibbəyli, Hadi Rəcəbli və başqaları Pakistan Senatında və ölkənin universitetlərində rəsmi görüşlər keçirmişlər. İslamabaddakı İncəsənət muzeyində akademik İsa Həbibbəylinin urdu dilində çap olunmuş Cəlil

¹ Anar İsabəyli, *Pakistan müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində*, Bakı, “Bakı Universiteti”, 2005, s.132

² *Heydər Əliyev və Şərq*, Birinci kitab, Bakı, 2002, s.77

³ Heydər Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir*, Qırx ikinci kitab, Oktyabr 2002-noyabr 2002, Azərneşr, Bakı, 2012, s. 27

⁴ Azərbaycan - Pakistan münasibətləri-
http://www.mfa.gov.az/files/file/Azerbaijan_-_Pakistan_munasibetleri_08.08.2014.pdf

Məmmədquluzadə haqqındakı kitablarından da söz açılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Pakistan İslam Respublikasının Baş naziri Şövkət Əzizlə 2006-cı ilin may ayının 5-də keçirilmiş görüşdə qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi, elm və texnologiyalar sahəsində əməkdaşlığın zəruriliyi, regional əməkdaşlıq, təhlükəsizlik, iqtisadi əməkdaşlıq, bölgədəki vəziyyət barədə geniş fikir mübadiləsi aparılmış, neft və qaz sahəsində Azərbaycan təcrübəsinin Pakistan üçün əhəmiyyəti haqqında söhbət açılmışdır.

2006-cı ildə keçirilən digər əlamətdar hadisələrdən biri Pakistan Senatının İnsan hüquqları daimi Komitəsinin sədri, senator Seyid Məhəmməd Zəfərin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinin Azərbaycana səfəri oldu. Mayın 6-da senator Seyid Məhəmməd Zəfər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevə “Ən yaxşı idarəolunan müsəlman dövləti” mükafatını təqdim etmişdir.¹ Bu mükafat Pakistanda nüfuzlu mətbuat orqanlarından biri olan “Pakistan observer” qəzeti tərəfindən islam dünyasında idarəçiliyin inkişaf etdirilməsinə kömək məqsədilə təsis edilmişdir.

2007-ci ilin mayın 15-də Pakistanın paytaxtı İslamabadda İslam Konfransı Təşkilatı (İKT-indiki İƏT) Xarici İşlər Nazirləri Şurasının “Sülh sessiyası: tərəqqi və harmoniya” başlığı altında 34-cü sessiyasında Azərbaycan tərəfi qurumun Müsəlman Ölkələri Təşkilatı (Organization of Muslim Countries) kimi adlandırılmasını təklif etmişdir. Burada müsəlman ölkələrini narahat edən problemlər, o cümlədən Fələstin məsələsi, Ərəb-İsrail münaqişəsi, İraq, Somali və Əfqanıstandakı vəziyyət, üzv ölkələr arasında iqtisadi, elm və təhsil, informasiya texnologiyaları, səhiyyə, mədəniyyət və humanitar sahələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsi məsələləri müzakirə olunmuşdur.

2012-ci ildə Bakıda Prezident İlham Əliyevin və Pakistan İslam Respublikasının Prezidenti Asif Əli Zərdarinin görüşü iki ölkə arasındakı münasibətləri daha da genişləndirilmişdir. Bu görüşdə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının

Bakıda keçirilən XII Zirvə Toplantısının region ölkələri arasında əməkdaşlığın bundan sonra da inkişafına töhfə verəcəyinə əminlik bildirilmiş, ikitərəfli əlaqələrimizin daha da genişləndirilməsi üçün yaxşı perspektivlərin olduğu və bu istiqamətdə birgə fəaliyyətin zəruriliyi vurğulanmışdır.²

11-14 mart 2015-ci il tarixlərində Pakistan İslam Respublikasının Prezidenti Məmnun Hüseyin Azərbaycanda rəsmi səfərdə olmuşdur. Səfər zamanı ona M.Hüseynə Bakı Dövlət Universitetinin Fəxri Doktoru elmi adı verilmişdir.

30 noyabr 2017-ci ildə Bakıda Azərbaycan-Türkiyə-Pakistan Xarici İşlər Nazirlərinin üçtərəfli görüşü keçirilmişdir. Görüşdə regional və beynəlxalq məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparıldı.

Pakistan Azərbaycanın əsas hərbi tərəfdaşlarından biridir. Belə ki, 2018-ci ilin yanvar ayının 18-də Bakıda Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi və Pakistan İslam Respublikası Birləşmiş Qərargahı arasında Azərbaycan-Pakistan işçi qrupunun 8-ci görüşü keçirilib. Görüşdə hərbi əməkdaşlığın cari vəziyyəti və inkişaf perspektivləri, regionda təhlükəsizlik, hər iki dövlətin orduları arasında münasibətlərin və əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, o cümlədən 2018-ci ildə birgə təlimlərin keçirilməsi məsələləri müzakirə olunmuş, protokol imzalanmışdır.

2018-ci ilin sentyabr ayının 25-27 tarixlərində Bakıda keçirilən 3-cü “ADEX 2018” Azərbaycan Beynəlxalq Müdafiə sərğisində dünyanın müxtəlif ölkələrindən Azərbaycana gələn nümayəndələri içində Pakistan nümayəndələri də iştirak etmişlər.

Bu illər ərzində Pakistanla Azərbaycan arasında sıx parlamentlərarası münasibətlər də formalaşmışdır. 2013-cü ilin 11-12 fevral tarixində Milli Məclisin sədri Oqtay Əsədov Pakistana işgüzar səfər etmiş və bu zaman Azərbaycan-Pakistan parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupu yaradılmışdır.

Pakistan Senatının Beynəlxalq Münasibətlər Komitəsi 1 fevral 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Xocalı şəhərində baş vermiş

¹ Maral Manafova, *Azərbaycanın Şərqi Asiya ölkələri ilə mədəni əlaqələri*, Dərs vəsaiti, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı, 2008, s.14

² Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı- <http://www.president.az/articles/6425>

hadisələri soyqırım kimi tanımışdır. Qəbul edilmiş sənəddə Senat bir daha Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qəbul etdiyini təsdiqləmiş və onu beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərini tanıdığı elan etmişdir. Xocalı soyqırımını ilə bağlı növbəti qətnamə 2 fevral 2017-ci il tarixində Pakistan İslam Respublikasının Milli Assambleyasının xarici əlaqələr üzrə daimi komitəsinin 32-ci iclasında qəbul etmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikası ilə Pakistan İslam Respublikası arasında bu vaxta qədər 30 rəsmi sənəd imzalanmışdır.

Qarşılıqlı münasibətlərin otuz illik tarixində Pakistanla Azərbaycan arasında geniş mədəni əlaqələr qurulmuşdur. Pakistanın elm, təhsil və mədəni ictimaiyyətinin Azərbaycana maraqları güclü olaraq qalır. 2018-ci ilin sentyabr ayının 20-də Azərbaycan Respublikasının Təhsil naziri Ceyhun Bayramovun Pakistan İslam Respublikası Senatının sədri Məhəmməd Sadiq Səncari ilə görüşündə təhsil sahəsində əlaqələrin cari vəziyyəti və gələcək inkişaf perspektivləri müzakirə olunmuşdur. Hazırda Bakı Dövlət Universitetində urdu dili bölümünün fəaliyyət göstərməsi böyük əhəmiyyətə malik bir hadisədir. Naxçıvan Dövlət Universiteti ilə Pakistanın Qayd-e Əzim Dövlət Universiteti və Xarici Dillər Universiteti arasında 2012-ci ildə imzalanmış müqavilə və həmin universitetlərin nümayəndələrinin Naxçıvana səfəri təhsil sahəsindəki əməkdaşlığın əhəmiyyətli səhifələridir.

Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü və dəstəyi ilə Pakistanın Müzəffərabad şəhərinin Rara qəsəbəsinə müasir tipli məktəb binası tikilib istifadəyə verilmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda fəaliyyət göstərən Azərbaycan-Asiya ədəbi əlaqələri şöbəsində Pakistan ədəbiyyatı öyrənilir və tədqiq olunur. 2017-2018-ci illərdə bir neçə dəfə Azərbaycan-Asiya ədəbi əlaqələri şöbəsinin əməkdaşı, filologiya elmləri doktoru Bəsirə Əzizəliyeva Pakistanda olmuş və Pakistanın bir sıra universitetlərində keçirilən konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir. Qeyd edək ki, Pakistan ədəbiyyatı ilə bağlı Bəsirə Əzizəliyevanın Azərbaycanın, Türkiyənin və Pakistanın bir sıra elmi jurnallarında və qəzetlərində məqalələri çap edilmişdir. O, Pakistanın milli şai-

ri Məhəmməd İqbal haqqında monoqrafiyanın müəllifidir.

Dəqiq elmlər sahəsində də iki ölkə arasında əməkdaşlıq getdikcə genişlənməkdədir. Belə ki, 2018-ci ilin sentyabr ayının 19 Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentliyin ekspertləri, Pakistan Atom Enerji Komitəsinin “Kənd Təsərrüfatı və biologiya üzrə Nüvə İnstitutu”nun əməkdaşları dr.Xalid Mahmud və dr.Sajjad Haydar Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Radiasiya Problemləri İnstitutunda olmuş, elmi məruzələr etmiş, təmsil etdikləri Nüvə İnstitutunun elmi-tədqiqat istiqamətləri, institutda yerinə yetirilən layihələr haqqında məlumat vermiş, qarşılıqlı əməkdaşlıq məsələləri müzakirə olunmuşdur.

Gəncə və Multan şəhərləri arasında 10 aprel 1996-cı il tarixində qarşılaşmış şəhər münasibətlərinin yaradılması haqqında birgə Bəyannamə imzalanmışdır.

İki ölkə arasında iqtisadiyyat sahəsində də əlaqələr inkişaf edir. Belə ki, 2018-ci ilin iyul ayının 4-də Bakıda Azərbaycan-Pakistan biznes forumu keçirilmiş, forumda ölkələrimiz arasında ticarət dövriyyəsinin, iqtisadi münasibətlərin inkişaf etdirilməsi üçün işçi qrupu yaradılmışdır.

Pakistan ictimaiyyəti Azərbaycanda baş verən tarixi və siyasi hadisələrə həssaslıqla yanaşır. Qarşılıqlı marağın bariz nümunələrindən biri kimi 2013-cü ildə görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin 90 illik yubileyi ilə əlaqədar Pakistanda keçirilən silsilə tədbirlər çərçivəsində bu ölkənin Milli Kitabxanasında “Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının Ümummilliyə lideri və Azərbaycan-Pakistan münasibətləri” mövzusunda seminarı və Heydər Əliyev otağının açılmasını göstərmək olar. Burada çıxış edən Kayde Azam Universitetinin siyasət və beynəlxalq əlaqələr üzrə direktoru və professor Lubna Abid Ali Heydər Əliyevin Pakistan-Azərbaycan münasibətlərinin inkişafına verdiyi töhfələrdən danışıbmışdılar.¹

Pakistanla Azərbaycan bir-biri ilə humanitar sahələrdə də əməkdaşlıq edir. Müxtəlif illər

¹ Xarici ölkələrdə Ümummilliyə lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyi münasibətilə silsilə tədbirlər keçirilmişdir. (10 may 2013) / “Azərbaycan” qəzeti, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin orqanı (23 noyabr 2014, Bazar günü)

də Pakistanda baş vermiş zəlzələ, sel kimi təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması, daşqından əziyyət çəkmiş insanlara yardım göndərilməsi məqsədilə Azərbaycan dost ölkəyə maddi yardım etmişdir.

Hazırda Azərbaycan-Pakistan əlaqələri yeni mərhələyə daxil olmuşdur. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, İkinci Qarabağ – Vətən müharibəsi zamanı Pakistan ölkəmizin haqlı davasına tam siyasi və mənəvi dəstəyini vermişdir. Bu il, 14 yanvar 2021-ci il tarixində Azərbaycan, Türkiyə və Pakistanın Xarici İşlər nazirlərinin İslamabadda keçirilmiş üçmərtəbəli görüşü regional və beynəlxalq sahələrdə çoxcəhətli əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsinə daha geniş imkanlar açmışdır. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Naziri Ceyhun Bayramovun Pakistan İslam Respublikasının Prezidenti Arif Alvi ilə görüşü, Xarici İşlər nazirlərinin qarşılıqlı əməkdaşlıq haqqında imzaladıqları yeni saziş ölkələrarası əlaqələrin genişləndirilməsinə şərait yaratmışdır. Pakistan İslam Respublikası Ordusunun Baş Qərərgah rəisi, ordu generalı Qamar Cavidin “Pakistan hər zaman Azərbaycanın yanında olub və onun haqlı mövqeyini dəstəkləyib”¹ – sözləri ölkələrimiz arasındakı etimadın mühüm bir göstəricisidir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etməsindən bu günədək onun ən sadıq tərəfdaşlarından biri olan Pakistan İslam Respublikası Azərbaycanla siyasi, hərbi, iqtisadi, qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə verdiyi böyük töhfə beynəlxalq miqyasda dövlətlərarası münasibətlər baxımından əsl nümunə sayılmasına layiqdir.

Bu gün Pakistan Asiya qitəsində Azərbaycanın əsas tərəfdaşlarından biri kimi ölkəmizin Şərq tərəfdaşlığına böyük töhfələr verir. Azərbaycan Pakistan əlaqələri əsl dostluq və əməkdaşlıq nümunəsidir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan” qəzeti, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin orqanı (23 noyabr 2014-cü il) / Xarici ölkələrdə Ümummillə lider

Heydər Əliyevin 90 illik yubileyi münasibətilə silsilə tədbirlər keçirilmişdir (10 may 2013).

2. “Azərbaycan” qəzeti, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin orqanı (15 yanvar 2021-ci il).

3. Heydər Əliyev və Şərq. Birinci kitab. Bakı, 2002.

4. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Qırx ikinci kitab. Oktyabr 2002 - noyabr 2002. Azərnaşr, Bakı, 2012.

5. İsabəyli A.Q. Pakistan müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində. Bakı, “Bakı Universiteti”, 2005.

6. Maral Manafova. Azərbaycanın Şərqi Asiya ölkələri ilə mədəni əlaqələri. Dərs vəsaiti. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı, 2008.

7. Nayar K. Zia’s Conspiracy Theory – Sunday (Calcutta) 1987, vol. 14, N 37.

8. Rza Talıbov, Asiya ölkələri beynəlxalq münasibətlər sistemində, Elm və təhsil, Bakı, 2015.

9. William L Richter, *The Political Dynamics of Islamic Resurgence in Pakistan* // AS, 1979, Vol. 19, № 6. , s. 550

10. <http://www.president.az/articles/6425> – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı

11. <http://lib.aliyevheritage.org/az/41111492.html> – “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Pakistan İslam Respublikasına rəsmi səfəri” (11 aprel 1996-cı il)

12. http://www.mfa.gov.az/files/file/Azerbaijan_Pakistan_munasibetleri_08.08.2014.pdf – Azərbaycan - Pakistan münasibətləri

13. http://news.bbc.co.uk/2/hi/programmes/from_our_own_correspondent/3502152.st – Crispin Thorold, Batting for unity in Pakistan, BBC news

14. <http://intertrends.ru/system/Doc/ArticlePdf/845/Lunev-26.pdf> – Сергей Лунев, Пакистан или Индия: выбор для России

¹ “Azərbaycan” qəzeti, 15 yanvar 2021-ci il

Резюме

Рза Талыбов

Исламская Республика Пакистан и ее взаимоотношения с Азербайджаном

В статье подробно описывается путь развития и позиция Исламской Республики Пакистан. Автор представляет также Исламскую Республику Пакистан как одного из основных партнеров независимой Азербайджанской Республики.

В статье анализируются и оцениваются основные направления развития и важные результаты азербайджано-пакистанских научных и культурных связей.

Ключевые слова: Пакистан, Азербайджан, международные отношения, взаимоотношения, развитие, союзник.

Summary

Rza Talibov

Islamic Republic of Pakistan and its relations with Azerbaijan

The article describes in detail the development and position of the Islamic Republic of Pakistan. The author also presents the Islamic Republic of Pakistan as one of the main partners of the independent Azerbaijan Republic.

The article analyzes and evaluates the main directions of development and important results of the Azerbaijani-Pakistani scientific and cultural relations.

Keywords: Pakistan, Azerbaijan, international relations, relationship, development, ally

UOT 37

HASAN ARSLAN

Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart University, Turkey

arslan.phd@gmail.com

https://orcid.org/0000-0001-8011-3069

MİRAY DOĞAN

PhD. Candidate, Çanakkale Onsekiz Mart University, Turkey

mraydogan@ymail.com

https://orcid.org/0000-0002-6734-8947

HYBRID LEARNING MODEL IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Keywords: *Higher Education, Hybrid Learning Model, graduate student, SWOT Analysis.*

Introduction

The 2019-2020 Coronavirus (Covid-19) outbreak affected education systems around the world and caused wide closure of schools and universities. Therefore, it has created different alternatives in educational organizations by creating new teaching and learning opportunities that can be used in digital information technology and new learning models in higher education. COVID-19 is the latest infectious disease caused by coronavirus. This new virus and disease was unknown in December 2019 before the outbreak began in Wuhan, China. COVID-19 is now pandemic that affects many countries worldwide (WHO, 2020). Approximately 1.1 billion students and young people worldwide are affected by school and university closings due to the COVID-19 outbreak. The Global Education Coalition launched by UNESCO tries to facilitate inclusive learning opportunities for children and young people during this sudden and unprecedented education disruption. Investing in distance education should both reduce the emergency disruption caused by COVID-19 and create approaches to develop more open and flexible education systems for the future (UNESCO, 2020).

Students need rich learning environments that will facilitate them in their efforts to obtain constantly developing and growing information and keep them up-to-date with changing information (Yolcu, 2015). Through interactive

learning methods such as individual portals, social media, personal learning environments, technological readiness, students can easily acquire and apply the skills required by the new century (Gümüšoğlu, 2017). Internet and computer usage is more appropriate to meet the interests and demands of postgraduate students on learning; universities are seeking to meet the increasing demand and need. It can be said that postgraduate students have the knowledge and skills to use more intensive digital media than students at other levels. In this context, the hybrid learning model, which is one of the most efficient learning methods that can be applied in universities with higher education institutions, provides the opportunity to learn both face to face in traditional classroom environment and in digital environments (Singh, 2003). The hybrid learning model uses the advantages of online teaching in combination with face-to-face interaction. In other words, it is the use of web and classroom environments for maximum benefit in order to make the best of both face to face education and online methods (Osguthorpe & Graham, 2006). The interaction process in both face-to-face education and distance education is one of the most important factors in gaining learning experiences and increasing the quality of teaching service (Kaya, 2002). Hybrid learning; It interacts with computer aided learning, web assisted learning, electronic learning, learning management system and

learning platform (Ünsal, 2010). In other words, many students want to use the flexibility offered by the hybrid learning method, but they do not want to lose their social interaction in the face-to-face environment (Graham, 2006)).

With synchronous and asynchronous co-operation in higher education, hybrid learning designs bring the transformation of teaching and learning as much as possible. One of the models widely used in higher education today is hybrid learning (Chaeruman et al., 2018). Hybrid learning is becoming a catalyst to re-think traditions and rediscover the learning community. While hybrid learning designs offer disciplined research with reflective and collaborative activities, it appears to provide unlimited access to information (Garrison and Vaughan 2008).

Coronavirus (Covid-19) pandemic, which is effective worldwide and especially in higher education, hybrid learning need and approach came to the fore with important changes and effects of postgraduate students on education. This pandemic demonstrated that understanding the necessity of continuing learning without interruption, investing more in hybrid education, and giving importance to alternative learning approaches instead of traditional education approaches. It should be noted that higher education hybrid learning practices have important advantages not only in normal times or to support formal education, but also in some crisis situations such as epidemics and wars.

Hybrid Learning Model

Hybrid originates from the Latin word *Hybrida*; It is used in the sense of combining hybrid and two different power sources (TDK, 2020). In the related literature, hybrid learning is also referred to as 'mixed learning' or blended learning (Utts et al., 2003; Yolcu, 2015; Veysel, 2015; Ünsal, 2010; Boelens et al., 2017). It is expressed as “blended”, “hybrid” or “mixed” in the international literature (Westover & Westover, 2014; Bachman & Scherer 2015; Singh & Reed, 2001). It is a general term used as an umbrella task such as hybrid learning, e-learning, virtual learning, online learning, virtual classroom, mobile learning, blended learning (Chaeruman, 2018). In many foundations and public universities, direct communication with students is seen as an important part of formal education. In addition, it offers the convenience of online technology and personal communication flexibility to faculty and students in the hybrid learning environment (Ward, 2004). With the advancement of technology, it tries to follow and adapt some changes in the education and training system of universities. The younger generation in universities are in search of new information, students can access information more easily via the internet and other means. Thus, the role of the lecturer in universities shifts from instructor to facilitator of education (Singh, 2016).

Table 1. Advantages and Disadvantages of Hybrid Learning Model

Advantages	Disadvantages
Student-centered learning outcomes	Unrealistic student expectations
Flexibility for students and faculty	Excessive individualization perceived by the student
Improved autonomy, reflection and research skills	Technological problems for students
Decrease in student dropout rates	Lack of support to redesign the course
Encouraging professional learning	Time restricted
Potential cost and resource savings	Technological problems for institutions

Source: Poon, 2013

As seen in Table 1 above, the hybrid learning model is a model that takes the student to the center. It encourages students to learn professionally. In addition, hybrid learning pro-

vides students with a blended framework of problem solving, fair, collaborative learning (Garrison & Vaughan, 2008). Hybrid learning itself is a mixture. Because pedagogical ap-

proaches can balance the effectiveness and socialization of the class online with technological developments (Poon, 2013). In this way, students do not feel alone. Another advantage is that it saves students time, cost and resources. On the other hand, there may be some disadvantages of hybrid learning. Vaughan (2007) stated that students enrolled in hybrid classes in their study sometimes experience unexpected problems. That is, postgraduate students state less lecture mean less work, they cannot use their time management skills effectively and have seen problems with accepting personal responsibility. As a disadvantage, fast changing web technologies and their universities and applicability in terms of students may be a problem from time to time. This affects students' learning negatively (Poon, 2013). In order for educational activities to be carried out in a healthy way, physical conditions, educational tools, human resources must be presented to students at the best level (Yakut, 2020).

Hybrid Teaching Model in Higher Education

As COVID-19 closes schools to include the pandemic, governments are distributing distance education solutions and tackling the complexity of providing distance education, providing content and supporting teachers, guiding families, and addressing connectivity challenges (UNESCO, 2020). It provides a vision and roadmap for understanding hybrid learning in higher education, organic blending of face-to-face education and understanding online learning for engaging and meaningful learning experiences (Garrison and Vaughan, 2008). As the reasons for using the hybrid teaching model by educators; pedagogical wealth, learning efficiency, access to information, affordable cost, and ease of renewal are shown (Graham & Osguthorpe, 2003). Education managers need to know what philosophy prevails in individuals. University administration in this context it will be easier to put change at the center of education (Beytekin & Kadı, 2015). Universities, in parallel with changing student characteristics, transfer their professional skills to digital environments in accordance with educational and educational environments, having more access

and sharing with their students, increase their professional efficiency (Ceylan, 2015). However, instead of random applications, what kind of applications can be done on this subject should be researched and solutions suitable for the target audience should be developed. On the other hand, the process of providing distance education services is effective and to be efficient, improving the computer skills of both the faculty members and the students who take the service and their support in this regard is of great importance (Celen et al., 2011). Academic profession is based on constant self-improvement, hence its difficulty (Akyol & Tanrısevdi, 2018). Thanks to the flexibility of using higher education hybrid learning, postgraduate students have more flexibility to solve the assigned tasks that they will fulfill their obligations within a time frame, not within a specified period. In addition to the temporal and spatial dimension, it is an important positive factor, because learning can be performed from anywhere, with the online used (Graham, 2006). Hybrid learning environments offer life-long learning environments that will greatly increase student-teacher, student-student interactions (Yolcu, 2015). Today, 78% of students studying in universities with experience in web technologies. In addition, two-thirds of students who come to universities have an e-mail address and experience online education knowledge from their previous experience (Educause, 2003). On the other hand, Sharpe et al. (2006) stated the features of hybrid learning as follows:

- Students participating online share an environment that enriches classroom meetings with shared experiences.
- With hybrid learning, students learn systematically by including multiple learning through different activities (e.g. class meetings, simulation and individual instructions; individual speed).
- Improves student performance by getting feedback and coaching with hybrid learning

Method

The aim of the study is to take a picture of the process by applying the SWOT Analysis, one of the qualitative research methods, of the hybrid learning model according to the opin-

ions of the postgraduate students of Çanakkale Onsekiz Mart University. This research was carried out with a phenomenological approach, one of the qualitative research models.

Phenomenology is a kind of approach in qualitative research. It explains how individuals or a group live about the phenomenon, situation or concept (Christensen et al., 2014). Qualitative research is the expression of a descriptive and interpretive process that the researcher conducts to observe people in their natural environment, to examine the processes of occurrence of events and facts, to explain the basic characteristics of the individual and social events and phenomena that people experience (Patton, 2002). The data of the study were collected by interviewing the participants face to face with the semi-structured interview technique. During the preparation of the interview questions, two academicians who are experts in the field of educational management were consulted (Patton, 2002). In this study, academicians' experts in education management reviewed the questions related to the interview and the questions in the semi-structured interview form were concluded. The texts obtained in terms of validity and reliability of the research were proven to the academics and graduate students interviewed and the findings of the research were presented when the opinions of the participants were deemed necessary. While presenting the findings, the names and interviews of the participants were separated and each participant was given a code. The data were analyzed by content analysis method by determining the code category themes. Postgraduate students are coded as PS 1... PS 10.

In this research, the use of the strengths and how the weaknesses can be developed in line with the opinions of the postgraduate students will be provided. In addition, according to the opinions of postgraduate students, the opportunities of the hybrid learning model can be evaluated efficiently and measures can be taken in line with possible threats.

In this study, 2019-2020 academic year Çanakkale Onsekiz Mart University constitutes 10 postgraduate students sample group. Semi-structured interview technique was used in the research. Responses of postgraduate students

were analyzed by content analysis method, which is a qualitative research method. With this study, by analyzing the current situation of the hybrid teaching model in higher education by using SWOT analysis method, it is aimed to evaluate the internal and external situation affecting the hybrid teaching model. SWOT analysis is an analysis technique that allows an internal and external environment to be evaluated. The current situation of the institutions is determined by making SWOT analysis. In this framework, the strengths and weaknesses and the opportunities and threats faced by the organization are tried to be revealed (Çalık, 2019).

In line with this purpose, the following sub-goals are determined.

1. What are the strengths of the Hybrid learning model in higher education institutions?
2. What are the weaknesses of the Hybrid learning model in higher education institutions?
3. What are the opportunities of the Hybrid learning model in higher education institutions?
4. What are the threatening elements of the Hybrid learning model in higher education institutions?

Findings

In this section, the findings of the study are presented on the basis of each sub-purpose, and themes created in line with the answers given by postgraduate students interviewed and quotations supporting these themes are added.

Postgraduate students' Perspectives On Strengths of Hybrid Learning Model:

The most frequent elements in the "Strengths" category of postgraduate students were observed as providing permanent learning environment, easy access to information, independent of time and place. In addition, being economical, reducing school expenses, spreading education to a wide audience, providing fast access and flexibility were observed as other elements of this headline. In this context, in the opinion of one of the postgraduate students as follows:

Higher education institutions are relatively advantageous in education as they cover the education of adults. In this regard, being able

to make decisions within a group or organization, to put the decisions into practice, and to exchange ideas. When we think about all these, hybrid learning model can develop creativity and different abilities in higher education institutions, provide free thinking and research environments, can be useful to use time economically, workload and can reduce cumbersome learning materials, it can strengthen the communication network and data flow. PS5

It is understood that it provides the most appropriate learning environment in terms of how to evaluate the learning process of postgraduate students through hybrid learning, using time and resources effectively. Providing easier access to both students and faculty through web resources and management of hybrid lessons, student discussion groups and e-mail also provides access to all other rare resources and experts (Dziuban et al., 2004).

Postgraduate students' Perspectives On Weaknesses of Hybrid Learning Model:

The most frequent items in the 'Weaknesses' category of postgraduate students were; lack of supervision of online courses, lack of communication between faculty member and postgraduate students, not focusing the student during online education, the fact that not everyone has the opportunity of online education has been evaluated as a weak point. Also, technology addiction, lack of computer and internet access all the time, lack of knowledge and experience of faculty members on web technologies, universities' lack of full technological infrastructure is stated as a weak aspect. In this context, in the opinion of one of the postgraduate students as follows:

Laziness, not taking responsibilities and duties seriously, accessing non-original content, not being able to cover all individuals, commitment to things other than course materials (mobile phone, computer, screen, etc.) can negatively affect educators and students. When not used positively, it may make learning difficult, distracting, and may not be suitable for each individual's learning style. PS10

This comment shows that postgraduate students need the contact of the lectures and tutorials to keep them engaged in the subject.

The rapid development of web technologies in hybrid learning environments and the inability of postgraduate students to follow this completely may cause decreased interaction and communication. However, students whose study's findings (Utts et al., 2003) participated in the hybrid course showed that their performance was slightly lower in their subjective evaluations and they did not have a positive view towards the lecturers.

Postgraduate students' Perspectives On Opportunities of Hybrid Learning Model:

The most frequent factors in the "Opportunities" category of postgraduate students were that universities have the opportunity to develop themselves socio-culturally, a rich learning environment, and that postgraduate students can choose their own material and choose their own study method. In addition, achieving the highest efficiency with the lowest cost is stated as providing an academic discussion environment in online education. In this context, in the opinion of one of the postgraduate students as follows:

With the hybrid learning model, students can organize their learning processes in their own way and earn money by working in their spare time. With such a system, education costs of students can be minimized. In addition, students can continue their learning in these environments by using the social and physical environments offered by traditional campuses with this learning approach. With the implementation of such a model, the education periods can also be reduced. PS2

The postgraduate student's comment illustrates that; postgraduate students should be free and flexible due to external commitment. Hybrid learning can be considered as a model that centers postgraduate students. We can see that hybrid learning provides postgraduate students with flexibility over time and continuing educational participation in university education. In addition, students in higher education provide easy access to Web pages, digital libraries and databases with the guidance and encouragement of faculty members (Ward, 2004). Student satisfaction, which is the basic requirement for achieving the goal of hybrid learning, is also an

important factor affecting the quality of hybrid learning (Balaman, 2016).

Postgraduate students' Perspectives On Threats of Hybrid Learning Model:

The threat that postgraduate students repeat the most in the "Threats" category was the low level of specialization, low motivation, lack of modifications to the regulations, insufficient technological infrastructure, and resistance of faculty members to change. In addition, the negative effects of research-memory and mentoring duties, which are one of the lifetime duties of universities, were observed as other threats in the hybrid model, which was implemented without understanding. In this context, in the opinion of one of the postgraduate students as follows:

The necessity to act without ignoring that everyone may not have the tools and equipment to access online training materials, especially requiring the use of the internet, the fact that technological products can easily wear out or cause data loss as the possibility of something happening every moment of the world isn't equal to the opportunities in the world. not being able to benefit in some way, development being based on research and long-term efforts. PS 7

The postgraduate students' comment reflects that hybrid learning the required online components may not suit all students causing dissatisfaction and low performance. Besides, the advantages of hybrid learning, it can also have disadvantages. Postgraduate students may put more effort into the course. Also technology can be overwhelming pressures and workloads of all the other courses and the amount of assessments for postgraduate students. The important thing to consider here is the good balance between face-to-face training and online training. Students in online courses often contribute less to technical completion, individuality, lack of technical infrastructure, and lack of general support (Jaggars, 2011).

Conclusion and Suggestions

In this study, where hybrid learning model was examined according to the opinions of postgraduate students; postgraduate students have stated that hybrid learning, easy access to

information, independence from time and place are strengths. Hybrid learning applied in higher education institutions is a model that takes the student to the center. Thus, hybrid learning defines a learning environment that combines teaching methods, practice methods, media format, or a mixture of postgraduate students.

It also includes integrated learning activities such as online and face-to-face learning (Singh, 2016). Lack of communication between faculty and graduate students in hybrid learning, not focusing the student during online education, not having everyone online education is considered as weak points. Satisfaction with lecture consists of students' reaction to university and is said that students who take part in school activities have higher academic success (Beytekin & Kadi, 2014).

In hybrid learning; The distribution of teaching material, interaction with learning materials, interaction with the teacher, interaction with students and multiple interactions may change (Ünsal, 2010). In this context, informing faculty members can give feedback to the graduate students of hybrid courses. Postgraduate students considered the opportunity to achieve the highest efficiency at least cost in hybrid learning. It is observed that there has been a rapid increase in the number of universities that have recently benefited from the hybrid learning model. In higher years in higher education, 80% and 90% of all courses are planned to be switched to hybrid learning one day (Young, 2002). In this context, to integrate face to face and online learning effectively and efficiently; it should rethink the lesson design and reconfigure and change traditional lesson hours by optimizing student participation (Garrison and Vaughan 2008). The threat that postgraduate students repeat the most in the "Threats" category is the low level of specialization, low motivation, lack of modifications to the regulations, insufficient technological infrastructure, and the resistance of faculty members to change as a threat. On the other hand, it is stated that face-to-face education in the classroom environment is not the best practice, as the main problems encountered today are not being able to spread education, continuing inequality of opportunities and opportunities, not using re-

sources efficiently, and not being functional enough (Kaya, 2002). It was also considered objectionable to only take online classes. Therefore, starting from the late 1990s when distance education began to develop, faculty members prevented students from taking fully online courses (Young, 2002).

As a result, it seems that hybrid learning offers postgraduate students more options for content. Hybrid learning can be more effective than completely online or fully class-based lessons (Singh, 2003). New hybrid learning model in higher education; Learning and teaching methods of students from different disciplines can vary. In this context, adequate information training should be provided for faculty and postgraduate students.

Therefore, it is important that universities take into account the necessity of active learning with technology in order to make the educational environment more efficient and efficient. While Hybrid lessons are becoming more common in higher education in the world, the findings of this study can be taken into consideration for the design of future hybrid learning environments in our country. Benefiting from technical facilities and facilities, as well as an online lesson environment, social interaction and sharing with instructor and student classmates have led to the spread of hybrid lessons in many researchers and universities (Ward, 2004; Young, 2002). It is recommended to apply a scientific preparation program to faculty members and postgraduate students without switching to hybrid learning. It is recommended that postgraduate students increase their efficiency by keeping their motivation high in hybrid learning.

References

- Akyol, B., & Tanrısevdi, F. (2018). Academicians in Turkey: An evaluation of current status of academic staff in higher education. *Higher Education Studies*, 8(4), s.129-138
- Bachman, C. & Scherer R. (2015). Promoting Student Autonomy and Competence Using a Hybrid Model for Teaching Physical Activity. *International Journal of Instruction* 8, (1) s. 225-241
- Balaman, F. (2016). Bir Dersin Harmanlanmış Öğrenme Yöntemiyle İşlenmesini Öğrencilerin Akademik Güdülenmelerine Etkisi, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1) s.225-241.
- Beytekin, O. F. & Kadı, A. (2014). Quality of Faculty Life and Lifelong Learning Tendencies of University Students. Canadian Center of Science and Education. *Higher Education Studies*; 4, (5), s. 28-36
- Beytekin, O. F. & Kadı, A. (2015). Öğretmen Adaylarının Eğitim İnançları Ve Değerleri Üzerine Bir Çalışma. *International Journal of Social Science*, 31(2), s. 327-341
- Boelens, R., De W. B., & Voet, M. (2017). Four key challenges to the design of blended learning: A systematic literature review. *Educational Research Review*, 22, s. 1-18.
- Ceylan, V. K. (2015). Harmanlanmış Öğrenme Yönteminin Akademik Başarıya Etkisi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı. Aydın
- Chaeruman, U. A., Wibawa, B., Syahrial, Z. (2018). "Determining the Appropriate Blend of Blended Learning: A Formative Research in the Context of Spada-Indonesia." *American Journal of Educational Research*, 6(3) s. 188-195.
- Christensen, L., Johnson, R.B., & Turner, L.A. (2014). Research methods, Design, and Analysis, 12th edition. Published by Pearson education
- Çelen, F.K., Çelik, A. & Seferoğlu, S. (2011). Yükseköğretimde çevrim-içi öğrenme: Sistemde yaşanan sorunlar ve bu sorunları çözmeye yönelik öneriler". *Journal of European Education*. 1(1), s. 25-34
- Çalık, T., Sezgin, F., Çalık, C. (2019). Yönetimde problem çözme. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Dziuban, C.D., Hartman, J.L., & Moskal, P.D. (2004). Blended learning. EDUCAUSE Center for Applied Research Bulletin, 7, 112.
- Educause (2003). The Pocket Guide to U.S. Higher Education. İndirilme tarihi 03.04.2020
From http://www.educause.edu/ir/library/pdf/PUB22_01.pdf

- Garrison, R., & Vaughan, N. (2008). *Blended Learning in Higher Education*. San Francisco: Jossey Bass.
- Graham, C. (2006). Blended learning systems: Definition, current trends and future directions. In C. Bonk & C. Graham (Eds.), *The handbook of blended learning: Global perspectives, local designs* (pp. 3–21). San Francisco
- Gümüşoğlu, K. E. (2017). Yükseköğretimde dijital dönüşüm. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 3 (4), s.30-42.
- Jaggars, S. S. (2011). Online learning: Does it help low-income and underprepared students? (CCRC Working Paper No. 26, Assessment of Evidence Series). New York, NY: Columbia University, Teachers College, Community College Research Center.
- Kaya, Z. (2002). Uzaktan eğitim (1. Baskı). Ankara: Pagem A Yayıncılık
- Osguthorpe, T. R. & Graham. C.R. (2003). Blended learning environments definitions and directions. *The Quarterly Review of Distance Education*, 4(3), s.227-233.
- Özköse, H, Arı, S. (2013). Uzaktan Eğitim Süreci için SWOT Analizi. *Middle Eastern & African Journal of Educational Research*, 5 (41) s.6-16.
- Patton, M.Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods*. 3rd Sage Publications; Thousand Oaks, CA.
- Poon, J. (2013). Blended learning: an institutional approach for enhancing students' learning experiences, *Journal of online learning and teaching*, 9(2), pp. 271-288.
- Singh, H. (2003). Building effective blended learning programs. *Educational Technology*, 43(6), s. 51-54.
- Singh, H. and Reed, C. (2001) *Achieving Success with Blended Learning*. Centra Software. ASTD State of the Industry Report. American Society for Training and Development.
- Singh, S., Shivam, R., Yaduvanshi, S.A. (2016). Effectiveness of blended learning in economics classroom. *International Journal of Academic Research and Development*. 1(4) s. 13-15.
- Sharpe, R., Benfield, G., Roberts, G., & Francis, R. (2006). The undergraduate experience of blended e-learning: A review of UK literature and practice. York, UK: The Higher Education Academy.
- Türk Dil Kurumu (TDK), (2020). www.tdk.gov.tr
- Westover, J. H., Westover, J. P. (2014). Teaching Hybrid Courses across Disciplines: Effectively Combining Traditional Learning and e-Learning Pedagogies. *International Journal of Information and Education Technology*, 4, (1), s. 47-57
- Utts, J., Sommer, B., Acredolo, C., Maher, M. W., & Matthews, H. R. (2003). A study comparing traditional and hybrid Internet-based instruction in introductory statistics courses. *Journal of Statistics Education*, 11(3).
- UNESCO. (2020). COVID-19 educational disruption and response, <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse> 01.06.2020 tarihinde indirilmiştir.
- Ünsal, H. (2010). Yeni Bir Öğrenme Yaklaşımı: Harmanlanmış Öğrenme. *Millî Eğitim Dergisi*, 185 (3), s. 130-137
- Vaughan, N. D. (2007). Perspectives on blended learning in higher education. *International Journal on E-Learning*, 6(1), s.81-94.
- Ward, B. (2004). The best of both worlds: A hybrid statistics course. *Journal of Statistics Education*, 12(3).
- WHO. (2020). Coronavirus disease (COVID-19) outbreak situation. <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019> 01.06.2020 tarihinde indirilmiştir.
- Yakut, S. (2020). Okul Müdürlerinin Kullandığı Motivasyonel Dilin Öğretmenlerin Örgütsel Bağlılığı Üzerine Etkisi: Çanakkale İli Örneği. Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Martı Üniversitesi, Eğitim Bilimler Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı. Çanakkale
- Young, J.R. (2002). 'Hybrid' teaching seeks to end the divide between traditional and online instruction. *Chronicle of Higher Education*, 48(28), A3334.
- Yolcu, H.H. (2015). Harmanlanmış (Karma) Öğrenme Ve Uygulama Esasları. *International Journal of Social Science*, 1 (33), s. 255-260

Özet

Hasan Arslan, Miray Doğan

Yüksek Öğretimde Hibrid Öğrenme Modeli

Bu çalışmanın amacı, yükseköğretim kurumlarında hibrid öğrenme modelinin lisansüstü öğrenci görüşlerine göre incelenmesidir. Teknolojik gelişmeler yükseköğretim kurumlarında uygulanan geleneksel eğitimin yanı sıra hibrid öğrenme ile yeni modellerin ve seçeneklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Lisansüstü öğrencilere hibrid öğrenme modelini uygulayacak yükseköğretim kurumlarının bu hizmet alan kesime daha yüksek kalitede hizmet sunabilmesi için stratejik planlarını yaparlarken lisansüstü öğrencilerin görüşlerini planlama süreçlerine dâhil etmelidir. Bu çalışma SWOT Analizi ile organizasyonların Güçlü (S) ve Zayıf (W) yönlerini görerek dış çevrede oluşabilecek Fırsat (O) ve Tehditlere (T) göre pozisyon almalarını sağlamaktadır. Bu çalışmada 10 lisansüstü öğrenci yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile elde edilmiş veriler içerik analizi yöntemi ile analiz edilmiştir. Bu çalışmada, 2019-2020 eğitim öğretim yılı Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi 10 lisansüstü öğrenci örneklem grubunu oluşturmaktadır. Araştırma bulgularına göre lisansüstü öğrenci görüşlerine göre güçlü yönler; bilgilere kolay ulaşma, zamandan ve mekândan bağımsız olması olarak gözlenmiştir. Zayıf yönler kategorisinde; öğretim üyesi ile lisansüstü öğrenci arasındaki iletişim eksikliği, çevrim içi eğitim sırasında öğrencinin odaklanamaması, herkesin çevrimiçi eğitim imkânına sahip olamaması zayıf yön olarak değerlendirilmiştir. Fırsat kategorisinde ise; lisansüstü öğrenciler için zengin bir öğrenme ortamı sağlaması, lisansüstü öğrencilerin kendine uygun materyal seçip kendi çalışma yöntemini belirleyebilmesi olarak belirtilmiştir. Son olarak tehdit kategorisinde; lisansüstü öğrenciler uzmanlaşmanın az olması, yapılan düzenlemelerin değiştirilebilecek nitelikte olmaması, yetersiz teknolojik alt yapı olarak ifade etmiştir.

Anahtar kelimeler: Yükseköğretim, Hibrid Öğrenme Modeli, Lisansüstü Öğrenci, SWOT Analizi.

Резюме

Хасан Арслан, Мирай Доган

Модель гибридного обучения в высших учебных заведениях

Целью данного исследования является изучение гибридной модели обучения в высших учебных заведениях в соответствии с мнениями аспирантов. Технологические разработки привели к появлению новых моделей и вариантов гибридного обучения, а также традиционного образования, применяемого в высших учебных заведениях. Высшие учебные заведения, которые будут применять гибридную модель обучения к аспирантам, должны учитывать мнения аспирантов в своих процессах планирования при составлении своих стратегических планов, чтобы предоставлять услуги более высокого качества для этого сегмента услуг. Это исследование позволяет организациям увидеть сильные (S) и слабые (W) стороны организаций с помощью SWOT-анализа и занять свою позицию. В соответствии с Возможностями (O) и Угрозами (T), которые могут возникнуть во внешней среде. В данном исследовании данные, полученные от 10 аспирантов с использованием метода полуструктурированного интервью, были проанализированы методом контент-анализа. В данном исследовании сформирована выборочная группа из 10 аспирантов университета Чанаккале Онсекиз Март на 2019-2020 учебный год. Согласно результатам исследования, в категории сильных сторон, по

мнению аспирантов; это наблюдалось как легкий доступ к информации, независимый от времени и места. В категории слабых мест; отсутствие связи между преподавателем и аспирантом, неспособность студента сосредоточиться во время онлайн-обучения и неспособность каждого получить онлайн-образование были оценены как слабые стороны. В категории возможностей; Заявлено, что он обеспечивает богатую среду обучения для аспирантов, позволяя аспирантам выбирать подходящий материал и определять свой собственный метод обучения. Наконец, в категории угроз; аспиранты заявили, что специализация меньше, регламент не подлежит изменению из-за недостаточной технологической инфраструктуры.

Ключевые слова: *высшее образование, гибридная модель обучения, аспирант.*

UOT 159

MÜŞVIQ MUSTAFAYEV

*BDU-nun sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
mustafayev76@mail.ru, Azərbaycan*

SÜDABƏ HÜSEYNOVA

*AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutunun elmi katibi,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
sudabeaskerova@gmail.com, Azərbaycan*

GÜNEL ASLANOVA

*BDU-nun psixologiya kafedrasının əməkdaşı
aslanovagm@gmail.com, Azərbaycan*

**PENİTENSİAR MÜƏSSİSƏLƏRDƏ CƏZA ÇƏKMƏKDƏN AZAD EDİLMİŞ
ŞƏXSLƏRİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN SOSIAL ADAPTASIYANIN
TƏŞKİLİ BAXIMINDAN TƏHLİLİ***

Açar sözlər: intellekt, xarakter, adaptasiya, şəxsiyyət, mənəvi mühakimə, mühit

Cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyasının daha effektiv təşkili üçün ilk növbədə onların sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini təhlil etmək, eyni zamanda onlarda mövcud olan dəyərlər sistemini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu baxımdan cinayətkar şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Psixi xüsusiyyətlərin şəxsiyyətin strukturunda nisbətən sabit olduğunu nəzərə alaraq qeyd edək ki, bu yeni şəraitdə də özünü göstərir.

Cinayətkar şəxsiyyətinin formalaşmasına dair müxtəlif sosial-psixoloji nəzəriyyələr mövcuddur. Sosial-psixoloji nəzəriyyələr cinayətkar şəxsiyyətinin formalaşmasında həm mühit amillərinin, həm də fərdi fərqlərin rolunu önə çəkirlər. Belə ki, əksər nəzəriyyələr şəxsiyyətin sabit xüsusiyyətləri olan intellekt və temperamenti təhlil edərək onları çox zaman cinayətin törədilməsinə səbəb olan amil kimi göstərirlər. Şübhəsiz ki, cinayətkarın intellektinin aşağı ol-

ması onun etdiyi hərəkətin sosial nəticələrini hesablama bilməsinə mane olur. Hesab edirik ki, aşağı intellektual əmsal cinayəti törətməni şərtləndirən yeganə fakt kimi nəzərdən keçirilməməlidir.

Riçard Daqdeylin “Juklar” əsəri aşağı intellekti tədqiq edən ilkin əsərlərdən biridir. Bu əsərdə cinayət, yoxsulluq və irsiyyətin intellekt ilə əlaqəsi araşdırılmışdır. O, bu əsərində Nyu York-un şimalında şəhər ətrafında yaşayan və cinayi davranışı ilə məşhur olan, şərti olaraq Juklar adlandırdığı ailə şəcərəsini tədqiq edir. O həmin şəcərənin “Maks” adlandırdığı eyni yaş nəsli nümayəndələrini tədqiq etmişdir. “Maks” nəsli başqalarından fərqli olaraq, qohumluq daxilli qarşılıqlı evliliklərə üstünlük verirdilər. Daqdeyl onlar arasında xeyli sayda cinayət əməli törətmiş insanları müəyyənləşdirir.

Baxmayaraq ki, Daqdeyl cinayətin törədilmə səbəbi kimi mənəvi-əxlaqi dəyərlərin formalaşdırılmaması faktını qabardır. Onun bu əsəri sonradan başqa tədqiqatçılar tərəfindən cinayət davranışının irsi təbiətinin sübutu kimi geniş şəkildə şərh edilmişdir [4, s. 8].

Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, intellekt əsasən genlər vasitəsilə şərtlənir. Lakin eyni za-

¹ Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir.

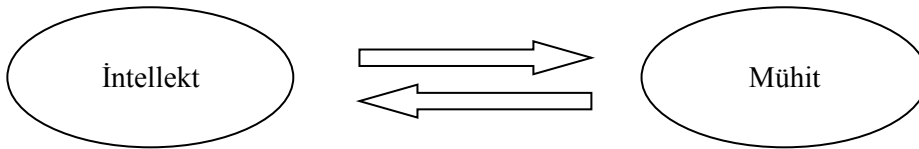
Grant № EIF/MQM/ ELM-TƏHSİL-1-2016 - 1(26)-71/09/5

manda ətraf mühit də ona “sürət effekt”i vasitəsilə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bütün ölkələrdə son 4 nəslin intellektinə dair aparılan tədqiqatların təhlili göstərir ki, intellektlə bağlı uğurlar mühitə aiddir. Çünki, genofond bu dövr ərzində belə sürətlə və köklü şəkildə dəyişə bilməz. İstənilən genetik üstünlük öz-özlüyündə mühit olmadan o qədər də əhəmiyyətə malik olmur. Lakin, genetik üstünlüklərlə doğulanlar mühit üstünlüklərindən daha artıq faydalanmış olurlar. İkili üstünlük isə uşağın intellekt traektoriyasını qurur.

Dikkens və Flinn bunu “sürət effekti” adlandırırlar. Öyrənməyə maraq göstərən uşaqlar öz idraki fəallıqlarına görə onların bu cür davranışlarını rəğbətləndirən və mükafatlandıran

valideynlərinə borcludurlar. Bununla yanaşı, məktəb mühitində də müəllimlər uşaqların idrak fəallıqlarını nəzərə alır və onları bu istiqamətdə həvəsləndirirlər. Bəzən gen və ətraf mühit tədqiqatçıları tərəfindən əks qütblərə də qoyulur. Belə ki, insanın bilik əldə etmək istiqamətində fərdi meyilliliyi olmadığı halda, o özünü intellektual çalışmalar zamanı yaxşı hiss etmir. Yəni, o qədər də böyük olmayan bu genetik qüsurla zamanla böyük qüsura çevrilə bilər [5, s. 139].

Beləliklə, intellekt və mühit arasındakı əlaqə qarşılıqlı olub, düz mütənasib xarakter daşıyır.

Şəkil 1. İntellekt və mühit arasında qarşılıqlı düz mütənasib əlaqənin təsviri

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda cinayətkar və cinayətkar olmayanların intellektləri arasında 9-14 bal arası fərq aşkarlanmışdır. Bir sıra metodoloji nəzəriyyələrdə intellekt ilə cinayətkarlıq arasında əlaqənin zəif olduğu qeyd edilir. Beləliklə, cinayətkarların orta intellekt səviyyəsi və ümumi əhəlinin orta intellekt səviyyəsinin sadə müqayisəsi intellektual əmsalın cinayətkarlığa olan təsirinin düzgün qiymətləndirilməməsinə səbəb ola bilər. Çünki əhali həm cinayətkar olmayanları, həm də cinayətkar olanları və eləcə də aşağı intellektə malik olub, lakin cinayət törətməyə qadir olmayanları ehtiva edir. Beləliklə, bildirildiyi kimi cinayətkarların və cinayətkar olmayıb intellektual cəhətdən normal fəaliyyət göstərənlərin arasında orta intellekt fərq 8-10 baldan yüksək olur. Lakin qeyd edək ki, təsadüfi cinayətkarlar və az ictimai təhlükəli əməllər törədənlər cinayətkar olmayanlardan 1 bal, ciddi cinayət törədənlər isə cinayət törətməyənlərdən 17 balla fərqlənirlər [3, s. 636].

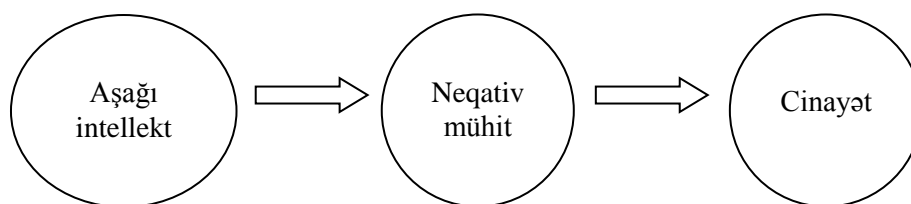
Qeyd etdik ki, intellektin cinayətkarlıqla əlaqəsinin müxtəlif variantları var. Bəlkə də, yüksək intellektli insanların da aşağı intellektli insanlar kimi cinayət etmək ehtimalı var. Lakin

aşağı intellektlilər tərəfindən törədilən cinayətlərin üstü daha tez açılır. Bu ehtimala əsasən iddia edə bilərik ki, aşağı intellekt cinayətin daha tez aşkarlanmasına səbəb olur. Bu fakt differensial aşkarlanma fərziyyəsi kimi məşhurdur. Fərziyyənin yoxlanılması isə hələlik öz təsdiqini tapmayıb. Tədqiqatlardan birində sınımlanılardan cinayi fəaliyyətləri ilə bağlı hesabat verməkləri xahiş edilmiş, daha sonra bu hesabat polis rəsmi hesabatı ilə müqayisə olunmuşdur. Nəticədə 3 müxtəlif qrup aşkarlanmışdır: hesabatları polis rəsmi hesabatı ilə üst-üstə düşərək özünü cinayətkar hesab edənlər, hesabatları polis rəsmi hesabatı ilə üst-üstə düşməyərək, özünü cinayətkar hesab edənlər, polis və özləri tərəfindən cinayətkar hesab olunmayanlar. Qruplar arasında intellekt müqayisəsi aparılarkən məlum olmuşdur ki, 1-ci və 2-ci qrup üzvləri həm ümumi intellekt şkalası, həm də xüsusi verbal və performans intellekt şkalaları üzrə bir-birindən o qədər də fərqlənmirlər. Bu o deməkdir ki, aşkar olunmuş cinayətkarlar, aşkar olmayanlardan daha aşağı intellekt əmsalına malik deyillər. Hər iki qrupun ümumi intellekt və xüsusi verbal intellekt şkalaları isə cinayətkar olmayanlardan aşkar şəkildə fərqlənə

rək aşağı göstəriciyə malik olmuşdur. Xüsusi performans intellekt şkalaları isə cinayətkar olmayanlarla müqayisədə yüksək olmuşdur. Beləliklə intellekt əmsalı sabit qalsa da cinayətkarlığın artım səviyyəsi dəyişir. Əgər cinayətkarlıq intellekt əmsalından asılı olmayaraq yüksəlsə, demək ki, ona təsir edən başqa amillər də var. Bu halda belə nəticəyə gələ bilərik ki, aşağı intellekt əmsalını müxtəlif sosial şərtlər daxilində fərqli şəkildə izah edilən risk amili kimi nəzərdən keçirmək mümkündür. İki nəsil öncə mənəvi məsuliyyət daha yüksək olduğu və iş dünyası-

na daxil olmaq üçün akademik biliklərə o qədər də ehtiyac olmadığı üçün aşağı intellektli insanların sosial nəzarət mexanizmləri sayəsində cinayətkarlıqdan qorunmaqları mümkün idi. Müasir dövrdə sosial şərtlər daha fərqli olduğu üçün aşağı intellektli insanlar cinayətkarlıqdan nisbətən daha az təcrid olunublar [2, s. 97].

Aşağı intellekt və cinayət arasındakı əlaqə birbaşa deyil, vasitəlidir. Belə ki, aşağı intellekt bir sıra neqativ sosial nəticələrə səbəb olduğu üçün şəxs cinayətə yönəlir.

Şəkil 2. Aşağı intellekt və cinayət arasındakı əlaqənin təsviri

Digər qrup tədqiqatçıları isə iddia edirlər ki, intellekt və cinayətkarlıq arasındakı münasibət təlim performansını, intellekt və cinayətkarlıq vektorundan ibarətdir. Təlim performansını gənələrə və ətraf mühitə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Belə ki, aşağı intellekt fərdlər üçün bir trayektoriya cızır, bu trayektoriya fərdlərin pis məktəb performansını ilə başlayıb, nəticə olaraq məktəb mühitində bir çox başqa insanlarla neqativ qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasına və məktəbi ataraq delinkvent yaşadılarla birləşmələrinə qədər gətirib çıxarır. İntellektin cinayətkarlığa olan təsirinin, onun məktəb performansına olan təsirindən qaynaqlanması ilə bağlı veriləcək şərhlər çoxdur.

Ellis və Ualşın intellekt ilə cinayətkarlığın əlaqəsinə həsr olunmuş 158 tədqiqatından 24-də rəsmi hesabatlarının 89%-i, qeyri-rəsmi hesabatların isə 77,7%-i onlar arasındakı əhəmiyyətli əlaqəni aşkarlamışdır. Akademik nailiyyət intellekt, vicdanla hazırlaşmaq və dəstəkləyici valideynlər kimi digər şəxsi və situativ xarakteristikaların ölçüsüdür. Nəhayət, intellektual əmsala koqnitiv keyfiyyətlərin məhdud dəsti kimi deyil, sosial əhəmiyyətin göstəricisi kimi baxmaq yanlış olardı. Yüksək intellektli cinayətkarlar öz aşağı intellektli kolleqalarına nisbətən yüksək intellektləri sayəsində daha artıq tamah-

karlıq və qəddarlıq etməyə qadirdirlər. Nasist hərbi cinayətkarların məlum intellektləri də bizə intellekt və dəyərləri səhv salmamağı xatırladır. Herman Qorinq, Frans Papan və Albert Şpeerin IQ göstəriciləri müvafiq olaraq 138, 134 və 128 olmuşdur. Bizə Hitlerin intellektual əmsalı məlum olmasa da onun zalım, dahi olduğu artıq bizə təsvir edilib. Bir çox seriyalı qatillərin (Ted Bandi (124) və Edvard Kemper (136) intellektual əmsalları yüksək olmuşdur .

Aşağı intellekt təhsilsizlik, yoxsulluq, işsizlik kimi bir sıra neqativ nəticələrə səbəb olur, nəticə olaraq bu neqativliklər özləri də cinayəti və antisosial davranışı şərtləndirirlər. Tədqiqat 1979-cu ildə respondentlərin 14-17 yaşları olduqda başlanılmış və 1989-cu ildə onların 24-27 yaşları olduqda son məlumatlar toplanaraq şərh edilmişdir. Respondentlərin 20%-nin intellekt əmsalı 87 və daha az, 20%-nin intellektual əmsalı 113 və daha çox olmuşdur, orta təbəqənin nəticələri 87-113 bal arası dəyişmişdir. Həbsxanada müşahidə olunan yüksək və aşağı intellekt əmsal nisbətləri isə 1/31 olmuşdur. Beləliklə, aşağı intellekt həyatın müxtəlif sferalarına təsir etməklə cinayətkarlığın səviyyəsini artırır.

Məlumdur ki, aşağı intellekt öz-özlüyündə tək amil olaraq kriminal davranışı izah edə bil-

mir. Bir çox aşağı intellektli insan cinayət törətmir, eləcə də yüksək intellektli çox insanın cinayət törətməsi halına rast gəlirik. Fərdin nəzarəti altında olmayan vacib amilləri deyil, kriminalistlər tərəfindən cinayi davranışı anlamaq üçün vacib hesab edilən digər amilləri nəzərdən keçirək. Cinayət bəzən aşağı intellekt və konkret temperament növünün qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilir. Temperament körpəlikdən müəyyən edilən fərdi xüsusiyyət olub stimullara sabit emosional reaksiya verməyi ehtiva edir. Temperamentin komponentlərinə əhval (sevincli-kədərli), kommunikabellik (ekstrovert-introvert), aktivlik səviyyəsi (aşağı-yüksək), reaktivlik (sakit-qıcıqlı) və başqalarına təsir edə bilmək (isti-soyuq) xüsusiyyəti daxildir. Bu fərqli komponentlər bizim başqaları tərəfindən rəğbətləndirilməmizi çətinləşdirir və ya asanlaşdırır. Temperament növləri sinir sistemi fəaliyyətindəki genetik fərqlərlə şərtlənir. Temperamentin genetik əsası onun bütün həyat boyunca kifayət qədər sabit olacağına zəmanət verir. Lakin ətraf mühit öz növbəsində bu anadangəlmə meyilliliyi artırır və ya azalda bilər. Uşaqların temperament fərqləri onların sosiallaşmalarını da fərqli edir. Onların bir qismi asan, digər qismi isə çətin ünsiyyətə daxil olur. Bir uşağın ünsiyyətə zəif şəkildə daxil olması faktı ilə onun öz valideynləri ilə eyni və oxşar temperaməntə malik olması faktı yanaşı olarsa vəziyyət daha da mürəkkəbləşər [4, s. 5].

Şəxsiyyətin müxtəlif xüsusiyyətləri var. Bu xüsusiyyətlərdən bəziləri antisosial əməllər törətmə ehtimalını yüksəldir. Bildiyimiz kimi Freyd şəxsiyyətlə əlaqəli çox geniş, radikal bir nəzəriyyə irəli sürmüşdür. Onun şəxsiyyətə dair fikirləri cinayətkarlıqla birbaşa bağlı olmasa da ideyaları əksər kriminalistlərin cinayətkar şəxsiyyəti ilə bağlı fikirlərinə təkan vermişdir. Məsələn, “ağıl zəifliyi” öz-özlüyündə şəxsin kriminal aktı törətməsinə necə təsir edə bilər? Əgər bütün insanlar hedonistdirlərsə niyə yalnız onların bir qismi cinayət törədir? Əgər cinayətkarlar kəməğıldirlərsə niyə aşağı intellektli şəxslərin heç də hamısı cinayət etmir? Bütün bu sualların cavabı ondan ibarətdir ki, insanların şəxsiyyəti bir-birindən fərqlənir. Onlar məhz fərqli xüsusiyyətləri sayəsində eyni situasiyaya müxtəlif reaksiyalar verirlər. Freydə görə insan şəxsiyyəti hər birinin fərqli funksiyası olan müxtə-

lif xüsusiyyətlərdən ibarətdir: id, eqo, super-eqo. İd bizim temperament və şəxsiyyətimizin bioloji materialıdır. İd ərköyün uşaq kimi özü və başqaları üçün zərərli olmasından asılı olmayaraq tələblərinin dərhal yerinə yetirilməsini tələb edir. İd həzz prinsipinə tabedir. İdin hedonikliyi onu şəxsiyyət üçün təhlükəli edir. Mənfəətpərəst olan, mənəviyyət, qayğıdan uzaq və antisosial İd bizim şəxsiyyətimizin yeganə tərəfidir ki, biz onunla doğulmuşuq. Bu səbəbdən də, Freydin təbirincə, hər birimiz Lombrozonun “anadangəlmə cinayətkarlar”ıyıq [5, s. 213].

Sosializasiya prosesində Eqo və Super Eqo İdin xammalı əsasında formalaşır. Düzgün mənəvi təlim sayəsində İdin enerjisi Eqo və ya şəxsiyyətin Mən hesab etdiyimiz aspektinə uyğunlaşır. Eqo reallıq prinsipinə tabedir. İdin tələbat və istəkləri vacib olsa da neqativ nəticələrdən qaçmaq üçün biz onları sosial cəhətdən qəbul edilmiş yollar vasitəsilə ödəməliyik. Eqo həzz hissini inkar etmir, sadəcə olaraq onu reallığın tələblərinə uyğun olaraq korrektə edir.

Freyd Eqo və İdin qarşılıqlı əlaqəsini analogi olaraq atlı və atın qarşılıqlı münasibətlərinə bənzətmişdi. İd irrasionala cəhd etdiyi kimi, Super Eqo da ideala doğru cəhd edir. O şəxs tərəfindən sosializasiya prosesində mənimsənilən bütün sosial və mənəvi qadağaları ehtiva edir. Super Eqonu insanın vicdanı kimi müəyyənləşdirmək olar. Super Eqo İddən gələn bütün tələbləri günahkarlıq hissi vasitəsilə basdırır. Çünki tələb və günah anlayışı bir çox hallarda eyni hesab edilir. İdin antisosial tələbatları və Super Eqonun hədsiz ciddi konformist tələbatları arasındakı konflikti həll etmək Eqonun funksiyasıdır. Normal şəxsiyyət bunlar arasında kompromis tapmağı bacarır. Həm Super Eqonun, həm də İdin Eqoya hücumu nəticəsində anormal şəxsiyyət yaranır. Beləliklə, zəif komponentlər tükənərək güclü komponentlərin möhkəmlənməsinə doğru irəliləyir. Əgər şəxsiyyət İdin “komanda”sına tabədirsə, nəticədə öz tələbatlarını başqalarını nəzərə almadan ödəməyə cəhd edən impulsiv və vicdansız insan formalaşır.

Bütün bunları nəzərə alaraq cinayi davranışın təzahür etməsinə səbəb olan xarakter xüsusiyyətlərini qısa şəkildə nəzərdən keçirək. İlk öncə onu nəzərə alaq ki, bu xüsusiyyətlər fərqli temperament növlərinin nəticəsidir. Həm-

çinin, onlar dixotomik deyillər. İnsanlar hər biri bu və ya digər dərəcədə eyni xarakter xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Ayırı-ayrı insanları əsasən bir-birindən bu xüsusiyyətlərin şiddəti fərqləndirir. Məsələn, impulsivlik ola biləcək nəticələri kifayət qədər düşünmədən müəyyən addım atmaqdır. O bir çox insana xas olsa da şəraitdən asılı olaraq dəyişir. Bu xüsusiyyət həm cinayət törətmiş, həm də törətməmiş insanlar arasında təsadüf edilir. Lakin cinayət törətmiş insanlar arasında rast gəlinmə tezliyi digərlərinə nisbətən daha yüksəkdir. Həm də təəcüblü deyil ki, impulsiv insanlar arasında psixopatiya diaqnozu ehtimalı da yüksəkdir. İmpulsivlik öz-özlüyündə cinayət üçün mühüm risk amili olsa da, o yalnız mənfi emosionallıqla yanaşı olduğu halda daha qüvvətli şəkildə təzahür edir [3, s. 628].

Mənfi emosionallıq şəxsi keyfiyyətdir. Bu keyfiyyətə malik şəxs əksər situasiyalara ikrahla qəbul edir və bu situasiyalara pozitiv deyil, əsəbi və kinli reaksiya verir. Kaspı və kolleqaları bildirir ki, cinayi davranışı mənfi emosionallıq və zəif özünə nəzarət (zəif məhdudlaşdırma) hissi doğurur (minimum kimi). Özünə nəzarət mənfi emosionallıqla tərs mütənəsbidir. Yəni, özünə nəzarətləri zəif olan insanların mənfi emosionallıqları yüksəkdir. Nəticə olaraq, mənfi emosionallığı yüksək olan, lakin eyni zamanda özünə nəzarəti yüksək olan şəxslər öz kin və qıcıqlarını idarə etməyi bacarırlar. Ciddi sosial nəzarət olmadığı halda insanlar hədsiz mənfi emosionallığı və zəif özünə nəzarət hissini demək olar ki, idarə etməyi bacarmırlar. Beləliklə, mənfi emosionallıq və zəif özünə nəzarət cinayətkarlıqla sıx əlaqədardır. Belə ehtimal olunur ki, yüksək dərəcədə mənfi emosionallıq halı və zəif özünə nəzarət (yüksək impulsivlik) serotoninin aşağı səviyyədə olması nəticəsində yaranır. Həmçinin, bu iki keyfiyyət (mənfi emosionallıq və aşağı özünə nəzarət) şəxsiyyətin cinayi davranışa konstitusional meyilliyinin əsasını təşkil edir. Yəni, serotoninin miqdarı ilə cinayətkarlıq arasında səbəb-nəticə əlaqəsi mövcuddur. Lakin ümitsiz olmaq lazım deyil. Bəzi şəxslərin genetik baxımdan həm mənfi emosionallıq və həm də aşağı özünə nəzarət riski altında olmaqlarına baxmayaraq onları bu xüsusiyyətlərin ola biləcək fəsadlarından qorumaq mümkündür. Emosional və fiziki zorakılıq, elə-

cə də etinasızlıqdan kənar olan ailə dinamikası kimi mühit amilləri bu keyfiyyətlərin şiddətlənməsinin qarşısını alır [4, s. 11].

Cinayətkarlıqla əlaqədar iddia edilən şəxsiyyət xüsusiyyətlərindən biri də sensasiya axtarışıdır. Sensasiya axtarışı şəxsiyyətin aktiv şəkildə müxtəlif macərə, ekstremal yaşantılara meyilliyini, xüsusən onlara nail olunduğu zaman fiziki və sosial risk, adrenalin yaşamaq arzusunu nəzərdə tutur. Sensasiya axtarıcıları rifahları normal olduğu hallarda məmnuniyyətlə alpinist, maşın yarışçısı, safari səyyahları, paraşütdən tullanan olurlar. Rifahları normal olmadığı hallarda isə əksinə, onlar öz müvafiq istəklərini cinayətlə də ödəyirlər.

Beləliklə, onlar intellektləri normadan yüksək və daha yaxşı sosiallaşdıqları hallarda böyük ehtimalla, fiziki aktivliyi, həyəcanı və fərqliliyi təmin edən polis, yangın söndürən və ya buna bənzər digər peşələri seçirlər. İntellektləri aşağı olduğu hallarda isə onlar qanun çərçivəsində özlərinə müvafiq variantlar tapmağa çox çətinlik çəkirlər.

Ellis və Ualş aşkarlamışlar ki, sensasiya axtarışı və antisosial davranışın əlaqəsi 98,4%-dir. Bir qayda olaraq impulsiv olan insan daha yüksək sensasiya axtarışına meyilli olur. Kanadada keçirilmiş tədqiqatlar göstərdi ki, kişi cinsli məktəblilərdə impulsivlik və sensasiya axtarışının olması delinkventliyin ən mühüm göstəricisidir. Yüksək və zəif dərəcəli cinayətlərə cəlb olunmuş və olunmamış sensasiya axtarıcılarının davranışlarının psixoloji və fizioloji əsaslarını öyrənən uzunmüddətli bir tədqiqat zamanı maraqlı nəticələr əldə edilmişdir. Yüksək sensasiya axtarıçısı olan delinkventlər, delinkvent olmayan yüksək sensasiya axtarıcılarından impulsivliklərinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksək və intellektlərinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olmaları ilə fərqlənmişlər. Zəif sensasiya axtarıçıları arasında cinayətkarları cinayətkar olmayanlardan yalnız intellektin aşağı olması fərqləndirmişdir (orta intellekt müvafiq olaraq 85,5 və 102,8). Bununla bərabər, ciddi delinkventlərin 33%-i zəif sensasiya axtarıcıları olmuşlar. Bu isə o deməkdir ki, zəif sensasiya axtarıcıları da ciddi şəkildə cinayətkarlığa cəlb oluna bilərlər. Cinayətkar olmayanların 54%-nin yüksək sensasiya axtarıçısı olması faktı sübut etdi ki, sensasiya axtarışının ciddi hüquq-

zidd davranışla nəticələnməsi üçün digər əlavə amillər (yüksək impulsivlik, aşağı intellekt əmsalı) də tələb olunur. Beləliklə, cinayi davranış demək olar ki, çox zaman bir amilin deyil, bir neçə amilin birləşməsinin nəticəsidir [3, s. 648].

Vicdanlılıq əsas şəxsiyyət keyfiyyəti olub məsuliyyətlik, intizamlılıq, mütəşəkkillik, etibarlılıq ilə eyni qütbə olan əlavə keyfiyyətlərdən ibarətdir. Digər qütbə isə məsuliyyətsizlik, etibarsızlıq, intizamsızlıq kimi əks keyfiyyətlər dayanır. Bu siyahıya nəzər yetirməklə vicdanlılığın cinayətlə əlaqəsinin hansı şəkildə olduğunu ehtimal etmək mümkündür. Bu fikirlərimizi Mertonun anemiya nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirsək daha yaxşı olar. Xatırladaq ki, Merton bütün amerikalıların “Böyük Amerika arzusu” istiqamətində səy göstərdiklərini bildirir. Lakin onların bir qismi üçün bu arzuları qanun çərçivəsində reallaşdırmaq mümkün deyil. Bəs elə isə öz arzularına qanuni şəkildə cəhd etməyənlər müəyyən şəxsiyyət keyfiyyətlərinin yoxluğundanmı əzab çəkirlər? Sadəcə olaraq, cinayətkarların böyük qismi mürəkkəb sənaye cəmiyyətlərində effektiv rəqabət aparmağı bacarmağa qabil olmayan insanlardır [5, s. 123].

Empatiya başqasının hiss və əzablarını koqnitiv və emosional cəhətdən öz hiss və əzabları kimi anlamaq qabiliyyətidir. Empatiyanın emosional komponenti başqasının ağrılarını hiss etməyə, koqnitiv komponenti isə şəxsin ağrıdığı anlamağa, onun niyə bunu hiss etdiyini dərk etməyə imkan verir. İnsanlar empatiya qabiliyyətlərinə görə bir-birlərindən fərqlənirlər, bəziləri bütün dünyanın yükünü çiyinlərində çəkməyi, bütün insanlığa yanmağı bacardıqları halda, digərləri ən yaxın qohumlarının belə qayğılarını çəkmirlər. Bir sıra tədqiqatlar cinayətkar olmayanların cinayətkar olanlara nisbətən empatiya hissini zəif olduğunu təsdiq edir.

Altruzmi empatiyanın fəallıq komponenti hesab etmək olar. Belə ki, insan digərinin ağrılarını duymuş olduğu halda onda qarşı tərəfin ağrılarını azaltmaq üçün bir fəallıq göstərmək motivi yaranır. Beləliklə, altruzmi başqalarının rifahı naminə olan aktiv qayğı kimi də müəyyən etmək olar. Altruzistik insanlar bir qütbə, digər qütbə isə eqoistik insanlar dayanır. Əksər cinayətkarların xəttin hansı tərəfində dayandığını ehtimal etmək çətin deyil. Əslində empatiya və alt-

ruzmin olmaması təsadüfi cinayətkarlardan qat-qat təhlükəli olan psixopatlar üçün xarakterikdir.

Mənəvi mühakimə psixoloqların antisosial davranışla əlaqələndirdikləri digər şəxsiyyət keyfiyyətidir. Tədqiqatlar birmənalı olaraq sübut edir ki, mənəvi mühakimə və başqalarının halına acıyıb, onlara kömək etmək qabiliyyəti arasında sıx əlaqə var. Bütün qeyri-mənəvi əməllər cinayət hesab edilməsə də, cinayət və qeyri-mənəvi əməllər arasında ümumilik var. Hər iki davranış forması bütün sosial gözləntiləri pozur və bizim bir-birimizə qarşı olan məsuliyyətimizi inkar edir.

Mənəvi mühakiməni ölçmək üçün tədqiqat zamanı iştirakçılardan mənəvi dilemmalardan ibarət seriyalı senariləri oxumaq və bunlara şifahi cavab vermək tələb olunur. Bu dilemmalardan əksəriyyəti özünü başqasının yerinə qoymaq (empatiya) və ona kömək etmək üçün fəaliyyət planı (altruizm) hazırlamaqdan ibarətdir. Mənəvi mühakimə, empatiya və altruizm arasındakı əlaqəni araşdıran 10 tədqiqat təsdiq etdi ki, empatiya və altruizm nə qədər yüksəkdirsə mənəvi mühakimə də bir o qədər yüksəkdir. Eyni rəyçilər həm də keçirdikləri 17 tədqiqatdan 16-ı vasitəsilə mənəvi mühakimə və İQ səviyyəsi arasında düz mütənəsb əlaqənin olduğunu təsdiqlədilər.

Beləliklə, mənəvi mühakimə empatiya və altruizmdən asılıdır. Eləcə də, mənəvi mühakimə cəmiyyətdə müəyyən edilmiş hüquq və düzgün davranış standartlarını anlamaq və onlarla razılaşmaqdır. Öz şəxsi mənəvi norma və davranışını dərk edib, borc hissini duymaq və bu standartlarla yaşamaq vicdan üçün xammaldır.

Fikrimizcə, penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin cəmiyyətə sosial adaptasiyasını onun şəxsiyyətini təşkil edən daxili (intellekt, şəxsiyyət xüsusiyyətləri, temperament) və xarici şərtlər (özünügerçəkləşdirməyə imkan verən əlverişli mühit) toplusuna istiqamətlənmiş psixoloji iş müəyyən edir. Şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin sabitliyi prinsipinə əsaslanaraq qeyd edək ki, penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslər üçün elə mühit yaradılmalıdır ki, onlar özlərində mövcud olan şəxsiyyət xüsusiyyətlərini məhz müsbət istiqamətdə gerçəkləşdirə bilsinlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev B.H. Şəxsiyyət probleminə yeni baxış. Elm XXI əsrin astanasında. Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Renassans, 1998, s. 3

2. Herrnstein, R. Biology and crime (National Institute of Justice Crime File, NCJ 97216). Washington: DC: U.S. Department of Justice. 1989, 218 p.

3. Judge, T., Higgins, C., Thoresen, C., & Barrick, M. The big five personality traits, general mental ability, and career success across

the lifespan. Personnel Psychology, London, 52(3), 1999, p. 621–652

4. Quinsey, V. Evolutionary theory and criminal behavior. Legal and Criminological Psychology, Oxford, 7, 2002, p. 1–14

5. Walters G. Beyond behavior: construction of an overarching psychological theory of lifestyles. New York: Greenwood Publishing Group, 2000, 229 p.

Резюме

Мустафаев Мушвиг, Гусейнова Судаба, Асланова Гюнель

Анализ организации психологических особенностей социальной адаптации людей, освобожденных из пенитенциарных учреждений

В статье анализируются психологические особенности лиц, освобожденных из пенитенциарных учреждений в контексте социальной адаптации. Было отмечено, что для более эффективной организации социальной адаптации лиц, освобожденных от наказания, необходимо проанализировать их социально-психологические особенности и определить существующую систему ценностей.

В то же время автор исследовал различные социально-психологические теории о формировании преступной идентичности. Социально-психологические теории показывают, что как фактор окружающей среды, так и индивидуальные различия играют роль в формировании криминальной идентичности. Таким образом, большинство теорий, анализируя личность и темперамент личности, часто рассматриваются как факторы, вызывающие преступление.

Ключевые слова: интеллект, характер, адаптация, личность, моральное осуждение, среда

Summary

Mustafayev Mushvig, Huseynova Sudaba, Aslanova Gunel

Analyze of the psychological features of persons released from penitentiary institutions in the context of social adaptation

The article analyzes the psychological features of persons released from penitentiary institutions in the context of social adaptation. It was noted that for the more effective organization of social adaptation of persons released from imprisonment, it is necessary to analyze their socio-psychological characteristics, and to define the existing system of values.

At the same time, the author investigated various socio-psychological theories about the formation of criminal identity. Social-psychological theories show that both the ambient factor and the individual differences play a role in the formation of criminal identity. Thus, most theories, by analyzing the intellect and temperament, which are the constant features of the identity, often portray them as a factor causing a crime.

Keywords: intelligence, character, adaptation, identity, moral judgment, environment

UOT 297;297.18

YEGANƏ RƏHNÜLLA

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, elmi işçi
yegane.rahnulla@mail.ru, Azərbaycan

QURAN AYƏLƏRİNDƏ VƏ HƏDİSDƏ “ƏSMAUL-HUSNA” NİN ETİMOLOJİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: İslam, Quran, təfsir, hədis, Əsmaul-husna (Allahın gözəl adları), dini termin, əlyazma, şərh

Bəşəriyyət tarixində unikal rol oynayan kitablardan biri Quran, Məhəmməd (s.) rəsulullahın iyirmi üç illik peyğəmbərlik dövründə tədricən nazil olmuşdur. 6236 ayəni əhatə edən 114 surənin hər birinin özünəməxsus adı olmaqla yanaşı Quranda bəyan olunan onun əl-Kitab, Ümmül-Kitab, əl-Furqan, əl-Huda, əz-Zikr kimi bir çox adları da vardır. İslamın təşəkkül tapdığı ilk vaxtlardan bəri bu Kitab müsəlmanlar tərəfindən yalnız ilahi kəlam toplusu kimi deyil, eyni zamanda bir ibadət və tilavət kitabı olaraq geniş kütlə tərəfindən müntəzəm oxunmuşdur. Quran termin kimi tərif olunsa, belə ifadə oluna bilər: “Quran, Allah tərəfindən Cəbrayıl vasitəsi ilə son peyğəmbər Məhəmmədə (s) endirilən, oxunması ilə ibadət edilən, əl-Fatihə surəsi ilə başlayıb ən-Nəs surəsi ilə bitən, ərəb dilində olan möcüzəli bir kəlamdır” [14,s.383].

Sonuncu din olan İslam dininin müqəddəs kitabı Qurani-kərim, səmavi kitablar arasında öz dolğunluğu, mükəmməlliyi, tədricən nazil olması, təhrif olunmaması və s. spesifik cəhətləri ilə seçilir. Burada İslam mədəniyyəti, hüquq, əxlaq, ibadət, axirət, iman, cihat, elmi həqiqətlər, iqtisadi həyat və s. mövzular öz təcəssümünü tapmışdır. Qurani-kərimdə bəyan olunan əsas mövzuları “İman”, “Əxlaq”, “İbadət”, “Nübüvvət”, “Quran və İlahi kitablar”, “Məad”, “Varlıqlar”, “Qissə və hekayələr”, “Dua” və s. kimi qruplaşdırmaq olar. Onlardan birincisi olan

“İman” (etiqaat) qrupunda Allahın birliyinə, varlığına və sifətlərinə, peyğəmbərlərə, ilahi kitablara, mələklərə, qəzavü-qədərə, axirətə, cən-

nət və cəhənnəmə iman haqqında ayələr üstünlük təşkil edir.

Bəşəriyyətin demək olar ki, bütün mövzularını əhatə edən bu İlahi kitabda “Əsmaul-husna” (Allahın gözəl adları) mövzusunun “İman” qrupuna aid etmək olar. “Əsmaul-husna” Qurani-kərimin müxtəlif ayələrindən və hədislərdən götürülmüş Allaha məxsus 99 ən gözəl adı ifadə edən dini termdir. Burada əsma - cəm şəklində “ad”, husna isə “ən gözəl” söz mənasındadır. Bu ifadənin Azərbaycan əlyazma əsərlərində ərəb hərfləri ilə müxtəlif yazılış formaları qeyd olunmuşdur: Sədrəddin Konəvinin (öl.h.673/m.1274) əsərlərindən ibarət A-409 şifirli əlyazma məcmuəsinə daxil olan “*Şərh əsma Allah əl-husna*” əsərində “Əsma Allah əl-husna” [3,v.90a], müəllifi dəqiq bilinməyən B-4748 şifirli əlyazma toplusunda yerləşən “*Min xəvasil-əsmail-husna*” əsərində “Əsma Allah təala əl-husna” [4,v.79b], B-4751 şifirli əlyazma məcmuəsində yerləşən və müəllifi məlum olmayan “*Şərh əsmaul-husna*” əsərində “Əsma Allah əl-husna” [6,v.178b], B-2195 şifirli əlyazma məcmuəsində yerləşən və müəllifi məlum olmayan “*Şərh əsmallah*” əsərində sadəcə “əsmallah” [5,v.2b], əski əlifbada yazılan B-4944 şifirli əlyazma toplusunda yerləşən və müəllifi məlum olmayan “*Fəsl fi əsmail-husna və ədədi hurufuha*” əsərində adın özündə “Əsmaul-husna”, içində isə “Əsmaul husna”, “Əsma Allah” [2,v.104b] kimi verilmişdir. Göründüyü kimi, əlyazma əsərlərində ilkin mənbə olaraq “Əsmaul-husna” ifadəsində “əasma” (ad) sözündən sonra “Allah” sözü yazılmış və mənası tam olaraq “Allahın gözəl adları” kimi verilmişdir. Lakin zaman keçdikcə bu ifadə dini terminə

çevrilmiş, tələffüsü asanlaşaraq “Allah” sözü ixtisar olunmuşdur. Müasir çap kitablarında da bu ixtisara rast gəlinərək “Əsmaul-husna” ifadəsinin müxtəlif yazılış formalarını görmək olur, onlardan Eldar Kərimovun “*Əsmay-i-Hüsna (Allahın gözəl adları)*”, Heydər Qənbərinin “*İsmi əzəm və Əsmaül hüsna duaları*”, Məhəmmədtəqi Müqtədirinin “*Əsmaul-hüsna – Quranda Allahın gözəl adları*” və s. kitabları misal gətirmək olar.

Quranda “Əsmaul-husna” ifadəsi dörd yerdə: Əraf, əl-İsra, Taha, əl-Həşr surələrində, doqquz yerdə “ismullah” və “ismi rəbbik” ifadəsi kimi, iki ayədə Ona işarə edilərək “ismuh” şəklində olmaqla ümumilikdə iyirmi yerdə “ad” sözü Allaha nisbət edilmişdir [19,s.21]. Qurani-kərimə nəzər salanda “əl-Fatihə” surəsindən başlayaraq “ən-Nəs” surəsinə qədər Allahın müxtəlif adlarını görmək olar. “Əl-Fatihə” surəsində Allahın ər-Rəhman, ər-Rəhim, əl-Məlik, “ən-Nəs” surəsində ər-Rəbb adları rast gəlinirsə də, “əl-Həşr” surəsinin sonuncu 22-24 ayələrində toplu halında Allahın adlarının sayı on doqquza bərabərdir. “Əsmaul-husna” təsnifatında da ilk on dörd ad məhz bu ayələrdən ardıcıl olaraq götürülmüşdür (Allah, ər-Rəhman, ər-Rəhim, əl-Məlik, əl-Quddus, əl-Salam, əl-Mumin, əl-Muheymin, əl-Əziz, əl-Cabbar, əl-Mutəkəbbir, əl-Xaliq, əl-Bari, əl-Musavvir). İslam alimlərinin Qurandan götürülmüş Allah adlarının sayı haqqında fikirləri müxtəlifdir. Bir çox mənbələrdə Qurani-kərimdə müxtəlif ifadələrdə Allaha məxsus olan adların sayı 313-ə qədər olduğu göstərilmişdir.

و لله الأسماء الحسنى فادعوه بها وذروا الذين يلحدون
في أسمائه سيجزون ما كانوا يعملون.

[Va lillahi-l-əsməu-l-husna fəduhu bihə və zəru-l-ləzinə yulhədunə fi əsməihi səyucəzunə mə kənu yaməlun]

Ən gözəl adları Allahındır. O-nu bu adlarla çağıraraq dua edin. O-nun adları barəsində küfr edənləri tərək edin. Onlar etdikləri əməllərin cəzasını alacaqdır. (əl-Əraf,180) [9,s.145]

“Əsmaul-husna” ifadəsinə Quranda ilk olaraq bu ayədə rast gəlinir, bu səbəbdən ayənin təfsirində mövzu haqqında geniş məlumat verilir. Bu ayənin təfsirində bir çox İslam alimləri, o cümlədən Əbi Cəfər Məhəmməd b. Cərir ət-Təbəri (öl.h.311/m.923) və Əbul Fida İsmayıl İbn Kəsir (öl.h.774/m.1373) İbn Abbasdan, Əbu

Hüeyrədən rəvayət olunan Məhəmməd peyğəmbərin (s.) “Əsmaul-husna” haqqında olan hədislərindən istifadə etmişdir [23,s.91;21, s.257].

Bir çox alimlər “الأسماء” sözünün tərcüməsini “adlar” kimi qəbul etsələr də, bəzi təfsirçilər bu söz “adlandırma” mənasında “ən gözəl adlandırma Allaha məxsusdur”, üçüncü qrup alimlər isə “sifətlər” sözü ilə “ən gözəl sifətlər Allaha məxsusdur” ifadəsi kimi şərh etmişlər. “O-nu bu adlarla çağıraraq dua edin” ifadəsində Allahın istəyə uyğun gələn adını çağıraraq O-na o adla dua etmək nəzərdə tutulur, məs: ya Rəhman mənə rəhm ey, ya Rəzzaq mənim ruzimi artır, ya Hadi məni hidayət et, ya Təvvab tövbəmi qəbul et və s. Ümumiyyətlə, Məhəmməd b. Əhməd əl-Qurtubi (öl.h.671/m.1273) ayənin “*Ən gözəl adları Allahındır. O-nu bu adlarla çağıraraq dua edin*” hissəsinin hər bir sözünü altı bölmədə açıqlamışdır [26, s.206-208].

Əbu Cəhlin bəzi müsəlmanların Quran oxuyarkən “Rəhman”, “Allah” adlarını zikr etməsini eşitmiş və “Məhəmməd İlahın tək olduğunu iddia edir, halbuki o da bir çox İlahə tapınır” deməsi bu ayənin nazil olmasına səbəb olmuş və bu adların hamısının tək bir İlahə Allaha aid olması bəyan edilmişdir. Ayənin əvvəli olan “*Ən gözəl adları Allahındır. O-nu bu adlarla çağıraraq dua edin*” ifadəsi üçün demişdir ki: “əl-Əziz, əl-Cabbar və Allahın bütün adları gözəldir”. “*O-nun adları barəsində küfr edənləri tərək edin*” ifadəsində isə müşriklər nəzərdə tutulur.

Quranda bəyan olunmuş Allah adları insanlara dəyərli, qiymətli bir xəzinə kimi verilmişdir, lakin bir qrup insanlar bu adları dəyişdirərək onları başqa mənada işlətmişlər. Mücahid söyləyir ki, müşriklər “Allah” adını təhrif edərək “əl-Lat”, “əl-Əziz” adını təhrif edərək “əl-Uzza” adı ilə dəyişdirərək bütələrinə qoymuşlar. Ayədə “küfr edənlər” kimi tərcümə olunan “يلحدون” feli “Yalanlar”, “Şərik qoşanlar” kimi də izah olunur. Birinci tərcüməyə görə ayənin mənası “Onun adlarını yalana çıxaranları tərək edin”, ikinci tərcüməyə görə isə “Onun adlarına şərik qoşanlardan uzaq olun” mənasını verir. Müşriklər Allahın adlarını öz övladlarına deyil, bütələrə verərək adların bir hissəsinə hərfələr əlavə edib və ya azaldaraq onları həqiqi mənasından uzaqlaşdırmışdılar. Ayədə “*Onlar*

etdikləri əməllərin cəzasını alacaqdır” ifadəsi də bu insanlara işarə edərək Allahın qiyamət günü onları cəzalandıracağını bildirir [23,s.91; 17,s.1411; 26,s.206].

Digər alimlərin fikrinə görə isə, bu ayədən əvvəlki 179-cu ayə cinlərin və insanların yaranışından bəhs edərək qəlbi olub anlamayanları, qulağı olub eşitməyənləri dördəyaqlı, hətta ondan da azğın adlandırır. Bu dəstə insanlar cəhənnəmə göndərilməkdən qafildirlər. Buna görə də möminlər qafil olmamalı və Allahı zikr etməlidirlər ki, Allahın zikri qəfləti aradan aparır. İnsan Allahı yad edəndə Allah da onu yad edir. Quran oxuyarkən Allah Quran oxuyanları kafir və şeytanlar arasında hicab qərar verir. Demək, yalnız Əsməul-husna və şəriətin müəyyən etdiyi ad və sifətlərlə Allahı zikr etmək və O-nu çağırmaq lazımdır [11,s.75].

قل ادعوا الله او ادعوا الرحمن ايا ما تدعوا فله
الاسماء الحسنى ولا تجهر بصلاتك...

[Qulidul-laha əvidu-r-rahmanə əyyəm mə tədu fələhu-l-əsməu-l-husna va lə təchər bisalətikə...]

De ki: “İstər Allah, istərsə də Rəhman deyib çağırın. Hansını desəniz, çünki ən gözəl adlar yalnız O-nundur... (əl-İsra, 110) [9,s.262]

İslamdan əvvələrə bətlərə tapınmaqla bərabər “Allah”, “Rəhman” adlı bir uca yaranın varlığına da inanırdılar. Bu səbəbdən müsəlmanlar cahiliyyə dövründə istifadə olunan bu kimi adları bundan sonra da işlədilməsi haqqında tərəddüd edirdilər. Məhz, yuxarıda qeyd olunan ayə onların tərəddüdünə son qoydu. Qeyd olunduğu kimi Quranda “Əsməul-husna” termini birinci olaraq əl-Əraf surəsində bəyan olunduğu üçün bu barədə geniş təfsir verilmişdir. Bu surədən sonra əl-İsra surəsindəki bu ayə qısa şərh olunaraq, bu barədə əl-Əraf surəsinin 180-cü ayəsinə baxılması qeyd olunmuşdur [24,s.121;17s.2082;27,s.222].

الله لا اله الا هو له الاسماء الحسنى

[Allahu lə ilahə illə huvə ləhu-l-əsməu-l-husna]

Allahdan başqa heç bir tanrı yoxdu. Ən gözəl adlar yalnız O-nundur. (Taha, 8) [9,s.286]

Mütəfəssirlər bu ayənin təfsirini özündən əvvəl gələn ayə ilə, yəni Taha surəsinin 7-ci ayəsi; “[Ey insan!] Sən [dua edərkən] səsinə ucaltsan da, [ucaltmasan da] heç bir fərqi

yoxdur. Çünki Allah sirri də, sirdən daha gizli olanı da [məxfini də] bilir.” [10,s.311] birlikdə şərh etmişdilər. 7-ci ayənin təfsiri bitdikdən sonra 8-ci ayənin qısa olaraq belə şərh verilmişdir. “Allahdan başqa heç bir tanrı yoxdu” dedikdə yəni, Allahdan başqa heç bir ilaha, bütə səcdə etməyin, ibadətə layiq olan məbud yalnız O-dur [24,s.107;28,s.114-115].

هو الله الخالق البارئ المصور له الاسماء الحسنى...

[Huva-l-lahu-l-xaliqu-l-bəriu-l-musavviru ləhu-l-əsməu-l-husna...]

O, yaradan, yoxdan var edən və surət verən Allahdır. Ən gözəl adlar ancaq O-na məxsusdur... (əl-Həşr, 24) [9,s.567]

Əl-Həşr surəsinin sonuncu ayəsinin əvvəli olan bu hissə Təbərinin “Cəmiul-bəyan” və bir çox təfsirlərdə qısa şərh olunmuşdur. Əsməul-husna haqqında geniş məlumat verilməsə də burada bəyan olunan Allahın “əl-Xaliq” (hər şeyi yeri-yerində yaradan), “əl-Bari” (hər şeyi nümunəsiz fərqli forma və şəkillərdə yaradan) və “əl-Musavvir” (hər şeyə şəkil verən) adları izah olunur. Ayənin təfsiri bitdikdən sonra Məhəmməd (s) peyğəmbərin əl-Həşr surəsinin, eləcə də son ayələrinin oxunmasının savabı haqqında hədislər yer alır [22,s.37;25,s.32-33].

Qeyd olunduğu kimi, Allahın gözəl adları haqqında ilk mənbə olaraq Quranda, sonra isə İslam peyğəmbəri Məhəmməd peyğəmbərin hədislərində rast gəlinir. Ayrı-ayrılıqda Allah adları ilə bağlı hədislər çoxdur, məsələn “Allah” adı ilə bağlı 200-dən çox hədis məlumdur. Lakin termin olaraq “Əsməul-husna” dan bəhs edən Peyğəmbərin məşhur bir kəlamı həm əhli-sünnə, həm də əhli-şiə məzhəbinin hədis kitablarında nəql olunur. Əhli-şiə məzhəbində İmam Sadiq (ə) öz atalarından, onlar da Məhəmməd peyğəmbərdən (s), İmam Rza (ə) da atalarından, onlar da Həzrət Əlidən (ə) eyni məzmunlu hədisi rəvayət etmişlər [8, s.9]. Azərbaycanda saxlanılan müxtəlif İslam alimlərinin yazılı elmi irsində əhli-sünnə məzhəbindən rəvayət olunan Peyğəmbər kəlamı geniş şərh olunmuşdur.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda “Əsməul-husna” haqqında saxlanılan otuz qədər əsər içərisində yalnız beş əsərdə haqqında danışılan hədis qeyd olunmuşdur. Onlardan A-409 şifirli əlyazma məcmuəsində Sədrəddin Kənevinin “Şərh əsma Allah

al-husna” əsərində hədislə bərabər şərh də verilir. B-2872 şifirli əlyazma nüsxəsində Sədrəddin əş-Şirazin (öl.h.1059/m.1649) “*Təfsir əl-Quran*” əsərində Quran surələri ilə yanaşı hədislərin də təfsirləri yer almışdır və bu hədislərdən biri “Əsməul-husna” haqqında olan hədis geniş şərh olunmuşdur. Həmçinin hədisin şərhinə B-2195 şifirli əlyazma məcmuəsinə daxil olan “*Şərhu əsməllah*” əsərində də rast gəlinir. B-4751 şifirli əlyazma toplusuna daxil olan “*Şərhu əsməul-husna*” əsərində və B-4944 şifirli “*Fəsl fi əsməil-husna va ədədi hurufuha*” adlı əski əlifba ilə yazılan əsərdə isə yalnız “Əsməul-husna” haqqında olan hədisin özü verilmişdir.

عن ابي هريرة رضى الله عنه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ان الله تسعة و تسعين اسما مائة الا واحدا من احصاها دخل الجنة

Əbu Hüreyrə Əbdürrəhman b. Səhr əd-Dəvsidən (öl.h.58/m.678) rəvayət olunan hədisdə Rəsullallah (s.) buyurdu: “*Allahın yüzdən bir əskik, doxsan doqquz adı var, onu kim əzbərləsə cənnətə daxil olar.*” Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan əlyazmalarında Allah Rəsulunun bu səhih hədisi 5 əsərdə qeyd olunub, onlardan “*Fəsl fi əsməil-husna va ədədi hurufuha*” və Sədrəddin əş-Şirazin “*Təfsir əl-Quran*” əsərində sadəcə “doxsan doqquz”, qalan 3 əsərdə Sədrəddin Konəvinin “*Şərh əsmə Allah əl-husna*”, “*Şərhu əsməul-husna*”, “*Şərhu əsməllah*” əsərlərində isə “yüzdən bir əskik, doxsan doqquz” ifadəsi kimi yazılmışdır. Katibin 99 əvəzinə səhvən 77, 97, 79 rəqəmlərini yaza bilməsi şübhəsinə yer verməmək və ehtiyat üçün hədis kitablarında “doxsan doqquz” ədədi həm də, “yüzdən bir əskik” kimi ifadə olunmuşdur [15,s.193].

İmam Qəzali də Əsməul-husnadan bəhs edən əsərində bu incəliyi belə qeyd etmişdir: “*Şübhə yox ki, Allahın doxsan doqquz adı vardır. Yüzdən bir əskik. Çünki O, təkdir; tək sevər...*” [16, s.59]

Quranda “Əsməul-husna” haqqında olan ayələrdə heç bir say göstərilməyib, bu İlahi adlar Peyğəmbər kəlamında 99 rəqəmlə ifadə olunub. Allahın adları sonsuzdur və onları doxsan doqquz adla məhdudlaşdırmaq olmaz, Əbu Hüreyrədən rəvayət olunan bu hədisdə 99 rəqəminin göstərilməsi məhdudlaşdırılma mənasında qeyd olunmamışdır. Əgər burada məqsəd

onların sayını məhdudlaşdırmaq olsaydı, bu ifadə “Allahın adlarının sayı doxsan doqquzdur, kim onları sadalasa Cənnətə daxil olar”, yaxud buna oxşar bir şəkildə olardı [12,s.8]. İbni Ərəbi (öl.h.638/1240) “Əsməul-husna” sayı haqqında belə söyləmişdir: “İlahi adlar ədədində bu da azdır, ümumiyyətlə, dənizlər İlahi adları yazmaq üçün mürəkkəb olsa, dənizlərin suyu qurtarar, amma İlahi adlar yenə də yazılmış olmaz. Hətta bu dənizlərin yeddi misli gətirilsə, o da kifayət etməz [15,s.192-193].

Molla Sədra kimi tanınan Məhəmməd b. İbrahim b. Yəhya əs-Sədrəddin əş-Şirazin “*Təfsir əl-Quran*” əsərində Allahın 99 adı ilə bağlı olan və Əbu Hüreyrənin Məhəmməd peyğəmbərdən (s) rəvayət etdiyi hədisin davamı olaraq “*O, özündən başqa heç bir ilahi olmayan ər-Rəhman, ər-Rəhim, əl-Məlik, əl-Quddus, əs-Salam, əl-Mumin, əl-Muheymin, əl-Əziz, əl-Cabbar, əl-Mutəkəbbir, əl-Xaliq, əl-Bari, əl-Musavvir, əl-Ğəffar, əl-Qahhar, əl-Vəhhab, ər-Rəzzaq, əl-Fəttah, əl-Alim, əl-Qabid, əl-Basit, əl-Xafiz, ər-Rafi, əl-Muiz, əl-Muzil, əs-Səmi, əl-Bəsir, əl-Hakəm, əl-Ədl, əl-Latif, əl-Xabir, əl-Həlim, əl-Əzim, əl-Ğəfur, əş-Şəkur, əl-Əliyy, əl-Kəbir, əl-Hafiz, əl-Muqit, əl-Hasib, əl-Cəlil, əl-Kərim, ər-Raqib, əl-Mucib, əl-Vasi, əl-Hakim, əl-Vədud, əl-Məcid, əl-Bais, əş-Şəhid, əl-Haqq, əl-Vəkil, əl-Qaviyy, əl-Mətin, əl-Vəliyy, əl-Həmid, əl-Muhsi, əl-Mubdi, əl-Muid, əl-Muhyi, əl-Mumit, əl-Hayy, əl-Qəyyum, əl-Vacid, əl-Məcid, əl-Vahid, əl-Əhəd, əs-Saməd, əl-Qadir, əl-Muqtədir, əl-Muqəddim, əl-Muəxxir, əl-Əvvəl, əl-Axir, əz-Zahir, əl-Batin, əl-Vali, əl-Mutəal, əl-Bərr, ət-Təvvab, əl-Muntəqim, əl-Afuvv, ər-Rauf, Məliku l-mulk, Zul Cəlali vəl ikram, əl-Muqsit, əl-Cami, əl-Ğəniyy, əl-Muğni, əl-Mani, əd-Darr, ən-Nəfi, ən-Nur, əl-Hadi, əl-Bədi, əl-Baqi, əl-Varis, ər-Rəşid, əs-Saburdur*” qeyd olunmuşdur [1,v.278b].

Dini ədəbiyyatda “Əsməul-husna”ya daxil olan Allahın doxsan doqquz adı ilə bağlı fərqli qeydlər var. Əli b. Əbu Talibin (öl.h.40/m.661) Məhəmməd (s) peyğəmbərdən rəvayət etdiyi hədisdən sonra qeyd olunan adlarla Əbu Hüreyrə Əbdürrəhman b. Səhr əd-Dəvsinin rəvayət etdiyi adlar arasında fərqlər var. Beləki, Əbu Hüreyrədə verilən siyahıda 35 ad (əl-Ğəffar, əl-Qahhar, əl-Xafiz, ər-Rafi, Əl-Muiz, əl-Muzil, əl-Hakəm, əl-Muqit, ər-Raqib, əl-Mucib, əl-

Mətin, əl-Vəliyy, əl-Muhsi, əl-Mubdi, əl-Muid, əl-Muhyi, əl-Mumit, əl-Vacid, əl-Məcid, əl-Muqtədir, əl-Muqəddim, əl-Muəxxir əl-Vali, əl-Mutəal, əl-Muntəqim, Məlikü l-mulk, Zul Cəlali vəl ikram, əl-Muqsit, əl-Cami, əl-Muğni, əl-Mani, əd-Darr, ən-Nəfi, ər-Rəşid, əs-Sabur) Əli b. Əbu Talibin rəvayət etdiyi siyahıda rast gəlinmir. Əli b. Əbu Talibin verdiyi 35 ad (Allah, əl-Əla, əl-Əkrəm, əl-Cəvad, əl-Həsib, əl-Xəfiyy, əl-Xəyrun-Nasirin, ər-Rəbb, ər-Rai, əd-Dəyyan, əz-Zari, əs-Seyyid, əs-Subbuh, əş-Şafi, əs-Sadiq, əs-Sani, ət-Tahir, əl-Ğiyas, əl-Fatir, əl-Faliq, əl-Fərd, əl-Qadir, əl-Qazi, əl-Qahir, əl-Qədim, əl-Qərib, əl-Kəşifuz-zur, əl-Kafi, əl-Mubin, əl-Muhiq, əl-Muqit, əl-Mənnan, ən-Nasir, əl-Vitr, əl-Vəfi) Əbu Hüreyrənin rəvayət etdiyi siyahıda verilməyib. Əbu Hüreyrədən fərqli olaraq Əli b.Əbu Talib “Allah” adını “Əsmaul-husna” siyahısına əlavə etmişdir.

Hicri təqviminin II əsrindən etibarən İslam alimləri bu adları Qurani-kərimdən əldə etməklə siyahı hazırlamağa səy göstərmişdilər. Əl-Hafiz Əbu Məhəmməd ibn Yəzid ibn Macə əl Qəzvini (öl.h.273/m.887), İbn Həcər əl-Əskalani (öl.h.852/m.1449), Əbu İsa Məhəmməd ibn İsa ət-Tirmizinin (öl.h.279/m.892) və başqa alimlər məşhur hədis əsasında “Əsmaul-husna” siyahısı tərtib etmişlər. Bu siyahılar arasında Allahın adları ilə bağlı fərqli fikirlər var. Məs: Tirmizinin siyahısında olan iyirmi beş ad İbn Macənin siyahısında qeyd olunmayıb. İbn Macədə olan iyirmi altı ad isə Timizinin siyahısında yer almayıb [18,s.406;13,s.56]. Hədis kitablarından Tirmizi və İbn Macədə Allahın doxsan doqquz adının təsnifatı verilir, Buxari və Müslimdə isə yalnız hədisin özü verilir.

Əbu Hüreyrədən rəvayət olunan “Əsmaul-husna” haqqında olan hədisi qəbul edən on beşə yaxın hədisçi alimlər içərisində yalnız Tirmizi hədisdə verilən Allahın doxsan doqquz adını əhatə edən siyahını qəbul etmişdir [7,s.14]. Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan bu barədə olan əsərlər məhz, Tirmizinin “Əsmaul-husna” təsnifatı əsasında yazılmışdır.

Hədisin “onu kim əzbərləsə cənnətə daxil olar” hissəsinə gəlincə isə burada adları sadəcə sadalayaraq cənnəti qazanmaq deyil, adları toplamaq, araşdırmaq, oxuyub mənalarını anlamaq və o mənalarla əxlaqını, həyat tərzini tənzimləmək nəzərdə tutulur. “احص” [ihsa] sözünü bir çox alimlər hərfi mənada “əzbərləsə”, “saysa”

kimi tərcümə etsələr də, Sədrəddin Konəvi kimi təsəvvüf alimləri “bunların sözlərini və mənalarını, zahiri həqiqətlərini bilən” kimi şərh etmişlər [3,v. 93a-93b].

Bəzi alimlər isə bu sözü “inanmaq” kimi şərh edərək, “tək inananlar cənnətə girəcək” kimi tərcümə edirlər. Ona görə Allahın adlarının əzbərləmək, mənalarını anlamaq və onlara inanmaq imanın əsas mənbəyi və elementidir [20,s.15].

Beləliklə, İslam ədəbiyyatında mühüm yer tutan “Əsmaul-husna” ifadəsi ilk olaraq Quranın dörd ayəsində bəyan olunaraq bir çox müfəssirlər tərəfindən geniş şərh olunmuşdur. Demək olar ki, burada alimlərin fikri eynilik təşkil edərək Əraf surəsi 180-cı ayədə bu mövzuda daha geniş şərh verilmiş, qalan üç ayədə isə yalnız ayənin nazil olma səbəbi göstərilmişdir. İslam aləmində Qurandan sonra ikinci mənbə hesab olunan Allah Rəsulunun kəlamlarında yer alan “Əsmaul-husna” hədisi bu mövzunun daha da geniş yayılıb şərh olmasına səbəb olmuşdur. Göründüyü kimi, Quran ayələri və hədis əsasında “Əsmaul-husna”nın dini termin kimi etimoloji təhlili, araşdırılması, onu əhatə edən bütün məsələlərin incələnməsi bir çox İslam alimlərinin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. AMEA Əlyazmalar İnstitutu. Əş-Şirazi M. İ. Təfsir əl-Quran. Əlyazma nüsxəsi, 299v.
2. AMEA Əlyazmalar İnstitutu. Fəsl fi əsmaul-husna va ədədi hurufuha. Əlyazma məcmuəsi 120v.
3. AMEA Əlyazmalar İnstitutu. Konəvi S.M. Şərhu-l-əsmāul-husna. Əlyazma məcmuəsi, 186v.
4. AMEA Əlyazmalar İnstitutu. Min xəvasil-əsmāul-husna. Əlyazmalar məcmuəsi, 146v.
5. AMEA Əlyazmalar İnstitutu. Şərhu əsmāillah. Əlyazma məcmuəsi, 144v.
6. AMEA Əlyazmalar İnstitutu. Şərhu əsmaul-husna. Əlyazma məcmuəsi, 182v.
7. Kərimov E. Əsmāyi-hüsna (Allahın gözəl adları). Bakı, İpək yolu, 2012, 443s.
8. Qənbəri H. İsmi Əzəm və Əsmaül-hüsna duaları. Bakı, “Kövsər”, 2014, 111s.
9. Qurani-kərim. Tərcümə edənlər Bün-yadov Z., Məmmədəliyev V. Bakı, “Azərneşr” 1991, 652s.

10. Qurani-kərim. Tərcümə edənlər Bün-yadov Z., Məmmədəliyev V. Bakı, "Olimp konserni"; Kiyev, "Poliqrafkniqa", 652s.
11. Müqtədiri M. Əsmaul-hüsna – Quranda Allahın gözəl adları. Bakı, "Nurlar", 2013, 158s.
12. Üseymin M. S. Allahın sifətlərinə və ən gözəl adlarına dair ideal qaydalar. Bakı, "Qızıl Şərq", 1996, 69s.
13. Bilgiç A. Hadislerde uluhiyyet. // Çu-kurova Üniwersitesi Sosial Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim dalı. Ankara, 2007, 122s.
14. Birişik A. Kuran. İslam Ansiklopedisi. Türkiye Dinanet Vahfi. 44 cildde, XXVI c., Ankara, 2002, 587s.
15. Ez-Zebidi Z.A. Mütercimi ve şerhi Miras K. Sahih-i Buhari muntasari Tecrid-i Sarih tercemesi ve şerhi: 10 cildde, VIII c., Ankara, Başbakanlık basımevi, 1980, 508s.
16. İmam-i Gazali. Esmāü-l hüsna şerhi. İstanbul, "Fərşat", 2005. 245s.
17. Karaman H., Dönmez İ.K., Çağrıçı M., Gümüş S. Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir. <http://www.dindersi.com/depo/mbsts-pdf/kuran-yolu.pdf>
18. Topaloğlu B. Esmā-i hüsna. İslam An-siklopedisi. Türkiye Dinanet Vahfi. 44 cildde, XI c., İstanbul, 1995, 552s.
19. Yurdagür M. Ayet və hadislerde Əs-mā-i-Hüsna, Allahın İsimleri. İstanbul, "Kar-deşler", 1999, 272s.
20. Аль-Кахтани С.В. Толкование прекрасных имен Аллаха в свете Корана и Сунны. Москва, «Издатель Эжаев А. К.», 2013, 283с.
21. ابن كثير أ. ف. تفسير القرآن العظيم. ٤ ج. ٢ ج. القاهرة، الدار المصرية اللبنانية، ٥٧٣، ١٩٩٠ص طبرى ج. م. جامع البيان في تفسير القرآن. ١٢ ج. ١٢ ج. القاهرة، دار الحديث، ١٩٨٧، ٢٣٢ص.
22. طبرى ج. م. جامع البيان في تفسير القرآن. ١٢ ج. ١٢ ج. القاهرة، دار الحديث، ١٩٨٧، ١٣٨ص.
23. طبرى ج. م. جامع البيان في تفسير القرآن. ١٢ ج. ١٢ ج. القاهرة، دار الحديث، ١٩٨٧، ١٧١ص.
24. طبرى ج. م. جامع البيان في تفسير القرآن. ١٢ ج. ١٢ ج. بيروت، دار الكتب العلمية، ١٩٨٨، ٢١٢ص.
25. القرطبي م. ا. الجامع الاحكام القرآن. ٢٠ ج. ١٧ - ١٨ ج. بيروت، دار الكتب العلمية، ١٩٨٨، ٢٥٦ص.
26. القرطبي م. ا. الجامع الاحكام القرآن. ٢٠ ج. ٧ - ٨ ج. بيروت، دار الكتب العلمية، ١٩٨٨، ٢٨٢ص.
27. القرطبي م. ا. الجامع الاحكام القرآن. ٢٠ ج. ٩ - ١٠ ج. بيروت، دار الكتب العلمية، ١٩٨٨، ١٢-١١ ج. ٢٠ ج. بيروت، دار الكتب العلمية، ١٩٨٨، ١٩، ٢١٩ص.

Резюме

Этимологический анализ «Асма аль-хусна» в аятах Корана и хадисе

Егяна Рахнулла

Описание Прекрасных Имен Аллаха «Асма аль-Хусна» в Коране - одной из книг, сыгравших уникальную роль в истории человечества, а также в Сунне Пророка Мухаммеда, считавшейся вторым источником Исламского мира, со временем послужило причиной использования этого выражения в качестве термина. В процессе этимологического анализа данного выражения, в хранившемся в Азербайджане, письменном научном наследии исламских ученых, были выявлены различные формы написания словосочетания «Асма аль-Хусна».

Четыре аята из Корана, в которых описан данный религиозный термин, подробно поясняют такие известные исламские ученые как Аби Джафар Джарир ат-Табари, Мухаммед б. Ахмед аль-Гуртуби, Абуль Фида Исмаил Ибн Касир. В пояснениях отражены причины ниспослания аятов, а также этимологический анализ каждого слова аята, все охватывающие их вопросы. Первое описание выражения «Асма аль-Хусна» имеет место по последовательности ниспослания в 180-ом аяте суры Аль-Араф Корана, аят подробно разъясняется в тафсирах (толкование Корана) и дается исчерпывающая информация о теме.

В указанных же трех аятах дается краткий обзор о теме, а также рекомендуется ссылаться на 180-ый аят суры Аль-Араф.

Ключевые слова: *Ислам, Коран, Тафсир (толкование Корана), хадис, Асма аль-хусна (прекрасные имена Аллаха), религиозный термин, рукопись, комментарий*

Summary

The etymological analysis of “Asma ul-husna” in the ayats and hadith of the Quran

Yegana Rahnulla

The expression of the beautiful names of Allah as “Asma ul-husna” in the Quran – one of the holy books, playing a unique role in the history of the world and in the Sunnah of Prophet Mahammad that considered the second source in the Islamic world, gradually caused the transformation of this expression into the religious term. Etymologically analysing this expression, different forms of writing of “Asma ul-husna” word-combination are found in the written scientific heritage of the most Islamic scholars preserved in the archives in Azerbaijan.

The four ayats of the Quran where are expressed this religious term, have been interpreted by the famous Islamic scholars like Abu Jafar Jarir at-Tabari, Mahammad b. Ahmad al-Qurtubi, Abul Fida Ismayil Ibn Kasir. The reasons of the revealing of ayats, the etymological analysis of each word including these ayats and all questions about them are reflected in these interpretations. As the expression “Asma ul-husna” was declared for the first time in the ayat 180. of the Quran according to the rank of the revealing, the books of exegesis comprehensively interpret the ayat and give detailed information about the theme.

The last three ayats give brief information and is recommended to have a look about it at the ayat 180. of al-Araf surah.

Keywords: *Islam, Quran, Tafsir (interpretation of the Quran), hadith, Asma ul-husna (beautiful Allah names), religious term, manuscript, comment*

YUBİLEYLƏR

ЮБИЛЕИ

JUBILEES

UOT 902

ƏLİ RƏCƏBLİ

*AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin «Numizmatika və epigrafiya»
elmi-fond şöbəsinin müdiri, t.ü.e.d., professor
Azərbaycan*

Numizmat-professor YEVGENİ PAXOMOV – 140

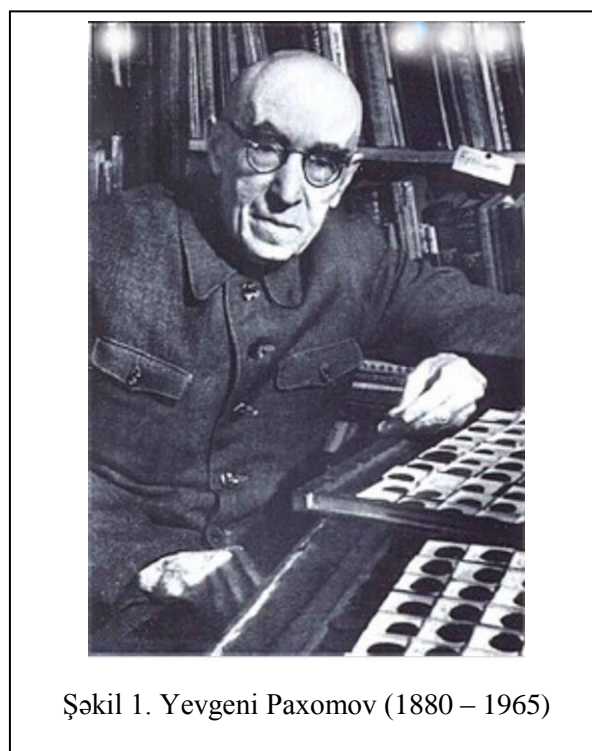
Açar sözlər: Yevgeni Paxomov, numizmatika, Azərbaycan Tarixi Muzeyi, dəfınələr, fond, sikkələr, mütəxəssis

Cənubi Qafqazın tarixi, arxeologiyası, numizmatikası, mənbəşünaslığı və genealogiyasına həsr olunmuş 80-dən artıq elmi əsərin müəllifi, Azərbaycan numizmatika elminin banisi, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor Yevgeni Aleksandroviç Paxomovun (1880-1965) həyat yolu və elmi fəaliyyəti daim numizmatların marağını cəlb edir. Bu il alimin anadan olmasının 140 ili tamam olur.

25 fevral 1880-ci ildə Qafqaz Stavropolu (indiki Stavropol) şəhərində dünyaya gəlmiş Yevgeni Paxomov, sonradan ailəsi ilə Gürcüstanə köçmüşdür. O, Tiflis şəhərində orta təhsil (1896-cı il), Sankt-Peterburq Arxeologiya İnstitutu (1900-cü il) və Texnoloji İnstitutunda (1902-ci il) işə ali təhsilini almışdır.

Numizmatika elminə ilk addımlarını həvəskar kolleksiyaçı olaraq atan Paxomovun 1902-1916-cı illərdə Cənubi Qafqaz Aksiz İdarəsində mühəndis-texnoloq vəzifəsində fəaliyyət göstərməsi, onun numizmatika elmi üzrə təcrübə toplamasına və savadlı mütəxəssis olmasına xidmət etmişdir. Məhz bu dövrdə o, Cənubi Qafqazın müxtəlif guşələrinə ezam olunaraq, qədim abidələri tədqiq etmiş, xüsusən də Tiflis şəhərindəki Qafqaz Muzeyi ilə aktiv əməkdaşlıq etmişdir [3, s. 159].

Məlumdur ki, humanitar fənn olan numizmatika elminin bilicisi olmaq üçün təcrübə və

Şəkil 1. Yevgeni Paxomov (1880 – 1965)

dil bilivi vacibdir. Avropa dilləri ilə bahəm gürcü, erməni, ərəb, fars və türk dillərini bilən Paxomov, paleoqrafiya, mənbəşünaslıq, iqtisadiyat tarixi, tarixi coğrafiya və topoqrafiya, həmçinin xüsusi metodik bacarıqlara istinadən işlədiyi əsərlərində bir sıra muzeylərdə və şəxsi kolleksiyalarda qorunan sikkələri tədqiq etmişdir.

1907-ci ildə “Gürcüstan sikkələri” adlı ilk ətraflı məqaləsini tamamlayan alim, 1910-cu il-

də eyniadlı ilk kitabının I cildini Sankt-Peterburqda nəşr etdirmişdir (əsər 1911-ci ildə elm aləmində böyük nüfuza malik olan Rusiya İmperator Arxeoloji Cəmiyyətinin gümüş medalına layiq görülmüşdür). Sonrakı illərdə qeyd edilən əsərin II cildini nəşr etdirərək, elmi-tədqiqat fəaliyyətini davam etdirən alim, tanınmış Rusiya numizmatları (A.K.Markov, A.V.Oreşnikov, İ.A.Cavaxov) ilə əməkdaşlıq etmişdir [4].

1915-ci ildə Ərzurum hərbi rayonunda məskunlaşan Y.Paxomov, I Dünya müharibəsi dövründə Qafqaz cəbhəsi ordusunda hərbi mühəndis qisminə xidmət edərək 1916-1918-ci illərdə Kars-Ərdəhan-Ərzurum strateji dəmiryol xəttinin inşaatında mühəndis-topoqraf kimi fəal iştirak etmişdir.

1919-cu ildən Bakı şəhərinə köçən alim, ömrünün sonunadək Azərbaycan Tarixi Muzeyi (indiki Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi) və Azərbaycan Dövlət Universitetində (indiki BDU) elmi-pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir [4].

O, 1918-1919-cu illərdə professor N.A.Zimindən 30-a qədər sikkəni təhvil alaraq, ilk dəfə olaraq Azərbaycan Dövlət Universitetində Numizmatik kabinet yaratmış və sonrakı illərdə bu kolleksiyayı daimi genişləndirmişdir.

ADU-nin Elmi Şurasının üzvü olan Y.Paxomov "Azərbaycan tarixi", "Şərqi numizmatikası və arxeologiyası" kursları üzrə məruzələr edərək, Ellin, Roma, Sasanilər, İslam sülalələri, Avropa, Cənubi Qafqaz sikkələrindən ibarət olan ilk sikkə kolleksiyasını tələbələrə aşılaraq, daim numizmatik maariflənməni təbliğ etmişdir.

Şəkil 2. Yevgeni Paxomovun 85 illiyinə həsr olunan iclas. Soldan sağa: Mahmud İsmayılov, Zülfəli İbrahimov, Yevgeni Paxomov, Əlisəhəbət Sumbatzadə. 25 fevral 1965

1922-1954-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin "Arxeologiya və numizmatika" kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışan Paxomov, 1941-ci ildə dosent, 1947-ci ildə professor adına layiq görülmüşdür [3, s. 159].

1946-cı ildə doktorluq dissertasiyasını müdafiə edən alim "Şərəf" ordeninə, əməkdar elm xadimi (1955) adına layiq görülmüş, 1962-ci ildə Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdir.

Dərin tarixi biliklərə malik alim tədris fəaliyyəti ilə yanaşı həm də 1920-ci ildən çoxsaylı arxeoloji ekspedisiyalarda (Gəncə, Mingəçevir, Mil düzü, Beyləqan) iştirak edərək, Qafqaz numizmatikasına aid 100-ə yaxın məqalə, tezis və başqa elmi əsərlərində regionun pəhləvi və ərəb qrafikalı epiqrafikasının, orta əsrlərə aid memarlıq və arxeoloji abidələrinin ilkin tədqiqatçısı olmuşdur [3, s. 5].

O, Moskva və Leningrad muzeylərinə ezam edilərək "Azərbaycanşünaslıq materialları" toplamışdır.

1933-1965-ci illərdə Paxomov SSRİ EA Azərbaycan filialının elmi işçisi, daha sonralar isə EA-nın Tarix İnstitutunun professoru vəzifələrində çalışmışdır.

Alimin müəllifliyi ilə 1959 və 1963-cü illərdə iki cildlik "Azərbaycan sikkələri" toplusu nəşr edilmişdir.

1925-ci ildən Tiflis Tarix və Arxeologiya Komitəsinin üzvü olan alim, 1960 və 1965-ci illərdə ASSR Ali Soveti Prezidiumunun qərarı ilə fəxri fərmanlara layiq görülmüşdür.

Şəkil 3. Yevgeni Paxomov və arxeoloqlar – Saleh Qazıyev və Güllü Əbilova

Fəal muzey işçisi olan Paxomov, 1920-ci ildən Azərbaycan Tarixi Muzeyində ekspozisiyanın təşkilində, təbliğində iştirak edərək, Numizmatika Fondunun yaradılması və sikkə vahidlərinin artırılmasında yorulmaz fəaliyyəti ilə fərqlənmişdir. 1922-ci ildə o, muzeyin Tarix və Etnoqrafiya şöbəsinin müdiri, sonralar isə Numizmatika Fondunun müdiri təyin edilmişdir. Növbəti ildə alimin “Azərbaycan tarixinin qısa icmalı” əsəri çap edilmişdir.

Alimin müəllifliyi ilə 1926-1966-cı illərdə nəşr edilmiş, topoqrafik məlumatlarla zəngin olan “Azərbaycan və Qafqazın digər rayon və vilayətlərinin sikkə dəfinələri” adlı 9 cildli toplularda geniş ərazili Qafqaz regionunda aşkarlanmış 2159 ədəd sikkə dəfinəsi və təksaylı sikkələrin təyinatı təqdim edilmişdir. Məhz bu toplulara əsasən alim 1946-cı ildə elmlər namizədi deyil, elmlər doktoru alimlik dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

1940-cı ildə işıq üzü görmüş “Azərbaycan tarixi üzrə mənbələrin icmalı” əsəri yunan, Roma və Bizans mənbələrinə istinadən işlənilmiş, həmçinin o, ikicildlik “Azərbaycan tarixi üzrə icmalların” (1941; 1945) və “Azərbaycan tarixi” əsərinin (1958) tərtibatçısı olmuşdur [2, s. 325].

Cənubi Qafqazın tarixi və tarixi coğrafiyası, Abşeron, Bərdə, Naxçıvan MR-nın pəhləvi və ərəb qrafikalı tarix-memarlıq abidələrini tədqiq edən ilkin araşdırıcı olan alimin xarici dildə çap edilmiş əsərlərinin olmamasına baxmayaraq, müasir dövrimdə çoxsaylı xarici əsərlərdə onun əsərlərinə istinad edilir.

Görkəmli alimin rəhbərliyi ilə məqalə müəllifi (1963-cü il), D.Q.Kapanadze və İ.L.Calaqaniya namizədlik dissertasiya işləri müdafiə edərək tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə layiq görülmüşlər.

Professor Y.Paxomov Bakıya gəldiyi gündən Ostrovski (Poçtovaya) küçəsi 68, Poluxin döngəsi ünvanında yaşamışdır.

Numizmat-alim 2 may 1965-ci ildə dünyasını dəyişmiş və Bakıda dəfn edilmişdir. O,

həyatının 65 ilini sikkə kolleksiyasını artırmağa sərf etmişdir. Onun şəxsi sikkə kolleksiyası vəfatından sonra 4 muzey (Bakı, Tbilisi, Moskva, Leningrad) arasında paylanmışdır.

Zəngin elmi baxışlar, sikkə zərbi, pul təsərrüfatı ilə əlaqədar problemlərin dərin anlayışı və geniş numizmatik material Yevgeni Paxomov əsərlərini fərqləndirən cəhətlərdəndir.

Alimin yaradıcılığı AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Numizmatika Sektorunun elmi işçisi, t.ü.f.d. Teymur Quliyevun 2005-ci ildə “Yevgeni Paxomov tədqiqatlarında Azərbaycan numizmatikası” mövzusunda namizədlik dissertasiyasında araşdırılmışdır.

Müasir dövrimdə Şərqi numizmatikası tədqiqatçılarının diqqətində olan Paxomovun əsərlərinin əlyazmaları, alimin əks edildiyi fotolar, şəxsi sənədləri və başqa materiallar Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında və Sankt-Peterburqdakı Dövlət Ermitajında saxlanılır.

Paxomovdan miras qalmış AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunda hazırda 100 minədək sikkə vahidi qorunur. Müasir tələblərə müvafiq olaraq hazırda fond materiallarının elektronlaşdırılması işi davam etdirilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Rəcəbli Ə.M. Azərbaycan sikkələri. Bakı: Xalqbank, 2012
2. Библиография научных трудов Е.А.Пахомова // «Эпиграфика Востока». Вып. 30, М.: ИВ РАН, 2013, с. 321 - 328
3. Нарожный Е.И., Нарожная Ф.Б. Памяти отечественного нумизмата-профессора Е.А.Пахомова (1880-1965 гг.) // Культурная жизнь юга России. N 4 (59), 2015, с. 157 - 162
4. Пахомов Евгений Александрович (1880 – 1965) археолог, нумизмат // <http://history.bsu.edu.az>

Резюме

Али Раджабли

Известный профессор-нумизмат Евгений Пахомов (посвящается 140-летию ученого)

В статье описывается жизненный и творческий путь известного кавказоведа, основоположника нумизматики Азербайджана, члена корр. Академии Наук Азербайджана, д.и.н., профессора-нумизмата Евгения Александровича Пахомова (1880 - 1965).

В трудах ученого, на фоне богатого нумизматического материала Северного Кавказа, впервые была освещена и изучена многовековая история чеканки и денежного обращения Азербайджана.

С целью пополнения и пропаганды коллекции монет Нумизматического Фонда Музея Истории Азербайджана, Евгений Пахомов участвовал в различных археологических экспедициях и раскопках Азербайджана, а также налаживал связи с музеями бывшего СССР. Благодаря его усилиям были заложены основы и методы коллекционирования, определения и пропаганды монеты, выявлены первые локальные монетные дворы, зарегистрированы кладовые и единичные находки монет Азербайджана.

В результате педагогической и научной деятельности Е.А.Пахомова впервые была заложена школа, последователи которой поныне продолжают его традиции.

Созданный профессором Фонд Нумизматики НМИА ежегодно пополняется новыми поступлениями (ныне более 100 тысяч монет), которые регистрируются и исследуются согласно современным научным требованиям.

Ключевые слова: Евгений Пахомов, нумизматика, Музей Истории Азербайджана, кладовые, фонд, монеты, специалист

Summary

Ali Rajabli

Renowned Numismatist Prof. Yevgeni Pakhomov (dedicated to the historian's 140th anniversary)

The article describes the life and research of a renowned specialist on Caucasus, the pioneer of numismatics studies in Azerbaijan, corresponding member of Azerbaijani Academy of Sciences, Doctor of History, Prof. Yevgeni Pakhomov (1880–1965).

Yevgeni Pakhomov was the first to study and tell the history of centuries old coinage practices and money circulation in Azerbaijan based on rich numismatic legacy of Northern Caucasus.

Yevgeni Pakhomov took part in numerous archeological expeditions and excavations in Azerbaijan, greatly enriching and promoting the collection of coins of the Numismatic Fund of the Museum of History of Azerbaijan, and established connections with other museums of the former Soviet Union. Thanks to his efforts, he laid the foundation and defined methods of collecting, defining, and promoting coins, discovered first local mints, registered hoards and isolated coin finds in Azerbaijan.

Yevgeni Pakhomov's research and teaching activities resulted in foundation of a school, and his successors still continue the traditions he has started.

The Numismatics Fund of the Museum of History of Azerbaijan founded by the Professor gets new items every year that are registered and studied according to modern methods and requirements. The Fund currently has more than 100 thousand coins.

Keywords: Yevgeni Pakhomov, numismatics, Museum of History of Azerbaijan, treasures, fund, coins, specialist

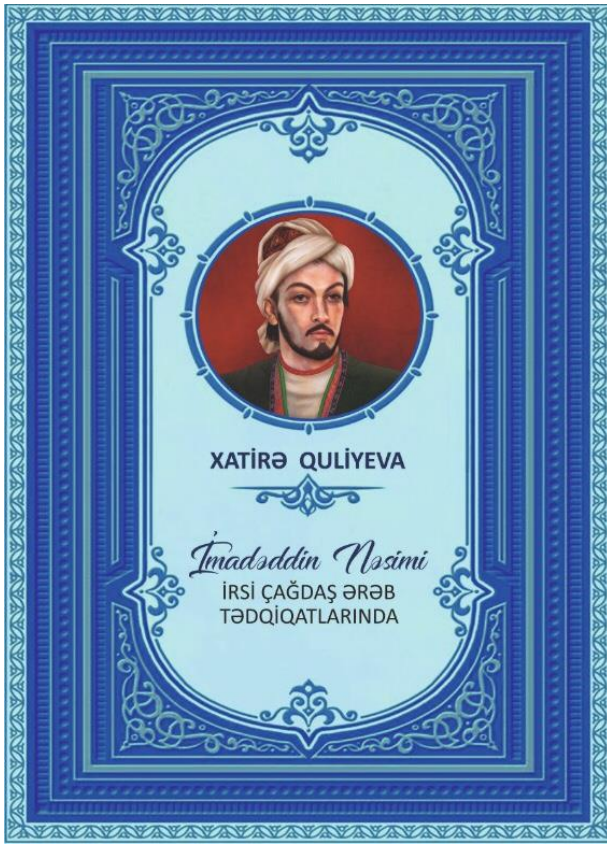
RESENZİYALAR

РЕЦЕНЗИИ

REVIEWS

Nəsimi İrsinin Misilsiz Xəzinəsinə Ərəb Alimlərinin Açdığı Qapıdan Nəzər:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun “Multikulturalizm və Tolerantlıq fəlsəfəsi” şöbəsinin müdiri fəlsəfə elmləri doktoru Xatirə Quliyevanın “İmadəddin Nəsimi İrsi Çağdaş Ərəb tədqiqatlarında” Elmi Məqalələr Toplusu haqqında

“İmadəddin Nəsimi İrsi Çağdaş Ərəb tədqiqatlarında” İmadəddin Nəsimi İrsi Çağdaş Ərəb tədqiqatlarında” Elmi Məqalələr Toplusu kitabının elmi redaktoru AMEA-nın həqiqi üzvü, tarix elmləri doktoru Nərgiz Axundova, rəyçilər professor Tahirə Allahyarova və fəlsəfə doktoru Hüseyn İbrahimov, redaktor Sevinc Nisa Quliyevadır. Kitab “Avropa” nəşriyyatında (2020.188 səh.) dərc olunmuşdur.

Nəsiminin yalnız Azərbaycana deyil, bütün bəşəriyyətə aid olan, cahanşümul olduğu qədər də, sirlərlə dolu olan fəlsəfi, bədii, mədəni, poetik xəzinəsi bir dünyadır. Çoxsaylı ölkələrdən

olan alim və tədqiqatçıların bu sonsuz dünyaya baxışlarını-Nəsimi xəzinəsində açılan yeni incilər, kəşf edilən yeni qapılar kimi səciyyələndirmək olar.

Fəlsəfə elmləri doktoru Xatirə Quliyevanın “İmadəddin Nəsimi İrsi Çağdaş Ərəb tədqiqatlarında” İmadəddin Nəsimi İrsi Çağdaş Ərəb tədqiqatlarında” Elmi Məqalələr Toplusu kitabında Nəsimi dühasına müasirimiz olan ərəb alimlərinin baxışları, başqa sözlə onların tədqiqatlarında bu xəzinəyə açılan qapıdan görünən mənzərə əksini tapıb.

İyirmiyə yaxın elmi monoqrafiya və əsərlərin müəllifi olan Xatirə Quliyeva üçün Nəsimi və ərəb dünyası mövzusu doğma olub, yalnız bu gün ortaya çıxmayıb. Hələ 2005-ci ildə “Nəsimi” Suriya-Azərbaycan Dostluq Cəmiyyəti” İctimai Birliyini və onun mətbu orqanı “Cahan+” qəzetini təsis edən müəllifin geniş fəaliyyətinin bu istiqaməti də yeganə sayıla bilər. Qeyd etməliyəm ki, müəllifin “nə üçün Nəsimi və nə üçün Suriya” seçiminin səbəbləri özü də şəxsən mənim üçün maraq doğuran məsələdir. Fikrimcə, bu yaradıcı eqo, onun məkana “sığmazlıq” hissi ilə bağlıdır.

Seyid İmadəddin Nəsimi (1369-1417)-Azərbaycan dünyaya bəxş etdiyi fəlsəfə, sənət, mədəniyyət, ədəbiyyat, elm dühaları sırasında ümumbəşəri irsin qızıl fonduna daxil olan şəxsiyyətlərdən biridir.

İmadəddin Nəsiminin nadir şəxsiyyətinə və yaradıcılığına bütövlükdə Azərbaycan dövlətinin xüsusi-özəl münasibəti mövcuddur. Ümummillə lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1973-cü ildə şairin 600 illik yubileyi UNESCO səviyyəsində qeyd olunub, mədəniyyətin bütün sahələrində Nəsimiyə həsr olunan şedevr əsər-

lər yaradılıb. Dahi şairin həyat və yaradıcılığını əks etdirən “Nəsimi” filmi çəkilib. Bu film Nəsimi obrazını hər bir Azərbaycanlıya daha yaxından tanıdıb, doğmalaşdırıb, Nəsimi varlığına yeni həyat verib.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamına uyğun olaraq 2019-cu il “Nəsimi ili” elan edildi. Azərbaycanı elmi-mədəni ictimaiyyəti, bütün həyatı və zəkasının gücü insansevərliyə, onun mənəvi kamilliyinə və daxilən saflaşmasına yönəlmiş böyük şair Nəsiminin anadan olmasının 650 illiyini qeyd etdi.

Dövlətimizin Nəsimişünaslığa yeni təkan verən bu tarixi əhəmiyyətli sənədlər dəlil kimi kitabın əvvəlində yer alıb. Azərbaycan mütəfəkkirinin yaradıcılığının ümumdünya əhəmiyyətinə ölkəmizdə verilən yüksək qiymət əksini tapıb.

Sözü gedən, Nəsimişünaslığa yeni təkan verən, Nəsimi irsinə maraq və heyranlığa yeni stimül yaradan dövlət sənədləri, qeyd edildiyi kimi, illər əvvəl Nəsimi mövzusunun elmi-fəlsəfi və həm də publisistik yaradıcılıq dairəsində saxlayan müəllif X.Quliyevanın təqdim edilən bu Məqalələr Toplusunda yer almış yeni məzmunlu məqalələrinin ərsəyə gəlməsinə də vəsilə olub.

Onu da xüsusilə vurğulamaq lazım gəlir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin "Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyi haqqında" və "2019-cu ilin "Nəsimi ili" elan edilməsi haqqında" sərəncamları ilə əlaqədar AMEA Rəyasət Heyətinin Humanitar Elmlər Bölməsində müvafiq qərarla təsdiq edilmiş Tədbirlər Planı da qəbul edilib. Burada alimlərimiz qarşısında vəzifələr müəyyən edilib.

Şəxsən mənim anlamımda, müəllifin təqdim edilən bu məqalələrində, AMEA-nın sözü gedən Tədbirlər Planının: “Nəsimi humanizminin global səviyyədə təbliği üçün Nəsimi humanizmi haqqında elmi-populyar monoqrafiyanın nəşri,..... Nəsimi yaradıcılığının, xüsusən də onun humanizm ideyalarının müasir nəzəri-metodoloji yanaşmalar əsasında ədəbi-filoloji, fəlsəfi və estetik cəhətləri özündə birləşdirən multidissiplinar aspektdən araşdırılması, şairin fəlsəfi dünyagörüşünün, humanizm fəlsəfəsinin kompleks tədqiqi istiqamətində müvafiq tədbirlər görülməsi, Nəsimi yaradıcılığının ərəb və

fars dillərində olan əsərlərinin öyrənilməsi istiqamətində işlərin daha da gücləndirilməsi..”- bəndləri tam əsasla yerinə yetirilib.

Son ünvanı ərəb dünyası - Suriya torpaqları olan dahi şəxsiyyətin məhz həmin məkanda yaşayan, keçmişdə deyil, bu günümüzdə ərəb alimlərinin tədqiqatlarında Söz dahimizə yaradıcılığının necə dəyərləndirilməsi kimi müəllifdə maraq doğuran ideyanın reallaşdırılması ilə müəllifin ənənəvi deyil, fərqli məzmununda təqdim etdiyi iki kitab, bir çox elmi araşdırma məqalələri işıq üzünə görüb.

Onlardan birincisi “Çoxmədəniyyətliliyin nəhəng körpüsü – İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı”- (ərəb dilində dahi şair və mütəfəkkirə həsr olunmuş məqalələr toplusu) adlanır. Bu kitabda Xatirə Quliyevanın çətinliklə axtarıb üzə çıxardığı çağdaş ərəb dövrü tədqiqatları onun öz tərcüməsi ilə təqdim edilib.

Təqdim edilən bu kitabın yeniliyi, fikrimcə, hamımızdan fərqli olaraq müəllifi düşündürən bu suala cavab axtarması olub: “Müstəqil Azərbaycanda “Nəsimi İli” adı altında keçən möhtəşəm bir ildə Nəsimi fenomeni ilə bağlı vəziyyət şairin əbədi ünvanı olan Suriyada da eyni əks-sədanı veribmi? Nəsimi burada yalnız qəlblərdə, yaddaşlardamı qalıb, yoxsa həm də elmi tədqiqatların yenə də diqqət mərkəzindədir? Nəsimi sirrini və heyranlığını bu gün də yaşadan varsa da-həmin qədirbilən alimlər kimlərdir? Onların Nəsimi haqda yazdıqlarında nə kimi fərqli məqamlar və yeniliklər var?

Xatirə Quliyevanı bu yeni **“İmadəddin Nəsimi İrsi Çağdaş Ərəb tədqiqatlarında” Elmi Məqalələr Toplusuna** daxil olan məqalələrin yazılmasında bəlkə hamımızdan çox düşündürən daha bir ağırlıq suala cavab tapmaq cəhdi olub: Əsrlər əvvəl dünyaya fəlsəfi dühalar bəxş etməklə yanaşı, həm də onların taleyi ilə bağlı bəşəri əzab və kədər, insan faciəsinin simvoluna çevrilən Hələbdə, bu gün dünyada humanitar fəlakət və XXI əsrin xarabalıq simvoluna çevrilən Suriyada ulu “Şairlər şairinin” məzar-məqbərəsi indi nə vəziyyətdədir? Yerlə yeksan edilməyib ki, taleyi necə olacaq və s...

Qeyd edilən suallara cavab axtarışı prosesində X.Quliyevanın bir-birindən maraqlı elmi məqalələri ərsəyə gəlib. Bu istiqamətdə “Nəsimi və Nəsimi ili çağdaş ərəb tədqiqatlarında”, “Suriya alimi Əbdülfəttah Rəvvas Qalacı və

İmadəddin Nəsimi irsi”, “İmadəddin Nəsiminin məqamı bu gün”, “İmadəddin tədqiqatı ərəb- Suriya mənbələrində və takiyası” adlı məqalələr, həmçinin, “Çoxmədəniyyətliliyin nəhəng körpüsü – İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı”, “Tarixə xidmət mənim missiyamdır”, “Bəlkə də Nəsiminin məqbərəsi bizi gözləyir” adlı maraqlı müsahibələri elmi-kütləvi mediada yayımlanıb.

X.Quliyevanın təqdim edilən yeni kitabı ilə düşündürücü digər məqam, həm də yenilik-müasir elm və müasir alim fəaliyyətində internet üzərindən qurulan ölkələr və alimlər arası əməkdaşlıq əlaqələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadənin verdiyi imkanlar mövzusu da digər bir maraqlı bir aspekt kimi diqqəti cəlb edir.

Müəllif məhz İKT imkanlarından istifadə etməklə, Suriyada xaricdən müdaxilə nəticəsində məqsədyönlü alovlandırılmış müharibənin vətənlərindən didərgin saldığı ölkə vətəndaşlarının ünsiyyət ünvanı olan sosial şəbəkələrdə çoxsaylı axtarışları, təsis etdiyi dostluq cəmiyyətindəki həmkarlarını da cəlb etməklə Nəsimi irsinin hazırkı ərəb tədqiqatçıları, elmi mənbələr bazasını müəyyən edib. “Dostluğunda olan neçə-neçə ərəb-Hələb ziyalisindən, alimindən, məmurundan soruşdum, nəhayət böyük çətinliklərlə alimlərlə əlaqə yaradıb, məktublar, mesajlar yazdım”.

Müəllif bu çətinliklərlə, Nəsimi irsinin tədqiqatçısı olan ərəb-Suriya alimi- Feysal Xartışın Əbdülfəttah Rəvvas Qalacı və onun İmadəddin Nəsimiyə həsr olunmuş “Nəsimi” poeması və “Hələbin yaqutu - İmadəddin Nəsimi - həyatı, poeziyası, fəlsəfi görüşləri” məqaləsini aşkara çıxarıb.

Azərbaycan Nəsimişünaslığı, X.Quliyevanın təqdimatında- Azərbaycan və Ərəb aliminin yaratdığı Nəsimi portretini, zəngin irsinə baxışlarını, duyumunu, təsəvvürlərini, baxış bucağını, incələmə tərzlərini müqayisə etmək imkanı əldə edib. Nəticə olaraq, müəllif belə qənaətə gəlir. Sitat: “biz bu tarixi ştrixlər əsasında əbədiyaşar şairimiz Nəsimi dühasının ərəb dünyagörüşündəki məğrur, şair-filosof portretini görə bilirik”.

Kitabın məzmunundan məlum olur ki, ərəblərin də Nəsimi irsinə diqqəti özlərinə şərəf borcu bilərək tədqiqatları davam etdirməsi müasir XX əsrin sonu-XXI əsrdə də davam

edib. Sitat “ərəb alimi Əbdülfəttah Rəvvas Qalacının "Hələbin yaqutu - İmadəddin Nəsimi - həyatı, poeziyası, fəlsəfi görüşləri" kitabı 1991-ci ildə nəşr olunub. Bu əsər ərəb dünyasında Nəsiminin həyatı, yaradıcılığı haqqında maraqlı faktlarla dolğun olan ilk elmi monoqrafiya kimi əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimizcə, yaqut sözünün ərəb dilində qiymətli daş anlamından başqa, böyük, uca mənalarını kəsb etməsi deməyə əsas verir ki, alim, yazıçı Qalacı İmadəddin Nəsimini Suriyanın tarixi mədəniyyət şəhəri Hələbin yaqutu adlandırmaqla ərəb dünyası, İslam cəmiyyətinin dahimizə verdiyi dəyəri ifadə etmişdir”.

Məlum olur ki, Ə.R.Qalacının kitabını ərəb ölkələrində böyük Azərbaycan şairi haqqında nəşr olunmuş ilk sanballı əsər hesab etmək olar. Burada Nəsiminin yaşadığı dövrün tarixi icmalı, şairin həyatı, təsirləndiyi qaynaqlar, qəzəllərinin əsas mövzusu, Nəsimi və hürufiliyə dəvət, Nəsimi şerində insan kimi problemlərdən bəhs edilir. Xatirə Quliyeva Əbdülfəttah Rəvvas Qalacının özünü tapmaqla onun Nəsimiyə həsr olunmuş 2 kitabını – “Nəsimi” pyesinin daxil olduğu “Yolu görən” pyeslər kitabını və “Hələbin yaqutu - İmadəddin Nəsimi - həyatı, poeziyası, fəlsəfi görüşləri” monoqrafiyasını Suriyadan Azərbaycana gətiririb. Bundan da başqa “Hələbin Yaqutu”-nu orjinada çap etdirib.

X.Quliyevanın aşkara çıxardığı digər müasir ərəb alimi- Lamia Al-Jasser, onun onun Nəsimi məqbərəsinin tədqiqi ilə bağlı yazdığı “Hələb şəhərində sufilik bağları - Şeyx İmadəddin Nəsimi takiyəsi” adlı araşdırmasıdır.

Müəllif adı çəkilən alimlərdən çağdaş ərəb Nəsimişünaslığının vəziyyəti, şairin irsi ilə bağlı tədqiqatın qələmə alınmasını şəxsən xahiş etmiş və buna nail olmuşdur. Sitat: “neçə-neçə ərəb-Hələb ziyalisindən, alimindən, məmurundan soruşmaqla, böyük çətinliklərlə Osmanlı dövrünün memarlıq abidələri və arxitekturasını tədqiq edən Lamia xanım əl-Jasserin Nəsimi məqbərəsini tarix üçün bir memarlıq hadisəsi olaraq yüksək dəyərləndirən məqalələrini tapıb oxudum, tanınmış alimlə əlaqə yaradıb, ona məktublar yazdım, özündən Nəsimi ilinə bir töhfə kimi Nəsimi məqbərəsinin professional memarlıq xüsusiyyətlərinin elmi təsvirinə həsr olunmuş məqalə yazmasını xahiş etdim”; Sitat: “Sevindirici və qürurverici bir hadisədir ki, görkəmli ərəb alimi, Nəsimi məqbərəsinin “dünən-

dən bu günə” yeganə və dəyərli tədqiqatçısı, 80 yaşlı ərəb tarixçi - arxeoloq alim Lamia əl-Jasser mənim xahişimlə məhz Nəsimi İli üçün eksklyüziv olaraq məqalə yazdı və internet üzərindən göndərdi. Beləliklə, 80 yaşlı ərəb tarixçi - arxeoloq alim Lamia əl-Jasserin “Hələb şəhərində sufilik bağları – Şeyx İmadəddin Nəsimi takiyesi” məqaləsini ərəb dilindən tərcümə edilərək təqdim edildi”.

X.Quliyeva Ə.Qalacı və L.Jasser kimi Hələbin baş arxitektoru, inşaat mühəndisi Əbdülrəhman əl-Jassəri də internet üzərindən tapmış, bu məşhur ərəb ziyalıları onun xahişi ilə barıt qoxusu kəsilməmiş Suriya Qala ətrafına - Nəsiminin məzarına, məqbərəsinə gedib ən dəqiq məlumat və fotoları Azərbaycan üçün, X.Quliyeva üçün çəkmiş və dahi şair haqqında bir məqalə yazıb göndərmişdir. Sitat: “Hələbin baş arxitektoru, inşaat mühəndisi Əbdülrəhman əl-Jassərin “Təsəvvüf şairi İmad əl-Din Nəsimi” məqaləsi ərəb dilindən tərcümə edilərək 525-ci qazetində geniş oxucu auditoriyasının diqqətinə çatdırıldı.

X.Quliyevanın İmadəddin Nəsimi İrsi Çağdaş Ərəb tədqiqatlarında” adlı elmi məqalələr toplusundakı məqalələrdə toxunduğu əhəmiyyətli məqamlardan biri də, həyatı qədər ölümü, məzar yeri ətrafında sirr və müəmmalar dolu olan “Nəsiminin məqbərəsi” mövzudur.

Müəllif burada ənənəvi fərziyyə və konspiroloji yanaşmaların tam əksinə olan yolla gedib. Suriyanın Hələb şəhərinin arxitektoru və memarları qismində rəsmi və peşəkar şəxslərdən bu gün üçün ən son və mötəbər məlumatları əldə edə bilmişdir. Bu məlumatlar etibarlı olduğu qədər də, kədərli olmasına rəğmən, olduqca dəyərlidir. O mənada ki, yaradıcı şəxsiyyətlərə, mədəni irsə Azərbaycan dövlətinin və digər ölkələrini münasibətini müqayisə etmək baxımından misilsiz nümunədir.

Müəllifin məqbərə mövzusunda araşdırmalarından, internet üzərindən ünsiyyətdə olduğu qocaman ərəb (Hələb) ziyalıları: Əbdülfəttah Rəvvas Qalacı və Əbdülrəhman əl-Jasserin anlatmalarından aydın olduğu qədər də, məyusluq doğuran bir qənaət əldə edilir: “şairimizin uyuduğu məkan – məqbərəsinin bərpası heç planlaşdırılmır və bu məsələnin həlli yaxın illərdə real da görünür”. Bütövlükdə isə, müəllifin qənaətini belə ifadə etmək olar ki, Nəsiminin iki cahana sığmayan ruhu kimi, müharibənin

xarabalığa çevirdiyi Hələbdəki məzarı- xatirəsi də yad məmləkətə sığmayan bir fenomen olub - qədirlənilən ürəklərdə, ruhən onu duyan düşüncələrdədir.

Ötən Nəsimi ilindən yola çıxaraq Azərbaycanlı alimlər Nəsimi irsini yeni-yeni istiqamətlərdən tədqiqata cəlb etməklə böyük mütəfəkkirin keşməkeşli ömrü, fəlsəfəsi, poetika və ritorikası, habelə faciəli ölümü haqqında tədqiqat əsərlərini ortaya çıxarmaqla Nəsimişünaslıq məktəbini zənginləşdirdi.

Nəsimi fenomenini, onun humanizminin ümumbəşəri əhəmiyyətini hər tədqiqatçı bir aspektdə izah edir, incələyir.

X.Quliyeva Nəsimi dühası ilə bağlı təqdim edilən son məqalələrində və təqdim etdiyi kitablarda onun irsinin çoxmədəniyyətlilik mahiyyətini müasirimiz olan ərəb alimlərinin baxışları kontekstində oxuculara çatdırıb.

Fəlsəfə elmləri doktoru Xatirə Quliyevanın Nəsimi dühasına və irsinə marağını onun əbədi uyuduğu Hələblə bağlılığı - “Nəsimi” - Suriya-Azərbaycan Dostluq Cəmiyyəti”-ni təsis etməsində, şairlər şairinə öz şerlərini həsr etməsində axtarmaq adi olardı. Bu görülən işi sadəcə rəsmi vəzifələrə uyğun tədqiqat məsələsi kimi qəbul etmək də əsl mahiyyəti dərk etməməkdir.

Müəllif-Haqq əhli olub, haqq davası apararı, bu yolda nəsibi əzab, qüسسə, kədər, taleyi isə edam kötüyündən betər sona çatsa da, misilsiz əyilməzlik, insan ləyaqəti, sarsılmazlıq, qürur və üsyankar ruhu ilə bu gün də hər canlıdan daha canlı olan Nəsimi haqda yazmağa mənəvi haqqı olan azsaylı alimlərimizdəndir. X.Quliyevanı yaxından tanıyanlar onun Haqq və Haqiqətin misilsiz dəyərini nə qədər uca tutması, ona əməl etməsini bilir. Bəlkə bu mistik hesab edilən “Haqq məndədir” inamıdır ki, müəllifin ərəb dilini bilmədən, uzunmüddətli elmi ezamiyyətlərə, ekspedisiyalara getmədən, Nəsimi tədqiqatçıları bir-bir tapa bilib, bir ildə neçə ilin, neçə elmi kollektivin işini görə bilib. Nəsiminin “quş dilini”, onun ruhuna əkiz olan “haqq dilini” bilməklə incələyə, tərcüməçi olmadan sətirlərə çevirə bilib.

Dünyanın xilas olması üçün Nəsimi irsinin ideyalarının fədakarlığının insan sevərliyinin yangısının, insan təşnəsinin, Ali dəyər olan insana inamının səfərbərliyinə həyatı-ekzistensial ehtiyac həmişə olacaq.

Şərq xalqlarının irsində tarixi, son nəfəslərinə qədər əyilməyən, haqqa əqidəyə görə edam kötüyünə gedən çox dahi şəxsiyyətlər olub. Lakin bu edamların heç biri böyük “Haqq, zəka, düşüncə şahidi” Nəsiminin edamı qədər faciəli və ağırlı olmayıb, bundan sonra da bəlkə olmayacaq. Bu səbəbdən də beş əsrdən çoxdur ki, Şərqdə dönməz əqidə, sarsılmaz iradə, inancına sədaqət rəmzi olan Nəsimi adı uca tutulur, haqqında çeşidli əsərlər yazılır.

Fəlsəfə elmləri doktoru Xatirə Quliyevanın **“İmadəddin Nəsimi İrsi Çağdaş Ərəb tədqiqatlarında” Elmi Məqalələr Toplusu** kitabını bütövlükdə Azərbaycan nəsimişünaslığına dəyərli töhfə olmaqla yanaşı, həm də Böyük Nəsiminin vətəni olan Azərbaycanda, ulu şairin soydaşı kimi bir Azərbaycan aliminin ərəb tədqiqatçılarına-həmkarlarına, - uzaq Suriyada şairə şərəf borcunu əsərləri ilə ödəyənlərə təşəkkürün izharı, qədirşünaslığın stimulu, minnətdarlıq ünvanı kimi dəyərləndirmək lazımdır. Müəllif bununla da Nəsiminin öz vətəninə həm dövləti-

mizin ona verdiyi dəyəri, həm də Azərbaycan aliminin xarici həmkarlarına həssas diqqət nümunəsini ortaya qoymuşdur.

Onu da qeyd edək ki, müəllifin nəhəng söz ustası İmadəddin Nəsimi irsinə gerçək elmi marağının, bu istiqamətdə ciddi axtarırlarının bəhrəsi olan **“İmadəddin Nəsimi poetika və fəlsəfəsinin identik və multikultural aspektləri”** monoqrafiyası çapa hazırlanır və yaxın vaxtlarda geniş elmi ictimaiyyətə təqdim olunacaqdır.

Bu gün-kitabın nəşr edildiyi ərəfədə otuz illik işğal haqsızlığına qiyam edən Azərbaycan-Haqq davasında qalibdir. Deməli Haqq şairi Nəsiminin ruhu şaddır! Bu kitabın geniş oxucu auditoriyasına töhfəsi həm də bundadır. Haqq ədalətin daima qalib olacağına, Nəsimi əbədiyyətinə işarədir.

Tahirə ALLAHYAROVA
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

“AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI SOSIAL ELMLƏR” JURNALINA TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRƏ DAİR TƏLƏBLƏR

1. “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Sosial Elmlər” jurnalında orijinal elmi tədqiqatların nəticələrini özündə ehtiva edən, elmi yeniliyi, mühüm elmi və təcrübi əhəmiyyəti olan məqalələr çap edilir.
2. Materiallar (məqalə, resenziya və s.) Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap şəkildə, elektron daşıyıcıda və ya e-mail (socialsciences.anas@gmail.com) vasitəsi ilə təqdim edilə bilər.
3. Məqalə elmi (ali təhsil) müəssisənin müvafiq şöbəsində (kafedrasında) müzakirə edilərək müsbət rəy aldıqdan sonra elmi şurasında çapa məsləhət görülməlidir. Müəllif elmi şuranın iclasının protokolundan çıxarışını redaksiyaya təqdim etməlidir.
4. Redaksiyaya təqdim olunmuş məqalə müəllifin ixtisasına uyğun iki anonim eksperta rəyə göndərilir. Rəyləşdirmə prosesi nəticəsində iki müsbət rəy almış müəlliflərin məqalələri çapa göndərilir.
5. Məqalənin həcmi 6-12 səhifə (şəkillər, cədvəllər, qrafiklər, əlavələr, ədəbiyyat siyahısı, xülasələr daxil olmaqla) olmalıdır. Məqalələrin mətnləri Times New Roman – 12 şrifti ilə, 1 sətirarası intervalla çap olunmalıdır.
6. Hər bir məqalədə UOT indekslər və açar sözlər göstərməlidir. Açar sözlər üç dildə (məqalənin və xülasələrin yazıldığı dillərdə) verilməli və ən azı 5 sözdən ibarət olmalıdır.
7. Məqalədə istifadə edilmiş mənbələr və ədəbiyyat çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis, fransız, ərəb və s.) məqalənin mətnindən sonra **Ədəbiyyat siyahısı** başlığı altında verilməli, əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək siyahıda göstərməlidir. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri verilməyə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları barədə” qüvvədə olan təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin tələbləri əsas götürülməlidir (daha ətraflı bax: <http://aak.gov.az>).
8. İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından sonra məqalənin xülasəsi verilməlidir. Azərbaycan dilində olan məqalələr üçün xülasə əvvəlcə ingilis, sonra rus dillərində, rus dilində olan məqalələr üçün isə əvvəlcə Azərbaycan, sonra ingilis dillərində tərtib edilməlidir. Hər bir xülasənin başında məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, təmsil etdiyi müəssisə və ölkə göstərməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Xülasələr 100-200 sözdən ibarət olmalıdır.

Məqalənin strukturu aşağıdakı ardıcılıqla qurulmalıdır:

- Məqalənin UOT indeksi
- Müəllifin adı və soyadı
- Müəllifin çalışdığı yer, vəzifəsi, elmi dərəcəsi və elmi adı, təmsil etdiyi ölkə və e-mail ünvanı
- Məqalənin adı
- Məqalənin yazıldığı dildə açar sözlər
- Məqalənin mətni
- Ədəbiyyat siyahısı
- Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər iki dildə yazılmış xülasələr və açar sözləri

Qoyulan tələblərə cavab verməyən, ciddi elmi, qrammatik səhvləri olan məqalələr dərc edilmir. Redaksiyaya təqdim olunan əlyazmalar geri qaytarılmır. Redaksiya heyəti məqalələrdə redaktə xarakterli dəyişikliklər və ixtisarlara aparmaq hüququnu saxlayır.

ТРЕБОВАНИЯ К СТАТЬЯМ, ПРЕДСТАВЛЯЕМЫМ В ЖУРНАЛ «ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА»

1. В журнале «Общественные науки Национальной Академии Наук Азербайджана» издаются статьи, содержащие результаты оригинальных научных исследований, представляющие научную новизну, важное научное и практическое значение.
2. Материалы (статья, рецензия и др.) могут быть представлены на азербайджанском, русском и английском языках в печатном виде, на электронном носителе или посредством электронной почты (socialsciences.anas@gmail.com).
3. Статья должна быть рекомендована к печати научным советом научного (высшего учебного) учреждения, получив положительный отзыв в результате обсуждения в соответствующем отделе (на кафедре). Автор должен предоставить редакции выписку из протокола заседания научного совета.
4. Представленная редакции статья в соответствии со специальностью автора направляется двум анонимным экспертам на рецензирование. При получении двух положительных отзывов в результате процесса рецензирования статья направляется в печать.
5. Объем статьи должен составлять 6-12 страниц (включая изображения, таблицы, графики, приложения, список литературы, резюме). Статья должна быть напечатана шрифтом Times New Roman – 12, с межстрочным интервалом 1.
6. В каждой статье должны быть указаны индекс УДК и ключевые слова. Ключевые слова должны быть на трех языках (на языке самой статьи и двух резюме) и составлять не менее 5 слов.
7. В статье использованные источники и литература приводятся после текста статьи под заголовком **Список литературы** и пронумерованы в алфавитном порядке (сперва на азербайджанском, затем турецком, русском, английском, французском, арабском и др. языках). При указании библиографического описания использованного источника следует брать за основу требования раздела «Использованная литература» действующих инструкций Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики «О правилах оформления диссертаций» (подробнее см.: <http://aak.gov.az>).
8. После списка использованной литературы следует разместить резюме статьи. Для статей, написанных на азербайджанском языке, необходимо разместить резюме сперва на английском, а затем на азербайджанском, а для статей на русском языке, необходимо разместить резюме сперва на азербайджанском, а затем на английском. Над каждым резюме необходимо указать название статьи, имя, фамилия, место работы и страну автора статьи. Оба резюме должны быть идентичными и соответствовать содержанию статьи. В резюме должны быть кратко отражены научные выводы, к которым пришел автор, научная новизна работы, практическая значимость статьи и т.д. резюме должны состоять из 100-200 слов.

Структура статьи должна быть составлена в порядке, указанном ниже:

- УДК индекс статьи
- Имя и фамилия автора
- Место работы, должность, научная степень и научное звание, страна и адрес электронной почты автора
- Название статьи
- Ключевые слова на языке статьи
- Текст статьи
- Список литературы
- Два резюме и ключевые слова, написанные на двух других языках.

Статьи, не отвечающие требованиям, имеющие значительные научные, грамматические ошибки, не издаются. Представленные в редакцию рукописи не возвращаются. Редакция оставляет за собой право производить изменения редакторского характера и сокращения.

REQUIREMENTS FOR ARTICLES SUBMITTED TO THE JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES OF THE AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

1. Articles of scientific and practical significance, which cover the results of original scientific studies and scientific innovations are published in the Journal of Social Sciences of the Azerbaijan National Academy of Sciences.
2. The documents (articles, reviews, etc) can be submitted in Azerbaijani, Russian and English in a hard copy form, on electronic media or via e-mail (socialsciences.anas@gmail.com).
3. The article shall be recommended for publication once it has received a positive feedback following the discussions at the relevant department (chair) of the scientific (higher education) institution. The author shall submit to the editorial office an extract from the minutes of the meeting of the Scientific Council.
4. The article submitted to the editorial office shall be sent to two anonymous reviewers according to the author's area of specialty. The articles of authors who received two positive feedbacks as a result of the review process will be published.
5. The article shall be 6-12 pages (including pictures, tables, charts, appendices, list of reference, and summaries). Texts shall be printed in 12 pt Times New Roman font with line spacing of 1.
6. Each article shall include UDC indexes and keywords. Keywords shall be provided in three languages (in which the articles and summaries are written) and consist of at least 5 words.
7. The sources and bibliography used in the article shall be listed in sequentially numbered alphabetical order, following the body text, titled **References**, in their original languages (starting from Azerbaijani, then followed by Turkish, Russian, English, French, Arabic, etc.). The bibliographic description of the referenced source shall be based on the requirements of the "Cited Bibliography" section of the "Guidelines for Drafting Dissertations" of the State Commission for Academic Degrees and Titles reporting to the President of the Republic of Azerbaijan (see: <http://aak.gov.az>).
8. The reference list shall be followed by the summary of the article. The summary for articles in Azerbaijani shall be written first in English, then in Russian, and for articles in Russian, first in Azerbaijani and then in English. The title of the article, the author's name and surname, the organization and the country he/she represents shall be provided at the beginning of each summary. Article summaries in different languages shall be identical and correspond to the content of the article. The summary shall provide a brief description of the scientific conclusions reached by the author(s), the novelty and practical importance of the scientific work, etc. Summaries shall consist of 100-200 words.

The article shall be structured in the following order:

- UDC index
- Author's name and surname
- Author's place of work, position, academic degree and rank, country and e-mail address
- Article title
- Keywords in the original language of the article
- Main body
- Reference list
- Summaries and keywords in other two languages in addition to the original language of the article.

Articles that do not meet the requirements, have serious scientific or grammatical errors will not be published. Manuscripts submitted to the editorial office will not be returned. The editorial staff reserves the right to make editorial changes and reductions in articles.

Nəşriyyatın direktoru: *Səbuhi Qəhrəmanov*
Kompüter tərtibçisi: *Rəvanə İlmanqızı*
Bədii tərtibat: *Şəlalə Məmməd*

Formatı 60x84 ¹/₈
Həcmi 22 ç.v.
Tirajı 300

Ünvan: Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç. 28